

श्री. चंद्रशेखरायनमः

શ્રીમંત મરકાર પ્રતાપસિંહ મહારાજ ગાયકવાડ, વડોદરા
સેના ખાસબેઠ સમયેર બહાદુર

વ્યાયામજ્ઞાનકોશના પ્રકાશન માટે જેમણે ફેટલાક ગ્રાહકો
મેળવી આપી અમારા કાર્યને મદદ કરી છે તે
અમારા સ્નેહીઓ.

શ્રી સોક પરશુરામ યજ્ઞવલ્ક ગણપુત્રે, વરોહરા

શ્રી. સોક રઘુનાથ મોદરેશ્વર ઉર્ફે દાદા પે'ડમે, સુ'બશ.

વ્યાયામજ્ઞાનકોશના આશ્રયદાતાઓ.

રાજરત્ન શ્રીમાન્ રોક
નાનજીભાઈ કાલીદામ મહેતા,
ચૌરખંદર

મહાત્મા શ્રીમાન્ દેભાઈ વાઘજીભાઈ દેભાઈભાઈ,
સાવલી

વ્યાયામજ્ઞાનકોશના સહાયકો.

શ્રી શેઠ વીરેન્દ્રરાય મી રેખાઈ,
ભાવનગર,

શ્રી શેઠ મી. પ્રભુદાસભાઈ,
ભાવનગર.

શ્રી શેઠ અમૃતલાલ લક્ષ્મીરાઈકર,
સુબઈ

શ્રી શેઠ મોહનલાલ લક્ષ્મીભાઈ શેઠગીયા,
માવલી

ગુજરાત કાઠિયાવાડના દેશી સંસ્થાનો તરફથી વ્યાયામજ્ઞાનકોશને
મળેલો આશ્રય.

શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ, વડોદરા	૧૦૦ પ્રતો કાયમ
શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ, સંસ્થાન મોરબી	૩૦. ૫૦૦
શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ, સંસ્થાન પોરબંદર	૫ પ્રતો કાયમ
શ્રીમંત હાકોર સાહેબ, સંસ્થાન ગજકોટ	૩ પ્રતો કાયમ
શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ, સંસ્થાન પાલીતાણા	૧ પ્રત કાયમ

(૧) વ્યાયામજ્ઞાનકોશના પેટ્રન.

શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ, વડોદરા	૧૦૦ પ્રતો કાયમ
શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ, સંસ્થાન મોરબી	૩૧. ૫૦૦]

(૨) વ્યાયામજ્ઞાનકોશના આશ્રયદાતાઓ.

રાજરત્ન શ્રીમાન શેઠ નાનજીભાઈ કાલીદાસ મહેતા-પોરબંદર	૧૦૧-૦-૦
શ્રીમાન શેઠ અંબાલાલ વાઘજીભાઈ તે સદ્ગત દેસાઈ	
વાઘજીભાઈના સ્મરણાર્થે-સાવલી	૧૦૧-૦-૦
શ્રીમાન શેઠ માધવલાલ-મુંગધ	૧૦૧-૦-૦

(૩) વ્યાયામજ્ઞાનકોશના સહાયકો.

શ્રી. રા. રઘુનાથ મોરેશ્વર પેંડસે-મુંગધ	૫૧-૦-૦
„ „ જોડાભાઈ શંકરભાઈ પટેલ-વડોદરા	૫૧-૦-૦
„ „ શેઠ કાસમચંદી હસનચંદી નાનજીભાઈ-ભાવનગર	૫૧-૦-૦
„ „ ભોગીલાલભાઈ શાહ-ભાવનગર	૫૧-૦-૦
„ „ સી. પ્રભુદાસભાઈ-ભાવનગર	૫૧ ૦-૦
„ „ મેસર્સ લલ્લવાની કું. -અમદાવાદ	૫૧-૦-૦
„ „ શેઠશ્રી નરભેરામભાઈ વનેચંદ પારેખ-મોરબી	૫૧-૦-૦
„ „ રાખજીદાદુર જગમલરામ-ડેરાલ	૫૧-૦-૦
„ „ શેઠ યુનીલાલ ચત્રજી-મુંગધ	૫૧-૦-૦
„ „ અમૃતલાલ લક્ષ્મીચંદ-મુંગધ	૫૧-૦-૦
„ „ જીવણદાસ ગો. સંપત-મુંગધ	૫૧-૦-૦
„ „ શેઠ અમૃતલાલ ઓઝા-મુંગધ	૫૧-૦-૦
„ „ મનસુખલાલ જીવરાજ મહેતા-મોરબી	૫૧-૦-૦
„ „ બેચરલાલ કાળીદાસ જસાણી-રાજકોટ	૫૧-૦-૦
„ „ શેઠ મોહનલાલ લલ્લુભાઈ રોકડીયા-સાવલી	૫૦-૦-૦
„ „ વીરેન્દ્રાય સી. દેસાઈ-ભાવનગર	૨૫-૦-૦
„ „ માણેચંદ પોપટભાઈ શાહ-યાનગઢ	૨૫-૦-૦

શ્રીમંત દત્તાત્રય ચિતામણી કર્ડે આખાસાહેબ મુબુમદાર, બી.એ, એલએલ.બી.
સંપાદક-વ્યાયામજ્ઞાનકોશ.

શ્રી.

વ્યાયામજ્ઞાનકોશ, ખંડ ૨ નો.

મસ્તાવના.

તા. ૧-૬-૧૯૪૧ ના રોજ ગુજરાતી બાષામા વ્યાયામજ્ઞાનકોશનો પહેલો ખંડ પ્રગટ થયો છે. તે ખંડમા પ્રથમ વ્યાયામનો પ્રાચીન અર્વાચીન ઇતિહાસ અને પછી ગાળકો મારેના દેશી તથા વિદેશી ખેલોની માહિતી આપવામા આવી છે.

એ પ્રથમ ખંડનું કાર્ય ગુજરાતી જનતાને કેટલું પસંદ પડ્યું એ જાણવી દરખા અનેક વૃત્તપત્રકારોએ પોતપોતાના અભિપ્રાય પછી કાળજીપૂર્વક આપ્યું પુસ્તક માછંત તપામીને વખતો-વખત પોતાના પત્રમાં જ પ્રસિદ્ધ કરેના છે તે ઉપરથી આ રી શકે તેમ છે. મુગધના પ્રસિદ્ધ દૈનિક વર્તમાનપત્ર 'જન્મભૂમિ', 'વદેભાતમ્', અને 'મુગધ સમાચાર' તથા પ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક 'ગુજરાતી' એ, અને 'કેસર-હિંદ', વડોદરાના 'પુસ્તકાલય', 'નવગુજરાત' તથા 'સપ્તાહ-નિજ્યે' તથા અમદાવાદના 'પ્રભાત' અને 'ગુજરાતી પત્ર' અને 'કુમાર' પોતાના નિમત્તવાન અભિપ્રાયો પ્રગટ કરી અમારા કાર્યની સારી કદર કરી છે. તે ઉપરાંત સાક્ષરવર્ગ પૈકી પશુ ગ. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, રા. રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, રા. રા. ગ્રં. દિ. વાઠનીસ, રાજ્યરત્ન શ્રી. ભણિકરાવ, ના. બાળાસાહેબ ખેર, રા. પ્રાણલાલ ઠા. મુનશી તથા ગ. છોટાલાલ બા. પુરાણી અને પરમપૂજ્ય ગુરુ શ્રી નાથજીએ પશુ એમના અભિપ્રાયો સવિનય આપી જનતાને આ પુસ્તકની યોગ્ય દર કરવા બવામણ કરી છે. આ અભિપ્રાયો અમે વખતો-વખત વ્યાયામ માસિકમા પ્રસિદ્ધ કરેના છે. અમે આ બધાનો ખરા અંત કલ્પથી અહીં આમાર માનીએ છીએ

પ્રથમ ખંડમા બાળકોના ખેલોની સંપૂર્ણ માહિતી આપ્યા પછી આ ખંડમા મગ્દાની ખેલોની પૂર્તી માહિતી આપવા અમે પ્રયત્ન કર્યો છે. એમ કરવામા અમારો આશય એ છે તે જાણ થોડા બુલાસો અહીં કરવાની જરૂર છે. ખેન, કસરત, મહેનત, વગેરે જે વ્યાયામના વિવિધ પ્રકારો છે તે બધાનો હેતુ ગદા મનુષ્યો તેથી શારીરિક આરોગ્ય મેળવે અને તે કાલમ ટકાવી રાખે, એટલો તો છે જ, પણ તે ઉપરાંત પણ એક બીજો મહત્ત્વનો હેતુ પણ છે અમાગ મન પ્રમાણે ખેન, કસરતો વગેરે વ્યાયામના પ્રકારો માત્ર સાધનો છે; પણ એ સાધનો વડે પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધ્ય તે મરદાની ખેલો જ છે. આ જીવનકલમમા વ્યક્તિએ, સમાજ કે રાષ્ટ્રે જે સારી રીતે જીવવું હોય, તો તેણે સર્વે લડવા માટે સજ્જ રહેવું જોઈએ. જન્મ લેનારી પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવવા માટે લડવું જ પડે છે કોઈ પણ મનુષ્યપ્રાણીને માટે એ લડાઈ ટાળવી શક્ય જ નથી. મનુષ્યપ્રાણી કોઈ પણ હોય, સ્ત્રી હોય કે પુરુષ હોય, બાળક હોય કે વૃદ્ધ હોય, પરંતુ તેને કોઈ પણ ગિચિતિમા પોતાનું આ મુદ્ધવિષયક કર્તવ્ય કરવું જ પડે છે.

મનુષ્ય ગમે ત્યાં નાસીને જાય તો ત્યાં પશુ, તે જ્યાં જશે ત્યાં, તેની ચોતન્દ્ર આવા યુદ્ધનો ઘેરો તેની પાછળ સદૈવ લાગેલો જ હશે. હાલમાં પ્રત્યેક સ્વતંત્ર ગણે પોતપોતાનું મનુષ્યમણ વધારવાની પાછળ લાગેલું છે. પ્રત્યેક ગણને પોતાના દેશના બધા નાગરિકો જળવાન થાય એવી જરૂર જણાવાથી સર્વત્ર તે જ ઉદ્દેશ શરૂ થયો છે. યુક્તિપ્રયુક્તિની સહાયથી નાના પ્રકારનાં શસ્ત્રાસ્ત્રોને કે મોટાં મોટાં સંહાર કાર્યો દરી શકે છે, તો પશુ તે બધાને ચોખ્ખી રીતે વાપરવા મારું ખડતલ, ધીટ, સાહસિદ અને જળવાન માણસોની અત્યંત જરૂર છે એ તો સૌને સ્વીકારવું પડે તેમ છે આવી ગિચ્છિતમાં જુદા જુદા પ્રકારના ખેલો ખેલીને આરોગ્ય જળવી રાખનારા તરણોને આ બીજા ખંડની મદદથી અમે મરદાની ખેલોની માહિતી આપવાની પ્રવૃત્તિ શા માટે કરી તે જાનના ખુલામો મહજ જ થઈ જવા જેવો છે.

પ્રથમ ખંડની પેઠે જ આ બીજો ખંડ પશુ જનતાને પસંદ આવશે એવી અમારી ધારણા છે. દેશી મરદાની ખેલો પેટી એક પશુ ખેલ આ ખંડમાં આપ્યા વગર ન રહે એવો અમે પ્રયત્ન કરેલો છે. અને પ્રત્યેક વિષય શક્ય તેટલા વધારે ચિત્રો અને સચિત્ર માહિતી આપીને વાચકો સ્પષ્ટ રીતે સમજે તેમ આપેલો છે વળી આ ખંડમાં એટલું જ નહીં નવીન સુધારણા પશુ કરેલી છે. આ ખંડના પ્રત્યેક દાવ અગર કેંકની શાખનારાઓને જરાય કંટાળા આપે તેટલા માટે જે તે ક્રિયાના બધા ચિત્રો એક જ મથળે આપીને તેની નજીક જ તે ક્રિયાની સંપૂર્ણ માહિતી આપી છે. એ રીતે આ ખંડના બધા દાવોનું આખું ચિત્રપટ જ અમે તૈયાર કરેલું છે. આવા પ્રકારની યોજના કોઈ પશુ અગ્રેજી કોશમાં પશુ નથી. આ પ્રમાણે કરવાથી ચિત્રોની સંખ્યા પુષ્ટળ વધી ગઈ છે, અને જોકે પશુ વધારે મોટા આકારના કરાવવા પડ્યા છે. વળી એ દરેક ચિત્રને જુદા જુદા આકારો આપીને તેનું મૌદ્ય પશુ વધારેલું છે. આ ખંડમાં પાછલા ખંડના જેવો જ કાગળ પશુ ઉત્તમ પ્રકારનો વાપરેલો હોયને તેમાં સારી શાહી પશુ ત્રણ ગણી કિંમતની વાપરી છે. ચિત્રોની સંખ્યા ૭૫૦ ઉપરાંત વધેલી હોયને પૂર્વ સંખ્યા પશુ લગભગ તેટલી જ રાખેલી છે. બાધકામમાં પશુ સુધારણા કરીને ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું કરાવેલું છે. એની સઘળી સુધારણા દરવા છતાં પશુ આ ખંડની કિંમત પહેલાં ખંડના જેટલી જ રૂ ૭ કાયમ રાખેલી છે, તે તરફ વાચકોએ દુર્નિદ્ર ન કરવા વિનંતી છે. એટલું કંવા છતાં પશુ આ ખંડમાં અનેક બૂલો અને દોષો રહી ગયા હશે તે અમે સ્વીકારીએ છીએ તથાપિ તે તરફ દુર્નિદ્ર કરીને એકંદર કાર્ય તરફ વાચકોએ સ્વધીય બાનનાથી જોવું અને આમાં જે ગુણ હોય તેટલા જ જોયને દોષો જાહેર અમને ક્ષમા આપવી એની અમારી તેમને સચિનય પ્રાર્થના છે

પ્રથમ ખંડને યોગ્ય આશ્રય મળ્યો જ ન હોય, તો આ મરદાની ખેલોની પ્રમિદ્ધિ થોભાવવી જ પડત. પરંતુ ઈશ્વરપાથી તેવો પ્રસંગ આવ્યો નહીં, એમ જણાવતા આનંદ થાય છે.

શ્રીમંત ગાયકવાડ સરદારે મરાઠીની પેઠે આ ગુજરાતી વ્યાયામ ગાનકોશની પશુ પ્રત્યેક ખંડની મો સો પ્રતો ખરીદવાનો કાયમનો હુકમ કરેલો છે; તેથી અમારા આ કાર્યને અસાધારણ જળ મળેલું છે; અને તેથી જ ગુજરાતી ભાષામાં વ્યાયામગાનકોશના બધા ખંડ ક્રમશઃ પ્રસિદ્ધ થઈ શકશે એવી અમને આશા ઉત્પન્ન થઈ છે વળી તે જ વખતે વડોદરા રાજ્યના પુસ્તકાલય ખાતાએ પશુ આ કાર્યને સારી મદદ દરવાનું અભિવચન આપેલું છે, એટલે આ સાહસ ઉપાડવામાં અમને વધારે હિંમત મળી છે. ગુજરાતમાં વ્યાયામ તરફ આ જેનાં વર્ષોમાં કંઈક વધારે પ્રમાણમાં

અભિરચિ વધેલી છે, તેથી શુભગતની વ્યાયામપ્રેમી જનતામાંથી બીજી બાકીની પ્રતો માટે તો સારો આશ્રય સહેજે મળશે એવું અમે માનેયુ. અને, પ્રત્યક્ષ પહેલો ખંડ પ્રગટ થયાં સિવાય શુભગતની અંધુઓના ખ્યાવમા આની ઉપયુક્તતા આવી શકશે નહીં એવું લાગનાથી પ્રથમ ખંડ તો પોતાના ખર્ચે જ પ્રગટ કરવાનું માહસ વહેરેલું.

પરંતુ પહેલો ખંડ પ્રગટ થયા પછી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વર્તમાન પત્રો, માસિકો તથા સાક્ષરોના આરા અભિપ્રાયો મળ્યા અને તેની જોડેગત પણ વ્યાયામ માસિકમાં દર માસે પ્રગટ કરી; છતાં જરા સંકોચ સાથે દહેડું પડે કે, આ પુસ્તકની સ્વતંત્ર માગણી તો ફક્ત પચાસ જેટલી પણ આવી નથી. ઓછામાં ઓછા ત્રણસો કાયમના ગ્રાહકો મળ્યા વગર આ ગ્રંથના આગળના ખડોનું પ્રકાશન થઈ શકે નહીં. અને પ્રથમ ખંડ પ્રગટ થયો પણ ધારવા પ્રમાણે માગણીઓ આવી નહીં. પચાસ પ્રતો પુસ્તકાલય ખાતાએ લીધી એટલે કુલ ૧૭૫ પ્રતોનું વેચાણ થયું. અર્થાત્ બાકી રહેતી ૧૨૫ પ્રતોનું તો નિદાન વેચાણ થયું જ નોંધવું. શુભગતની જનતા આટલી ઓછામાં ઓછી માગણી માટે જરૂર વિચાર કરે.

વડોદરાના નેક નામદાર દિવાન સાહેબને આ કાર્ય સારી રીતે પસંદ પડેયું હોનાથી તેમની પાસે હકીકત રજુ કરતા તેમણે કાઠિયાવાડના રાજારજવાડાઓ ઉપર દસ બાગ ખાતરી ભનામણપત્રો આપ્યા. અમને લાગ્યું કે એ ગમરજવાડાઓ તરફ જતે જઈ પ્રયત્ન કરીશું તો ઓછામાં ઓછી મેં પ્રતોનો આશ્રય તો જરૂર મળી રહેશે અને ખપ પૂરતી તાત્કાલિક અડચણ તો એ રીતે દૂર થઈ જશે. તેથી અમે કાઠિયાવાડનો પ્રવાસ ગયા મેં મામમા ઘેરો, પણ કમનમીમે ત્યાંથી અમને માત્ર ૩૦ પ્રતોનો જ આશ્રય મળ્યો. આમા ભાવનગર દુગારનો આશ્રય હજી જણાયો નથી.

છતાં પણ એકંદરે અમને નિરાશ થવા જેવું થયું અમદાવાદના મે. ગ. રા. દાદામાહેન માવળંદરે અમને સારી મદદ આપવાનું દહેડું, પણ તે થતા અગાઉ તો તેઓ પકડાઈ ગયા નહીં તર ત્યાંથી અમને જરૂર સારી આશા હતી. મેરણીની પરશુરામ પોંટરીના માલિક અમારા રનેહી રા. રા. પરશુરામ પંતને મળતા તેમણે અમને કાયમના ૧૧ સદાયકો (દસે ખડોના ૩૧.૫૧ અગાઉથી આપી દઇને) મેળવી આપ્યા છે તેમની આ યોજના બીજા મુદ્દાથી તરફ રજુ કરતા ઘણાને પસંદ પડી છે અને તે જ પ્રમાણે મુગધના અમાગ રનેહી મેં રા. ગ. દાદામાહેન પેડે-એમણે પણ અમને તેવા જ દસ સદાયકો મેળવી આપવાનું આશ્વાસન આપેલું છે. જે પેકી ચાર તો મળી પણ ચુક્યા છે. એ રીતે બીજા પણ કેટલાક સદાયકો થયા. છે એ અધા સદાયકો તથા આશ્રયદાતાઓના નામ આ પુસ્તકમાં અનાયદા આપવામાં આવ્યા છે, તે પેકી જેમના મળી શક્યા તેમના ફોટો પણ આ પુસ્તકમાં લીધા છે. ભાવનગરના પોલિસ ફોજદાર ગ. જોશી અને ઇન્સ્પેક્ટરસાહેબ એમણે પણ પાંચ સદાયકો મેળવી આપ્યા છે. આ રીતે થયેના એકંદર ગ્રાહકોનો કુલ ગ્રાહકો વડોના વગબગ આવે છે એટલે હજી બીજા સો ગ્રાહકો મળે તો જ આગળનો ખંડ પ્રસિદ્ધ થઈ શકે.

આવા સદાયકો પામેથી અગાઉથી દસ ખંડની રચના લખને અમે ઘણી મોટી જનામ-દારી વડોગી લીધી છે; પણ એમની આવી મદદથી જ અમે આવી મોઘવારીના કપગ મમયમા આ બીજા ખંડ પ્રગટ કરી શક્યા છીએ ગમે તેમ કરીને-બિદા માગીને-પણ બીજા એકમે ગ્રાહકો

મેળવવાનો અમારો નિશ્ચય છે. જે ગૃહસ્થોએ આવી અગાઉથી મદદ અમને અતિ શુભ ભાવનાથી આપી છે અને અપાવી છે તેમના અમે અત્યંત આભારી છીએ; અને ઇચ્છીએ છીએ કે શ્રી કાશીવિશ્વેશ્વરની કૃપાથી આટલા બાપીના ગ્રાહકો પણ આ વર્ષમાં જ અમને જરૂર મળી રહેશે. ગુજરાતમાં પૈસાની કંછ ખોટ નથી; અને આ કામ ગુજરાતની જનતાને ઘણું જ ઉપયોગી છે, એટલે બાપીના સૌ ગ્રાહકો મળવામાં અદ્યતિ વિશ્વંજ નહીં જ થાય. હાલનું સંકુલ્પ વાતાવરણ શાંત થતાં જ તે માટેનો ઘટતો પ્રયત્ન કરવાનો છે. ગુજરાતની વ્યાયામ સંસ્થાઓ અને પુસ્તકાલયોએ તથા હાઇસ્કૂલોએ અમારી આ માગણી પહેલી જ તકે લક્ષમાં લેવી જોઇએ એવી અમારી તેમના નરે નરે પણ આગ્રહભરી વિનંતી છે.

ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક ખંડળ તરફથી અગર તેમની સંસ્થાઓ તરફથી આ વખતે બિંમલ મદદ મળી નથી. તેઓ ધારે તો સારી મદદ જરૂર કરી શકે. અમને વિશેષ અને સારામાં સારી મદદ તો ગુજરાતના વેપારી વર્ગ તરફથી મળી છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેમના તરફથી કાયમ મળતી રહેશે એવી ખાતરી મળી છે.

આ ખંડનું બાપાંતર પણ રા. દેવચંદબાઇ આડતીઆએ કરી કાળજીથી મુદ્રે પણ તપાસી આપ્યાં છે. જે જ પ્રમાણે આ બાપાંતરના કામમાં અમારા મિત્ર રા. રા. શંકર ગોપાળ ડોંગરે અને રા. લક્ષ્મણ નારાયણ સપ્તે તથા રા. વસંતલાલ જટાણકર વ્યાસે પણ મદદ કરી છે. રા. અબ્દુલ્લે પણ દર વખતની પેઠે આ ખંડની પણ મુચિ તૈયાર કરી આપી છે. તે જ પ્રમાણે છાપવાનું કામ રા. કૃષ્ણરાવ મરાઠેએ સારું અને જલદી કરી આપ્યું છે તે માટે અમે એ ગદાના આભારી છીએ.

અમારા રનેહી પ્રો. રાજ્યરત્ન ગાણિકરાવે આ ખંડ માટે બે બોલ પોતાના લેખ ઉપરાંત પણ લખી આપ્યા છે તે માટે અમે તેમના વિશેષ ઉપકૃત થયા છીએ.

અમારા કાર્યને મુખ્ય મદદ તો સહધર્મચારિણીનાં કર્તવ્યો પૂર્ણપણે લક્ષમાં રાખીને અમારા કાર્યબાગનો અર્ધો કરતાં વધારે દિરસો ઉઠાવનારાં અમારા પતિનિહ પત્ની સૌ. લક્ષ્મીબાઇ મુશુમદારની જ છે, તે અમે અમારા ચિત્તને લાગતો સહજપ્રાપ્ત સંકાય કિંચિત્ દૂર કરીને પણ અમારા વાચકોને ચિનયપૂર્વક જણાવવાની રજા લઇએ છીએ. ફોટો લેવા, તે છાપવા, લેખોની નકલો કરવી, ફોટોની વિપયવાર આકર્ષક ગ્રાહવણ કરવી, વગેરે વગેરે જરૂર પડે તે હરકોઇ પ્રકારનાં તમામ કામેમાં અમને મદદ કરવાની તો તેમની હંમેશની જ તૈયારી છે. પરંતુ હાલમાં નવીન અંગીકાર કરેલા વ્યાયામમજ્ઞાનકોશના ખંડોનું વેચાણ કરવાના કામમાં, બિંક્ષા માગવાનું કામ જે હીન દરજ્જાનું ગણવામાં આવે છે તેમાં પણ અમારી જોડે કેવળ વ્યાયામમજ્ઞાનકોશ માટે જનતા પાસે આશ્રય માગવા સારુ ગામેગામ અને ઘેર ઘેર બટકવાને પણ તે ઘણા આનંદથી સર્વદા તૈયાર રહે છે. આવી કોઇ દેવી સહાય વગર અમે અંગીકાર કરેલું કામ એટલી સુવ્રભતાથી અમારાથી થઇ જ શક્યું ન હોત તે કહેવાની જરૂર જ નથી.

ફેલ્ટમાં મને નિમિત્ત કરીને આ બીજો ખંડ શ્રી રામચંદ્ર મહારાજે પ્રગટ કર્યો છે તેમના ચરણે મસ્તક નમાવી વાચકોની રજા લઉં છું. ૮

વડોદરા,
તા. ૧-૧૦-૧૯૪૨ }

વ્યાયામસેવક,
દત્તાત્રય ચિંતામણ મુશુમદાર.

વ્યાયામજ્ઞાનકોશ

ચોળના

ખંડોની વહેંચણી

- ખંડ ૧—દેશી ખેલો—હુતુતુ, ખોખો, વગેરે, (ચિત્ર ૩૬૭).
 ખંડ ૨—દેશી મરદાની ખેલો—કુસ્તી, બિનોટ, વગેરે, (ચિત્ર ૭૧૧).
 ખંડ ૩—દેશી કસરતો—મલખમ, હથિયારો, વગેરે, (ચિત્ર ૧૨૦૦).
 ખંડ ૪—દેશી મહેનતો—દંડ, બેઠક, વગેરે, (ચિત્ર ૧૦૭૦).
 ખંડ ૫—સ્વાસ્થ્યવિચાર—આહારશાસ્ત્ર, શરીરશાસ્ત્ર, વગેરે, (ચિત્ર ૨૫૦).
 ખંડ ૬—વિદેશી ખેલો—ક્રિકેટ, ફુટબોલ, વગેરે, (ચિત્ર ૩૪૪).
 ખંડ ૭—વિદેશી મરદાની ખેલો—ફોર્મિસિંગ, લ્યુથુત્સુ, વગેરે.
 ખંડ ૮—વિદેશી કસરતો—પેરેલલબાર, રોપનરિંગ, વગેરે.
 ખંડ ૯—વિદેશી મહેનતો—બારબેલ્સ, ડંબેલ્સ, વગેરે.
 ખંડ ૧૦—દેશી-વિદેશી ચરતો—ઉંચે કૂદવું, લાંબે કૂદવું, વગેરે.

રચના

વ્યાયામના હેતુઓને અનુસરીને વિભાગ-વર્ગીકરણ કરેલ છે.

- (૧) આનંદ-ગમ્મતના ખેલો—આટાપાટા, ક્રિકેટ, વગેરે.
- (૨) સામે ધનારનો પરાજય કરવો—મરદાની ખેલો, કુસ્તી, બોક્સિંગ, વગેરે.
- (૩) શરીર તૈયાર કરવું—મહેનત, દંડ, ડંબેલ્સ, વગેરે.
- (૪) શરીર ઉપર કબજો મેળવવો—કસરતો, મલખમ, પેરેલલબાર, વગેરે.
- (૫) પરીક્ષા—મરદાની ચરતો, ઉંચે કૂદવું, તાર ઉપર ચાલવું, છાતી ઉપર હાથી બોનો કરવો, વગેરે.

શ્રી.

ગ્યાયામજ્ઞાનકોશ, ખંડ ૨ જો.

૬

બે બોલ.

મનુષ્ય જીવનને સ્થિરતા આપતી ગદ્ય, એટલે મનુષ્યો સમૃદ્ધમાં મોહવાવા લાગ્યા; અને એ સમૃદ્ધ વ્યવસ્થિત રહી, તેનું રક્ષણ વગેરે સારી રીતે થાય તે માટે એમનામાંથી મુખ્ય નીમી એના હાથમાં સત્તા મેળાપાઈ. એ સત્તામાંથી રાજ્ય અને રાષ્ટ્રો વ્યપાયાં. પરંતુ એ શેનાથી નિર્માણ થયાં?

:- લેખક :-

રાજરત્ન પ્રો. મહાલિકરજી.

ખાલી છુદ્ધિવાદ અને યુક્તિવાદથી નિર્માણ થયાં નહીં, પરંતુ એની સાથે સાથે સંઘટિત જળ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યું, અને એ સંઘટિત જળ એ જ મેના; અને એમને અપાત્ર શિક્ષણ એ યુદ્ધક્ષત્રા. અર્થાત્ એમાં શારીરિક, મદોની અને છુદ્ધિજળ વગેરેનું શિક્ષણ અપાય છે.

મદોનગીમાં શારીરિક જળ તથા છુદ્ધિજળની જરૂર છે, એટલું જ નહીં, પણ તે એકમેકનાં પોષક છે. પરંતુ હાલ આપણે મદોનગી ઉત્પન્ન કરનાર મદોની ખેતનો જ વિચાર કરવાનો હોવાથી તેટલા પૂરતો જ વિચાર કરીશું.

રાષ્ટ્રો, રાષ્ટ્રોની મહત્ત્વાકાંક્ષા વધતી ગઈ, તેમ તેમ આક્રમણકારી તત્ત્વોની શોધખોળો થવા લાગી; તેમાં પ્રથમ વસિષ્ઠ મહામુનિને ધતુર્વેદ સંપડે છે. તે કાળમાં મોક્ષણથી પથ્થરો મારવા, ઝાડો તોડી એકમેકપર ફેંકવાં, અને સાંભેલું, લફ, પાથ તથા પશુઓનાં શિંગડાંનો ચત્તો તરીકે ઉપયોગ થતો. અને તેથી જ એને શિક્ષાકાલ કહેવામાં આવેલો છે.

ત્યાર પછી વિશ્વામિત્ર મહર્ષિએ એનાથીએ વધારે શોધ કરી, તલવાર, ખાતું, કટાર, સાંગ, ધનુષ્યબાણ, ગદા, માડૂ વગેરે નિર્માણ થયાં.

વિદ્વાન એનાથી આગળ જવા માંડ્યું, અને જમદગ્નિએ રક્ષોટક દ્રવ્યનો શોધ કરવાથી અસ્ત્રવિદ્યા અસ્ત્રવિદ્યામાં આવી.

આને પણ અસ્ત્રવિદ્યા થોડા ધણા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. કેમ કે, એક અગ્નિ-અસ્ત્ર સિવાય, પર્વ-અસ્ત્ર, વાયુ-અસ્ત્ર, મોહાસ્ત્ર, સર્પાસ્ત્ર, ગરુડાસ્ત્ર, ઇલાદિ સાચી અસ્ત્રવિદ્યા હજી શોધવાની બાકી છે.

આવી રીતે અસ્ત્રવિદ્યાની શોધખોળથી સત્ત્વવિદ્યાનો નગર બીજો આવતો હોવા છતાં સત્ત્વવિદ્યાનું મહત્ત્વ તેનાથી ઓછું થતું નથી. કારણ કે છેવટે તો હાથોહાથની લડાઈ પર આવવું જ પડે છે. આત્મ મહાયુદ્ધમાં કે જે વખતે અસ્ત્રવિદ્યા હાવના પ્રમાણમાં ઘણી જ આગળ ગયેલી છે, છતાં તેમાં પણ એવું જાણી આવે છે, કે છેવટે હાથોહાથની લડાઈ પર જ આવવું પડે છે. હાલનો જ એ તાજો દાખલો લઈશું તો સ્ટેલિનઆડની લડાઈ હમણાં હાથોહાથ પર આવી છે અને છેવટે છરીઓનો જ ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે. ૧૯૧૪-૧૮ ના યુદ્ધમાં પણ છેવટે છેવટે હિંદુસ્તાનની કુકરીઓએ જ કામ આપ્યો હાખલો છે. તો અત્ત્રકાળમાં પણ એની મહત્તા કાંઈ છેક ઓછી થઈ ગઈ નથી.

સ્વદેશ, સ્વમાન, સત્ય તથા ધર્મ માટે દુઃખ સહન કરવું પડે, અગર શ્રવ જવાનો વખત આવે, તો પણ તેની ધરવા ન કરતાં, ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી લેવા માટે સંકટના સમયમાં ધીરજ રાખી, પ્રયત્ન જારી રાખી, આપણું શ્રેષ્ઠત્વ, અગર સ્વાતંત્ર્ય રાખવા માટે શ્રવન પર પણ ઉદાર થવું, ઇત્યાદિ ગુણોનો મહાનીપણામાં અંતર્ભાવ થાય છે.

આપણા તરણોમાં મહાની આવી કે તેના સાથે સાથે બીજી વાતો સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થતી જશે. ઉત્તમ શરીરસ્વાસ્થ્ય અને સામર્થ્યથી આપણી શ્રવન દેરીને જે ધસારો લાગતો જાય છે તેની પણ રુકાવટ થઈ દીર્ઘ આયુરારોગ્ય પ્રાપ્ત થઈ સમાજસેવા, દેશસેવા, વગેરે કામો વધારે સારી રીતે થઈ શકશે. કારણ મહાભારત કાળ તરફ દષ્ટિસેષ કરીએ, તો મહાભારત યુદ્ધ વખતે બ્રીજમહિતામહત્તી ઉમર ૧૫૦ વર્ષની, દ્રોણાચાર્યની ૯૭ ની, કૃપાચાર્યની ૯૫ ની, કર્ણની ૮૦ ની અને અર્જુનની ૬૯ વર્ષની હતી. અને તે વખતે અર્જુન તથા કર્ણની ગણના તરણોમાં થતી. એ ઉપરથી આપણા ધ્યાનમાં આવશે કે આપણે કેટલી અધોગતિએ પહોંચી ગયા છીએ, કે એ જ ભારતવર્ષના માણસની આયુર્મર્યાદા ૨૩ વર્ષ લગભગ આવી લાગી છે.

અને, દિવસે દિવસે પ્રજા નિર્જન, અશક્ત અને અસ્પાયુધી થતી જાય છે. બર તારુણ્ય-દશામાં જ જ્યાં ત્યાં ખેદજનક વાર્ષિક્યની કળા અને મૃત્યુનો અમઝ શરૂ થવા લાગ્યો હોય એમ લાગે છે. તારુણ્યમાં જ હાંત પડવા લાગી કૃત્રિમ હાંત બેસાડવાની આવશ્યકતા બામે છે, કૃત્રિમ આંખો અડાવ્યા સિવાય નિશાળમાંના તરણો પણ વ્યવહારનાં કામો કરી શકતા નથી. ૧૫-૧૬ વર્ષના છોકરા-છોકરીઓના વાળ સહેદ થતા જાય છે. મેંકડો વાળ કાળા બમ્બર કરનારા હસપ તથા તેલો રોજ બહાર પડે છે. શક્તિવર્ધક પાક તથા દવાઓનો સુકાળ થયો છે અને આવાં કૃત્રિમ ઔષધો માટે હમરો રૂપિયાનો ધુમાડો થાય છે.

તેટલા જ માટે સર્વ કૃત્રિમતાનો નાશ થઈ શરીરસ્વાસ્થ્ય અને મહાનગીથી ઉત્પન્ન થતા ગુણોની પ્રાપ્તિ થવા માટે એને પોષક એવું શિક્ષણ અપાવું જોઈએ; અને એ શિક્ષણનું એક અંગ એ જ મહાની ખેડ; અને તેને લગતાં સાધનોનું શિક્ષણ એ જ સત્ત્વવિદ્યા.

ભારતના વીરો! હવે શક્તિ, શુદ્ધિ અને યુક્તિનો જ સંચય કરો! હનુમાન બનો! અને મહાની રમતોનો જ અભ્યાસ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરો! એથી જ આપ પોતાનું તથા દેશનું રક્ષણ કરી શકશો!

હાલ અભ્યવિધાના કાળમાં શસ્ત્ર વિદ્યાનો કાળ ઓછો થવા લાગ્યો છે. પરંતુ એ તદ્દન નિરુપયોગી નહીં હોવાથી એને હજી ટકાવી રાખવામાં આવી છે. અને તેને જ આજ મદીની ખેતની ઉપમા આપવામાં આવે છે. જોકે એ ખેત એટલે ખાત્રી રમત નથી, પણ એ શાસ્ત્ર છે. એમાં પણ ભાર, ઠોક, જુદા જુદા પવિત્રા, જુદા જુદા ધાવો, જુદી જુદી રોકો, કપોટો, ઝીંકો, ફેંકો, બંદેશો વગેરે આવે છે, અને ખરેખર શાસ્ત્ર એ દૃષ્ટિથી એનો અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો જ એનો ઉપયોગ જરૂર પડતાં થઈ શકે, વળી એ પ્રાપ્ત કરવા કેટલાંક વર્ગો મુખી એના પાછળ પરિશ્રમ કરવો પડે છે. હાલમાં એક માસમાં આ કલાં શીખવવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે, પણ તે કલા-કલાની દૃષ્ટિથી પ્રાપ્ત થઈ શકે એ અસંભવિત છે. એક માસમાં શાસ્ત્ર નહીં, પણ ખેત-રમત જ થાય છે.

એ આપણું શાસ્ત્ર, શાસ્ત્ર રહે અને એની વધારે શોધખોળ થાય, એટલા માટે એક દવતંત્ર યુનિવર્સિટી રચવાની જોઈએ. કારણ મિનિસ્ટરી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં આપણી શસ્ત્રવિદ્યાઓ જેવી કે ધનુર્વિદ્યા, તલવાર, ફિરંગ, બાતું, બરખી, લાડી, બોથાટી, ધત્વાદિનો અભ્યાસ નિષ્પાત્તસપણે થઈ શકેલા શક્ય નથી.

એ યુનિવર્સિટી તો યશે ત્યારે યશે, પરંતુ હાલ તો થીમંત સરદાર આગાસાહેબ મુજુમદાર કે જેઓ વ્યાયામ કાર્યને “વ્યાયામ માસિક” ચુનરાતી, મરાઠી અને હિંદી ભાષામાં આજ ૨૮ વર્ષથી પરિશ્રમપૂર્વક ચલાવીને, ચાલના આપી રહ્યા છે, અને જેમણે તેને કાર્યક્ષમ બનાવવા માટે અતિશય પરિશ્રમપૂર્વક “વ્યાયામગ્નાનકોશ” ની યોજના કરી તેના ફક્ત બાગ બહાર પાડવાનો નિર્ધાર કર્યો છે; તેમણે મરાઠી ભાષામાં એ જ્ઞાનકોશ પ્રસિદ્ધ થાય અને એનો ઉપયોગ મર્યાદિત જ ન રહી, ચુર્નર બંધુઓને પણ મળે, એટલા માટે ચુનરાતી ભાષામાં “વ્યાયામગ્નાનકોશ” પણ પ્રસિદ્ધ કરવા માંઓ છે.

શ્રીમંત આગાસાહેબનાં ધર્મપત્ની સૌ. આક્ષાસાહેબ એઓ પણ એમને અનુરૂપ સહચારિણી મળ્યાં છે. કારણ કે જે વિચાર આગાસાહેબના તે જ વિચાર એમના હોયને, એમના કાર્યમાં હિતસાહપૂર્વક એઓ સહકાર આપી મદદ કરે છે. શ્રીમંત સૌ. આક્ષાસાહેબનાં માતૃકપક્ષ, શ્વશુરપક્ષ અને પિતૃપક્ષ, એવો ત્રિવેણીસંગમ થયો છે. કારણ એ ત્રણે પક્ષો વ્યાયામના અભિમાની છે, અને એ ક્ષેત્રમાં યોગ્ય તે કામગીરી કરી ગયા છે, તે આ “ગ્નાનકોશ” વાંચનારાઓને સહેજે જણાઈ આવશે. એવાં ધર્મપત્નીનો સક્રિય સહકાર મળવાથી શ્રીમંત આગાસાહેબનું વ્યાયામકાર્ય જોરદાર થયું છે, ચતું ગય છે, અને યશે.

અને એથી જ એમણે અત્યંત મહત્ત્વનું મદીનગી બરેલું કામ પાર ઊતાવું છે. નહીં તો ઘોડા ઉપર બેસીને બોથાટી અને બાલાની રમતો રમવી, વગેરે કેટલાંક ખેલો જે આપણે જુઝી ગયા છીએ તે અજવાળામાં આવ્યા જ ન હોત.

એ દંપતીને દીર્ઘ-આયુરારોગ્ય આપી, એમના પાસે એવી જ દેશમેવા ઉત્તરોત્તર ધડાવો, એવી પરમકૃપાણુ પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રાર્થના કરું છું.

શ્રી.

સતત ઉદ્યોગ, એ જ દેવપૂજા.

વ્યાયામજ્ઞાનકોશ

મુખ્ય સંપાદક: શ્રી. ડ. યિ. મુળુમદાર.

લાઘવં કર્મસામર્થ્યં દીપ્તિર્મોદસઃ ક્ષયઃ।

વિભક્તપ્રત્યાગ્રાસત્વં વ્યાયામાદુપજાયતે ॥૧॥

સ્વૈર્ભૂતા, કર્મસામર્થ્ય, દીપ્તિ, મોદનોક્ષય,
વિભક્તપ્રત્યાગ્રાસત્વ, વ્યાયામે ઉપજે અધુ. ॥૧॥

ખંડ ૨જો.

- (૧) ધનુર્વેદ (૧-૪૫).
- (૨) મધ્વવિદ્યાશાસ્ત્ર (૪૬-૧૩૮).
- (૩) હથિયાર સાધેની કુસ્તી (૧૩૯-૧૪૭).
- (૪) લઠંગ (૧૪૮-૨૬૧).
- (૫) ફરીગદ્ગા (૨૬૨-૨૭૯).
- (૬) અધેશના દાવ (૨૮૦-૩૧૫).
- (૭) બોધાટી (૩૧૬-૩૩૪).
- (૮) ઘરગતુ હથિયારો (૩૩૫-૪૦૭).
- (૯) સાકમારી અને ડાગદારી (૪૦૮-૪૧૫).
- (૧૦) શિકાર (૪૧૬-૪૩૦).

શ્રી.

ન્યાયામજ્ઞાનકોશ, ખંડ ૨ જો.

ઉપોદ્ધાત.

“તસ્માત્ સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુદ્ધયચ ।”

ગીતામાં જે અનેક ઉપદેશાત્મક વાક્યો આપેલાં છે, તેમાંનું આ એક મહત્વનું વાક્ય છે.
-: લેખક :-

વે. શા. સં. સદાશિવશાસ્ત્રી ભિડે,
ગીતા વાચકપતિ-પુના

તેમાં સર્વેષુ કાલેષુ એ પદો ખાસ વિચાર કરવા જેવાં છે. સર્વ કાળ મારું-ઈશ્વરનું સમગ્લ રાખ અને યુધ્ધ કર, એવો એ વાક્યનો અર્થ છે. તેમાં પણ સર્વ કાળમાં ઈશ્વરમરણ કરવા જદ્વ વિગેષ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. કેમકે તે વાત તો પૂર્વકાલીન આચાર્યોની પેઠે આધુનિક સાધુસંતાએ પણ માન્ય કરેલી છે. પરંતુ જે રીતે ઈશ્વરમરણનો સાર્વકાલિક ઉપદેશ છે તે જ રીતે યુધ્ધનો પણ સાર્વકાલિક ઉપદેશ એ વાક્યમાં છે, એ વાતનો કોઈથી પણ અંગીકાર કરી શકાય તેમ નથી. સર્વકાળનો સંબંધ ઈશ્વરમરણ સાથે જોડાય અને યુદ્ધ સાથે ન જોડાય, એવો અર્થ કોઈ કરવા જાય, તો તે બાપાસાત્તની દૃષ્ટિએ અસહ્ય છે. અર્થાત્ સાર્વકાલિક યુધ્ધનો ઉપદેશનું તાત્પર્ય શું છે, તેનો વિચાર કરવાનું આપણને સહજ પ્રાપ્ત થાય છે.

યુદ્ધ એટલે શું ?

પ્રતિકાર કરવો એ યુધ્ધનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે એમ કહેવાને કંઈ હરકત નથી. આ પ્રતિકાર મનુષ્ય જ્યારે શરીરજળથી કરે છે ત્યારે તેને યુધ્ધ કહેવું એ સચુકિતક જણાય છે. પ્રતિકાર એકમાત્ર શરીરજળથી જ થાય છે એમ નથી, બુદ્ધિ અને મન એ જન્મે અવયવો, ઇન્દ્રિયો પણ-પ્રતિકારકશક્તિ છે. વિચાર કરવો એ બુદ્ધિનું કામ હોઈને ખગમ વગ્તને જાગ્રુએ કરીને સારી વસ્તુ કરવાનો નિશ્ચય કરવો એ બુદ્ધિનો જ પ્રભાવ છે. અવજાત, એમ કરવામાં બુદ્ધિને અયોગ્ય અગર ખરાબ-કુદ વાસના જેડે લડવું પડે છે. આ કુદ વાસના ઉપર વિજય મેળવતાં બુદ્ધિને જે ઝગડો કરવો પડે છે, તથા જે અનેક પ્રકારના મોહોને દાગી નાખવા પડે છે, તેને જ બુદ્ધિની લડાઈ કહેવાય. એવાં ઔદ્ધિક યુદ્ધોમાં જેની બુદ્ધિ વિજય મેળવે છે, તે જ માણસ કર્તવ્ય, યશ, અને વૈભવને પ્રાપ્ત થાય છે. ઔદ્ધિક યુદ્ધની પેઠે જ મનુષ્યને માનસિક યુદ્ધ પણ કરવાં પડે છે. પ્રેમ, બાવના અને કીર્તિની સૃષ્ટિ વગેરે મનના ધર્મો છે. એ ધર્મો કેટલીક વખત આપણા ધ્યેયથી

અગર અંગીકૃત કાર્યોથી વિરોધી હોય શકે છે. વળી, ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ અને મન એનો ઝગડો પણ હંમેશાં જ ચાલુ હોય છે. આ ગાંધી-ઉપર યોગ્ય દાખ રાખીને બુદ્ધિની સત્પ્રવૃત્તિને અનુસરવું એ જ મનનો વિજય છે. આવું માનસિક યુદ્ધ સામાન્ય મનુષ્યને પણ હંમેશાં કરવું પડે છે. આ ગાંધીને પ્રકારનાં આંતર્યુદ્ધોમાં વિજય મેળવી શકે, તો જ માણસ પોતાની માનસિક તથા બૌદ્ધિક શક્તિઓનો વિકાસ સાધી શકે. આવો સંયમી પુરુષ જ અહ્યાનંદ પર્વતના સર્વ આનંદ મેળવી શકે, અને તેને જ વ્યાસ ઋષિએ આધ્યાત્મિક સ્વરાજ્ય કહેલું છે. મહાત્મા ગાંધીએ આધ્યાત્મિક સ્વરાજ્ય આ શબ્દ પ્રથમ શોધી કાઢ્યો, તેવું કેટલાક કહે છે, પણ તે ખરું નથી. વ્યાસે મહાભારતમાં આ આધ્યાત્મિક સ્વરાજ્યનું સ્વરૂપ ઘણી માર્મિકતાથી વર્ણવેલું છે: તસ્માદેનં સમ્યગ્વેક્ષ્ય હોમં નિગૃહ્ય ઇત્યાત્મનિ રાજ્યમિચ્છેત્ । एतद्वायं नाम्यदस्तોદ્ રાજ્યં આત્મેષ્વરાજા વિહિતો યથાજત્ ॥ લોભાદિ વિકારો જોડે પરાકાષ્ટાનું યુદ્ધ કરીને, જેનું મન તથા બુદ્ધિ વિજયી થાય છે, તેને જ આધ્યાત્મિક સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; અને એવું આધ્યાત્મિક સ્વરાજ્ય મેળવનાર મનુષ્ય સર્વત્ર વિજયી થાય છે. એવો ઉપરના શ્લોકમાં વ્યાસ ઋષિનો અભિપ્રાય છે. અર્થાત્ મનુષ્યને મન તથા બુદ્ધિદ્વારા વિકારની કે દુષ્ટ ભાવનાની જોડે હંમેશાં જ યુદ્ધ કરવું પડે છે.

યુદ્ધનો ત્રીજો પ્રકાર

બૌદ્ધિક અને માનસિક એ યુદ્ધના બે પ્રકાર થયા. તેવો જ તેનો એક ત્રીજો પ્રકાર પણ ધણેજ મહત્વનો છે. તે શરીરસામર્થ્યથી કરવામાં આવતું યુદ્ધ એ જ છે. જેનાં મન અને બુદ્ધિ પરાજીત નહીં હોય, તે જ યશસ્વી રીતે શરીરસામર્થ્યનું યુદ્ધ કરી શકશે. આ શારીરિક યુદ્ધના અસંખ્ય પ્રકાર છે. પ્રથમ જણાવેલાં બૌદ્ધિક અને માનસિક યુદ્ધોનું ખરું પર્યાવસાન આ શારીરિક યુદ્ધમાં જ થાય છે. એટલે ત્રણે પ્રકારના યુદ્ધમાં પણ શારીરિક યુદ્ધને જ શ્રેષ્ઠત્વ આપવું જોઈએ. એ જો કે ખરું છે, તો પણ માનસિક અને બૌદ્ધિક યુદ્ધ પણ કभी મહત્વનાં છે એમ ગિસક્રુસ માનવાતું નથી. કિંબદ્ધના આ શારીરિક યુદ્ધનો માનસિક અને બૌદ્ધિક યુદ્ધ એ મૂળ આધાર કિંવા પાયો જ છે એમ કહેવું એ વિશેષ યોગ્ય છે. આ ત્રણે પ્રકારનાં યુદ્ધનો વિચાર કરતાં ગીતાના ઉપદેશ વાક્યમાંનાં મર્વેણ કાલેણ એ પદો યોગ્ય અને આવશ્યક ઠરે છે. કેમકે ઉપરનાં ત્રણે પ્રકારનાં યુદ્ધ પૈકી કોઇને કોઇ પ્રકારનું યુદ્ધ તો મનુષ્યને ક્ષણે ક્ષણે કરવું જ પડે છે. અર્થાત્ મનુષ્યે યુદ્ધને માટે હંમેશાં સજ્જ રહેવું જોઈએ.

શરીર બળનું મહત્વ.

વેદાન્તમાં શારીરિક સામર્થ્યની કંઈ પણ કિંમત નથી, એવી સંકારણ કે અંકારણ ગેરસમજ ધણાખરાની થયેલી છે; અને આ ગેરસમજે કેટલેક અંશે પ્રત્યક્ષ અર્થુનને પણ બમાવ્યો હતો, પણ ભગવાન-શ્રીકૃષ્ણે શુદ્ધ અહાવિદ્વાનો ઉપદેશ કરીને તેની તે ગેરસમજ સમૂળ નષ્ટ કરી, અને તેને એવું સમજાવી દીધું કે ઇશિચિંતનની પેઠે જ પ્રતિકારની પણ માનવી જીવનમાં અત્યંત આવશ્યકતા છે. બલે તે અહાવાની હોય, તો પણ માનવતાનો આ નિયમ ટાળીને તેનાથી સમાજમાં રહી શકવાનું જ નહીં. અર્થાત્-પ્રતિકારની એટલે કે યુદ્ધની પ્રતિક્ષણ તૈયારી રાખીને જ મનુષ્યે પોતાના જીવનક્રમનો આ ઝગડો એકસરખો ચલાવવો જોઈએ; તે ઝગડાથી કંટાળીને બેસી જવું એ ઠીક નથી જ. કિંબદ્ધના ખરા જ્ઞાની પુરુષને ખરાખરો પ્રતિકાર

કરવામાં દિવા દુષ્ટોનો નિગ્રહ કરવામાં જ શુદ્ધ સાત્ત્વિક આનંદનો ત્રાણ થાય છે. આવા યોગ્ય પ્રતિકાર સિવાય સામર્થ્યનો, વિશેષતઃ શરીરસામર્થ્યનો, દુરુપયોગ થાય નહીં, માટે જ સાર્વ-કાલિક યુદ્ધની જોડે જ સાર્વકાલિક ઈશ્વરચિંતનનો પણ ઉપદેશ કરેલો છે. ઈશ્વર સદ્ગુણોનું નિવાસસ્થાન હોવાથી જેના હૃદયમાં ઈશ્વરભરણ જન્ય છે તેનું શરીરસામર્થ્ય દિવા બળ ક્યારેય પણ વિકારવશ થાય તે શક્ય જ નથી. આનું વિકારવશ ન થનારું શુદ્ધ શારીરિક બળ એ પ્રત્યક્ષ ઈશ્વરશંક છે એવી પણ ગીતાની શિખામણ છે: ચલં ચલત્તામસ્મિ કામરાગવિવર્જિતમ્ । એવું શ્રીકૃષ્ણનું વાક્ય છે. જે સામર્થ્યનો ખરાબના નાશ માટે દિવા દુષ્ટોના નિગ્રહ માટે જ ઉપયોગ થાય, તે શારીરિક બળને ભગવંતે ઉપરના વાક્યમાં ઈશ્વરના અંશ તરીકે ગણાવેલું છે. છળવાદ-માંથી ગરીબોને છોડાવવા દિવા કનઝગતમાંથી અબળ તથા દુર્બળને છોડાવવા માટે પવિત્ર ધ્યેય આગળ રાખીને શરીરસામર્થ્ય સંપાદન કરવું એ ઈશ્વરની ઉપાસના છે. એવું ગીતાશાસ્ત્રે નિર્વિવાદ સિદ્ધ કરેલું છે. અર્થાત્ વેદાંતશાસ્ત્રે સામર્થ્યની ઉપેક્ષા કરેલી નથી, પણ એથી જિહ્વું શરીરસામર્થ્યનું ખરું મહત્ત્વ બધાંને દર્શાવી આપ્યું છે.

શારીરિક બળ સંબંધે વેદાંત શાસ્ત્રનો બીજો પણ મુખ્ય સિદ્ધાંત

નાયમાત્મા ચલહીનેન કમ્યઃ એવું મુંડકોપનિષદમાં સ્પષ્ટ કહેલું છે. દસ ઉપનિષદો એ વેદાંત શાસ્ત્રનો મૂળ ઇવનાધાર જ છે. આ ઉપનિષદોમાં તો બળનું મહત્ત્વ મોટે અવાજે માન્ય કરેલું છે. ઉપરના વાક્યમાંના બળ શબ્દનો અર્થ ઠાઠ માનસિક બળ દિવા બૌદ્ધિકબળ એવા કરીને શારીરિક બળનો તેમાં કંઈ સંબંધ નથી એમ કહે, તો તેની તેમાં અક્ષમ્ય થૂક થાય છે. એનો પૂર્વાપાર સંદર્ભ લક્ષમાં લેવાથી શારીરિક બળ સિવાય ઇતર માનસિક દિવા બૌદ્ધિક બળ એવો અર્થ ત્યાં હોવો સર્વથેય અશક્ય છે. (આ સંબંધે વિશેષ વિસ્તાર જેવો હોય તો ઉપનિષદ્ સ્તનબ્રહ્મ-મુંડકોપનિષદનું પાન ૧૦૦ જોવું.) દુર્બળ મનુષ્યને અત્યંત સાવધતા, નિયમિત વર્તન, તપશ્ચર્યા, ઇત્યાદિ વિષયોનું આચરણ કરવું અશક્ય છે. કેવળ માનસિક બળથી દિવા બૌદ્ધિક બળથી આ વસ્તુઓ નહીં થઈ શકે. તેમાં શરીરનું ખડતલપણું, સહનશીલતા, પરાક્રમ, વગેરે ગુણોની આવશ્યકતા રહે છે જ. કેમકે તેમ હોય તો જ તેવામાં જ્ઞાન મેળવીને બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર મેળવવાની પાત્રતા આવે. આ મુંડકોપનિષદ પ્રમાણે જ તૈત્તિરીય ઉપનિષદની, આનંદ-વસ્ત્રીમાં પણ આનંદની મીમાંસા આ પ્રમાણે કરેલી છે: “સૈવાડનન્દસ્ય મીમાંસા ભવતિ । યુવાસ્વાત્ સાધુ યુવાધ્યાયકઃ આતિથ્યો દાદિથ્યો ચલિષઃ । તસ્યેવં પૃથિવી સર્વાં વિત્તસ્ય વૃર્ણાં સ્વાત્ ” આવી આનંદની મીમાંસા (વ્યાખ્યા) છે. જે તરણુ જિસાહી અને શીલવંત હોય તથા જેની વિદ્યા તેજસ્વી હોય, એવા મહત્વાકાંક્ષી, દૃઢનિશ્ચયી, અને બળવાન તરણુને જ આ બંધી પૃથ્વી સંપત્તિથી પરિપૂર્ણ થશે. - (વિશેષ વિસ્તાર માટે ઉપનિષદ્ સ્તનબ્રહ્મ-તૈત્તિરીય ઉપનિષદ પાન ૫૩ જોવું.) મનુષ્યની પૂર્ણતા માટે મહત્વાકાંક્ષા, દૃઢનિશ્ચય અને સહનશીલતાના ગુણોની જોડે જ શારીરિક બળ હોવાની આવશ્યકતા પણ ઉપનિષદ્ સ્પષ્ટ જણાવે છે. આ ઉપરથી શુદ્ધ શરીરસામર્થ્યને ઉપનિષદોમાં અગર તો વેદાંતશાસ્ત્રોમાં સુસ્થ ગણેલું નથી, પણ તેને જિહ્વું અપૂર્ણનું માન આપેલું છે. એમ છતાં પણ શરીરસામર્થ્યની ઉપેક્ષા કરતી એને સદ્ગુણ ગણવામાં આવે છે !! એના કરતાં રાષ્ટ્રનું દુર્દૈવ બીજું કંઈ જ બૂના વખતની આ હીન મનો-વૃત્તિને હાલીને હાલમાં શરીરસામર્થ્ય મેળવવા તરફ લોકોનું લક્ષ ખેંચાયું કે એ મુખ્યબળની

વાત છે. મનુષ્ય ને શરીરસામર્થ્ય તરફ દુર્ગ્ધ કરશે, તો તેનામાં અપૂર્ણતા ટાયમ રહીને તે બધાં જ કામો માટે દુર્ગ્ધ કરવા માંડશે.

એટલા માટે મનુષ્યે વ્યાયામ, ઉપાસના અને વિદ્યાધ્યયન એ સાધનો વડે પોતાના શરીરનો, મનનો અને શુદ્ધિનો વિકાસ સાધવો, એ અત્યંત અગત્યનું છે. મયા શતકના સુશિક્ષિત વર્ગે વિદ્યાભ્યાસ તરફ પ્રવૃત્તિ લક્ષ આપ્યું, પણ સામર્થ્યસંપાદન તરફ અક્ષમ્ય દુર્ગ્ધ કર્યું. આ ભૂતનું પ્રાચલિત હાલની અને પાછળની પેઢીને અચાનક સોસવું પડશે. હજુ પણ સાવધ થઈને લોકો ને શરીરસામર્થ્ય મેળવવાનો આગ્રહ પડશે, તો રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ યવામાં વિશેષ વખત લાગશે નહીં.

અર્હિસા.

અર્હિસ્યન્ સર્વભૂતાન્વન્ન તીર્થેભ્યઃ એ પ્રમાણે હાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં કહેલું છે. કોઈ પણ પ્રાણીમાત્રની હિંસા કરવી નહીં એવું આ વાક્યમાં જણાવેલું છે. પરંતુ ‘યોગ્ય કારણ સિવાય’ એવી શરત તે જ વાક્યમાં શ્રુતિએ આપેલી છે. તે શરત તરફ દુર્ગ્ધ કરીને વીંછી કે સાપ જેવા ધાતક પ્રાણીઓની પણ હિંસા ન કરનારા ઘેઝા ‘અર્હિસાવાદીઓ પણ નીકળી આવે છે જ. પરંતુ મોદેત સાધુરૂપિ બૃશ્ચિકસર્પહત્યા એવું ભાગવતમાં પણ કહેલું છે. તુષારામ મહારાજે પણ, ‘વીંછી દેવરથળે આવે, તો તેને ફૂલ તુણસી ન ચડાવાય, પણ તેને તો પગનો જોડો લઇને જ મરાય, કેમકે તે અધમથી પણ અધમ છે,’ એવું સ્પષ્ટ કહેલું છે. આવે સ્પષ્ટ પ્રબોધ છતાં પણ ઘેઝા અર્હિસાવાદીઓના અચાનક માટે જેટલી દયા કરીએ તેટલી ઓછી જ છે. ખરી હકીકત એવી છે કે અર્હિસા એટલે કોઈ પણ પ્રાણીને કાર ન મારવું, એ ઉત્તમ સદ્ગુણ તો ખરો જ. પરંતુ આ જગતમાં કેટલાંક પ્રાણીઓ અને માણસો કાર મારવા જેવાં જ હોય છે, તેને સંસ્કૃતમાં વધ્ય કહે છે. એ વધોનો વધ ન કરવો અને અવધોનો વધ કરવો એ બંનેય પાપ છે. યજ્ઞાડવણ્યે વધ્યમાને ભવેદ્ દોષો જનાધિપ । સ વધ્યસ્યાવધે વૃષ્ટિ ઇતિ ધર્મવિદો વિદુઃ ॥ એવું મહાભારતમાં જણાવેલું છે. આ ઉપરથી જે ચીજોનો, દોષોનો અગર દુષ્ટોનો નાશ કરવો અત્યંત આવશ્યક હોય છે, તેમનો નાશ ન કરવો, એ અર્હિસા નહીં પણ ઊક્ષટી હિંસા જ થાય છે. સર્વભૂતહિનને એટલે કે સાર્વજનિક હિતને બાધક હોય તેવાં પ્રાણી કે મનુષ્યની હિંસા કરવી એ પાપ નહીં પણ પુણ્ય જ છે, એવું યોગવાસિષ્ઠકારે પણ ભાર દઇને જણાવેલું છે. એ વાસિષ્ઠકાર કહે છે :
 બહૂનાં કંઠકં યસ્તુ પાપાત્માનં દુરાસદં । હન્યાત્ પ્રાણાપરાધં તુ તસ્ય પુણ્યફલં મહત્ ॥ એવા પાપી મનુષ્યને નષ્ટ કરવામાં જ એટલે કે તેના જોરથી પ્રતિકાર કરવામાં જ અત્યંત પુણ્ય છે. એવા યોગવાસિષ્ઠકારનો સ્પષ્ટ મત છે. સારાંશ, અર્હિસાની અમર્યાદ કંઈપણ મનમાં ધારીને આજ પર્વત કેટલાકાએ પોતાનો તથા પોતાના રાષ્ટ્રનો ધાત કર્યો છે, એવાં ઉદાહરણો ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. મહાભારતકારે તો હિંસા અને અર્હિસાની અતિશય ચિકિત્સા કરીને હાંદોગ્ય ઉપનિષદના ઉપર જણાવેલા વચન પ્રમાણે જ યોગ્ય રેકાણે હિંસા કરવી એ જ ધર્મ છે એવું નિશ્ચિતપણે દર્શાવી આપેલું છે. એ સંજોગમાં સત્યવાન અને તેના વૃદ્ધ પિતા ધુમત્સેનનો સંવાદ વણી માનિકતા ભરેલો મહાભારતમાં આપેલો છે. તેમાં એવું જણાવેલું છે કે યજ્ઞચેદ્રવળો ધર્મોડ ધર્મઃ કો જાતુચિત્ ભવેત્ । દસ્યવશ્ચેદ્રવેરન્ સસ્યવાન્ સંકરોમવેત્ ॥ (જે કોઈનો પણ-દુષ્ટોનો સુદાં-વધ ન કરવો એ જ ધર્મ હોય, તો અધર્મ પડી કયો ? હે સત્યવાન ! ખુની, ધાડપાડુઓ વગેરે દુષ્ટ લોકોનું પણ પારિપત્ય ન થાય તો પછી સમાજસંકર થાય અને સમાજનો નાશ

યવાને વિવર્ગ ન થાએ.) સારાંશ, મર્યાદાધન્ય અર્થિસાની દૃષ્ટના એ તો રાષ્ટ્ર ઉપર એક સંદેહ ન ગણાય. એવી ઘાતક કદ્યનાને મનુષ્યે પોતાના અંતઃકરણમાં ગિચકુચ રથાન ન આપવું, એવો ગદ્યાં શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય છે. અર્થોત્ દિસા પર્યંતના પ્રતિકાર સારુ પણ પ્રત્યેક માણુએ સતત રહેવું એ અત્યંત આવશ્યક છે.

વ્યાયામનું શાસ્ત્ર

સર્વ સામર્થ્યમાં શરીરસામર્થ્ય એ જ મુખ્ય છે. કેમ કે પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર ઉપર તેનું જ પરિણામ થાય છે. એવા વિષય ઉપર પ્રાચીન ભારતીયોએ સંશોધનપૂર્વક શાસ્ત્રીય વિચાર કર્યો ન હોય એ સંભવનીય જ ન હતું. પરંતુ છેલ્લાં એક બે શતકમાં ભરતખંડ ઉપર યુરોપિયન સંસ્કૃતિની એવી ગાદ છાપ પડી ગયેલી કે કેમ પણ શાસ્ત્રીય વિચાર તે યુરોપિયન પંડિતોએ જ કરેલો હોય, એવી સર્વસાધારણ સમજ જ યથા મઠ હતી. તેમાં કેટલોક તથ્યાંશ પણ છે એમ કહેવાને હરકત નથી. કેમકે છેક જ નજીવી યાગતોથી તે અત્યંત મહત્ત્વની યાગતો મુધીના ગદ્યા વિષયોનાં એ યુરોપિયન લોકોએ શાસ્ત્રો ગનારી દીધાં છે. કેશરચનાના શાસ્ત્રથી તે વિદ્યુત્ પરમાણુઓનાં શાસ્ત્ર મુધી તેમની શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ એમરે ફરી વળી છે. આ તેમની શાસ્ત્રીય દૃષ્ટનાથી અંજાઇ જતાં આપણને એવું જ લાગવા માંડેલું કે એવી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ પ્રાચીન ભારતીયોમાં હતી જ નહીં. આ ગેરસમજ દૂર કરવાના પ્રયાનો સાંપ્રતકાળમાં અનેક દિશાએ થાય છે, એ હકીકત ઘણી જ અભિનંદનીય છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો અને તે શાસ્ત્રોની અર્વાતર દૃષ્ટનાઓનો અર્થત તથા સમ્રાણ સંગ્રહ કરવો, એ એવા પ્રયત્નમાં સૌથી પહેલી અને અત્યાવશ્યક વસ્તુ છે. આવા સંગ્રહને જ જ્ઞાનકોશ કહેવામાં આવે છે. એવા જ્ઞાનકોશનું કાર્ય જગતમાં પ્રથમ જ ભારતીય ઋષિઓએ કરી ગતાવેલું છે. ભગવાન કૃષ્ણ દેવાયન વ્યાસ મહર્ષિ એમણે જ પ્રથમ એવો એક મોટો સંગ્રહ કરી ગતાવેલો, વ્યાસના પહેલાં એવો મહત્ત્વનો જ્ઞાનકોશ આ જગતમાં અસ્તિત્વમાં જ આવેલો ન હતો. એવો અપૂર્વ જ્ઞાનકોશ તે જ મહાભારતના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જે વખતમાં આ મહાભારતરૂપી મોટો જ્ઞાનકોશ પૂર્ણ તૈયાર થયો, તે વખત ઇ. સ. ના પૂર્વે પાંચ છ શતકના નેટલે જૂનો હોવાનો ઇતિહાસસંશોધકોનો મત પ્રસિદ્ધ છે.

વ્યાસે આ મહાભારતરૂપ જ્ઞાનકોશથી એકલા હિંદુ રાષ્ટ્ર ઉપર જ નહીં, પણ અખિલ ભગંડળ ઉપર ઉપકાર કરી મૂક્યો છે. આવા સંગ્રહના યોગથી ગદ્યા શાસ્ત્રીય દૃષ્ટનાઓને કાર્યમની રિચરતા મળે છે; અને તેને લીધે મનુષ્યની જ્ઞાનદૃષ્ટિ પણ સારી રીતે શુદ્ધ થાય છે. મહાભારતે એ રીતે જગતિક સંસ્કૃતિઓનું એકીકરણ કરીને તે જગતના સમક્ષ મૂકેલી છે. અને તેને લીધે જ મહર્ષિ કૃષ્ણ દેવાયન વ્યાસનો આખા જગત ઉપર ઉપકાર થયેલો છે, એ કેમપણ વિદ્વાન મનુષ્ય ખુલા દિલથી કબૂલ કરશે. મહાભારતના પછીથી તેનો જ આધાર લઇને સંસ્કૃતમાં અનેક પુરાણ ગ્રંથો થયા છે. પરંતુ મહાભારતની શ્રેષ્ઠતા તેને લીધે કમી થઈ નથી, પણ ઉત્તરી અધિક જ વધી છે. વ્યાયામશાસ્ત્રનો પણ આવો જ સંગ્રહ થવો જોઈતો હતો. કેમકે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અને અર્વાચીન મરાઠી ગ્રંથોમાં પણ એ શાસ્ત્રની માહિતી છૂટી છવાઈ મળી આવે છે, પણ તે માહિતીનું સંદેશીકરણ યવાની અત્યંત અગત્ય હતી. સિવાય ગયા પાંચ છ શતકના જૂના વખતમાં અમારું ઘણું ગ્રંથવારમ્ય મુસલમાનોની ધમાકમાં નષ્ટ થઈ ગયેલું છે. તથાપિ કેટલાંક શાસ્ત્રોની અને ટકાઓની પ્રત્યક્ષ પ્રક્રિયા શોધોમાં અવ્યાહત રીતે ચાલુ જ હતી. તેથી, જો કે વ્યવહારની પરિભાષા ધીમે ધીમે ગદ્યજાની ચાલી, દાખલા તરીકે-મહાભારતની બીમ અને

જરાસંધની કુસ્તીનાં યુદ્ધોમાં દાવપેચનાં અનેક નામો અને વર્ણનો આવેલાં છે; પરંતુ પરિભાષા બદલાઇ જવાથી એ દાવપેચનાં વર્ણનો ઉપરથી તેની માહિતી તબ્સોને સુદ્ધાં મેળવતાં બહુ જ પરિશ્રમ કરવો પડે છે. શાસ્ત્ર અને વ્યવહારની સાંકળની કડીઓ છૂટી પડી ગયા પછી વ્યાયામની પ્રત્યક્ષ પ્રક્રિયાઓ આજ સુધી ચાલુ રહેલી હોવા છતાં પણ તેનું શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવું કઠણ પડે છે. અને તેથી વ્યાયામનાં ક્રીડા-ખેલો, મરદાઇ એટલે પરાક્રમ, અને પરિશ્રમ ક્રિયા મહેનત, દત્તાદિ પ્રકારોની માહિતી શાસ્ત્રીય રીતિએ મેળવવાનું મુશ્કેલ થયું છે. કદાચ અને શાસ્ત્રનો સંબંધ ટૂટી ગયો, અને પછી કદાચ કલાની પ્રત્યક્ષ ક્રિયા ચાલુ રહી, તો પણ તેમાં એક પ્રકારની હીનતા જ આવી જાય છે. હિંદુસ્તાનના મગદાની ખેલો આજના સુધરેલા યુરોપિયન જગતને પણ આશ્ચર્યચકિત કરી મૂકે છે, એવી હકીકત વખતોવખત સાંભળવામાં આવે છે ખરી; છતાં પણ ક્રિકેટ, ફૂટબોલ જેવા સુધરેલા ખેલોની પેઠે એ દેશી ખેલોમાં આશ્ચર્યકતા આવતી નથી. એનું કારણ એટલું જ કે એ દેશી ખેલોને જોઇએ તેટલો શાસ્ત્રોનો ભરપૂર ટેકો હજી મળેલો નથી. આ જિજ્ઞાસ કાઢવા માટે વ્યાયામશાસ્ત્રનો જ્ઞાનકોશ તૈયાર થાય એ ધણું જ અગત્યનું હતું. આવો જ્ઞાનકોશ પૂર્ણ થતાં એવા ખેલોગી તે પ્રત્યક્ષ યુદ્ધ સુધીની શાસ્ત્રીય માહિતી એક જ સ્થળેથી મળી જવાની સવડ થશે, અને વર્તમાનકાળની પદ્ધતિએ આ વિદ્યામાં ચોખ્ખાં તે પૂરણી કરીને આ વિદ્યાનો ઉત્કર્ષ કરી શકવાનું તજજ્ઞ લોકોને માટે શક્ય થશે. બોથાટી એ શબ્દ અને બોથાટીના ખેલોનું વર્ણન ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં પુષ્કળ વખત વાંચવામાં આવે છે. પણ બોથાટી એ હથિયાર કેવું હોય છે તે જેવા માટે વડોદરાના શ્રીમંત આગાસાહેબ સુબુદ્ધારને કેટલોએ પ્રવાસ અને શોધ કરવો પડ્યો ! કેમકે એવા મરદાની ખેલો એક પ્રકારની હીનતા અગર તો આમ્પતાને લીધે લોકપ્રિય રહેલા નહીં; અને તેને લીધે તેનો પ્રચાર પણ લોકોમાંથી નષ્ટપ્રાય જ થયેલો. વિદ્યાપતી ખેલોની પેઠે આ ખેલોમાં પણ ઉત્તરવચ્ચતા ચાલુવી હોય તો તેનો શાસ્ત્રો જેડે મેળ પાડવા સિવાય ગત્યંતર જ નથી. આવી સ્થિતિ બધા જ મરદાની ખેલોની થઇ છે. તેનું પુનરુજ્જીવન વ્યાયામશાસ્ત્રના સંકલીકરણથી જ થશે એવી ખાતરી લાગે છે. ખેલોની પેઠે જ વુદા જુદા હથિયારોનાં નામો તથા તેની પ્રક્રિયાઓ વગેરે હકીકત પણ ઐતિહાસિક કથાઓમાં પુષ્કળ જ મળી આવે છે. દાખલા તરીકે શિવાજી મહારાજે અફઝુલખાનને વધ કરતાં વાધનખનો ઉપયોગ કરેલો, કે જમદાદનો ઉપયોગ કરેલો, એ બાબતમાં ઇતિહાસમાં કોઇ કોઇ જગાએ મતભેદ જણાઇ આવે છે. પણ આ હકીકતને કોઇ વિશેષ મહત્ત્વ જ આપવું નથી. કેમકે આ બંને હથિયારોનો ઉપયોગ કોઇના પણ જાણવામાં નથી. એ હથિયારોનાં પૂર્વકાળમાં નામ શું હતું, તે પણ ધણા ભાગે સાંભળવામાં જ આવ્યાં નથી. અર્થાત્ જે અજ્ઞાત હોય છે તેના તરફ લેખકો ઉપેક્ષા કરે છે. પરંતુ એ પદ્ધતિ કોંક નથી. પ્રત્યેક વાતનું 'પગલું' પકડીને તેનું બરાબર મૂળ શોધી કાઢવું એ ખરા સંશોધકોનું કર્તવ્ય છે. લેખકો તે તે શાસ્ત્ર-સંબંધી કે કલાસંબંધી ગ્રંથો ઉપજીવન ન થતાં, તેના સંશોધનનો નાદ તેટલેથી જ છોડી દઇ, પોતાનો વિષય માત્ર આગળ ધપાવે રાખે છે. પરંતુ એ ઉપરથી રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં અજ્ઞાનને લીધે કેટલીક અપૂર્ણતા રહે છે.

ગ્રહાવિદ્યા તથા વ્યાયામશાસ્ત્ર

સા ગ્રહાવિદ્યા સર્વવિદ્યાપ્રતિષ્ઠા ચુંડકોપનિપદમાં પ્રારંભમાં જ સર્વવિદ્યાપ્રતિષ્ઠા એટલે

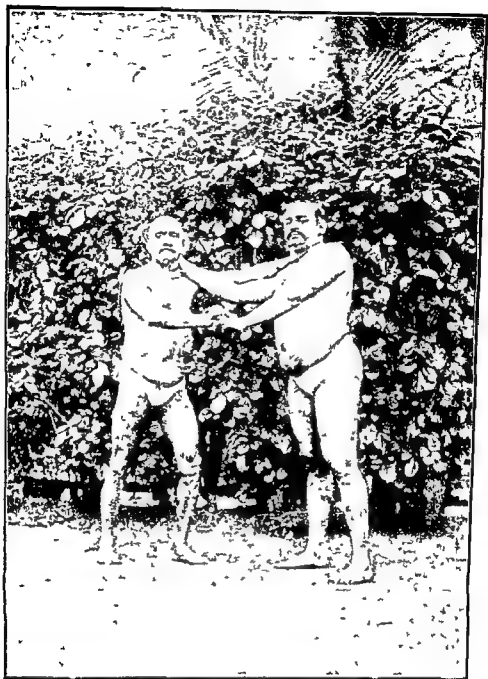
ન્યાયામજ્ઞાનકોશ, ખંડ ૨ જો.

અનુક્રમણિકા.

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧ ધનુર્વેદ-પં. ગો. વિ. શાસ્ત્રી આગળીજ (જોશી)	...	૧-૪૫
૨ મધ્યવિદ્યાશાસ્ત્ર-કૈ. શ્રી. સર ગં. ગ. પટવર્ધન-મિસ્ત્રા...	...	૪૬-૧૩૮
ઉપોદ્ધાત	...	૪૬-૪૯
ભીમસેની કુસ્તી (ચક્રિના દાવ)	...	૫૦-૬૫
હનુમંતી કુસ્તી (યુક્તિના દાવ)	...	૬૬-૧૧૦
ખંભુવંતી કુસ્તી (ખંધના દાવ)	...	૧૧૧-૧૨૬
જરાસંધી કુસ્તી (નેરતીના દાવ)	...	૧૨૭-૧૩૮
૩ જમ્બેયાની કુસ્તી-(વાંકના દાવ)-કૈ. શ્રી સર ગં. ગ. પટવર્ધન	...	૧૩૯-૧૬૩
૪ ધિનોદ-કૈ. શ્રી. સર ગં. ગ. પટવર્ધન	...	૧૬૪-૧૯૨
૫ વજ્રમુષ્ટિ કુસ્તી-શ્રી. દ. ચિં. મુગ્ધમદાર તથા કૃ. બા. પહેલવાન	...	૧૯૩-૨૧૭
૬ શીંછની જોડે કુસ્તી	...	૨૧૮-૨૧૯
૭ નામાંકિત હિંદી પહેલવાનો	...	૨૨૦-૨૩૨
૮ વીટા-શ્રી. દ. ચિં. મુગ્ધમદાર, વડોદરા	...	૨૩૩-૨૩૯
૯ મુક્તી-રા. આ. કોં. ગોડબોલે, કાશી	...	૨૪૦-૨૪૪
તથા રા. લ. ના. સપ્તે, વડોદરા	...	૨૪૫-૨૪૮
૧૦ લાલા લલંત-રા. બા. ગો. કોડી, વડોદરા	...	૨૪૯-૨૫૧
૧૧ ઠાલ તલવારની લલંત-રા. બા. ગો. કોડી, વડોદરા	...	૨૫૨-૨૫૩
૧૨ લાઠી લલંત	...	૨૫૪-૨૫૯
૧૩ બાણોની લલંત-શ્રી. દ. ચિં. મુગ્ધમદાર	...	૨૬૦-૨૬૨
૧૪ ફરીગઢકા	...	૨૬૨-૨૭૨
૧૫ બંધેશના દાવ-ગ્રેફેસર માણિકગવ, વડોદરા	...	૨૮૦-૩૧૫
ઉપોદ્ધાત	...	૨૮૦-૨૯૧
તલવાર	...	૨૯૨-૨૯૫
પોલાત્રી બાના	...	૨૯૬-૨૯૭
લફુદાર-બાના	...	૨૯૮-૨૯૯

વિષય	પેજનં.				પૃષ્ઠ
માહુ-પ્રોફેસર માણિકગાન, વડોદરા	૩૦૦-૩૦૩
ભાલુ	"	૩૦૪-૩૦૭
જમૈયો	"	૩૦૮-૩૧૧
લાહી.ખંદેશ	"	૩૧૨-૩૧૫
૧૬ બોથાટી-શ્રી. સગદાર મા શ્રી. આપરે, જવાબિય-	૩૧૬-૩૩૪
૧૭ ગોકુલ-રા. ધ ના. સપ્તે, વડોદરા	૩૩૫-૩૩૭
૧૮ ચક્ર	"	૩૩૮-૩૩૯
૧૯ કોયતો	"	૩૪૦
૨૦ કુણો	"	૩૪૦
૨૧ બરછો	"	૩૪૧
૨૨ કુકરી	"	૩૪૧
૨૩ ધારિયુ	"	૩૪૨
૨૪ ગલોલ (કામકાની)	"	૩૪૩-૩૪૪
૨૫ ગલોલ (રખરખી)	"	૩૪૫-૩૪૬
૨૬ વાઘનખ	"	૩૪૭
૨૭ ગદા	"	૩૪૮
૨૮ તીરંદાજી	"	૩૪૯-૩૫૭
૨૯ તલવારના હાથ	"	૩૫૮-૩૬૮
૩૦ હલુમંતી પદ્ય	"	૩૬૯-૪૦૨
૩૧ શુરજ	"	૪૦૩-૪૦૫
૩૨ પરશુ-રા. ખા. ગો. કોડી, વડોદરા	૪૦૬-૪૦૭
૩૩ સાહમારી અને હાગદારી-કે. ના. ખ. નેશી, વડોદરા	૪૦૮-૪૧૫
૩૪ શિકાર	૪૧૬-૪૩૦
કુલ્લરનો શિકાર-જનરલ નાનાસાહેબ સિંધે-વડોદરા	૪૧૬-૪૨૪
હરણનો શિકાર-શ્રી તાત્યાસાહેબ પટવર્ધન, મિંગળ	૪૨૫-૪૨૬
વાઘનો શિકાર	"	૪૨૭-૪૨૮
સિંહનો શિકાર-શ્રી. દ. ચિં. મુળુમદાગ, વડોદરા	૪૨૯
હાથીનો શિકાર	"	૪૩૦

શ્રી. કે બાળાસાહેબ પટવર્ધન, કુશંદવાડ (મોટી પાટી) ના રાજાસાહેબ
તથા કે. રા. વા. કૃ. દેશમુખ.

શ્રી. બાળાસાહેબને વ્યાયામનો અતિશય ચોખ હતો. એમનો નિયમિત વ્યાયામ
એમના મરણના પહેલા ચાર દિવસ જ ફક્ત બંધ રહેલો તેમણે પોતાના પાસે અનેક પદેશવાનો
રાખીને મહાવિદ્યાને સારું કલ્પેન આપ્યું હતું. પદેશવાનોને આશ્રય આપવાના કાર્યમાં
શ્રી. કે. ખંડેરાવ મહારાજ વાયકવાડની પેઠે જ એમનું નામ મહારાષ્ટ્રમાં પ્રખ્યાત હતું.

રા. વાસુદેવરાવ દેશમુખ, એમણે સારો વ્યાયામ કરીને કલ્પે પ્રધારનું શરીર સામર્થ્ય
મેળવ્યું હતું.

શ્રીમંત દત્તાત્રય ચિતામણુ ઠક્કે આખાનાહેળ મુણ્ણમદાર, વડોદરા.

શ્રી.

ખંડ] વ્યાયામજ્ઞાનકોશ [૨ ભે.

નમઃ શ્રીહરિમણશુરુચરણામ્વામ્ ॥

ધનુર્વેદ.

લેખક:—પં. ગોવિંદ વિષ્ણુ શાસ્ત્રી ગાહગીળ (ભેરી)

યુદ્ધશસ્ત્રાભિવ્યૂહાદિરચનાકુશલો મહેત્ ॥

યજુર્વેદોપવેદોડ્યં ધનુર્વેદસ્તુ યેન સઃ ॥ ૩૮ ॥

શુકનીતિ અં ૪, પ્રક્ર ૩

“જેના જ્ઞાનથી યુદ્ધ વખતે શસ્ત્ર વાપરવામાં, અસ્ત્ર છોડવામાં, સૈન્યની વ્યૂહરચના કરવામાં, અને ગનિમી કાવાદાવાથી લડાઈ લડવામાં મનુષ્ય નિપુણ થાય છે, તે આ યજુર્વેદનો ઉપવેદ ધનુર્વેદ નામથી પ્રખ્યાત છે”.

ધનુર્વેદનો સંબંધ.

કોઇને એમ શંકા થાય કે વ્યાયામજ્ઞાનકોશમાં આ ધનુર્વેદનો અંતર્ભાવ કેમ થાય, તો તે માટે પ્રથમ વ્યાયામ એ શબ્દનો અર્થ વિચારીએ.

સુશ્રુતના અ. ૨૪ માં જણાવેલું છે કે શરીરમાં થાક ઉત્પન્ન કરનારું જે કર્મ તે વ્યાયામ. કૌટિલ્ય તેના બે અર્થ કરે છે : એક, કાર્યની શરૂઆત માટે સામાન સંગ્રહણા તે (ઉદ્યોગ); અને બીજો સુદ્ધવિષયક દિલ્લચાલ કરવી તે (લડાઇ). બંનેમાં શરીરશ્રમ છે જ.

મહાભારતમાં તેનો અર્થ કોઇ જગ્યાએ ખેંચતાણુ, કોઇ જગ્યાએ શ્રમ અને કોઇ જગ્યાએ લડાઇ (ઝગડો) એવો થાય છે. એ બધામાં પણ શારીરિક શ્રમ વ્યાપક છે.

વ્યાયામની વ્યુત્પત્તિ વિન્યાસનામ એવી છે. એકલા વ્યાયામનો અર્થ લંબાઇ થાય છે. શ્રીભગવદ્ગીતામાં તેનો અર્થ નિયમન થાય છે.

એકંદરે, એમ જણાય છે કે શારીરિક શ્રમ એ તેનો સામાન્ય અર્થ છે. પછી તે શ્રમ ગમે તે કારણે-કષ્ટાઘને લીધે કે ક્ષેપા જવાને લીધે કે પ્રાણવાયુના નિરોધને લીધે હોય.

સુદ્ધશાસ્ત્ર (ધનુર્વેદ) માં શરીરને મજબૂત બનાવવું એ પહેલું તત્ત્વ છે, અને વ્યાયામ સિવાય મજબૂત શરીર થવું શક્ય નથી. એટલે એ રીતે વ્યાયામમાં ધનુર્વેદનો અંતર્ભાવ થાય છે.

ધનુર્વેદનું સ્વરૂપ સ્વરૂપ.

ધનુર્વેદ એટલે માત્ર ધનુષ્યગાણુવિદ્યા નહીં, પણ શસ્ત્રાત્મો વગેરે બધાંનો તેમાં સમાવેશ થાય છે, એ ઉપર આપેલા શ્લોકમાં જણાવેલું જ છે. પરંતુ મહાભારતમાં અશ્વત્થામાના વર્ણનમાં તેનું સ્વરૂપ વિશેષ સ્પષ્ટ કરેલું છે. તેમાં જણાવેલું છે કે “તે (અશ્વત્થામા) ધનુર્વેદનાં (સુદ્ધશાસ્ત્રનાં) દસ અંગો, ચાર પાયા, બાણવિદ્યા અને અસ્ત્રવિદ્યા તત્ત્વતઃ બાણ છે”.

એ દસ અંગો તે આઃ—હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ એ ચાર પ્રકારની સેના, અને નદીઓ ઊતરવા માટેનાં વડાણુ, બાતમી

મેળવનારા જનશૂરો, ઉપદેશકો તથા કામ કરનારા નોકરો, અને કોશ (ખજાનો) તથા વડેનારુ રસ્તાઓ.

ચાર પાયા એટલે—દીક્ષા (સુદ્ધશાસ્ત્રના નિયમો), શિક્ષા (શિક્ષણ), આત્મશિક્ષા (પોતાનું શિક્ષણ) અને સાધનો (દધિયારો, માંદાઓની વ્યવસ્થા, રણવાહો વગેરે).

પ્રાચીન કાળે ધનુષ્યના જેવું બીજું કોઇ શ્રેષ્ઠ યંત્ર ન હતું. બાણથી દૂર દૂર રહેતા શત્રુને પણ ધાયલ કરી શકતો. એટલે બાણવિદ્યા તે વખતે મહત્ત્વની હતી. અને અસ્ત્રવિદ્યા પણ તેટલા જ મહત્ત્વની હતી. અસ્ત્રો બાણ કરતાં પણ વિશેષ બળદાર હતાં; તેનાથી બાણ કરતાં પણ વિશેષ પ્રભાવમાં શત્રુનો સંહાર થતો. અર્થાત્ તે બંનેનું શિક્ષણ ધનુર્વેદ (સુદ્ધશાસ્ત્ર) માં અપાતું.

આ ઉપરથી ધનુર્વેદની વ્યાપકતા ખ્યાલમાં આવશે.

ધનુર્વેદ શિક્ષણ.

આ શિક્ષણના બે પ્રકાર હતા. (૧) પ્રલક્ષ પ્રાયોગિક જ્ઞાન અને (૨) શાસ્ત્ર જ્ઞાન. કોઇ પણ જ્ઞાન જે પ્રત્યક્ષ અમલમાં મૂકી શકે તે જ તે શીખ્યો ગણાય. એ શીખનારની યોગ્યતા-અધિકાર નીચે પ્રમાણે હતાં:—

મહાઘનો મહોત્સાહઃ સમ્પૂર્ણોચયયો યુવા ।
શ્રમવ્યાયામશીતોબ્ધાશુત્તૃપ્તિદિક્ષમઃ ક્ષમી ॥
વિશ્વામિત્ર.

“સંપત્તિવાન, ઉત્સાહવાન, શરીરના કોઇ પણ અંગની ખામી વગરનો, અને તરુણ; વળી શ્રમ (અખાડાનાં કામો, કુરતી વગેરે) તથા વ્યાયામ (શસ્ત્રાદિની મહેનત) કરી શકે તેવો; ઉપરાંત ટાક તાપ, જુખતરસ વગેરે સંકટોને સહી શકે તેવો તથા સદનશીલ”, એવો માણસ ધનુર્વેદ શીખવાને લાયક છે.

પ્રથમ તો તેણે પોતાના શરીરને કેળવવું જોઈએ.

કુર્યદ્યોમ્યાનિ ગાત્રાણિ યોધ્દુમિચ્છુઃ કૃતશ્રમઃ ।

“યુદ્ધની ઇચ્છા કરનારે પ્રથમ મહેનત કરવી, અને શરીરના સઘળા અવયવોને તૈયાર કરવા”.

અર્થાત્ પ્રથમ શારીરિક શિક્ષણ જોઈએ. તેને જ અમે પ્રાથમિક શિક્ષણ ગણેયું છે. એમાં અખાડામાં કરવાનાં કામો તથા શસ્ત્રાસ્ત્રોના જુદા જુદા હાવોનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ.

આપણા દેશમાં ઔદિક શિક્ષણ અને શારીરિક શિક્ષણ જોડે જોડે જ આવે છે. ઉપનયન થયું કે વિદ્યાભ્યાસની શરૂઆત થાય છે અને તે જ વખતે સૂર્યનમસ્કાર પણ શરૂ થાય છે. આ સૂર્યનમસ્કાર શરીરના બધા અવયવોને એકસરખો વ્યાયામ આપે છે. તે સંબંધી સવિસ્તર માહિતી ઔષ્ધ નરેશ શ્રીમંત આળા-સાહેબ પંતપ્રતિનિધિએ પ્રગટ કરેલી છે એટલે તે સર્વને મુસાધ્ય છે. આ શારીરિક વ્યાયામની જોડે જ પ્રાચીન કાળમાં શસ્ત્રાસ્ત્રોનો અભ્યાસ શરૂ થતો. ક્ષત્રિયોના હાથમાં ધનુષ્ય અને વૈશ્યોના હાથમાં ચાપક અપાતો. કૌપદી પુત્રોએ બાર વર્ષે બાણપણના ખેત્રો મૂકી દઇને બીષ્મ-પિતા પાસે શસ્ત્રાભ્યાસ શરૂ કરેલો, અને તેને માટે પાળવાના નિયમો કડકપણે પાળવા માંડેલા.

સૂર્યનમસ્કાર ઘરમાં જ કરી શકાય છે, અને તેને માટે સાધનો પણ કંઈ જોઈતાં નથી. પણ કુસ્તી વગેરે વ્યાયામોને માટે અખાડાની જરૂર પડે છે. એ અખાડો અગિયાર દંડ (દંડ=ચાર હાથ) લાંબો અને નવ દંડ પહોળો જોઈએ, અને તેમાં લાય નરમ માટી પૂરવી જોઈએ.

બધાં માણસે પોતાના હિત માટે બારે માસ વ્યાયામ કરવો, પણ તે પોતાની શક્તિના ધોરણે કરવો. વય, બળ, શરીર, રચના, કાળ, ખોરાક વગેરેને અનુસરીને વ્યાયામ કરવો. એ ઝોછો કરે તેના રનાયુઓ ઢીલા પડે છે, અને વિશેષ કરે, તેને અતિશ્રમ લાગે છે. કપાળ અને નાક ઉપર, તથા કાખમાં અને હાથ પગના સાંધામાં પસીના વળવા માંડે અને ગળું ચુકાવા લાગે, એટલે અર્ધી શક્તિ પૂરી થઈ સમજવું. જેની મરમ પ્રકૃતિ હોય તેને કાખમાં પરમેવો જલદી આવે છે. જેનો મગજ નમળો હોય તેને કપાળ અને ગળા ઉપર પરમેવો જલદી આવે છે. જેનાં રેફમાં નખળાં હોય તેને શ્વાસ જલદી ચડે છે. આ રીતે શક્તિનો વિચાર કરીને નિત્ય વ્યાયામ કરવો, એટલે શરીર હળવું લાગશે, કામ કરવાની શક્તિ વધશે અને થાક લાગશે નહીં. એક જ સ્થિતિમાં તે વધારે વખત રહી શકશે, કષ્ટ-ત્રાસ-શ્રમ સહી શકશે, અને અંદરની દુર્ગંધોના નાશ થશે. વળી જલદાગ્નિ પ્રદીપ્ત થશે અને ખોરાક પચશે. અખાડામાં કુસ્તી, દંડ, બેદક, નમસ્કાર, મગદળ, વગેરે અનેક પ્રકારના વ્યાયામ કરી શકાય છે, અને તે બધાંને હેતુ શરીરને કેળવવાનો-કસવાનો છે. શરીર સંપત્તિ એટલે—

રૂપલાવણ્યવલ્લભસંહનનત્વાનિ કાયસંપત્ ॥

યોગ ૦ ૩-૪૫

“રૂપ (વાટ), લાવણ્ય (સાંતિ) બળ અને વજ્ર (સામ્રાજ્ય) જેવું શરીર”, અને તે પ્રમાણે કપડાં પણ દમામદાર પહેરવાં, એટલે શરીરનું સૌન્દર્ય વિશેષ દીપે છે.

કુસ્તી.

કર્ષણેઃ સન્ધિમર્માણાં પ્રતિલોમાનુલોમતઃ ।

વન્ધનૈર્વાતનં શત્રોર્યુક્ત્યા તદ્ વાહ્યુદ્ધકમ્ ॥

શુક ૦ ૪-૭-૩૩૮

“શરીરના જુદા જુદા ભાગો યુક્તિથી પકડીને તેને આગળ કે પાછળ ખેંચીને સાંધાઓ કે મર્મસ્થાનોમાં ધાત કરવો, તેમ જ શત્રુના શરીરના અવયવો તેના જ શરીરમાં જુદી જુદી રીતે બાંધીને તેને મારવો, તેને બાહ્યુદ્ધ અગર કુસ્તી કહે છે”.

આ યુદ્ધમાં શરીરના સાંધા તથા મર્મસ્થાનોની માહિતી જોઇએ અને તેના પર આધાત કેવી રીતે કરવો, તથા આપણા તેવા ભાગોનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું તે જાણવું જોઇએ. શરીરનો અભ્યાસ કરીને અને સૃષ્ટિનું નિરીક્ષણ કરીને વસિષ્ઠે તે માટેના ચાળીસ પેચ બતાવેલા છે. તે પૈકી કેટલાક પ્રથમ ખંડમાં આપેલા છે (જુઓ પૃ. ૪૮.) બાકીના અડી બતાવીએ છીએ. વિષ્ટવ્રકરણ=દીકું કરવું, માર્ગ-ગત=સીધા ખેંચવું, ગજસ્કંદ=ખભા ઉપર ચડાવવું, અપરાદ્મસૂત્ર=જીંધા પાડવું, દેવમાર્ગ=ઉપર ખેંચવું, અવોમાર્ગ=નીચે દબાવવું, અમાર્ગ=બાજુએ ખેંચવું, ગમનાકુલ=ગોળ ગોળ ફેરવવું, યટિપાત=કાઠીની પેઠે પછાડવું, વસુ-ધાદારણ=જમીનમાં દાટવું, ગાત્રવંધ=મુઠ્ઠીઓ મારવી, સુદારણ=બાથ બીડવી, વિષ્ટવ્રં=વળ દેવો, સોદક=મરડવું, શ્યં=તાણવું, મુજાવેટિત=હાથથી પકડવું, શાહુમૂલ=ખભા પકડવા, વગેરે.

કોઇ પણ કામ કરતાં અચૂક ચોક્કસ રીતે એસવું પડે છે, ઊભવું પડે છે, અગર અધૂકડા રહેવું પડે છે તેને સ્થાન (પવિત્રા) કહે છે. તે જ પ્રમાણે કુસ્તી કરવામાં પણ અનેક પવિત્રાથી ઉભા રહેવાનું હોય છે. અને તે રીતે રહીને ઉપર જણાવેલા પેચથી માણસ હાથોનો પગ મરડી શકે છે, વાધને ચીરી શકે છે, હરણને પકડી શકે છે અગર ભારે વજન ઊંચકીને ફેંકી શકે છે.

કુસ્તીમાં શત્રુને મારવાના આઠ દાવ શુક્ર-ચાર્યે કરાવેલા છે : (૧) ડાબા હાથથી શત્રુના

વાળ પકડવા, (જેમ શ્રીકૃષ્ણે કંસને પકડેલો); (૨) શત્રુને જમીન ઉપર ચીત કરવો, (૩) જમીન ઉપર પાડીને માથા ઉપર લાતો મારવી, (૪) પેટ ઉપર ઘૂંટણથી પ્રહાર કરવા, (૫) મૂઠીથી શત્રુના માથા ઉપર ઘાપટો મારવી, (૬) મર્મસ્થાન ઉપર કોણીના પ્રહાર કરવા, (૭) શત્રુને ચીમટીઓ ભરવી, અને (૮) મર્મસ્થાનમાં આઘાત કરવા, શત્રુને ગોળ ગોળ ફેરવવો તથા જમીન ઉપર પછાડીને મારવો. (શીખ મુરુ ગોવિંદસિંહે આવી આઠાઓ આપેલી છે.)

શરીરસંપત્તિ.

ગ્રીસનો સિકંદર બાદશાહ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો તે વખતે તેને પંજાબનાં ધણાં નાનાં નાનાં રાજ્યો જોડે લડાઇઓ થયેલી. તેનું વર્ણન ગ્રીકોએ લખેલું છે તેમાં ભારતીય લોકોની લડાયક વૃત્તિનાં અને શારીરિક બળનાં તેમજે વખાણ કરેલાં છે. આ લડાઇઓ પૈકી કેટલીકમાં સિકંદરની હાર થયેલી. હુદ્દક અને માસવ સાથેની લડાઇમાં એકલા હુદ્દકોએ સિકંદરનો પરાજય કરેલો, અને કઠોની સેના થોડી હતી તો પણ તેમજે સિકંદરને પોતાની વીરતાનો સારો પરિચય કરાવેલો.

એ કઠોમાં એવો રિવાજ હતો કે બાળકોનું લાઝનપાઝન માતાપિતાએ ન કરતાં સરકારી અધિકારીએ કરવું. બાળકોની શરીરપરિક્ષા માટે તેઓ ખાસ સરકારી અધિકારી રાખતા અને અશક્ત કે અપંગ બાળકોને મારી નાખવાની સુખ્ય અધિકારીને સત્તા રહેતી. આ કઠની પડોશમાં સૌભૂતિ લોકો રહેતા. તેઓ પણ સૌન્દર્યના ઉપાસકો હતા. તેના રાગ તરીકે સુંદરમાં સુંદર માણસને તેઓ ચૂંટતા. લમ-સંબંધ છોકરો અને છોકરી જ નક્કી કરતાં અને તે નક્કી કરવામાં કુળ નહીં પણ સૌન્દર્ય

નેવામાં આવતું. યાદવોમાં પણ વૃષ્ણિઓમાં સૌન્દર્યભક્તિ વિશેષ હતી.

ગ્રીક લેખક મેગેસ્થનીસે મૌર્યોની જે સર્વ-પ્રિય વ્યાયામ પદ્ધતિ જણાવેલી છે, તે 'સંઘર્ષણ' હતી. સંઘર્ષણ એટલે એ વ્યક્તિઓએ પોતાનાં શરીર એકમેકના ઉપર ઘસવાં. આ સંઘર્ષણના અનેક પ્રકાર હતા, તે કરતી વખતે શરીરને ચીકણો પદાર્થ-ચોળવામાં આવતો, જેથી ચામડી ઘસાતી નહીં. હાલમાં પણ ત્રિચિનાપદ્મી તરફ તેવો રિવાજ છે. ત્યાં એર'ડિયું અને મીણુ મિશ્ર કરીને શરીરે ચોળે છે.

વ્યાયામ કર્યા પછી માલિસ કરવામાં આવતું અને પછી સ્નાન થતું. હાલ આપણે ત્યાં માલિસ કરનારા ઘટી ગયા છે, પણ પ્રાચીન સમયમાં તેના ધંધાદારીઓ-છેક રામાયણના સમયે પણ-હતા.

કુસ્તી એટલે નિયુદ્ધ. તેના બે પ્રકાર છે; હનુમંતી કુસ્તી અને બીમસેની કુસ્તી. હનુમંતી કુસ્તીનો આ તરફ પ્રચાર છે, જ્યારે બીમસેની કુસ્તી પંજાબ, મથુરા વગેરે રથજે હોવાતું સાંભળ્યું છે. ત્યાં ગદાનો અભ્યાસ મુખ્યત્વે થાય છે અને વ્યાયામની શરૂઆત પણ ગદાથી થાય છે.

શસ્ત્રાભ્યાસ.

इपुत्रेक्षा गुणो विष्णुर्धनुर्वेद्यो महेश्वरः ।
एतेषां स्मरणं नित्यं कर्तव्यं जयमिच्छता ॥
(કોદંડ મંડન)

“આણુ એ બ્રહ્મદેવ છે, ધનુષ્યની દોરી એ વિષ્ણુ છે, અને ધનુષ્ય એ સાક્ષાત્ મહાદેવ છે. વિજયની ઇચ્છા વાળા આણુસે તે ત્રણેનું સ્મરણ હંમેશાં કરવું”.

પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કુસ્તી, દંડ, મગદળ, બેટક વગેરે આવે છે, તેમ જ શસ્ત્રાભ્યાસ પણ આવે છે. એ શસ્ત્રાભ્યાસ માટેનું મેદાન

સમભૂમિ (સપાટ) જોઈએ. તેમાં કાંકરા, રોડાં, કચરા, કાંટા કે કાંટાવાળાં ઝાડો ન જોઈએ. વળી તે વિસ્તીર્ણુ જોઈએ. લોકોનો અવરજવર તેમાં ન હોય, તથા તેની ચોતરફ ભીંત હોવી જોઈએ. વળી તે શુદ્ધ જોઈએ. તેની બધી આગુએ ફૂલ ઝાડો ઉછેરવાં અને તેમાં વખતોવખત ધૂપ કરવો. આવી જગાને શ્રમભૂમિ કહે છે.

લાડી.

લાડી એ એક શસ્ત્ર છે. તે સ્વસંરક્ષણ માટે તેમ જ યુદ્ધ માટે ઉપયોગી છે. બે આંગળયાં ઓછી તેની ઝાડાઇ અને ચાર હાથથી ઓછી તેની લંબાઇ જોઈએ. તેને ‘યદિ’ પણ કહેતા. એક હાથથી ફેરવવી અને બે હાથથી તેને સમચૂવી, એવા તેના બે દાવ છે. તે માટે તેને ફેરવવાનો મહાવરો (અભ્યાસ) કરવો જોઈએ. તેનાથી પોતાનું રક્ષણ થતું જોઈએ અને શત્રુ ઉપર આઘાત થવો જોઈએ. તે જમણા તથા ડાબા એમ બંને હાથે ફેરવતાં આવડવી જોઈએ. કોઇ વખત જમણો હાથ નકામો થઇ પડે, તો ડાબો હાથ તેટલો જ તૈયાર હોવો જોઈએ. જનપાનમાં જાળકોને બંને હાથથી કામ કરતાં શીખવાય છે. જુદા જુદા અખ્યાસોમાં તેના જુદા જુદા હાથ થાય છે. પણ મસ્તક, કાનની બૂટ, બગલ અને પિંડી વગેરે જગાએ ધાવ મારવા એ બધી જગ્યાએ હોય છે. શરીરનાં મર્મસ્થાનો ઉપર ધાવ મારવો એવો એમાં આશય છે. લાડી બધી જગ્યાએ મળે તેવું, મરે ત્યાં રખાય તેવું, અને મરે ત્યારે વપરાય તેવું સજ છે. તે ફેરવવાનો નિત્યનો મહાવરો રાખવાથી તે જલદી જલદી ફેરવાય છે અને વધારે વખત સુધી ફેરવાય છે.

ધનુષ્ય.

બધાં શસ્ત્રોમાં ધનુષ્ય અતિશય મહત્વનું છે. ધનુષ્યને ત્રગતી વિદ્યાનાં નવ અંગો છે :—

(૧) ધનુષ્યની કમાન, (૨) ધનુષ્યની દોરી, (૩) ધનુષ્યમા વાપવાનું માણુ, (૪) બિના મહેરાની પદ્ધતિ (૫) ભાયામાથી માણુને પસંદ કરવું, (૬) નિશાન તાકવું, (૭) દોરીને ખેંચવી, (૮) બાણ છોડવું, અને (૯) કુશળતા

આ શિક્ષણનો આરંભ કેમ કરવો તેનો પ્રથમ વિચાર કરીએ—

બ્રાહ્મણાય ધનુર્દય સહ્યગ ક્ષત્રિયસૂનવે ।

વૈશ્યાય વાપયેત્ ક્લુત ગદા શૂદ્રાય વાપયેત્ ॥

વિશ્વામિત્ર

“બ્રાહ્મણને—ઉત્તમ માણુસને—ધનુષ્ય આપવું, ક્ષત્રિયને—મીઠા પ્રદારના માણુસને—તનતાર આપવી. વૈશ્યને—ત્રીજા પ્રકારના માણુસને—બાનુ આપવું, અને શૂદ્રને—મોથા પ્રકારના માણુસને—ગદા આપવી એ સિનાપના નિશ્ચય માણુમે કુત્તી કરવી આમા બ્રાહ્મણ વગેરે શબ્દો જાતિવાચક નથી. પણ માણુમના ગુણવાચક છે સાતમા કે આઠમા વર્ષથી આ નિધાની શરૂઆત કરવી અને સાધનો તેમની શક્તિને અનુસરીને નાના વાપરવા

વેદોનો અભ્યાસ કરતા પહેલા જે પ્રમાણે ઉપનયન સંસ્કાર થતો તે જ પ્રમાણે આ વિદ્યા માટે પણ ઉપનયનની વિધિ હતી

કૃતોપવાસ શિષ્યસ્તુ ઘૃતાગ્નિનપરિગ્રહ ॥

સતર્પ્યદાનહોમાભ્યા સુરાન્સ્યાહાવિધાનત ।

ઘદ્વાજ્જલિપુટસ્ત્ર યાચયેદુરુત્વો ધનુ ॥

“ધનુર્વેદના શિક્ષણની શરૂઆતના દિવસે શિષ્યે પ્રથમ શયિર્ભૂત થવું, ઉપવાસ કરવો, હોમ કરવો, દેવતાઓને આદતિ દેવી, તથા દાન કરવું પછી શિષ્યે જાને હાથ જોડીને ગુરુજી પાસે નમ્રતાપૂર્વક બોલો રહેવું અને તેમના પાસેથી ધનુષ્ય માગવું

પછી ગુરુએ શિષ્યને તેના કાર્યની સિદ્ધિ

થાય તે માટે શ્રીશંકરે જતાવેલા પાપહાન્ટ અને વિદ્વનાશ એવા અંગ-આમ રીખરના શિખાનો સ્પર્શ કરીને બ્રહ્મ-મંત્રને ગ્રથાને “ૐ-હૈં શિરઃ સ્થાન શકચય નમ ” એ મંત્ર મોની મહાદેવની સ્થાપના કરવી અને બાણનો સ્પર્શ કરીને, “ૐ-હૈં બાહો ક્ષશવાયનમ ’ એ મંત્ર મોની વિંછુની સ્થાપના કરવી નાભિનો સ્પર્શ કરીને, “ૐ-હૈં નાભિમધ્યે વ્રજાણનમ ’ એ મંત્ર મોની બ્રહ્મદેવની સ્થાપના કરવી અને જાધનો સ્પર્શ કરીને, “ૐ-હૈં અધયોર્ગણપતયનમ ” એ મંત્ર મોની મણુપતિની સ્થાપના કરવી તે પછી ગુરુએ ‘ કાષ્ઠાત્કાઠાત્રોહન્તિ પથ્ય પથ્ય પરિ ” એ ધનુર્મંત્રથી અભિમંત્રણ કરેલું નાનું અને હળવું ધનુષ્ય શિષ્યને આપવું

પ્રથમ શિષ્યે પુષ્પવેધ શીખવો, પછી મત્સ્યવેધ શીખવો અને પછી માસવેધ શીખવો આ નાના ને હાનકા ધનુષ્યથી શિષ્યની મોટા અને ભારે ધનુષ્ય માટે તૈયારી થતી જેવા ધનુષ્યથી શિષ્યની કુશળતા કેળવાય તેવું ધનુષ્ય તેને અપાણું ધનુષ્યને જે ચવામા જ ને શિષ્યની શક્તિ ખૂરી જાય તો તેનાથી લક્ષ્યવેધ થાય નહી, માટે સાધારણ ધનુર્ધારીઓના કરતા હાનકા વજનનું ધનુષ્ય પ્રથમ અપાણું આ પ્રાથમિક તૈયારી આપણા હાનના “લેઝિમ” ને મળતી હતી હાન લેઝિમ લાકડા અને લોખંડના બનાવે છે, પણ જૂના લેઝિમો એકના લોખંડના જ બનેલા અને તેનો આકાર ધનુષ્ય ને મળતો જ છે । આવા ધનુષ્ય ચલાવતા જુદા જુદા પત્રિત્રાથી બોમો મહેવું પડતું, અને જુદી જુદી રીતે નમવું-વળવું પડતું લેઝિમના પણ કેટલાક હાથ આને મળતા જ છે

બાણોનો અભ્યાસ.

ગીખવાની જગાએ ધનુર્ધારીને બોમો રહેવા માટે તેમ જ નિશાન મારવા માટે એવી એ

જગા તેવા કુચી નિશાનની જગાએ ગળદના કાધની ગાદી જેવા નગમ માટીના બે હાથ ઊંચે અને પડેલા એટલે રાખવેા જોઇએ તેના ઉપર પછી નિશાન તાકતુ એ જગાથી કેટલેક અંતરે લાંબે તથા નજીક એમ ધનુર્ધારીને ખેસવાની જગાએા મનાવવી, તેને ધ્યાન ખૂમિ કહે છે. ત્યાં ખેસીને તેણે આજુ છોડવાં. એાછામા એાછુ દમ ડગનાંનું અતર રાખીને શરૂઆત કરી શરૂઆતમા જે આજુ લેના તે મચ લેવા, અને શરૂઆતમા વર્ષ છ મહિના ચુરુએ તેના પર નજર રાખીને વિદ્યાર્થીની યોગ્યતા દગારી આ વિદ્યા તારણુ તથા આજુ જન્મે દગારી છે, અને તે અપાત્રના હાથમા જતા શીખના નારને પણ હાનિકારક છે, માટે ચુરુએ યોગ્યતા પાગખીને વિદ્યાર્થીને તે શીખવવી.

ધનુધ્યની કમાન.

કમાન લાકડાની કિંવા શીંગડાની કિંવા લોડાની (ધાતુની) બનાવવી લાકડું ચદન, નેતગ, માન, ધાવડો કે સાદડનું વાપરવું. એ ઉપનાત સાગ, વાંમ કે અંજન પણ વપરાય. શીંગડું ભેમ કે જંગલી ગાયનું વાપરવું; અને ધાતુમા સોનું, ચાદી, તાણું કે લોહું વાપરવું. લાકડું ચીકણુ, મજબૂત અને ભારે જોઇએ તથા તે વચમા સીધું, અને જને ડેડે વળેડું જોઇએ સતપુરુષના પગ અને મગતલી પેડે તેના જને છેડા એક હાગમા જોઇએ કમાનને આંધાની દેરી એવી બાધવી કે તે સુદર બીની બચરના જેવી થઇ શકે કમાન જો શીંગડાની કે ધાતુની હોય, તો તેની મજબૂતી મારુ તેને તુદી જુગી પાતળી પટ્ટીઓ એકત્ર બાધવી. વાંમના જેવી ગિચ્છિતિ-ચ્યાપકતા તેમા હોવી નથી, તેથી આવી પટ્ટીઓ બાધવાની જરૂર રહે છે. શીંગડાની કમાનની તેરી પટ્ટીઓ તાતથી જોડી દેવી, અને ધાતુની કમાનની તેરી પટ્ટીઓ, મોના કે ચાવીથી જોડી દેવી. પોનાદની કમાનની તેરી પટ્ટીઓ સ્તનથી

પણ મઠી લેવાય. દગામા કમાન ગિચ્છિતિયાપક અને મજબૂત બનાવવી

કમાનના મધ્ય ભાગને લસ્તક કહે છે અને જને છેડાના ભાગને અપટની કે ગૂં કહે છે ધનુધ્યની વગાઇ ચાર હાથ હોય. અને લસ્તકની લબાઇ ૧૨ આંગળ હોય. જતક ત્રણ આગળ પહોળું અને બે ચવ જડું હોય લસ્તકથી અટની મુધી ધનુધ્ય પાતળું પાતળું થતું જતુ હોય તે સુનાળું જોઇએ અને પીત તક વળેડું જોઇએ. કમાનની બે મોંઢાની વચ્ચેના ભાગને પર્વ (પેરી) કહે છે. તેવી પેરી ધનુધ્યમા ત્રણ હોય તો તે ઉત્તમ, પાંચ હોય તો તે મધ્યમ અને સાત હોય તો દનિવ ગણાય છે. ચાર, છ કે આઠ પેરીનું ધનુધ્ય વપગાય નહીં. વાંસની વદ્ધિ કેટલા જોરથી થઇ છે તેનું માપ આ પેરીઓ ઉપરથી મખમલ છે. શીંગડાનું કે ધાતુનું ધનુધ્ય હોય તો તેને ત્રણ, પાંચ કે સાત પટ્ટીઓ ખેસાડે છે. જેટલી પટ્ટીઓ વધારે તેટલી તે વધારે પાતળી હોય.

અભ્યાસ કરતી વખતે ધનુધ્યનું ધરન ડામા હાથ માટે સાતમો ભાગનું અને જમણા હાથ માટે નવમો ભાગનું જોઇએ. કોઇ વધુ વસ્તુ બેદની હોય તો હળવ ભાગનું ધનુધ્ય મારું. જેનું ધનુધ્ય વાપરવાનું, તેનું—તેનાથી વધારે તે વાપરનારમા જોગ હોતું જોઇએ. વાપરનાર કગતા ધનુધ્ય ભારે હોય, તો તે પૂગતુ વગતુ નથી અને નિશાન બરાબર મધાતુ નથી.

કમાનમા અડાગ દોષ દોષ છે. (૧) તેની વગાઇ, પડેાળાં, જડાન કે વચન જોઇએ તે કગતા કમી હોય, (૨) વગાઇ વધારે હોય (૩) પેરીઓ બેકી મખમામાં હોય, (મનાવ મધ્યમાં પેરી આવે તો ત્યાંથી તૂટવાનો મધ્યવ ડે), (૪) તેમા જગતુઓના ઢિઢો હોય, (૫) તેમા વાક દોષ, (૬) તેની ધાન ખગમ દોષ, (૭) તે

જગા તૈયાર કરવી. નિશાનની જગાએ બળદના કાંધની ગોદડી જેવો નરમ માટીનો બે હાથ ઊંચો અને પડોળો ઓટલો રાખવો જોઈએ. તેના ઉપર પછી નિશાન તાકવું. એ જગાથી કેટલેક અંતરે લાંબે તથા નજીક એમ ધનુર્ધારીને બેસવાની જગાઓ બનાવવી, તેને સ્થાન ભૂમિ કહે છે. ત્યાં બેસીને તેણે આણુ છોડવાં. ઓછામાં ઓછું દસ ડગડાંનું અંતર રાખીને શરૂઆત કરવી. શરૂઆતમાં જે આણુ લેવાં તે સમ લેવાં, અને શરૂઆતના વર્ષ છ મહિના શુરુએ તેના પર નજર રાખીને વિદ્યાર્થીની યોગ્યતા કરાવવી. આ વિદ્યા તારણુ તથા મારણુ બન્ને કરનારી છે, અને તે અપાત્રના હાથમાં જતાં શીખવનારને પણ હાનિકારક છે; માટે શુરુએ યોગ્યતા પાડખીને વિદ્યાર્થીને તે શીખવવી.

ધનુધ્યની કમાન.

કમાન લાકડાની કિંવા શીંગડાંની કિંવા શોદાની (ધાતુની) બનાવવી. લાકડું ચંદન, નેતર, સાસ, ધાવડો કે સાદડનું વાપરવું. એ ઉપરાંત સાગ, વાંસ કે અંજન પણ વપરાય. શીંગડું ભેંસ કે જંગલી ગાયનું વાપરવું; અને ધાતુમાં સોનું, ચાંદી, તાંબુ કે લોહું વાપરવું. લાકડું ચીકણું, મજબૂત અને બારે જોઈએ તથા તે વચમાં શીધું, અને બંને છેડે વળેણું જોઈએ. સતપુરવના પગ અને મરતકની પેઠે તેના બંને છેડા એક દારમાં જોઈએ. કમાનને આંધવાની દોરી એવી જાંધવી કે તે મુંદર ઓની બમરના જેવી થઈ શકે કમાન બે શીંગડાની કે ધાતુની હોય, તો તેની મજબૂતી સારુ તેને જુદી જુદી પાતળી પટ્ટીઓ એકત્ર આંધવી. વાંસના જેવી રિયતિ-રચાપકતા તેમાં હોતી નથી, તેથી આવી પટ્ટીઓ આંધવાની જરૂર રહે છે. શીંગડાની કમાનની તેવી પટ્ટીઓ તાંતથી બોડી દેવી, અને ધાતુની કમાનની તેવી પટ્ટીઓ, સોના કે ચાંદીથી બોડી દેવી. પોલાદની કમાનની તેવી પટ્ટીઓ રત્નથી

પણ મટી લેવાય. ટૂંકામાં કમાન રિયતિરચાપક અને મજબૂત બનાવવી.

કમાનના મધ્ય ભાગને લસ્તક કહે છે અને બંને છેડાના ભાગને અટની કે ગટ્ટ કહે છે. ધનુધ્યની લંબાઈ ચાર હાથ હોય. અને લસ્તકની લંબાઈ ૧૨ આંગળ હોય. લસ્તક ત્રણ આંગળ પડોળું અને બે યવ મહું હોય. લસ્તકથી અટની સુધી ધનુધ્ય પાતળું પાતળું થતું જતું હોય. તે મુંદાણું જોઈએ અને પીક તરફ વળેણું જોઈએ. કમાનની બે ગાંઠાની વચ્ચેના ભાગને પૂર્વ (પેરી) કહે છે. તેવી પેરી ધનુધ્યમાં ત્રણ હોય તો તે ઉત્તમ, પાંચ હોય તો તે મધ્યમ અને સાત હોય તો કનિષ્ઠ ગણાય છે. ચાર, છ કે આઠ પેરીનું ધનુધ્ય વપરાય નહીં. વાંસની જુદી કેટલા જોરથી થઈ છે તેનું માપ આ પેરીઓ ઉપરથી સગળાય છે. શીંગડાનું કે ધાતુનું ધનુધ્ય હોય તો તેને ત્રણ, પાંચ કે સાત પટ્ટીઓ બેસાડે છે. જેટલી પટ્ટીઓ વધારે તેટલી તે વધારે પાતળી હોય.

અભ્યાસ કરતી વખતે ધનુધ્યનું વજન ડાઘા હાથ માટે સાતસો બારનું અને જમણા હાથ માટે નવસો બારનું જોઈએ. કોઈ કંઈ પણ વસ્તુ બેઢવી હોય તો હજાર બારનું ધનુધ્ય સારું. જેનું ધનુધ્ય વાપરવાનું, તેનું-તેનાથી વધારે તે વાપરનારમાં જોર હોય જોઈએ. વાપરનાર કરતાં ધનુધ્ય બારે હોય, તો તે પૂરતું વજનું નથી અને નિશાન બરાબર સધાતું નથી.

કમાનમાં અદાર હોય હોય છે. (૧) તેની લંબાઈ, પડોળાઈ, મડાઈ કે વજન જોઈએ તે કરતાં કમી હોય, (૨) લંબાઈ વધારે હોય, (૩) પેરીઓ બેટી સંખ્યામાં હોય, (બરાબર મધ્યમાં પેરી આવે તો ત્યાંથી ઘૂટવાનો સંબંધ છે), (૪) તેમાં જંતુઓનાં છિદ્રો હોય, (૫) તેમાં વાંક હોય, (૬) તેની હાલ બરાબર હોય, (૭) તે

અંદરથી બગડેલું હોય, (૮) દોરી બાંધી આંધી હોય, (૯) દોરી વધારે પાતળી બાંધી હોય, (૧૦) દોરી સહેલી હોય, (૧૧) વચમાં ફાટ પડી હોય, (૧૨) અંદરના તંતુઓ છૂટા થઇ ગયા હોય, (૧૩) દોરીના તંતુઓ છૂટા હોય, (૧૪) હાથમાં બરાબર પકડાય તેમ ન હોય, (૧૫) છાત્ર ધસાયેલી હોય, (૧૬) પાછળનો કે અંદરનો કોઇ પણ ભાગ ધસાઇ ગયો હોય, (૧૭) વધારે સખત કે કઠણ હોય, અને (૧૮) કોઇપણ ભાગ સખત થઇ ગયો હોય.

ધનુષ્યના દિવ્ય ધનુષ્ય અને માનવ ધનુષ્ય એવા પણ બે પ્રકાર છે. સાડા પાંચ હાથ લંબાઇ હોય તે દિવ્ય ધનુષ્ય અને તેથી ઓછી લંબાઇ હોય તે માનવ ધનુષ્ય. વાપરનાર આગ્નિનુઆક્રુ હોય તો જ દિવ્ય ધનુષ્ય વાપરી શકે. એવું ધનુષ્ય મહેશ્વર, પરશુરામ, દ્રોણ, અર્જુન અને સાત્યકિ વાપરતા. બગવાન રામચંદ્ર પણ તેવું જ ધનુષ્ય વાપરતા. બારે વજનનાં અને વધારે શક્તિવાળાં ધનુષ્ય પણ આગ્નિનુઆક્રુ હોય તે વાપરી શકે. શીંગડાંનું ધનુષ્ય પણ દિવ્ય ધનુષ્ય કહેવાય. વિષ્ણુનું શારંગ ધનુષ્ય સાત વેત (સાડા ત્રણ હાથ) નું હતું, અને તે તેના સિવાય કોઇ વાપરી શકતું નહીં.

હાથી ઉપર બેઠેલાએ અને ઘોડેસ્વારે શીંગડાંનાં ધનુષ્યો વાપરવાં. રથીઓએ અને પાયદળે વાંસનાં ધનુષ્યો વાપરવાં. પરંતુ વીર પુરુષે તો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અને અતુલ અધિભારે તે ધનુષ્ય વાપરવા અડચણ નથી.

[ધનુષ્યની દોરી માટે સૂતર, તાંત કે લતાનો ઉપયોગ કરવો. શણ, રેશમ કે કપાસના સૂતરની દોરી બનાવવી, અગર હરણ, ભેંસ કે બકરાની તાંત વાપરવી. તેમ જ અર્કવેલ કે ચોરવેલ કે ચોરવેલનો ઉપયોગ કરવો.]

દોરી આંગળી નેટલી બાંધી, ધનુષ્ય નેટલી લાંબી, સાંધા વગરની, સુદ તંતુની, ચેવડ કરેલી, બરાબર મજબૂત બાંધેલી, મુંવાળી અને બધી રીતનો ઉપયોગ ખમી શકે તેવી જોઇએ. શરૂઆત માટે સૂતરની દોરી વાપરવી. વેલની દોરી હિનાજામાં તપી જઈ નિરુપયોગી થઇ જાય છે અને તાંતની દોરી ચોમાસામાં બગડી જાય છે. માટે સૂતર કે રેશમની દોરી વધારે સારી. વગર ધસાયેલી તથા ચીકણી થઈ ગઇ હોય તેવી દોરીને વખતો વખત ધોવી. વધારે બીણી દોરી હશે, તો તે તાણતાં તૂટી જશે અને તેનાપર બાણ બરાબર બેસશે નહીં. તેમ જ બહુ જાડી દોરી હશે, તો તે બરાબર તણાશે નહીં. ગાંઠવાળી દોરી હશે તો બંને બાગને સરખું તાણ લાગશે નહીં, તેથી બાણ ત્રાંસુ જશે. તેમ જ ઢીલી ગાંઠવાળી દોરી પણ પૂરું તાણ લેશે નહીં. દોરીનો કોઇ ભાગ ધસાઇ ગયો હોય કે તેના તંતુ છૂટા થઇ ગયા હોય તો તે વાપરવામાં લેવી નહીં, કાપવાળી દોરી પણ વાપરવી નહીં.

પ્રાચીન કાળે યુદ્ધનાં સાધનોમાં શુદ્ધ શુદ્ધ પ્રકારનાં ધનુષ્યો, બાણો અને દોરીઓનો મંત્રક પ્રત્યેક વીરોની બેઠે રહેતા. કેમ કે ચાલુ લડાઇમાં એક દોરી તૂટી કે બગડી, અગર ધનુષ્ય તૂટ્યું, તો તે તાબડોતોબ ત્યાં જ મળતું જોઇએ. તે વખતે ધનુષ્ય અને દોરી બનાવવાનાં કારખાનાં જ ચાલતાં, અને તેના વેચનાર ધંધાદારીઓ પણ હતા. લડાઇ વખતે તેનાં ગાડેગાડાં બેઠે રહેતાં.

બાણ.

વાણયોનિર્દિધા પ્રોક્તા શરનારાચસંહયા ॥
શરો વૈળવમૌર્વ્યાલ્યો નારાચો લોહનિર્મિતઃ ॥

વિશ્વામિત્ર.

“બાણ બે પ્રકારનાં હતાં, શર અને નારાય.

શર તે વાસ કે બીજા લોકમાંથી ગનાવાતુ અને નાગચ ધાતુનું બનાવાતુ ” ૧

તે સીધુ, ગોળ, મુનાળુ અને ચીકણુ તથા છિદ્ર વગરનું, યોગ્ય માપનું અને ગાઠ વગરનું મીઠુદાર હોતુ જોઈએ વળી તે સારી જગામાં ઉત્પન્ન થયેના ઘંઘુ લાંઘાનું હોતુ જોઈએ. તે મૂઠ વગરના બે હાથ જેટલું નાણુ અને ટચની આગળી જેટલું જાડું જોઈએ

તેનું કણુ ઉત્તમ પોનાદનું, સાગે ધારવાળું, ઘણું કઠણુ અને જરા પશુ નળી ગયેતુ નહીં એવું જોઈએ તેનું વજન માણુને જોડાતા પીઠા જેટલું જોઈએ અને તે આણુને સત્તજડ જોડી દેવું જોઈએ

પીઠા કંઠ, હસ, શશાઠ, કૌચ, મેર અને ગીધ વગેરે પક્ષીઓના સારા પીધુ છ આગળ નાણુ જોઈએ દરેક આણુને તેવા ચાગ ચાર પીઠા લગાડવા/ધનુષ્યમાંથી માણુ છૂટે/અને વક્ષ્યને વેધે, ત્યાં સુધીના ગાળામાં આણુ પવનને લીધે વાકું ન વળી જાય, તે માટે આવા પીઠા વળગાડવા પડે છે

આણુના કળાના અનેક પ્રકાર છે (૧) આરામુખ-અમાગની આર જેના ધાર વાળા, (૨) કુરુપ્ર-અભા જેવી ધાગવાળા, (૩) ગોપુચ્છ-ગાયત્રી પૂછડી જેવા, (૪) અર્ધ પુચ્છ-અર્ધી પૂછડી જેના, (૫) સૂચીમુખ-સોષ જેવી અણી વાળા, (૬) લલિ-ભાના જેવી અણી વાળા, (૭) અર્ધચંદ્ર-અર્ધ વર્તુળ, (૮) દ્વિલલિ-બે અણી વાળા, (૯) કલ્પિક-જ્યાં જેવા મોઢા વાળા, અને (૧૦) કાકુલ-નગડાની ચાચ જેવી અણી વાળા

માણુના પુરુષ સ્ત્રી અને નપુમક એવા પશુ ભાગ છે જે માણુ પછાડેના ભાગમાં જાડું થતુ જાય છે તે પુરુષ, જે આગળ જાડું ર વ્યા રી

થતુ જાય છે તે સ્ત્રી, અને જે મરખુ હોય છે તે નપુમક કહેવાય છે કઠણુ વગર તોડવામાં પુરુષ માણુ, દૂર લક્ષ્યવેધ કરવામાં સ્ત્રી આણુ, અને સામાન્ય નક્ષ્યવેધ કરવામાં નપુમક આણુ વપરાય છે.

આણુના આ કળાને ખાર વગેરે તગાડી તપાવતા અને પાણીમાં બોળી પાણીદાર મનાવતા ૧

જૂનું યધ ગયેલું, સળેલું, ઓછી લ માષ વાણુ સીધેસીધુ ન હોય તેનું, ઘણાવાળું, જાડું, વધારે પાતળું, અને ધસાઈ ગયેતુ આણુ ખરાગ મમજવું ૧

ચીકણુ, કામળ, અમગ અને સુદઢ લોખંડ નહને તેના ટચલી આગળી જેવડા જડા બે બે હાથના ટુકડા કરવા એટલે નારાય આણુ થશે તેને પાચ મોટા પીઠા લગાડના તે (નારાય) ઘંઘુ વગરને તોડી શકે છે

માણુમાં ત્રણ મુખ્ય ગુણ જોઈએ તે વજનમાં હળવું જોઈએ જાતે મજબૂત હોવું જોઈએ અને તેની ધાગ તીક્ષ્ણ હોવી જોઈએ ૧

ગુણ પ્રમાણે તેના નામ કરાવેના છે (૧) શર-જનનમાં હળવું અને તીક્ષ્ણ ધારવાળું (૨) મહુ-વજનમાં વધારે પશુ તીક્ષ્ણ ધારવાળું (૩) અર્ધચન્દ્ર-શર જેવું પશુ તેનું કણુ અર્ધવર્તુલ (૪) તારાચ-જરા જાડું પશુ વધારે તીક્ષ્ણ અને અત્યંત મજબૂત (૫) શક્તિ-નારાય જેવું જાડું પશુ તેના જેટલું કડું નહીં (૬) શ્વેત-હાલકું પશુ પોલું, અને તેના પોનાણુમાં વિપવાળું કેટલીક વખતે આ કળાને બહારથી પશુ વિપ તગાડતા ૧

આણુના કામો—(૧) છેદન-ઢાપનું, કંકડા કરના (૨) બેદન-અદર પેસતું (૩) વ્યૂહન-એક પછી એક જમને એક દાર યધ જવી (૪) તાંડન-તોલીતોહાણુ ખરી મૂનું

સ્થાન-પવિત્રા.

સ્થાનાન્યદ્વૈવિધેયાનિ યોજને મિત્રકર્મણા ।

મુપ્તયઃ પદ્મ સમાસ્થાતાઃ વ્યાયાઃ પદ્મ

પ્રકીર્તિતાઃ ॥

વિશ્વામિત્ર.

ધનુષ્ય ચપાવતા શુભ શુભી રીતે બેઠવું પડે છે તથા વળવું પડે છે, તેને સ્થાન કે પવિત્રા કહે છે. કોઈ બેઠક પણ હોય છે આના પવિત્રા આઠ છે ધનુષ્યની દોરી પડડવાના પ્રકાર પાંચ છે, અને કમાન પકડવાના પણ પ્રકાર પાંચ છે

પવિત્રા—(૧) આલીઠ—ડાબે પગ મીધા આગળ, અને જમણે પગ પાછળ વળેલો. અને પગ વચ્ચે અંતર બે હાથ. (૨) પ્રત્યાલીઠ—જમણે પગ મીધા આગળ અને ડાબે પગ વળેલો પાછળ. (આ બે પવિત્રાથી દૂર દૂર જાય ભરાય છે.) (૩) વિશાખ—બે પગ એક હાથના અંતરે સગ્રામ પાડવા. (આથી જારીક લક્ષ્યવેધ થાય છે) (૪) સમપાદ—બે પગ સરખા દલાનીને બેઠા રહેવું. (૫) દર્દુરકમ—બે પગ ઘૂંટણ જમીનને અડાડીને તેના ઉપર શરીરને ટેકવવું. (કહણ વરણ તોડવા માટે) (૬) ગરુડકમ—જમણે ઘૂંટણ જમીન ઉપર અને ડાબે પગ પાછળ વળેલો રાખવો. (૭) અસમપાદ—એક પગ જરા આગળ અને બીજો જરા પાછળ રાખવો. (૮) પદ્માસન—એક ઘૂંટણ જોડે અને બીજો નીચે જમીન ઉપર તથા પગનો પગને અવળો કરીને બેઠકની નીચે રાખવો. એને વીરામન પણ કહે છે.

ધનુષ્યની દોરી પડડવાના પ્રકાર—(૧) પતાકા—અગૂદાના છેડાને તર્જનીનો છેડો બેઠવો (દૂર જાય છેડાવા માટે) (૨) વજ્ર—મુદ્રિ—અગૂદાનો છેડો તર્જની અને મધ્યમાની વચ્ચે ધાવવો (નારાય જાયને જોરથી મારવા

માટે) (૩) માસરી—અગૂદા અને તર્જનીની ચપટી બીડી. (અમરકાંઠ વધ્ય વેધવા માટે) (૪) કાકુડી—તર્જની, મધ્યમા અને અગૂદાથી ચપટી બીડી (મારીક લક્ષ્ય વેધવા માટે) (૫) મિલકુર્કુ—તર્જની, અનામિકા તથા અગૂદાથી ચપટી બીડી. (માધાન્ય ઉપયોગ માટે).

કમાન પકડવાના પ્રકાર—(૧) અધ—ચપટીથી જાયને જગ નમેવું રાખવું. (દૃઢ વેધ માટે). (૨) ગમ—ચપટીથી જાયને સીધે-સીધું રાખવું. (સામાન્ય ગમ માટે) (૩) ઊર્ધ્વ—ચપટીથી જાયને જરા જોડે રાખવું. (કહણ કે દગ્ગા વેધ માટે) (૪) નિરંજુષ્ઠા—અંગૂઠો કમાનને ન અડવા દેવો. (સૂક્ષ્મવેધ માટે). (૫) સ્વસ્થા—મૂડીની વચ્ચે કમાનને ઢીલી પકડવી. (ચિત્રવેધ માટે).

સંધાન—શુદ્ધ અને સગૃહિત પદાંગણ ઉપર આલીઠ પવિત્રા પ્રમાણે બેઠા રહીને, પૂર્વ પશ્ચિમ કે ઉત્તરે મોઢું કરીને, બે હાથબગાગ પડોળા રાખીને, તથા ડોકું અને માથું મીધા રાખીને શુરુશ્ચે જતાવેલી રીત પ્રમાણે જાય છેડાવાનો અભ્યાસ કરવો

શ્રમેણાસ્પલિતં લક્ષ્યં દૂરં ચ વહુમેદનમ્ ।
શ્રમેણાસ્પલિતા કૃષ્ટિ. શીઘ્રસન્ધાનમાપ્યતે ॥
શ્રમેણચિત્રવોધિત્વં શ્રમેણ પ્રાપ્યતે જય. ।
તસ્માદ્ગુરુસમર્થં ચ શ્રમઃ કાર્યો વિજાનતા ॥

વિશ્વામિત્ર

“ જાય મારવાનો હમેશા અભ્યાસ કરવાથી નિશાન સુકાય નહીં, દૂર દૂર અંતરે જોરથી જાય મારી શકાય, ધનુષ્ય ગિતચુક બેઠવાના આનંદ, અને જનદીથી નિશાન મારતા આવડે વળી ઘણા પ્રકારની કુશળતા આવે, તથા વિજય મળે માટે, વિદ્યાર્થીઓએ શુરુની દેખરેખ નીચે અભ્યાસ કરવો ”.

પ્રથમ ડાયા દાયામા ક્રમાન પડીને માણુ માગવાનો અભ્યાસ કરવો પડી જમણા દાયાથી તે જ પ્રમાણે અભ્યાસ કરવો અને એ રીતે મને દાયાનો મહાવરો કરવો.

પ્રથમ ધનુ મને પડવુ, પછી તેને દોરી માધવી, પછી પવિત્રા પ્રમાણે બિના રહેતુ અને નિશાન તામ્બુ એ- નખત ધનુષ્ય ખેચુ કે પછી તેને જમીનને અડધા જ દેવુ નહીં ધનુષ્ય ખેચતા પડેના શરૂ તથા ગણપતિને અને ધનુષ્ય તથા બાણને નમસ્કાર કરવા ડાયા દાયામા ધનુ પત્ની ક્રમાન બગમર મધ્યમા પડવી, જમણા દાયામા માણુ લેવુ અને નિશાન તામ્બુ ધનુષ્ય ખેચતા પડેના શુભની આગાહી પડી શ્વામ અહો ખેચવો (પૂર-), પવિત્રા વખતે શ્વાસ અહો ભરવો (કેમ-), અને બાણ છોડતા શ્વાસ છોડવો (ચિત્ર) આ રીતે યોગાભ્યાસ પૂર્વક સતત અભ્યાસ કરવો.

૭ મહિનાના અભ્યાસથી ધનુષ્ય તથા બાણુ બગમર પડતા આવડે છે, અને એ વખતે અભ્યાસથી નિશાન બગમર સંધાય છે નારાયણ બાણુ લક્ષ્ય વેધીને જાય તે મહાદેવની કૃપાથી મને છે. દાયામા બાણુ પકડવુ, તે ફૂંતી પેડે પડવુ, અને ધનુષ્યને માપની પેડે વળગાડવુ ધનુષ્ય ફાંતી જાય, તો માણુ નક્ષત્રને બગમર વેધી શમ્તુ નથી લક્ષના તદ્દ દષ્ટિ રાખતી, તે કૃપણતી જેવી ધન તરફ દષ્ટિ હોય તેવી એકામ ગખતી સવારથી ગપોર સુધી પશ્ચિમ તરફ, ગપોરથી સાંજ સુધી પૂર્વ તરફ અને હા કોઈ વખતે ઉત્તર તરફ નદી ગખવુ.

બાણુ મારતા પ્રથમ બાગ દાયનું અત ગખવુ, પછી ચોવીમ દાયનું અને પછી અડ તાળીશ દાયનું અત ગખવુ એટલે અભ્યાસ થયા પછી વધારે દૂરનો પણ વેધ ની શકાશે પ્રથમ એકની મળીએ તે નીખવુ ધનુષ્ય

બગમર પડતા આવડે તેના માટે ખાલી દોરી માધવી, ખેચીને ધીમે ધીમે છોડવાનો અભ્યાસ કરવો હમ માણુ માગવાથી જેટલી કુશળતા આવે છે, તે એટલે સળીને પણ બગમર માગવાથી આવે છે, અને દસ મળી માગવાથી જે કુશળતા આવે છે, તે એટલે વખત પણ દોરી બગમર પડવાથી આવે છે.

ત્રણ આગળીના મૂળ અને વેદાઓ બગમર ગોલીને અને ટચની આગળીથી બગમર ફાળીને ધનુષ્ય પડવુ, અને ચાર આગળીની ચપગીમા બાણુ તથા દોરી પકડીને અને ફાંત પર્થ તે ખેચીને બાણુ છોડવુ તેને “ચવ-ઢેદ” રહે છે ધનુષ્ય ચાગ દાય લાણુ હોય છે અને દોરી પણ ચાર દાય નાખી હોય છે ધનુષ્યને મધ્યમા પકડીને ખેચવાથી તેનું મે દાયનું વર્તુલ મને છે ખભાથી આગળીઓ સુધીની દાયની નાખાં ખે દાયથી ઓછી હોય છે એટલે જાન પર્થ તે ખેચવાથી વર્તુલ બગમર થાય છે અને બાણુને ખૂબ જોર મળે છે ઓછું ખેચવાથી તેને જોર ઓછું મળે છે, અને વધારે ખેચવાથી ક્રમાનનો થોડો ભાગ ત્રિત્યામા આની જાય છે તેથી ક્રમાનનું મગ વહેવાર જતા બાણુને જોર ઓછું મળે છે દોરી પાછળ ખેચ્યા પછી તેનામા જોર આવવા માટે તેને પા કે અર્ધી કે આખી આગળ આમગની

જેને બાણુ માગનાનું (તાકવાનું) તે લક્ષ્ય ચાગ પ્રાગ્નું હોય છે (૧) સ્થિર-માણુ માગનાર એક જ જગાએ નિશ્ચય હોય અને લક્ષ્ય પણ નિશ્ચય હોય તે (૨) ચલ-માણુ માગનાર નિશ્ચય હોય પણ લક્ષ્ય ચલ હોય તે (૩) ચલચલ-માણુ માગનાર ચલ હોય એટલે નાદનનો ઉપયોગ કરતો હોય અને લક્ષ્ય ચિથ હોય તે (૪) દ્રવ્યચલ-માણુ માગનાર અને નક્ષ જાને ચલ હોય તે અભ્યાસ કરતી વખતે જે ચિથર નિશાનો તે ચિથર એ ન

જગ્યાએ ઊભા રહીને ઊડતા પક્ષી ઉપર કે દોડતા હરણ ઉપર નિશાન તાકવું તે ચલ, ૧) દિશા ઉપરનું નિશાન તાકવું તે ચલાચલ, અને ચાલતા ધોડા કે રથ ઉપર ખેસીને દોડતા હરણ વગેરે ઉપર નિશાન તાકવું તે હ્યચલ લક્ષ્ય.

અભ્યાસ મારેતું લક્ષ્ય તે પુરુષના નેટલું ઊંચું નેમ્મએ અને તે ચોખ્ખૂણીક નેમ્મએ. તેની બરાબર મધ્યમાં સોળ આંગળ વ્યાસનો એક ચંદ્ર બનાવવો, અને તેને કાળો રંગ લગાડવો. તે ચંદ્રની બહાર એક વર્તુળ નેમ્મએ અને તેની પણ બહાર એક વર્તુળ નેમ્મએ. આખું નિશાન ઘોળું નેમ્મએ અને બંને વર્તુળની દ્વેદો કાળા નેમ્મએ.

જે વચસા ચંદ્રમાં ગાણુ મારે તે ઉત્તમ. તે પછીના વર્તુલમાં મારે તે મધ્યમ, અને છેક છેલા વર્તુલમાં મારે તે દનિષ. ગાણુ મારવું તે સાક ધનુષ્ય (એક ધનુષ્ય એટલે ચાર હાથ) ને અંતરે રહીને મારવું તે ઉત્તમ કહેવાય. ચાળીસ ધનુષ્યથી મારે તે મધ્યમ અને વીસ ધનુષ્યથી મારે તે દનિષ. નારાય ગાણુ ચાળીસ ધનુષ્યથી મારે તે ઉત્તમ, ત્રીસ ધનુષ્યથી મારે તે મધ્યમ, અને સોળ ધનુષ્યથી મારે તે દનિષ. શર વધારેમાં વધારે બસો ધનુષ્યના અંતરે જઇ શકે છે. એ તેની અંતિમ સીમા છે; અને એકસોવીસ ધનુષ્ય એ નારાયની અંતિમ સીમા છે.

નિશાન મારવાના ત્રણ પ્રકાર છે: અધઃ, ઉર્ધ્વ અને સમ ભ્યારે ગાણુ દૂર મારવાનું હોય છે ત્યારે અધઃ સંધાન કરવું, ભ્યારે સ્થિર લક્ષ્ય ઉપર મારવાનું હોય ત્યારે સમ સંધાન કરવું અને જોરથી મારવું હોય ત્યારે ઉર્ધ્વ સંધાન કરવું. મનુષ્યની ઊંચાઇના પ્રમાણમાં જે લક્ષ્ય છાતીની બરાબર હોય તે સમ લક્ષ્ય, છાતીથી ઊંચું તે ઉર્ધ્વ લક્ષ્ય, અને છાતીથી નીચું તે અધો લક્ષ્ય.

ધનુષ્યથી છૂટેલા ગાણુ સંબંધે ત્રણ ગાતો નોવાની હોય છે. (૧) ગાણુની ગતિ, (૨) પૃથ્વીનું આકર્ષણ અને (૩) પવનનું જોર. ગાણુને મળેલી ગતિ પ્રમાણે તે આગળ જાય છે; પૃથ્વીનું આકર્ષણ તેને નીચે ખેંચે છે અને પવનનું જોર વિરુદ્ધ હોય તો તેનો પ્રતિરોધ કરે છે. પરિણામે ગાણુ મૂળની ગતિ પ્રમાણે સીધું ન જતાં જરા જરા નીચે આવતું જાય છે. જેમ વખત વધારે જાય છે, તેમ પ્રતિબંધક બળ વધે છે, અને ગાણુ વધારે નીચે આવે છે. તેમાં પણ પવન વધારે પ્રતિરોધ કરે છે. એટલે દૂર દૂર ગાણુ છોડતી વખતે તેનો પણ વિચાર રાખવો પડે છે.

વિદ્યાર્થીએ આગલો અને પાછલો બંને હાથ એક જ સપાટીમાં રાખવા. બંને ખભા સરખા રાખવા, હાથ બિલકુલ હલવા દેવા નહીં, આંખો મટમટાવવી નહીં, દષ્ટિ લક્ષ્ય તરફ જ રાખવી અને ધનુષ્યની કમાન જે મૂઠીથી પકડી હોય તે મૂઠીની ઉપરની ગાળુ લક્ષ્યને જોડે મેળવવી અને ગાણુની અણી (ફળ) પણ લક્ષ્યની જોડે મેળવવી. તાત્પર્ય, મૂઠીની ઉપલી ગાળુ, ગાણુઅ અને લક્ષ્ય એ ત્રણેને એક જ રેખામાં લાવી, લક્ષ્ય ઉપર દષ્ટિ બરાબર એકાગ્રતા પૂર્વક રાખી, ગાણુ છોડવું.

જે મનુષ્ય ભાષામાંથી ગાણુ કાઢવું, નિશાન તાકવું, અને ગાણુ ખેંચવું તથા છોડવું, એ બધાં કામો ત્વરાવંત કરે છે તે હંમેશના અભ્યાસથી જલદી લક્ષ્ય વેધ કરી શકે છે. તેને સીધસંધાન કહે છે. પ્રત્યાલીક પવિત્રા ઉપર અધઃ સંધાન કરવું, અને દર્દુર પવિત્રા ઉપર ઉર્ધ્વ સંધાન કરવું. બીજા પવિત્રાઓ ઉપર સમસંધાન કરવું. વીરાસન પવિત્રા ઉપર ગાણુ મારવાનો અભ્યાસ કરવો.

ગાણુ બરાબર લાગવા માટે બીજા કેટલીક ગાતનો વિચાર કરવો પડે છે. (૧) લક્ષ્ય દૂર

હોય તો પવન વિશેષ નહે છે. (૨) લક્ષ્ય ચન હોય તો તેની ગતિનું જ્ઞાન જોઈએ અને (૩) પોતે ચત્ર હોય અને લક્ષ્ય અચળ હોય તો પોતાની ગતિનું પોતાને બાન હોવું જોઈએ. વળી પ્રકાશને પણ વિચારમાં લેવો જોઈએ. પ્રકાશ જરાજરા ન હોય તો બાણનો અગ્રભાગ જરાજરા દેખાતો નથી, અને લક્ષ્ય પણ દૂર હોય તો તેવે વખતે ઝાંખું દેખાય છે, લક્ષ્ય ચન હોય તો તેની ગતિ વિચારીને બાણ છોડવું જોઈએ. પોતે ચત્ર હોય તો બાણ લક્ષ્યથી તેના પ્રમાણમાં પાછળ મારવું.

જે ધનુર્ધારી જરાજરા ખેંચીને, તેજન દરીને, અને મૂઠીથી જગજરા પકડીને પોતાનું બાણ સીધું છોડે છે તે બાણમનુ બાણ, ઘોડા કે હાથીના શરીરને પણ ભેદીને બહાર નીકળે છે. તેજન ડરવું એટલે બાણમાં વધારે શક્તિ લાવવા દોઢીને ઘોડા વળ દેવો. જેનું બાણ ધામની સળી જેવું હળવું હોય છે, જેનું ધનુષ્ય ગળતી આગ જેવું ધગધગતું હોય છે, અને જેની દોઢી ૮૫ કે ૯૦ બાણ જેની હોય છે, તે ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે.

ધનુષ્યની દોરી ને શિખા પર્યંત ખેંચે છે તે કૈશિક કહેવાય છે, કાનની ઉપગના ભાગ સુધી ને ખેંચે છે તે સાન્વિક કહેવાય છે કાન સુધી ખેંચે છે તે વત્સકર્ણ કહેવાય છે ગળા સુધી ખેંચે છે તે ભરત કહેવાય છે અને ખભા સુધી ખેંચે છે તે સ્કંધ કહેવાય છે. ભારતીય ધનુર્ધારીઓ સાધારણ ગીતે કાન સુધી ખેંચનારા ઘણા બાગે હોય છે. ચમત્કારિક ટ્રીશંય દાખવવા કૈશિક, લક્ષ્ય નીચેના ભાગમાં હોય તો સાન્વિક, સાધારણ રીતે વત્સકર્ણ, જોરથી બાણ મારવું હોય તો ભરત અને જોરથી પણ દૂર સુધી બાણ મારવું હોય તો સ્કંધ, એ રીતે બાણ ખેંચવું શિખા અને જ્ઞાન વચ્ચે દસ આગળનું અંતર છે, જે જે

આગળના અંતરે બાણ ખેંચતા આ પાંચે પ્રકારો બને છે.

આખો, મોઢું, માથું, ડોહ, મન, સધાન અને આગવો હાથ તથા બાણનું ફળું અને લક્ષ્ય એ સઘળાં બાણ મારતી વખતે નિશ્ચય જોઈએ અને એટલું જોઈએ લક્ષ્યને બાણ લાગે, અગર બાણના પવનનો, પીઠાનો કે અગ્ર ભાગનો તેને સ્પર્શ થાય, એટલે નાનું કે હળવું લક્ષ્ય હાથે, તો લક્ષ્યવેધ થયો ગણાય.

દહ, દૂર, ચન અને સૂક્ષ્મ એવા લક્ષ્યના ચાર પ્રકાર છે. જે બાગે નહીં તે દહ લક્ષ્ય, જે વધારે દૂર હોય તે દૂર લક્ષ્ય, જે ચંચળ હોય તે ચત્ર લક્ષ્ય અને જે બારીક હોય, પછી તે નજીક હોય કે દૂર હોય, તે સૂક્ષ્મ લક્ષ્ય આ પૈકી ચન અને સૂક્ષ્મ લક્ષ્યને હળવા ધનુષ્યથી વેધી શકાય છે પણ દહ અને દૂર લક્ષ્યને જોરથી બાણ માથાં વગર વેધી શકાતું નથી.

આગવા હાથે જરાજરા સખત પકડીને ધનુષ્યને જોરથી અને શક્તિ હોય ત્યાં સુધી (કૈશિક) શિખા પર્યંત ખેંચવું. તેમ કરવાથી દહવેધ થાય છે.

માટીના ગોળાને અને ઘેટાનાં શીંગને, તેમ જ ચામડું, લાકડું અને પથ્થર વગેરે પદાર્થોને, તથા કુબારના ચાકે ઉપર ખેસાડેલી ખૂન જોરથી ફટી માટીને વેધી, તેને દહવેધ કહે છે.

લાકડું સૂચીમુખ બાણથી ભેદવું, ચામડું ધારામુખ બાણથી છેદવું, ડોહ કે પેટ અર્ધચંદ્ર બાણથી તોડવા, દોરી કે હાથ કે ધનુષ્યની કમાન કે બાણનાં પીછા એ કુરુપ્ર બાણથી તોડવાં, અને બીજી કંઈ પણ વસ્તુઓ સૂચીમુખ બાણથી તોડવી. ધાતુની પટ્ટીઓને જે ધનુર્ધર બે, ચાર, પાંચ કે સાત બાણ એક પછી એક મારીને તોડી શકે છે, તેને શ્રેષ્ઠ સમજવો. એટલે સાત બાણ મારનારો ધનુર્ધર સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. દૂર

બાળુ મારીને જોરથી વસ્તુને તોડતી હોય, ધીમેથી કામ કરવું હોય, અગર મુક્તિ વસ્તુ બેઢવી હોય, તો સ્ત્રી બાળુ વાપરવું અને તે પતાકા મૂકીથી જોડીને દૂરપાત ગતિથી છોડવું. તેમ જ રક્ષક આકર્ષણથી અને વજ્રમુદ્રિથી પુરુષ બાળુ છોડવાથી કંઈકમાં કંઈક વસ્તુ પણ તૂટે છે, અર્થાત્ દૂરના માટે સ્ત્રી બાળુ અને દંડ આધાત માટે પુરુષ બાળુ વાપરવું.

સારી નરમ માટીનો ગોળો, જોરથી ફરનારા કુંભારના આઠ ઉપર માટલામાં રાખેલો છતાં, માટલું ન ફૂટવા દેતાં, જે વેધી શકે, તે ઉત્તમ બાળુ મારનાર ગણાય.

ધનુષ્યથી બાળુ છૂટ્યા પછી, તે જે પદ્ધતિથી જાય તે તેની ગતિ કહેવાય, એ ગતિ ત્રણ પ્રકારની છે: (૧) સૂચીમુખ-જે બાળુ જતી વખતે તેનાં પીછાં હોવા છતાં તે નથી એમ જ જણાય તે. (૨) મીનપુમ્બા-કંઈક ધનુષ્યમાંથી ધણી વેગથી છૂટેલું બાળુ જે સૂં સૂં કરતું જાય તે અને (૩) જામરી-છૂટેલું બાળુ તદ્દન સીધેસીધું જાય તે.

આ સિવાય વામગા, દક્ષિણા, બિર્ધગા અને અધોગમ નામની તેની ચાર દ્વિપત ગતિઓ પણ છે. જમદગ્ન્ય તેના પ્રકારો અધઃપુંખા, બિર્ધપુંખા, મંદિકા અને બ્રામિકા એવા ગણાવે છે. નારાયણ આ ચાર ઉપરાંત સીતિકા, મત્રયપુરુષા, સકંપા, ગોમૂત્રિકા, અને ત્રેટી એવા દોષો હોય છે.

એક મનુષ્ય સવારથી બપોર સુધીમાં ચારસો અને બપોરથી સાંજ સુધીમાં ચારસો બાળુ છોડી શકે છે. એ રીતે દિવસમાં આઠસો બાળુ છોડે તે ઉત્તમ ધનુર્ધર કહેવાય. છસો છોડે તે મધ્યમ અને ચારસો છોડે તે કનિષ્ઠ કહેવાય.

બાળુના અગ્રભાગ ઉપર દષ્ટિ એક સરખી ચોંટાડીને જે એકાગ્રતાથી એક મુહૂર્ત (બી

ઘડી) બિભો રહે તે કનિષ્ઠ યોધો, ત્રણ મુહૂર્ત બિભો રહે તે મધ્યમ યોધો અને ચાર મુહૂર્ત બિભો રહે તે ઉત્તમ યોધો ગણાય. પાંચ મુહૂર્ત (બે પહોર) બિભો રહે તે દિવ્ય પુરુષ ગણાય.

જે જગદી જગદી અને ઘણા વખત મુધી બાળુ મારી શકે અગર જે દૂર દૂર બાળુ મારીને દંડવેધ કરી શકે તે સવ્યસાચી કહેવાય.

ચોમાસામાં ચરદ હવાને લીધે દોરી, બાળુ તથા ધનુષ્ય ખરાબ થઈ જાય છે. માટે તે વખતે તે ઋતુમાં બાળુ વગરનો-એકલા ટંકારનો અભ્યાસ કરવો.

જે બાળુ બરાબર વચમાંથી પકડતાં આંગળી ઉપર બરાબર સમતોલ રહે, એકબાજુ ફળા તરફ કે બીજી બાજુ પીછા તરફ નમી જાય નહીં, તે ઉત્તમ ગણાય. ધનુર્ધારીઓ આવાં બાળુ પારખીને જુદાં રાખે છે અને હરીશ્વર વખતે તેનો ઉપયોગ કરે છે.

કૌશલ્ય.

બાળુ મારવાના કૌશલ્યમાં દસ બાબતો આવે છે: (૧) ક્રિયા-ચિત્તને એકાગ્ર કરીને આખા શરીરને કે શરીરના કોઈ પણ ભાગને તદ્દન નિશ્ચળ કરતાં આવડે તે. (૨) યોગ-ધનુષ્યની કમાન, દોરી, બાળુનો અગ્રભાગ અને નજરને એક જ રેખામાં લાવવાં તે. (૩) શલાકા-સળી મારવાની પ્રતીક્ષતા તે. (કોઈ મજબૂત વસ્તુમાં છિદ્ર પાડીને એ છિદ્રમાંથી સળીને ચારપાર કાઢવી). (૪) જયા-ધનુષ્યની દોરી જગદી જગદી બાંધતાં, છોડતાં અને તાણતાં આવડે તે. (૫) અમ-બાળુ જોડવાનો અને નિશાન તાકવાનો જે પુષ્કળ અભ્યાસ કરવો પડે છે તે. (૬) ઉત્કર્ષ-ધનુષ્યને જોરથી ખેંચીને વારંવાર વાળતાં તથા છોડતાં આવડે તે. (૭) દંડ-સોખડના પતરાને

કે એની ઢાણ વગ્નુને બેઢવી તે (૮) દૂર-ધણે
દૂર માણુ માગતા આનડે તે (૯) ચિત્ર-
હુપાયથી વગ્નુને માણુ માગવુ અને આશ્વર્થ-
કાગ્દ કર્મ કરવુ તે (૧૦) યુદ્ધ-શત્રુને મર્મ-
સ્થાનમા અચૂડ માણુ મારીને રાખન કરવો કે
હાર માગવો તે

નાગચ માણુના છ ઢામો ગણાવેના છે
(૧) સહગતિ-નાગ અતઃ સુધી માણુને ઇષ્ટ
ગતિથી ચનાવવુ તે (૨) છેદ-સામાનુ માણુ
તોડવું અગર નક્ષત્રના કંકડા કરના તે (૩) ભેદ-
લક્ષ્યમા છિદ્ર પાડવુ તે (૪) છાત-નક્ષત્રને
તોડવુ તે (૫) સ્પર્શ-નક્ષત્રને માણુ કેવળ
અડકે એની રીતે માગવું તે. (૬) પ્રવેશન-
લક્ષ્યમાથી માણુને આરપાગ કાઢવુ તે

ચિત્રવેધ એક ચમત્કાર તરીકે કગ્નામા આવે
છે જે રીતે કાગળ ઉપર, પથ્થર ઉપર કે ડાંટ
ઉપરનુ ચિત્ર જ્ઞતા, મનુષ્યને ટોણુડ લાગે છે, તે
જ રીતે ધનુષ્ય માણુની સહાયથી પણ અનેક
ટોણુકો થઈ શકે છે તેને માટે તે કગ્નામા
શક્તિ, યુક્તિ તથા ક્ષમ્પનાની જરૂર છે તેમા
(૧) હાનતા ચાનતા અગર મારીલ લક્ષ્યને
હાથની સ્પર્શતાથી અચૂડ તાકવુ, અગર
બારીક સગી કે વાળ તોડવો (૨) બારીક
છિદ્રમા માણુ નાખવુ અગર નાગુક વગ્નુને
માન સ્પર્શ કરવો (૩) અને બાલુ કળા હોય
તેના માણુ મોઢામા ભરના અને (૪) દસ બાર
માણુ એક સાથે છોડવા, વગેરે ચમત્કારો બની
શકે છે પણ તે સાધારણ માણુમને માટે અશક્ય
કે જેનો હાથ હળવો હોય, અને જેણે પુખ્ત
અભ્યાસ કરેનો હોય, તે જ આના ઢામો કરી
શકે છે દર્બની કે પાદડાની બારીક સગી તોડવી,
મોટા પથ્થર તોડવો, અને એક પગી એક
આવેના બે ઝાડ તોડવા વગેરે ઢામો ધણા
અભ્યાસથી જ સાધ્ય થઈ શકે એ જ રીતે બે
માણુમ મામે સામે જોવા રહે અને એથી વખતે

માણુ ડોડીને તેના બાણો સામે સામે અથડાય,
એવો પ્રયોગ પણ થઈ શકે છે

માણુ માગ્નાની કુશળતા પ્રમાણે તેના
આના પ્રકારો ચાલ છે (૧) દંડાઘાતી-બોખ -
ડના, ચામડાના કે માટીના ચાર ગોળાને એક
સાથે તોડે તે (અર્ધા આગળથી ટોઢ આગળ
સુધીનુ જડુ પતરુ અને પાચ ચર્મથી તે
ચોરીજ ચર્મ જેટલી જાડી જણુસ એક જ
માણુથી તોડવી તે તેની પરાકાષ્ટા ગણાય)
(૨) દંડવેધી-કુભારના ફત્તા ચાક ઉપરનો
ફરતો માટીનો ગોળો વેધવો તે (૩) ઘટ-
વેધી-પાણીમા વર્તુનાકાર ફરતો ધડો વેધવો
તે (૪) યુગી-ગોળ ફરતુ લાટડું એક જ
પ્રદક્ષિણામા બે વખત આવે, તેને બે વખત
એક એક માણુથી વેધવુ તે. (૫) બાણ-
ચ્છેદી-નક્ષત્ર આને નાખેના માણુને ઊભુ
ચી વુ અગર તોડવુ તે (૬) સૂક્ષ્મવેધી-
એક લાન્ડાને ઘોડાનો વાળ માધી તેને એક
છેડે કોડી માધીને તેને ગોળ ફે વરી, અને તેને
ફતી સ્થિતિમા વેધવી તે (૭) કાષ્ટવેધી-
લક્ષ્ય સ્થાને ગાયત્રી પૂછી જેટલુ જડુ બીડ
લાકડુ રાખીને તેને વેધવુ કે તોડવુ તે
(૮) ચિત્રવેધી-લક્ષ્યની જગામા સોપારી
જેવડુ ટપકુ કરવુ અને તે લક્ષ્યને પોતાની
આમપામ ફરતુ રાખીને તે ટપકાને વેધવુ તે
(૯) ગોલચ્છેદી-નાડડાના બે દડા દરદ માણુમ
એક પગી એક જોયા ફેકે, તેને વાન ફતી
માણુ મારીને વેધના તે (૧૦) શખ્દવેધી-
લક્ષ્ય આને કામાનુ નાસણુ રાખી તેના પગ કાકરો
મારી તેનો અનાજ કગ્વો, અને એ અનાજ
ઉપરથી જ (આખે જોયા સિવાય) એ વાસ-
ણુને વેધવુ તે. (૧૧) બાણાવલી-ધનુષ્યની
દોરીને એક સાથે એક મૂલીબર માણુ જેટીને
તેને એની વખતે દરે દિશામા છોડના, અગર
એક હાજ થઈ જાય તેમ છોડના તે

આ રીતે ચમત્કારો કરી શકાય છે. ભગવાન રામચંદ્રે એકલાએ પગપાળા જિભા રહીને ચૌદ હજાર રાક્ષસોને મારેલા. અશ્તુને ચિકળતા તેલમાં ભેળવે જાયે રાખેલા મત્સ્યચંત્રનો વેધ કરેલો. પૃથ્વીરાજ પણ ઉત્તમ શબ્દવેધી હતો એ ઇતિહાસ તો સૌ જાણે છે.

કવચ.

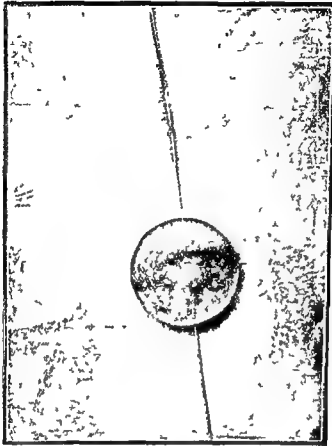
(શરીરનું સંરક્ષણ કરવાનું જે સાધન તે કવચ. આ કવચ ધાતુનું, ચામડાનું, કે લાકડાનું બનાવતા. 'ધઉંબર જાડા પતરાનું મજબૂત બનાવેલું કવચ તથા માથામાં નાખવાનું' શિર-આણુ એ કમરની ઉપરના શરીરનું સંરક્ષણ કરે છે. એ શરીરને ઢાંકનારું, વજનમાં હળવું,

મજબૂત અને ન વળી જનારું કે ન તૂટી જનારું હોય તે જ સારું. તે પહેરેલું છે તેવું શત્રુને જણાવું પણ ન જોઈએ. શરીરની સાથે તે એવું જડાઇ જવું જોઈએ કે કોઇપણ કામમાં તે અડચણરૂપ ન થાય. વળા તે એવું હળવું અને ચવડ હોવું જોઈએ કે તરવારના આઘાતને પણ ચોગ્ય રીતે સહન કરી શકે. કવચ બે પ્રકારનાં બનાવતાં—ચતાં : (૧) લોખંડી પતરાના નાના નાના કડકા સાપતી કાંચળીની પેઠે એકએકને ભેડીને બનાવતા અને તેને નિર્મોઢ કહેતા. (૨) લોખંડી તાર કે કડીઓની જાળી ચૂંથીને ચિલખત બનાવતા, તેને જાળ કહેતા. જાળ કરતાં નિર્મોઢ વધારે કુબોધ હતાં. શત્રુની

અંગ ઉપર ચિલખત ચઢાવેલો સૈનિક.

સાંગ (લોખંડી ભાથુ).

ચિત્ર નં. ૨

સુભેરસિંગ ગારદીની સાંગ તથા ઢાલ.

જેમ વૃદ્ધિ થતી ગયું, તેમ કવચોમાં પણ સુધારણા થઈ. ધટોત્કચનું કવચ ઠાંસાનું હતું. વિરાટના યોદ્ધાઓનાં કવચો તાંગાનાં, લોઢાનાં, અને ચાંદીનાં હતાં. વિગટ રાજા અને તેના પુત્રનાં કવચ પેનાદી તાર અને પતરાંનાં બનાવેલાં હતાં, પણ તેના ઉપર સોનેરી કમળો, સુવર્ચ્ચંદ્ર, આંખો, ભ્રમરો વગેરે કાઢેલાં હતાં. વૈદ્ય મણિની ગોળીઓ પણ તેના ઉપર કોઈ કોઈ જડાનતા. પાંડવો તરફ નાના નાના રાખ-ઓએ કરભાર તરીકે હાથીઢાંતલાં કવચો પણ મોકલેલાં.

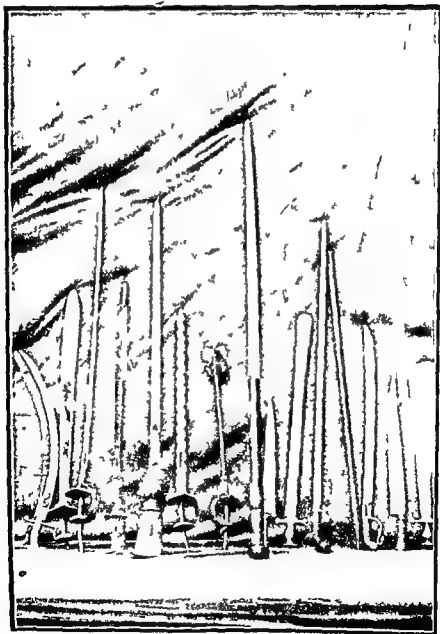
ભાથુ.

ભાથુ ભાથામાં રાખવામાં આવતાં, તેને ૩ વ્યા. ગા.

જાંબ અગર ક્યાપ કહેતા. જાંબ એટલે બગાસું ખાતી વખતે મોઢાનો જેવો આકાગ થાય છે, તેવો ભાથાનો આકાગ હતો. અને કલાપ ઉપરથી તે મોરપાંછનાં પણ તે બનાવાતાં એમ જણાય છે. [આમાન્ય રીતે ભાથુ શીંગડાંનું, ચામડાનું, કે ધાતુનું બનાવાતું અને તેના પર મેનાની નકશી થતી.] લગાઇ વખતે હાથી, ઘોડા, રથ અને પાય-દળની જોડે ભાથાં પણ રહેતાં. રથમાં ગખવાનાં ભાથાં બાથુ બરેલાં મોટાં બનાવાતાં, જેને તૂણીર કહેતા. એક તૂણીરમાં બસો બાથુ રહેતાં. રથીઓ પામે તેવાં બે તૂણીર રહેતાં. ધોડેમવાગ અને હાથીમવારનાં ભાથાં મધ્યમ હતાં, જેને ઉપાસંગ કહેતા. પાયદળનાં ભાથાં

નાના દત્તા, જેને નિષેઝ કહેતા નહુનું બાથુ રાખતા / બાગીચોના બાથા અને માણ
પચનબ દત્ત એટલે નખરાગા પાચ પ્રાણીના અદ્ય મણ્ડાતા મિનપત ગમના ગાણી
ગિનો તેાા ચામડાના બાથા ઉપર દત્તા લક્ષ્યને વેધીને પન્ત આવતા અમરમે એવા બે
/ બાથામા ચમનનો શોટ બગતા, અને તેમા માણ બાથા ગમને આપેતા દત્તા. }

છુદા છુદા પ્રકારનાં હલિયાગે.

અહ.

કુન્ત-ભાણું.

ચક્ર પદ્મહસ્તપરિધિ કુત્રપ્રાત સુનાભિયુક્ ।
ત્રિહસ્તદણ્ડ ત્રિશિશ્વ લોહદન્ત સપાશકમ્ ॥

ચક્રનો પર્વ ૭ હાથનો હોય અને તેની મદાગતી બાગુ અન્નાના જેવી ધાગવાળી હોય ચક્રને માટે મારી બેઠક નેમ્રએ અને તે બેઠકને નણુ હાથનો લડો નેમ્રએ. ચક્રની ધાગવાળા બાગના નણુ બાગ હોય છે તેને એક લોખડી ફાત હોય છે, અને તેને ફેગવવા માટે પાશ હોય છે ચક્રના ફાડાની ઉપર એક મેઠક હોય છે, તે મેઠક ઉપર ચક્રને બેમાડીને બમગડો ફેરવે તેમ પાશના ચોગથી ચક્રને ગોળગોળ ફેગવવું અને ફેગવું. લડો આપણા હાથમા રહે, અને ગોળગોળ ફગનારુ ચક્ર શત્રુને કાપી નાખે ચક્રના બે ભાગ છે સુદર્શન અને વિન્તન સુદર્શન ડાબી તરફથી જમણી તરફ અને વિન્તન જમણી તરફથી ડાબી તરફ જાય છે

ચક્રના માત હાથ છે કાપનુ, તોડનુ, પાડનુ, ત્રિખેગુ, ગગડાનયું, કગગની પેડે માપનુ અને કમ્પા કગવા ચક્રને ફેગવવામા શક્તિ ધણી નેમ્રએ નાકુણુ મિનાય ખીગ કામ્રએ તેને શસ્ત્ર તરીકે વાપર્યાનુ જણ્યાનુ નથી ચક્રનો પન્ધિ ૭ હાથનો એટલે સામન્ના પેડા જેટલો તેને ફાડામા બેમાડીને અને હાથમા મરામગ ગખીને કુભાન્ના ચાગની પેડે ફેગવાનુ, તે કમ્પ નાનુ મુનુ મમ નથી જ અશ્વ-તથામાએ તેની માગણી કદેની, પણ તેાથી તે ફેગવાગે નહીં, એમ જણ્યાનીને તેને તે મગેનુ નહીં શીકુણુને ખાડવવનના દાદ વખતે અમિ દેવે તે આપેલુ તેનુ નામ મગનાણુ હતુ બગવાન વિણુ ॥ એમ હાથમા જે ચક્ર દર્શાવવામા આવે છે તે જુદુ, અને આ જુદુ ચિત્રમા ગતાવેનુ નાનુ ચક્ર શીખ લોકો માદા ઉપર બાધે છે તે જનનુ મમનુ તેના પણ માત હાથ મને છે

હસ્ત સમ્પ્રોત્તમ કુન્ત પદ્મહસ્તેઞ્ચ મધ્યમ ।
વનિષ્ઠ પચહસ્તેસ્તુ કુન્તમાન પ્રતીર્તિતમ્ ॥

“બાહુ માન હાથનુ ઉત્તમ, ૭ હાથનુ મધ્યમ અને પાચ હાથનુ કનિઠ ગણાય” કુન્ત પાચ હાથ લાણુ હોય છે, તે આખુ લોખડી હોય છે અને તેના નીચેનો ભાગ ગોળ તથા દેખાવમા બપક હોય છે ઉપરનો ભાગ તેજ હોય છે અને તેના ૭ ફાળા હોય છે

તેના ૭ ફાવ છે ઉપરથી માગુ નીચેથી માગુ, વિશિષ્ટ ગતિ માગુ, જમીન ઉપર પાડનુ, તિગ્ધમ માગુ, અને ખોદનુ ફાત જેને માગ કહે છે તે કુન્તના જેવી પાય છે, માન તેનુ મુળુ બાનાના જેનુ હોય આવી સામથી જ રીન્વગ બાજુ પ્રજુ ફેગપાડેની મેના નહીં દતી

બાનાનો અબ્યામ ફાન પણ ચાનુ છે નાગપુગના થીમત બોમરેના બાનામત પ્રખ્યાન છે

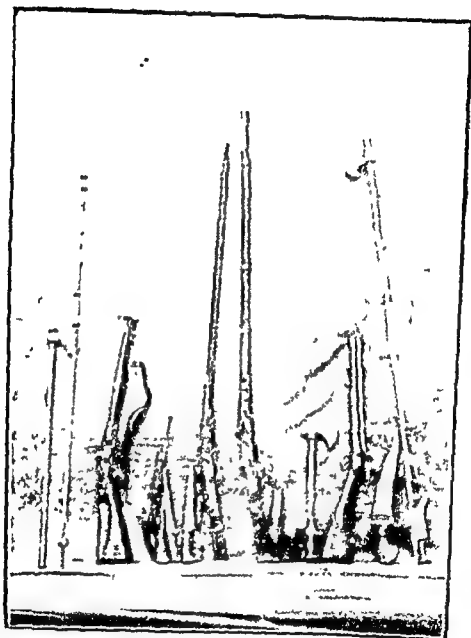
ખડગ-તલનાર.

મહ્ગ પદ્મપલાગામ્રો મણ્ડલામ્રઞ્ચ શસ્યતે ।
ફરવીરદલામ્રઞ્ચ પૂતગન્ધો નિસત્પ્રમ ॥

“ખડગના ત્રણુ પ્રમર ૭. કમગના પાન જેનુ ગોળ, વર્તુળ જેનુ લોહ વાકુ, અને કરેણુના પાન જેનુ મીધુ તેમા લી જેની વામ આવે છે અને વીગળી જેની ચમ્પ હોય છે”

તે ૫૦ આગળ ત્રણુ હોય તેા ઉત્તમ, તેથી ઓણુ હોય તેને તનવાગ મ્દે છે તેથી ઓણુ હોય તેને ધુરો, દટાર, જમિયો, કે વાધાખ કહે છે જે તનવાગ થોડી વાકી હોય, જેની એમ માગુને અન્ના જેવી તીક્ષ્ણ ધાગ હોય, જેની પદોગાત્ર ચાગ આમગ અને કિયામ્ર નાનિ જેટલી હોય, તથા જેની મૂક મ જ્યુન હોય અને

શુદ્ધ શુદ્ધ પ્રકારનાં સ્થિતિચિત્રો.

ચિત્ર નં. ૪

જેનું તેજ ચંદ્ર જેવું હોય, તે ઉત્તમ તત્ત્વવાળું.
તત્ત્વવાળું જે સૌથી પ્રાચીન સ્થળ છે.

શુદ્ધાંગ. શુદ્ધવર્ણશ્ચ મુનેઃ સુસ્વચ્ચ યઃ ।

મૃદુસ્પર્શઃ સુમન્ધેયઃ તીક્ષ્ણધારો મહાગુણ ॥

“જેનું અંગ શુદ્ધ છે, વર્ણ શુદ્ધ છે, તેનું
આંગ છે, સ્વર ઉત્તમ છે, સ્પર્શ મૃદુ છે, અને
જે બાજે તે સૌથી શક્તિશાળી છે, તથા જેની ધાર
તીક્ષ્ણ છે, તે ઉત્તમ તત્ત્વવાળું છે.”

તત્ત્વવાર લાંબી હોય તો તે હળવી જોઇએ, તેનો અવાજ મોટો જોઇએ, કસાપર મારતાં તે તૂટતી ન જોઇએ અને તૂટે તો સંધાતી જોઇએ. જે તત્ત્વવાર ટૂંકી, મઠી અને વળે તેવી ન હોય, તથા જે બહુ જ પાતળી તથા તૂટી જતાં ન સંધાય તેવી હોય, તે ખરાબ ગણાય. જેટલી મૂઠી તેની કાંબાઇ હોય તેટલા આંગળ તેની પહોળાઇ જોઇએ. અને પહોળાઇના ચોથા ભાગની તેની જાડાઇ જોઇએ.

તત્ત્વવારનો અવાજ ગંભીર જોઇએ અને તાર જેવો તેનો કણ્ઠકણાટ જોઇએ. સતારના તાર જેવો જેનો અવાજ હોય તે તત્ત્વવાર ખરાબ ગણાય.

તત્ત્વવારના સાત હાથ છે, અને તેના જુદા જુદા પવિત્રા છે. (૧) શિખરક-જમણો પગ આગળ, ડાબો પગ પાછળ, ઢાલ છાતીની પાસે, તત્ત્વવાર માથા પર ઉગામેલી અને નજર શત્રુની નજર સામે મેળવેલી. (૨) કાપોલક-ઢાલ જરા આગળ ડાબા કાન સુધી. (જાડીનું પહેલા પ્રમાણે) (૩) શ્રીવાસ્થાન-ઢાલ છાતીએ અડાડીને અને તત્ત્વવાર પછી છાતી પાસે લાવીને તક જોવી તે. (૪) ભૂમંડળ-ઢાલ છાતી પાસે તિરકસ રાખવી અને તત્ત્વવાર જમીન તરફ રાખીને શત્રુનું હિર જોવું તે. (૫) તીક્ષ્ણાક્ર-તત્ત્વવારવાળો હાથ બગલમાં રાખવો અને અણી આગળ કરવી તથા ઢાલને પછી આગળ રાખવી તે. (૬) મુનય-નાભિથી ગળા સુધીના અંતરમાં તત્ત્વવારનો અગ્રભાગ કાપી નાખવો તે. (૭) પંચઘાત-માથું, ડાબો ભાગ, જમણો ભાગ, ગળાથી નાભિ સુધીનો ભાગ અને નીચેની પિંડીએ એ પાંચ જગાએ ધા કરવો તે. એ સિવાય પછી તત્ત્વવારના બીજા ૩૭ હાથ છે. તેમાંથી થોડા અહીં જણાવીએ છીએ:—

(૧) બ્રાન્ત, (૨) ઉદ્બ્રાન્ત અને (૩) આવિદ્ધ, એ ત્રણે શત્રુના મેદારમાંથી

પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે વપરાય છે. (૪) આપ્ત-શત્રુ ઉપર આક્રમણ કરે છે. (૫) મૃત-દેખાવ જુદા કરીને ધા જુદી જગાએ કરે છે. તેને છલ પછી કહે છે. (૬) પરિવૃત્ત-શત્રુની ડાબી તથા જમણી બાજુ જરૂર પ્રમાણે ભ્રમ છે. (૭) સંપાત-એક-મેક ઉપર આઘાત કરે છે. (૮) સમુદીર્ણ-શત્રુ કરતાં પોતાની સ્ફૂર્તિ વિશેષ દાખવે છે. (૯) ભારત-શરીરના જુદા જુદા ભાગોની પાસે યધને તત્ત્વવાર ફેરવે છે. (૧૦) કૌશિક-વિશિષ્ટ રીતે તત્ત્વવાર ફેરવે છે. (૧૧) સાત્વત-ઢાલની આડી તત્ત્વવાર રાખીને શત્રુ ઉપર ધા કરે છે. (૧૨) પ્રમૃત-તત્ત્વવારની અણી શત્રુના દેહને અડકાડે છે. (૧૩) નિવૃત્ત-પગ આગળ હોય, તે શત્રુ ચડી આવતાં તાબડોતોમ પાછો ખેંચી લઇને શત્રુનો ધા ચૂકવે છે. વગેરે.

પદો.

પટિશઃ પુંપ્રમાણં સ્યાત્ દ્વિધારઃ તીક્ષ્ણશૂંગકઃ ।
હસ્તત્રાણસમાયુક્તો મુષ્ટિઃ સ્વદ્ગઃ સહોદરઃ ॥
વૈશંપાયન

પદોનો આકાર લગભગ તત્ત્વવારના જેવો જ હોય છે. તે માથુસજેટલો લાંબો હોય છે અને તેની બંને બાજુ તીક્ષ્ણ ધારવાળી હોય છે. તેનો આગલો ભાગ બહુ તેજ હોય છે. તેને પકડવાની જે મૂક તેને હાથે કહે છે તે લાંબો હોય છે. તેનાથી હાથના પંજાનું અને કાંડાનું સારું રક્ષણ થાય છે. મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં પુરંદરના કિરેદાર દ્વારમણી મુરાર-જાજી તથા બાહિસાહેબ પેચવા એ બંને પ્રસિદ્ધ પદાધારી યદ્ધ ગયા. જેટલી ગિયામનો એવો પદો જ્યપુરમાં છે. હાથીની મુંઠમાં આવેો પદો રખાવીને તેને પછી લગાવે છે.

શુરિકા-હરી.

તત્ત્વવાર, પદો, હરી, દાર અને જંભેયો

આ બધાં સત્ત્વો એક જ જાતિનાં છે. હાલમાં જમ્યાના હાથ વધારે શીખવવામાં આવે છે. જમ્યો, છરી કે કટાર, એ દશિવારો મોટે બાગે ખોસી દેવા માટે વપરાય છે. તેના પશુ જુદા જુદા પવિત્રા પ્રમાણે જુદા જુદા હાથ કરવામાં આવે છે.

તલ્લવાર માટે નિરંગ અને સાંગ નામનું બે પ્રકારનું સોખંડ વપરાતું, તેમાં નિરંગ ઉત્તમ ગણાતું. સાંગ પણ સોખંડની જનતી. એ માટેનું સોખંડ તેતરની પાંખના રંગનું વખણાતું અને તે બહુ જ દુર્લભ હતું.

તલ્લવાર સાફ કરીને તેની ધાર ઉપર મીઠું અગર ખારી રાખ માટીમાં મેળવીને નેના લેપ કરતા અને તેને અગ્નિમાં તપાવતા. પછી તેને પાણીથી સ્વચ્છ કરતા. આમ કરવાથી તેનામાં મુગંધ આવતી. જે તલ્લવારમાં કમળ, ચંપો, કંકુ, ઘી કે કરેણના ફૂલનો વાસ આવે તે સારી ગણાતી. ગોમૂત્ર, મેહ કે માંસનો વાસ આવે તે અશુભ ગણાતી. આવા પાણી આપવાના કામને શિકલ કહેતા, અને તેના કારીગરો તે શિકલગીર કહેવાતા.

સોખંડના બેદ પ્રમાણે તલ્લવારનાં જુદાં જુદાં નામ પડતાં. જે ઘૂટે નહીં, જે વળે નહીં, જે આરસા જેવી સાફ અને ચક્રમંદિત રહે, જેની ધાર ખૂબ તેજ હોય, જેનો રંગ હરિતમણિ જેવો હોય અને જેના પર ડાઘ પડે નહીં, તે તલ્લવાર શ્રેષ્ઠ ગણાતી. તેનાં અંગ, રૂપ, જાતિ, નેત્ર, અરિષ્ટ, ભૂમિ, ખનિ અને ધાવ પ્રમાણે તેની પરીક્ષા થતી.

તેની મૂઠ ઉપર સોનું મઢાવાતું અને રત્ન જડાવતાં. શરીરના જેટલી જ તેની કાળજી રખાતી. તેની પૂજા કરતા. ગંદા હાથે તેને અડાતું નહીં. ભંધતી વખતે તેને માથા પાસે રખાતી નહીં, અને તેને રાખી મૂકવાની જગા

પણ કામને જતાવાતી નહીં. મિયાનમાંથી તેની મેજે તે બદાર નીકળી આવે, તે કડામની આગાહી છે, અને તે ચમકે તે વિજયની આગાહી છે. તેના ઉપર વાઘ, સિંહ, હાથી, ઘોડા કે કંઈ વાક્ય વગેરે કાતરવામાં આવતાં, અને તેની મૂઠ ઉપર પણ તેવાં નકશીકામ થતાં.

ગદા.

પદ્માશદ્દુગુલાદન્ધે દલે ત્વર્ધાદ્દુગુલા ગદા ॥
દલાનિ પોહગૈવસ્તુઃ કુલિંગાંગુલમાતૃકઃ ।
પદ્મચંગુલા લોહયષ્ટિર્દિલ્કુમા પદ્મર્કિકિની ॥
વસિષ્ઠ.

ગદાનો હાંડો પચાસ આંગળ હાંખો જેમજે. તેની મૂઠ આંગળ એક નાનું બેર અને મારવાના ભાગમાં એક મોટો ગોળ ગદ્દો જેમજે. આ ગદ્દાનો વ્યાસ દસ આંગળ જેમજે, અને તેના તથા ઉપરના એ બંને ભાગને સોળ સોળ પાંખડીનું કમળ જેમજે, તથા ઉપર એક આંગળનો કળચ જેમજે. એકંદરે ગદ્દાની લંબાઈ સાઠ આંગળ જેમજે, અને તેને બંને છેડે બે ગોળા (એક નાનો અને એક મોટો) જેમજે. તેને પાંચ ધૂપરીઓ બાંધવી. ગદા સમણુતાં એ ધૂધરીઓનો અવાજ થાય છે, અને તે અવાજથી ઉત્સાહ વધે છે.

ગદાના ૩૮ હાથ થાય છે. કેટલાક તેની લંબાઈ સાત હાથની જણાવે છે. ગદા ફેંકીને મારવાની હોય છે. તેનો શિકારમાં પણ ઉપયોગ થાય છે. શ્રીરામચંદ્રના વખતે હનુમાનજી ગદા-યુદ્ધમાં પ્રખ્યાત હતા શ્રીકૃષ્ણના વખતમાં જરાસંધ, અક્રરામ, ભીમસેન અને દુર્યોધન ગદાયુદ્ધમાં પ્રખ્યાત હતા. ભીમસેન અને દુર્યોધને, ગજરામ પાસે ગદાનો વિશેષ અભ્યાસ કરેલો. ગદાથી શત્રુનો બે ઘાત કરવાનો હોય તો તેનો ગોળા ખૂબ મજબૂત જેમજે. એવા મજબૂત ગોળાવાળી ગદા ફેંકીને શત્રુને મારવો,

એ નામ સહેતુ નથી એમા ધણી જ શક્તિ
જોખએ હાનમા ગદાનો વ્યાસ ગ છૂગી ગયો છે
તે ફરી શરૂ થવાની જરૂર છે

શસ્ત્ર વિચાર

દૂરે ચાન્તે ચ યચ્છસ્ત્ર શત્રુઘાતકર મપેત્ ।
તદસ્ત્રમિતિ જ્ઞાનીયાવન્યથા શસ્ત્રમુચ્યતે ॥

વિશ્વામિત્ર

અસ્યતે ક્ષિપ્યતે યચ્ચ યત્રમત્રાદિમિ સદા ।
અત્ર તદન્યથા શસ્ત્ર અસિકુન્તાદિક યથા ॥
ઉત્તમ માનિકાસ્ત્ર યાત્રિકાસ્ત્રેણ મધ્યમમ્ ।
શસ્ત્રે કનિષ્ઠ યુદ્ધ ચ વાહુયુદ્ધ તતોઽધમમ્ ॥

જામદગ્ન્ય

જે શસ્ત્ર દૂર અતરે રહેના અગર નજી
રહેના શત્રુનો ઘાત કરે છે તે અત્ર પણ જે
કેવળા ઇછકના શત્રુને જ મારી શકે છે, તે શસ્ત્ર
જે આયુધ યત્રમત્રાદિથી ફે ૧૫ છે તે
અત્ર અને તનવાર, જાનુ વગેરે તે શસ્ત્ર

અત્રથી લડતુ તે ઉત્તમ યત્રથી નહીં તે
મધ્યમ, શસ્ત્રથી લડતુ તે કનિષ્ઠ અને કૃત્તીથી
લડતુ તે અધમ સમજવું

કેટલાં આયુધ અત્ર અને શસ્ત્ર મનેમા
આતી શકે છે જેમકે જાનુ, તે હાથમા નહીને
પણ લડાય છે અને ફેકીને પણ લડાય છે
અત્રમા પણ બે પ્રકાર છે (૧) નિર્ભય-
માણ વગેરે જેની શક્તિ કેની છે તે વાપ ના
જાણે છે અને (૨) માયિક-જેની શક્તિનો
અદા / યદ શન્તો નથી તે જેમકે અગ્નિ

શસ્ત્ર હાથમા લઇને લડાય કે તેમ ફેકીને
પણ લડાય છે ફેકનાના શસ્ત્રોમા કેટલાક
યત્રથી છૂટે છે, જેમકે ગોદાણુ ધનુષ્ય વગેરે
અને કેટલાં હાથથી છૂટે છે જેમકે ચિના,
તોમર, શળ વગેરે કેટલાક હાથમા પકડીને પણ
વપાય છે અને ફેકીને પણ વપરાય /

જે કેના હાથમા પકડીને જ વપરાય છે,
જેમકે તનવાર વગેરે તેને અમુક્ત નહે છે અને
જાનુયુદ્ધમા તે આયુધ હોતુ જ નથી, તેને
નિયુદ્ધ કહે છે આ રીતે યુદ્ધના પાંચ પ્રકાર છે -

યત્રમુક્ત પાણિમુક્ત મુક્તસધારિત તથા ।

અમુક્ત વાહુયુદ્ધ ચ યુદ્ધ પચવિધ સ્મૃતમ્ ॥

ઉશનમ

આ પાંચે પ્રકારના યુદ્ધ જાણવા, અર્થાત્
તેના ઉત્તમ પ્રમારનો અભ્યાસ કરવો, એ કામ
રાષ્ટ્ર સાધાગણુ નથી જેઓ એ જાણતા અને
તેમા નૈપુણ્ય મેળવતા, તેઓ તે વખતે શિક્ષ-
મનતા આ પૈકી જેઓ જેટલુ જાણતા, તે
પ્રમાણે તેને તેવી ધનુર્વેદની પદવી મળતી પાંચે
પ્રકારના યુદ્ધ જાણે ને આચાર્ય મહેતાતા,
આ પ્રમારના જાણે તે કવિ-ગાતા કહેવાતા,
મે પ્રમારના જાણે તે યોદ્ધા કહેવાતા અને
જે એ જ પ્રકાર જાણ તે ગણુક ગણાતા
ત્રણ પ્રકાર જાણે તે રથી કહેવાતા

ધનુર્વેદ શિક્ષક.

ધનુર્વેદે ગુરુર્વિપ્ર પ્રોક્ત વર્ણદ્વયસ્ય ચ ॥

યુદ્ધાધિકાર શત્રુસ્ય નરસ્ય કિન્તુ શિક્ષયા ।

દેશસ્યૈ સદ્કરૈ રાક્ષ કાર્યા યુદ્ધે સહાયતા ॥

શુક્નીતિ

“ધનુર્વેદ જાણણે શીખવવો અને પ્રીતિએ
શીખવો તે શરૂને શીખવવો નહીં શરૂ યુદ્ધ
પ્રવૃત્તિને કોઈના આગ્રહ તરીકે કરવું ગાંધીની
ધર્તર સકર જાતિઓએ રાજ્યને યુદ્ધમા મદદ
કરી”

અગ્નિપુરાણમા ‘સદ્’ ને મદને ‘મગર’
એવો ખાસ છે મગર એટલે પ્રતિગામદ આવા
પ્રતિગામદ તે જુના જુના સંધો જ મની લોકો,
વપાવેલો, વગેરે

જાણણુ ધનુર્વેદ શીખવે એમ જાણાવેલ

છે, પણ તે માત્ર સામાન્ય વિધાન છે. ઇતિ-
દાસમાં બીજાઓ પણ ધનુર્વેદ શીખવતા એમ
જણાય છે. દ્રૌપદી પુત્રોને બીજાપિતામહે ધનુ-
ર્વિદ્યા શીખવેલી. અને અર્જુને પણ પોતે શીખી
લીધા પછી બીજા ધણા રાજપુત્રોને તે વિદ્યા
શીખવેલી.

મહાભારત સંભાષર્વના અ. ૪ માં જણા-
વેલું છે કે, “ પાંડવો રાજ્યની વહેંચણી કરીને
છદ્મરથમાં રહેવા લાગ્યા, ત્યાં અર્જુન ધનુર્વેદ
શીખવતા. તેની પાસે અનેક દેશના રાજપુત્રો
શીખતા. અનિરુદ્ધ, સાંબ, સાત્યકિ વગેરે વીરો
અર્જુન પાસે શીખેલા. ” તેમ જ પ્રહુમ્ન અને
અભિમન્યુ પણ અર્જુનના શિષ્ય હતા. જો કે
અભિમન્યુને તો અર્જુને થોડું થોડું શીખવેલું.
તેણે બીજા, દ્રોણ, બલરામ અને કૃપ પાસેથી
અસ્ત્રવિદ્યા મેળવેલી. બલરામ, બીમસેન અને
દુર્યોધને તેને ગદાયુદ્ધ શીખવેલું. રુક્મી નામના
દિગ્ગજ પાસેથી તે ધનુર્વેદ શીખેલો.

રામાયણમાં ગુહરાજાનું વર્ણન આવે છે.
તે નિપથ દેશનો અધિપતિ અને વનનો રાજા
હતો, એવું વાલ્મીકિએ જણાવેલું છે. તે ગુહ-
રાજા પાસે યતુરંગ દળ તથા પાંચસો નાવ
હતાં. આ સૈન્ય શિક્ષિત હતું અને તેને શિક્ષણ
પર પરાધી મળેલું.

વ્યાધરાજ એકલબ્ધને દ્રોણાચાર્યે વ્યાધ
ગણીને શીખવવાની ના પાડી ત્યારે તેણે દ્રોણની
મૂર્તિ બનાવીને પોતે જ સ્વયં પ્રતિભાથી ધનુર્વેદ
શીખ્યો.

આ બધા પરથી જણાય છે કે સર્વ વર્ણના
લોકો ધનુર્વેદનો અભ્યાસ કરતા અને સર્વ
લાયક માણસો તે શીખવતા.

ધનુર્વેદના આચાર્યો એકસો ધનુર્વેદ જ
નહી, પણ બીજી વિદ્યા પણ શીખવતા.

इष्ट्वस्त्र वरसंपन्नमर्थशास्त्रविशारदं ।

सुधन्वानमुपाध्यायं कश्चित्त्यं तात मन्यसे ॥

(વા. રા. અર. ઠાં. સર્ગ ૧૦૦-૧૪)

वेदं पदहं वेदाहमर्थविद्यां च मानवीं ।

त्रैयम्बकमयेष्वस्त्रं शस्त्राणि विविधानि च ॥

મ. ભા. દ્રો. અ. ૧-૧

પહેલા શ્લોક પરથી જણાય છે કે સુધન્વા
એ રામ અને લક્ષ્મણ વગેરેના ધનુર્વિદ્યાના ગુરુ
છે. તે ધનુર્વિદ્યા ઉપરાંત અસ્ત્રવિદ્યા અને
અર્થશાસ્ત્ર જાણતા. વસિષ્ઠ વગેરેએ પણ રામ
વગેરેને ધનુર્વેદનું શિક્ષણ આપેલું એમ
રામાયણમાં અને અન્યત્ર જણાવેલું છે.

બીજા શ્લોકમાં દ્રોણાચાર્યનું વર્ણન છે
અને તે તેનું પોતાનું જ કરેલું છે. આ શ્લોકમાં
પણ અર્થશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ છે. અર્થશાસ્ત્રમાં
રાજનીતિ વર્ણવેલી છે અને રાજનીતિનો
ઉપયોગ ધનુર્વેદમાં થાય છે. કેમકે ધનુર્વેદ તો
સાધન છે પણ સાધ્ય તો બીજું જ છે. અર્થાત્
એ સાધનનો ઉપયોગ ક્યારે અને કેમ કરવો
તે રાજનીતિ બતાવે છે. સુદશાસ્ત્રનો પણ
સુતસદીઓના પ્રપંચ અગર છુદ્ધિને સુદનો
આત્મા માને છે અને પ્રત્યક્ષ રણાંગણ ઉપર
લડનારા સિપાઈઓની લડાઈને તેનું ચરિત્ર માને
છે. અર્થાત્ ધનુર્વેદની પૂર્ણતા માટે રાજનીતિની
આવશ્યકતા રહે છે અને ત્યારે જ
ધનુર્વેદની પૂર્ણતા થાય છે. તેટલા જ માટે
પૂર્વના સમયમાં ધનુર્વેદની જોડે જ રાજનીતિ
પણ શીખવાતી હતી એ યોગ્ય હતું.

ધનુર્વેદના એવા મહાન આચાર્ય પ્રાચીન
કાળમાં ધણા યથ ગયા. તેમાં વસિષ્ઠ,
વિશ્વામિત્ર, સુધન્વા, જમદગ્નિ, પરશુરામ,
અગસ્તિ, શુકાચાર્ય, અમિવેશ, ભરદ્વાજ,
દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા, ચરદ્વાન, કૃપાચાર્ય,
વગેરે જાણીતા હતા. અને અનેક રાજાઓ પણ

તેના થઇ ગયા. સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી ધણુ-
ખરા બધા પ્રસિદ્ધ રાજાઓ ઉત્તમ ધનુર્ધર
હતા. જેવા કે રામચંદ્ર, બાળમપિતામહ,
અર્જુન, રુક્મી, શ્રીકૃષ્ણ, બળરામ અને
સાત્યકિ એ પ્રસિદ્ધ છે. તે પછીના વખતમાં
પણ રાણા પૃથ્વીરાજ ચૌદાણ એ ધનુર્ધર
તરીકે પ્રસિદ્ધ થઇ ગયો.

આ પુરુષો પૈકી વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર,
જમદગ્નિ, ભરદ્વાજ, વૈશંપાયન અને શુકાચાર્ય
ધનુર્વેદ ઉપર રંગે લખેલા છે. તે રંગમાં
શસ્ત્રાશ્ત્રોની જેવી વૃદ્ધિ થતી ગઇ, તેવા વધારો
પણ થયો છે. તેનો ક્રમ સુગ્રોએ આ પ્રમાણે
ઠરાવેલો છે:—

પહેલો ધનુર્વેદ વસિષ્ઠનો. તેમાં એકસું તંત્ર-
યુદ્ધ (એકલા હાથથી કરવાના યુદ્ધની માહિતી)
છે. તેમ જ કુરુની, કાડી, શિક્ષા, ગોદણ અને
પાશનો ઉપયોગ પણ જણાવેલો છે. રામાયણના
વખતે સુગ્રીવ, હનુમાન, અંગદ વગેરે કુરુનીથી
જ લડતા હતા. વાલી અને રાવણ મંત્રયુદ્ધમાં
અખ્યાત હતા. તે વખતે પાંચઠ્ઠ સિપાઇઓ
શિક્ષા, ગોદણ અને કાડ વગેરેનો જ ઉપયોગ
કરતા. રામાયણની લડાઇમાં આ વસ્તુઓનું જ
પ્રાધાન્ય હતું. ધનુષ્ય એ શસ્ત્ર વિશ્વામિત્રે જ
શોધી કાઢેલું, અને તેણે જ તેને ઉત્તમ શાસ્ત્રીય
સ્વરૂપ આપ્યું. અને તેથી જ વિશ્વામિત્ર ધનુષ્ય-
વિદ્યાના સુખ્ય આચાર્ય બનાયા. વિશ્વામિત્રે એ
વિદ્યા ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરીને શંકર પાસેથી મેળ-
વેલી. તે તેણે રામને શીખવી અને તેના જ
જોરથી રામે રાવણનો નાશ કર્યો. વિશ્વામિત્રના
ધનુર્વેદમાં ધનુષ્ય, બાણ, ચક્ર, તરવાર, કટાર,
ગદા અને બાણની માહિતી આવે છે.

તે પછી પરશુરામે તપ કરીને શંકર પાસેથી
એક ધનુર્વેદ મેળવ્યો. તે જમદગ્ન્ય ધનુર્વેદ.
તેમાં ર્દ્ધોટક દ્રવ્યનો ઉપયોગ હતો. એ ર્દ્ધોટક
૪ વ્યા. ગી.

દ્રવ્ય એટલે ર્દ્ધોટક દારૂ (અર્દ્ધક વગેરેમાં વાપર-
વાનો દારૂ). તેનું જ નામ જમદગ્નિ એટલે
બળતો અગ્નિ. આ ધનુર્વેદથી પ્રથમ અસ્ત્રનો
આરંભ થયો. આયુધોના શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર
એવા બે ભેદ તથા અસ્ત્રના પણ માયિક અને
યાંત્રિક એવા ભેદ આ ધનુર્વેદમાંથી મળે છે.
જમદગ્ન્ય ધનુર્વેદમાં બ્રાહ્મ, નારાયણ, શૈવ,
ઐન્દ્ર, વાયવ્ય, વારુણ અને આગ્રેય એવા સાત
અસ્ત્રો જણાવેલાં છે. આ વિદ્યાના જોર ઉપર
પરશુરામે પરાક્રમો કર્યો.

તે પછી ભરદ્વાજે એક ધનુર્વેદ મેળવ્યો
અને તે દ્રોણાચાર્ય અને કૃપાચાર્ય પાંડવોને
શીખવ્યો. ભારતીય યુદ્ધમાં જમદગ્ન્ય ધનુર્વેદના
અનુયાયી બીજમ અને કર્ણ હતા, અને બીજમ
યોદ્ધાઓ ભારદ્વાજ ધનુર્વેદના અનુયાયી હતા.
આ અને વચ્ચેની ટક્કર તે જ ભારતીય યુદ્ધ.
રામરાવણ યુદ્ધમાં રાક્ષસો વસિષ્ઠ ધનુર્વેદના
અનુયાયી હતા, બ્યારે રામચંદ્ર વિશ્વામિત્ર
ધનુર્વેદના અનુયાયી હતા. અર્થાત્ વસિષ્ઠ ધનુર્વેદ
અને વિશ્વામિત્ર ધનુર્વેદનો અગડો તે રામાયણ
યુદ્ધ. ભારતીય યુદ્ધ વખતે જરાસંધ, બળરામ,
બીમ અને દુર્યોધન એ વસિષ્ઠ ધનુર્વેદમાં પ્રવીણ
હતા. વિશ્વામિત્ર ધનુર્વેદ એ વખતે પાછળ પડી
ગયો હતો. ભારતીયોનો ધનુર્વેદ એટલે અસુર,
દેવ, રાક્ષસ, ગંધર્વ, નાગ, વગેરે લોકોનો
અનુભવ. ભારદ્વાજ ધનુર્વેદની પોથી અઘ્રાપિ
ઉપવ્રજ્ય થઇ નથી. તેમાં અનેક અસ્ત્રોની
માહિતી હોવી જોઈએ. કેમ કે ભારદ્વાજના
વિવૃત્ત શાસ્ત્રના કૌસલ્ય ઉપરથી એમ માનવાને
કારણ છે. ભારદ્વાજનો અર્થ જ વૃદ્ધિ દરનાર
અને સામર્થ્ય પૂરનાર એવો છે. આ ઉપરાંત
એક વૈશંપાયનનો ધનુર્વેદ છે. તેમાં અસ્ત્રોની
માહિતી આપેલી છે, પણ કૃતિ આપેલી નથી.

ઉપરના વર્ણન ઉપરથી યાતક શસ્ત્રોનો
વધારો કેવી રીતે થતો ગયો તે સમજાશે. આ

વધાનની માથે માથે જ સગ્રહ શસ્ત્રોનો પણ વધારા થતો ગયેતો વમિષ્ઠ ધનુર્વેદના નખતે જ કાચપ કનચવિદ્યા તો હતી જ એ વિદ્યામાં લાકડાની તથા ચામડાની હાન તથા દન્ય વગેરની માદિતી આવેતી છે ઉપગત ગદ, દિવા વગેરે આધારની પણ માદિતી છે તે પડીથી મન્દાક પદ્ધતિમાં ખીજ મોગી સુધારણા થતે તે ઉદાત્તની “મજુરની વિદ્યા” એ મજુરની વિદ્યા એટલે વ્યવસ્થા ॥ વ્યવ એટલે મૈન્યની વ્યવસ્થિત ગોઠવણ એક મિત્ર મયો કે નીચેનાએ તેની જગ્યા ગ્રીક્ષા વી આગતની પરવગ જે મગ્ધી આવે તો કોન પણ ॥ મનનાથી દામમાં બગ પડે નહી, એવી ચોજના આ વ્યવસ્થા છે અને એન જ નામ સજીવની વિદ્યા આ મજુરની વિદ્યા શુદ્ધાર્યો પોતાના ઔરતનમ ધનુર્વેદમાં જણાવેતી છે એ વિદ્યા મુદ્ગપતિના પુત્ર દ્વે અમુરો પાસેથી મુરો પામે આજી પગુ તે મુરો પામે વધુ નખત ગ્રહી જણાતી નથી મૌર્યોથી તે મરેડી રાત્ર્યની આખર સુધી હિંદુ મૈનિકોએ આ વિદ્યાનો ઉપયોગ કર્યો જણાતો નથી આ સજીવની વિદ્યા અગ્ર વ્યવસ્થા વિદ્યાનો કિતકુદ ઉપયોગ ભાગતીય શુદ્ધમાં થયો જણાય છે એ શુદ્ધ વખતે અને આગુતુ મૈન્ય એ વિદ્યામાં પ્રશજ હેતુ, તેથી જ તે તમામ અદાર દિવસ ચાની નહી ત મન ૧૭૬૧ ની પાણીપતની નીજ લડાઈની પેઠે એ જ દિવસમાં ગયો નિનન થઇ ગયો હોત

પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ધનુષ્ય વગેરે શસ્ત્રોનું વર્ણન આપ્યું ભારતીય આયોજે તે ઉપરાંત પરશુ, શકિત, તોમર વગેરે અનેક શસ્ત્રોનો ઉપયોગ પ્રેક્ષા એવા ગત્રીય શસ્ત્રોનું વર્ણન લખવા જેતુ છે વળી ધનુષ્ય ॥ વિશેષ નૈસર્ગિક ચમત્કાર, તથા મૃગયા, શસ્ત્રમમાર ન અને ઓઓતુ ધનુર્વેદ શિક્ષણ વગેરે પ્રશ્નો

પણ નખાય, ત્યારે પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર થયું ગણાય પણ આ વિગતમાં વ્યવસ્થાને નીધે એ મધુ નખી રાખાય નથી

ગાગુતોનું પ્રાથમિક શિક્ષણ અને મૈનિ-શિક્ષણ થે ગ્રહીને પણ થતુ ગમચદ્ર અને તેમ ॥ મધુઓનું તથા કોગ પાડવોનું શિક્ષણ ગ્રે ગ્રીને જ (નગધાનીમાં જ) થયું હતું મૈનિ-શિક્ષણમાં મોડા, રથ અને દાથીગે પણ અતર્નાન થત જાય છે, એટલે કે તેને મબાળીને તેનાથી નમ-લાણ કેમ હતું તે મૈનિ-શિક્ષણનો એ જ ખાજ છે, પણ નાની વયમાં તે શય નથી અને દરેકને તે મળ્યા પણ નાણુ એટલે તેના શિક્ષણ માટે નામવ્રથ જ જોઈએ તેટલા માટે હવે મોગી વયે તીખવવાના અને નામ શ્રવથી મળના ॥ એવા મૈનિક શિક્ષણનો વિચાર કરીએ

મૈનિક શિક્ષણ.

વિનય મેળવના મુશ્કેલી રાજ્યે મિપાઈ તથા તેના અધિપત્રી લોકોને નીતિશાસ્ત્ર, શાન્ત, અસ્ત્ર, વ્યવસ્થા તથા નતિ (સત્ર ઉપગ્રહ મેળવતી તે) મા પ્રવીણ હવા જોઈએ તેની જ સાથે તે લોકો તરુણ તથા મધ્યમ વયના હોવા જોઈએ પણ ધીરવિનિમ્બી, શરીર મજબૂત અને પોતાના મમમાં તત્પર હોવા જોઈએ તથા પોતાના ગમ ઉપર પ્રીતિ ગમના ॥ અને શત્રુ ઉપર દ્રેષ રાખનાગ હોવા જોઈએ

ધનુષ્યનો અભ્યાસ પૂરો થયા પછી, એટલે કે સાય દષ્ટિ, શુદ્ધિ અને લક્ષ્યસિદ્ધિમાં પૂર્ણ નિષ્ણાત થયા પછી, તેણે નાદનનો એટલે કે ઘોડા, રથ વગેરેનો અભ્યાસ શરૂ કરવો

હાન બધા એવું સમજે છે કે સિપાઈ એટલે વડે માણસ પણ એ ગમ્મતી અનનતિનું લક્ષણ છે, કેમ કે જે મિપાઈઓ ઉપર રાજ્યના શિક્ષણનો આધાર છે, તે કેવળ લડ હોય તો

રાષ્ટ્રનો નાશ જ સમજવો એટલા જ માટે શુક્રાચાર્યે જણાવેલું છે કે દરેક મૈનિકે નીતિ સમજવી જોઈએ મૈનિક યુદ્ધસાસ્ત્રમાં નિપુણ હોવા ઉપરાંત ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરનાર, ગાંધુ ઉપર પ્રેમ ગાળનાર, અને શત્રુ તરફ દ્રેષ ગાળનાર હોવો જોઈએ હિંદુ સૈનિકોમાં આ મધ્યસ્થોનો અભાવ થયો ત્યારે જ હિંદુતાની કળેતી થઈ

સૈનિકોની ઉમર.

સૈન્યના સિપાઈઓ ઉમરમાં નાના ન જોઈએ પણ મધ્યમ વયના અને તરણુ વયના હોવા જોઈએ, એમ અગાઉ જણાવેલું છે પણ તે ઉપરાંત નક્કી ઉમર જણાઈ આવતી નથી પરંતુ બીજા ઠેકાણે શુક્રાચાર્યે જણાવ્યું છે કે “મનુષ્ય અને હાથી એ વીસ વર્ષ સુધી બાળક ગણાય. અને ત્રીસથી તે સાઠ વર્ષ સુધી મધ્યમ વયના ગણાય.”

રામાયણમાં વિશ્વામિત્રે યજ્ઞના રક્ષણ માટે ગમને મોકલવા જણાવ્યું તે વખતે દશરથ કહે છે “રામની ઉમર પંદર વર્ષની છે એટલે તે ગણ્યોને જોડે લડવાને યોગ્ય નથી” એ પગથી જણાય છે કે સોળ વર્ષ પછીની ઉમર નડવાન લાયક ગણાતી હતી નિદાન સોળથી સાઠ વર્ષની ઉમર સુધીનો માણસ મૈનિકને માટે લાયક ગણાતો.

હાન જેમ સૈન્યમાં નવા દાખલ થનારને ‘ગ્રીકુટ’ ગણવામાં આવે છે, અને શિક્ષણ પૂરું થયેનાને મૈનિક ગણવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે તે વખતે નવીન દાખલ થયેનાને ‘અશિક્ષિત’ અને શિક્ષણ મેળવીને તૈયાર થયેનાને ‘શિક્ષિત’ કહેવામાં આવતા.

ગ્રીમિર.

મૈનિકોની ડાવણી ક્યા ગામની અને કેવી રાખવી, તેને માટે જણાવેલું છે કે, ‘ગામની

બહાર પણ ગામની પાસે મૈનિકોની ડાવણી રાખવી ગામના લોકો તથા ડાવણીના સિપાઈઓ વચ્ચે લેવડદેવડનો વહેવાર ન જોઈએ મૈન્ય માટેનું ગમર ડાવણીમાં જ ગામલું

ડાવણીના બે પ્રકાર હતા જે ડાવણીમાં સિપાઈઓનું શિક્ષણ શરૂ થતું, ત્યાં તેમના રહેવાના ઘરો, અને બજાર વગેરેની મધી બ્યવસ્થા ગ્રહેતી તેમાં તેના અધિકારીઓને રહેવાના ઘરો પણ તેની સાથે જ હતા તેને ‘નિવેશ’ કહેતા.

બીજી ડાવણીમાં સિપાઈઓ તથા તેના અધિકારીઓ રહેતા તે મધા તબૂમાં રહેતા અને તેને ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં મદદી લેતા કુમર ઉપર, અડચણવાળી જગ્યાએ કે કિલ્લા ઉપર ગમે ત્યાં તબૂઓ ઠાવવામાં આવતા તેને ‘શિમિર’ કહેતા.

શિમિર અને નિવેશ વચ્ચેનો રસ્તો ૮ દડ પહોળો જોઈએ એવું ચાણાક્યે જણાવેલું છે આ રસ્તાને ‘બૂદ પથ’ કહેતા મૈનિકે જે જગા ઉપર જવાયત-વ્યાપાર કરતા, તેને ‘ખનુરિકા’ કહેતા એ જ પરેડનું મેદાન આ મેદાન ઉપર મૈનિકોનો રોજનો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે થતો —

સૈન્યના સિપાઈઓની દરરોજ સવારે અને સાંજે હાજરી લેવી મૈન્યમાં જુદી જુદી જાતિના અને જુદા જુદા પ્રાતના લોકો હોય છે તે દરેક સૈનિકોના ઇતિહાસ લખી લેવો પ્રથમ તેની જાત નખવી, નામ લખીને પછી તેની જાત કઈ તે નોંધવું, પછી તેની આકૃતિ, તેમાં દેહનું વર્ણન રંગ, ઊંચાઈ, તથા શરીર ઉપરની નિશાનીઓ લખવી પછી તેની ઉમર, તેમાં કેટલા વર્ષ થયા તેનો આકાર લખવો વળી તેનો દેશ, ગામ તથા ગામનું ચોક્કસ ઠેકાણું પણ નખવું. સૈનિક નાસી ગયે કે કઈ અપગ્રહ

કરે, ત્યારે તેનો તપાસ કરવા માટે આ હકીકત જરૂરી છે.

સૈન્યમાં પાપદળ, ઘેઘદળ, રથી અને હાથી સવાર એવા ચાર પ્રકારના લોકો હોય છે. તે બધાની સવારમાં પહેલી હાજરી લેવામાં પછી બધાએ સૂર્યોદય થતાં જ પરેડના મેદાન ઉપર જવું. ત્યાં રાત્રીએ તેમને, શિક્ષક દ્વારા, દરરોજ શિક્ષણ આપવું. અને તે વખતે રાત્રીએ જાતે હાજર રહેવું. પ્રથમ બધા સૈનિકોએ રાત્રીને અભિવાદન કરવું (સલામી આપવી). દરરોજ બધા સૈનિકોએ અને તેના અધિકારીઓએ વ્યવસ્થિત ઊભા રહીને પ્રથમ સલામી કરવી. તે પછી કવાયત કરવી. એ કવાયત પૂરી થયા પછી રાત્રિચિહ્ન વાળાં તેમનાં કપડાં તથા આયુધો ઠોઠી (શસ્ત્રો વગેરેને રાખવાની જગ્યા)માં મૂકી આવવાં. કવાયતના વખતે હાથી, ઘોડા, રથ, અને તેના સામાન તથા બધાનાં શસ્ત્રો અને કપડાં એ બધું સરકારી હોય છે. તે બધું ઠોઠીમાં મૂકીને પછી પ્રત્યેક પોતાના નિવાસમાં જવું. આઠા વગર ઠોઠ પશુ સિપાઈએ સશસ્ત્ર બહાર નીકળવું નહીં. બધા સરકારી સામાનની જવાબદારી ઠોઠીના અધિપતિ ઉપર હોય છે. સરકારી કામ બાહુ હોય તે વખતે, એટલે કે કવાયત, પહેરો વગેરે બાહુ હોય તે વખતે, શસ્ત્રોને કંઈ નુકસાન થાય તો તે સરકાર વેડે. પરંતુ સરકારી કામ સિવાયના પ્રસંગે કંઈ નુકસાન થાય, તો તેની જવાબદારી ઠોઠીના અધિપતિ ઉપર આવે. નુકસાનની દુરુષ્ટ રકમ એવે પ્રસંગે તેને ભરતી પડતી હતી. એવાં નુકસાન વાળાં શસ્ત્રોની નોંધ રહેતી, અને તેના ઉપયોગ નવીન શીખનારાઓ માટે થતો. સિપાઈઓને પૂનઃ તથા અભ્યાસની અને તે સિવાય કેટલાક હરાવેલા દિવસોની છૂટી મળતી. એ છૂટીના દિવસોમાં સિપાઈઓ પોતાનાં શસ્ત્રો ધરીને તથા લૂછીને સાફ કરતા, કપડાં ધોતા,

તથા તેમના નિવાસની સાફસૂત્રી કરતા, અને અધિકારીઓ તે પછી તે તપાસી લેતા. વળી છૂટીના આ દિવસોમાં તહેવાર ઊજાવતો, સરકારી ખેલો કરવા, વગેરે કામો પશુ થતાં. કવાયતમાં શિક્ષકો બૃહદનો અભ્યાસ કરાવતા અને દર છ છ માસે લક્ષ્યવેધ કરાવતા. આખું બધું શિક્ષિત લોકો પાસે કરાવતું. દરરોજની આવી કવાયત તેમને ફરજિયાત હતી કે જ્યાં તેઓ સીએલુ જુદી ન જાય, અને તેમનામાં સુરતી ચડી ન જાય, તથા શસ્ત્રો સ્વચ્છ રાખે અને સામાન વગેરે વ્યવસ્થિત રાખે, કસુર બદલ સિપાઈઓનો ટેલદંડ થતો. શુક્રાચાર્ય જણાવે છે કે “બાહુસોને અને પશુઓને શિક્ષા જોઈએ જ. શિક્ષાથી જ તેઓ વિનિત (શિક્ષિત) થાય છે. સૈનિકોને માટે તો વાડન (દેહ દંડ) જ જોઈએ, તો જ તે શિક્ષિત થાય. સૈનિકોને કબ્બ દંડ કરવો નહીં. તેથી તે તેના કામમાં કુશળ નહીં થાય”.

નવીન ભરતી થયેલાઓને દરરોજ બૃહદ-સ્વના તથા શસ્ત્રોનો અભ્યાસ વગેરે શીખવવું. તેમજ સૈન્યમાં કેમ રહેવું, સૈનિકનું કર્તવ્ય શું, ઉત્તમ સૈનિક કેમ થવાય અને સૈનિક શિક્ષણનો ઉપયોગ કેમ કરવો, તે વગેરે તથા નીતિશસ્ત્રોબૃહદાદિ શીખવવાં.

અન્યશિક્ષક.

ઘોડાઓને શીખવવા માટે સપાટ તથા વિસ્તૃત જગ્યા જોઈએ. અને તેમાં ઘોડી રેતાં જોઈએ. લોકોની તેમાં અવર જવર ન થાય માટે તે લોક વસતીની નજીક ન જોઈએ. આ મેદાનને “રંગભૂમિ” કહે છે.

ઘોડાને ફેરવવાની ૧૧ ગતિ છે. (૧) અક્રિત-અકાકાર ફેરવવું. (૨) રેચિત-મધ્યમ વેગથી અકાકાર ફેરવવું (ફુડગી આવ). (૩) વહિંગાક-આજી આવ. (૪) ધોગિત-

તુઙ્ગી ચાન (૫) આપ્તુત-ચૌક ચાન
(૬) તુર-વેગથી જવું (૭) મંદ-માન-
કાશ ચાનવું. (૮) કુટિલ-નકગતિથી જવું
(૯) સર્પણુ-ઝાળ ગવું (૧૦) પરિવર્તન-
ઝાળ કરવું (૧૧) આસ્કન્દિત-થવું ઉપર
આક્રમણ કરવું.

આ અગિયાર ગતિને જે યથાર્થ જાણે
અને શીખવે, તથા ધોડા અને મનુષ્યની શક્તિ
જે જાણે, તે અશ્વશિક્ષક કહેવાય

ધોડેસવાર.

ધોડા ઉપર ઉત્તમ રીતે ખેસનારનું આનું
વર્ણન દરેક છે:—જે ધોડા ઉપર સવારી કર-
વાની તે ધોડા વચમા તરણુ, શરીરમા પુષ્ટ,
સનાગને ખેચી જનાને સમર્થ અને વેગથી
ચાનનારો હોવો જોઈએ સનારે ધોડાને સજીને,
પગી તેના પર સવાર થવું ધોડાને માનવો નહીં,
વારવાર તેનું સાતન કરવું, પીઠ યાગડવી,
તથા બચ્છાવું વગેરે જેનું આસન દૃઢ હોય
છે, એટલે કે જે ધોડા ઉપર ખેસીને આગળ
પાછળ ખસી આવતો નથી, ધોડાનો સ્વભાવ
બગમર જાણે છે, અને પ્રમગે કેમ વર્તવું તે
ખરામ જાણે છે, તથા બળવાન ધોડાને અકુ-
શમા રાખી શકે છે, અને તાડન કરનાના પ્રસંગે
યોગ્ય કેદાણે જ તાડન કરે છે, તે ઉત્તમ ધોડે-
સવાર કહેનાય

૧ ધોડા હણહણના નાગે, કે ચાનતા ઠોકર
ખાય, કે ખીવા માડે, કે આડવાટે જવા માડે
કે ખિન્નય કે ભ્રમિષ્ટ થાય, તો જ તેને શાસન
કરવું તે શામન કષ્ટ જગાએ કરવું, તેને માટે
એવું ઠરાવેલું છે, કે તે હણહણના માડે તો દાધ
ઉપર, ઠોડર ખાય તો પીઠ ઉપર, ખીવા માડે
તો છાતી ઉપર, આડવાટે જાય તો મોઢા ઉપર,
ખિન્નય તો પૂછડાના મૂળ ભાગ ઉપર, અને
ભ્રમિષ્ટ થાય તો ઘૂટણ ઉપર તાડન કરવું

વળી ધોડામા કષ્ટ ખોડ હોય તો તેને આટી
નાખવી અગર કાયદો માધવો

ધોડાને ભળતે કેદાણે જ માગવાથી તેનામા
દોષ આવે છે. અને તે દોષ આમુખ્યબર તેનામા
રહે છે અર્થાત્ અયોગ્ય રીતે ધોડા તન્ન વર્ત-
વાથી જ તેનામા ખોડ આવે છે વસ્તુત
તેનામા ખોડ હોતી નથી

સનારીનો ધોડો એક દિવસમા પાચ,
આઠ કે દસ યોજન (યોજન = ચાર ગાઉ)
ચાલી શકે છે, એનું કૌટિલ્ય જણાવે છે.

અશ્વશાળા ડેવી બાધરી, ધોડાનું લાનન
પાનન કેરી રીતે કરવું અને ધોડાની પરીક્ષા
કેમ કરવી, તે વગેરે માટે મૂળગ્રંથ વાચના ભના
મણ છે અલીજમહાદાજી સિંધિયા પાસે બામા-
સાહેબ આપટે ઉત્તમ ધોડેવાર હતા

મૈનના ધોડેવારને બે કામ કરવાના હોય
છે એઃ ધોડાને મજાણવાનું અને ખીનું શસ્ત્ર
ચલાવવાનું તેટલા માટે મૈનનો ધોડેસવા-
રતીર, વ્યહરચના જાણનાર, ધોડાની ગતિ
જાણનાર અને પ્રસંગ પ્રમાણે વર્તવામા કુશળ
તથા શસ્ત્રાભ્યાસિને વાપરવામા નિપુણ હોવો
જોઈએ

ગજશિક્ષક.

હાથીની જાત (અમ્બ, મન્દ્ર વગેરે) જાણુ
નાગ, હાથીની ચિત્રિસા (દનાઓ) જાણનાર,
હાથીનું શિક્ષણ (ચાર પ્રકારનું) જાણનાર, તેમ
જ હાથીના રોગ અને પોષણને જાણનાર, તથા
તાળવું, જીભ, નખ વગેરે ઉપરથી હાથીના
ચુલને પારખનાર, તેમ જ હાથીની બેઠક (ચાર
પ્રકારની) જાણનાર અને તેની ગતિ (નડાઈની
સાત પ્રકારની ચાન) પરખનાર અને તેની જ
સાથે હાથીનું મન મેળવીને જે તેને પેતાના
તાગમા રાખી શકે અને પ્રમગાનુકૂળ ધોરણે
તેને વર્તાવી શકે, તે ગજશિક્ષક કહેવાય

રક્ષક, ગવશિક્ષક, અને મદાવત ત્રણે જુદા હોય, અને તે ત્રણેનાં જુદાં જુદાં કર્તવ્ય છે. પણ ગવશિક્ષકે આ ત્રણેનાં કર્તવ્યો જાણવાં જોઈએ, તેને અનીકસ્થ કહે છે.

હાથીસવાર.

હાથી ઉપર સવારી કરનારો માણસ શરવીર હોવો જોઈએ, અને ખાસ કરીને હાથીને તાબામાં રાખી શકે તેવો શક્તિશાળી હોવો જોઈએ. સવાર જેવો શરવીર હોય તેવાં હાથી પણ શરવીર બને. સવાર ખીકણ હોય તો હાથી પણ ખીકણ બને.

હાથીને સાત પ્રકારનું યુદ્ધ શિક્ષણ અપાય છે :—(૧) ઉપસ્થાન—જેનું ચલું, વળલું, દોરી, કાઠી કે નિશાનથી બતાવ્યા પ્રમાણે ફૂદકો મારવો, વગેરે કવાયત. (૨) સંવર્તન—સૂઝ જલું, બેસવું, અને ખાડો ફૂદવો. (૩) સંયાન—સીધું કે વાંકું કે ગોળાકાર કે સર્પાકાર ચાલવું. (૪) વધાવધ—ઘોડા, રથ, માણસ, વગેરેને અદાળવા, ટક્કર લેવી, ફેંકી દેવા વગેરે. (૫) હસ્તિયુદ્ધ—ખીજા હાથીની જોડે લડવું. (૬) નાગરાયણ—દરવાજા ઉપર કે તટખંધી ઉપર ટક્કર મારવી અને (૭) સાંઆમિક—જેઠાનર્તો લડવું.

આ દાવો શરૂઆતમાં હાથીને શીખવવા પડે છે. તે શીખવતાં તેની કમરે દોરકું બાંધવું, ગળામાં સાંકળ ધાલવી, અને હંમેશના તેના નિવાસસ્થાનમાં ખીજા હાથીઓની જોડે રાખીને આ કામો શીખવવાં.

હાથીને વ્યાયામ અર્થાત્ શિક્ષણ કેમ આપવું તે જાગત એવો નિયમ કહેલો છે કે શોભાવેશન—બળ પ્રમાણે, ભદ્ર—ઉત્તમ, મન્દ્ર—મધ્યમ, સંકીર્ણ—મિશ્ર અને મૃગ—હાથીનો જેવો ઉપયોગ હોય તેને અનુસરીને

તથા ઋતુવેશન—ઋતુને અનુસરીને તેને શિક્ષણ આપવું.

રથશિક્ષક.

રથશિક્ષકે પાછળ જણાવેલી ઘોડા સંબંધી ગંધી હકીકત જાણવી જોઈએ. એટલે કે ઘોડાની ચાલ વગેરેનું જ્ઞાન તેને હોવું જોઈએ. અને તે ઉપરાંત રથને ઘોડાઓ જોડવાનું તથા છોડવાનું અને જુદી જુદી રીતે રથ ચલાવવાનું પણ તેને જ્ઞાન હોવું જોઈએ. રથની ગતિઓ—ગમન, ભ્રમણ, પરિવર્તન, અને વિનિમય તેને અવગત હોવી જોઈએ. તથા રથની મજબૂતી તેણે પરખવી જોઈએ. શત્રુ તરફથી તેના ઉપર ચતા પ્રહાર તેણે ચૂકવવા જોઈએ. તેવે વખતે ઘોડાઓનું તેણે રક્ષણ કરવું જોઈએ, અને રથને ચતી ધગ અટકાવવી જોઈએ. આ પ્રમાણે રથશિક્ષક (સારથી) નું કામ છે, તે તેણે શીખવું જોઈએ. જે રીતે ઘોડેસવારીનું કામ લાકડાનો ઘોડો કરીને શીખવાય છે, તે જ રીતે આ સારથીનું કામ પણ બનાવટી રથ (રથનું પાટીઉં) કરીને શીખવવું જોઈએ.

હાથીસવાર, ઘોડેસવાર, રથસવાર અને પદાતિ એ દરેકનાં જુદાં જુદાં કર્તવ્યો છે. તે પ્રમાણે તે દરેકને તેનાં કર્તવ્યોને અનુસરીને તેની ચાલ શીખવવી જોઈએ. સૈન્યમાં આ ચારેની જરૂર છે તેથી ચારેને સૈન્યનાં કર્તવ્યો માટે તૈયાર કરવા, જુદી જુદી ચાલો શીખવવી, તથા વ્યૂહથી સંઘર્ષ કામ કરતાં શીખવવું એનું જ નામ કવાયત. તેને પદન્યાસ તે વખતે કહેતા. શિક્ષકનું પ્રથમ કામ આ ચારેને કવાયત શીખવવાનું હોય છે અને પછી યુદ્ધનું શિક્ષણ આપવાનું હોય છે.

ઘોડેસવારનાં યુદ્ધો.

તેના ચાર પ્રકાર છે : (૧) અભિમુત—શત્રુ ઉપર સામે ચાલીને જવું. (૨) પરિ-

મૃત-શત્રુ ઉપર સામે અગર આગળ અગર પાછળ અગર બાજુએ યજ્ઞને હક્ષી કરવો. (૩) અતિમૃત-શત્રુની રચનાની વચ્ચે યજ્ઞને સામી બાજુ દોડી જવું. (૪) અપમૃત-શત્રુની રચનાની વચ્ચે યજ્ઞને ફરી પરત આવવું. (૫) ઉન્મથ્યાવધાન-શત્રુની આજુ બાજુ ફરતા રહીને તેને ત્રાસ આપવો. (૬) વલ્લય-સાંકડા થતાજતા માર્ગે શત્રુ ઉપર ચડી જવું. (૭) ગોમૂત્રિકા-સાપની ચાક પ્રમાણે ચાકીને જવું. (૮) મંડલ-શત્રુની એક બાજુને તો મારી કાઢીને તેને ધેરી લેવો. (૯) પ્રકીર્ણિકા-મિશ્ર હિલચાલ કરવી. (૧૦) વ્યાપ્તપૃષ્ઠ-પરત હાવાનો દેખાવ કરીને શત્રુને ચઢી આવવા દેવો અને પછી હક્ષી કરવો. (૧૧) અનુવંશ-શત્રુની જોડે લડતાં લડતાં યુદ્ધ છોડી દબને પોતાના સૈન્યમાં આવી જવું. અને (૧૨) ભક્ષા-નુષાત-શત્રુ પીઠ આપે તો તેની પાછળ જઈને તેના પર ટૂટી પડવું.

હાથીનાં યુદ્ધો.

હાથી શરીરે રથૂલ હોવાથી સપાટ જૂમિ અને પાણી સિવાયનાં રથલે તેનો ઉપયોગ ધણોજ થોડો થઈ શકે. એટલે અશ્વયુદ્ધ માટે ને પ્રકારો બતાવેલા છે, તેમાંથી મિશ્ર હિલચાલ આદર કરીને બાકીની હિલચાલો હાથીની લડાઈઓમાં આવી શકે.

હાથીસવારો આટલું કરી શકે: (૧) શત્રુ સૈન્યના અતુરંગ દળનો નાશ કરવો. (૨) શત્રુ સૈન્યના વચસા ભાગ ઉપર કે બગલ ઉપર કે વધતી જતી બાજુ ઉપર હક્ષી કરીને તેની દાણાદાણુ ઉડાવવી. (૩) રાતના શત્રુ સુતો હોય તે વખતે તેના ઉપર છાપો મારવો.

રથીઓનાં યુદ્ધો.

ધોડેસવારોના યુદ્ધના પાંચમા પ્રકાર સિવાય બાકીના તમામ પ્રકારોથી રથીઓનાં યુદ્ધો થઈ

શકે. એ પાંચમા પ્રકારના યુદ્ધ માટે તો શત્રુને કંઈપણ ખચર પડતાં પડેલાં તેના ઉપર એકા-એક હક્ષી કરવો જોઈએ, ને રથીઓને માટે અશક્ય છે. રથીઓ સપાટ મેદાન ઉપર ઉત્તમ કામ આપી શકે, અને પોતાની જગા ઉપરથી ઉત્તમ કામ કરી શકે, પ્રસંગ પડે તો પાછા હકી શકે, પણ તે કોઈ પણ એક જ સ્થાને રહીને લડી શકે.

હવે ત્રડાઈ સિવાયનાં પણ યુદ્ધોપયોગી કામોનો વિચાર કરીએ. એ કામોનો પણ આ શિક્ષણમાં જ અંતર્ભાવ થાય છે.

ધોડદળનાં કામો.

(૧) છાવણીની જગા નિર્ભય રાખવી, છાવણી ઉપર પહેરો રાખવો, આસપાસનાં રથજોમાંથી શત્રુને હાંકી કાઢવો. (૨) શત્રુને આવવાને કંઈ પણ પડે તેવી, પાણી વગેરેની સવડ વાળી, તથા તાપ અને પવન અનુકૂળ હોય તેવી જગા છાવણી માટે મેળવવી. (૩) શત્રુને આવતી ખોરાકી કે મદદ વગેરે બંધ કરવાં, આપણાં સુરક્ષિત રાખવાં, તથા શત્રુના જાસ-સોને આવવા ન દેવા, અને આપણા સૈન્યને હિમ્મત આપવી. (૪) શત્રુના સૈન્યને આપણી છાવણીની આસપાસ ફરકવા ન દેવું, આપણી છાવણીનો ચોતરફનો રસ્તો ખુલ્લો રાખવો, શત્રુના સૈન્ય ઉપર અચાનક હક્ષી કરીને તેને ગભરાવી મૂકવું, અને વિખેરી નાખવું, આપણું સૈન્ય ગભરાતું હોય તો તેને હિમ્મત આપી ફરી ફીક ગોઠવવું અને શત્રુના ચોદાઓને પકડી લેવા, તથા આપણા સૈનિકો પકડાયા હોય તો તેને છોડાવવા. (૫) શત્રુ સૈન્ય ઉપર વખતો વખત આરંભ નજર રાખવી. (૬) શત્રુનો ખજનો લૂંટવો કે તેના રાગપુત્રને પકડીને કેદ કરવો. (૭) શત્રુના પછવાડેના ભાગ ઉપર કે આગળના ભાગ ઉપર હક્ષી કરવો. (૮) આપણા

મૈન્યમા બ ગાણુ પડ્યુ હોય તો મદદ કરવી (૯) શત્રુ સૈન્યની પાછળ પડવું. (૧૦) આપણા છૂટા પડી ગયેના સૈન્યને એકત્ર કરવું. આ સિવાય ખાતમી વાવવી કે પહોચાડી, ટપાન વાવવી કે લઇ ગવી, અને પ્રમત્રે પનાયન કરવું, એ પણ ઘોડેસવારના કામો હોય છે

હાથી સૈન્યનાં કામો.

મૈન્યની આગળ જઇને ગતો ભ્રેષ્ઠ સેવો મુકામની જગા ભ્રેષ્ઠ સેવી અને પાણી વગેરેની સનડ કરી વળી જળદુર્ગ તામે કરવા, જે નદીઓ ઉપર નાવ ચાલતી હોય તેની નદીઓ તરીને જવી અઘાત જ ગનોમાથી ગતો કરવો, જીવી જગા ઉપર ચડવા કે ઊતરવામાં મદદ કરવી, અડચણવાળી કે ભ્રેષ્ઠમવાળી જગાએ પ્રવેશ કરવો, અને ઘોડેસવારોની મદદ ન મળે તેમ હોય ત્યાં એકના હાથીઓના જળ ઉપર જ જાય મેળવવો શત્રુ મૈન્યના મુખ્ય ભાગને તોડી નાખવો, વડેચાઇ ગયેના આપણા સૈન્યની વચલી જગા ભરી દાઢવી, તથા આપણા સૈન્યની વ્યવસ્થા કરવી, શત્રુના સિખિરને આગ નગાડી અગર શત્રુના સૈન્યમાં આગ ફેલાવવી અને શત્રુને બીવડાવવો, શત્રુ સૈન્યની કતન કરવી, દિશાના ભુરજ, દરવાજા વગેરેનો ભંગ કરવો, ખજીનો લઇ જવો કે લઇ આવવો, બીધેના એને આશ્રય આપવો, અને શત્રુ મૈન્યના ભાગ પાડી નાખના આ કામો હાથીમૈન્યના હોય છે હાન જે કામો તોપો કરે છે, તે કામો પ્રાચીન કાળમાં હાથી કરતા

રથીઓનાં કામો.

चतुरगस्य सैन्यस्य निपेक्षो वलरक्षणम् ।

भेदस्य भिन्नसन्धान रथकर्म प्रकीर्तितम् ॥

(કા ની સ ૧૯)

શત્રુએ આપણા સૈન્ય ઉપર હુકો કર્યો હોય, તેને પાછો દાઢવો, અને આપણા મૈન્યનું સર

ક્ષણ કરેતું, શત્રુ મૈન્ય એકત્ર થયું હોય તેમાં ભાગ પાડી નાખવા, તેને ગભગવી મૂંડુ, અને આપણું મૈન્ય છૂટું પડી ગયું હોય તેને એકત્ર કરવું, વળી યુદ્ધકાળે આપણને અનુકૂળ હોય તેની જગા મેળવવી અને પ્રતિકૂળ જગાએથી હડી જવું તથા ભીમગર્જના કરવી

હાન જે કામ મલીનગન કે ટેન્ડરે છે તે કામ પ્રાચીન કાળે રથીઓ કરતા.

પદ્ધતિ શિક્ષક

પાયદળ સિપાઇને પ્રથમ પગ મેળવીને ચાલવાનું એટલે કે વ્યવસ્થિત સઘમાં ચાલવાનું શિક્ષણ આપવું પછી જુદા જુદા શસ્ત્રોના અભ્યાસ કરાવવો તે પછી સઘની લડાઇઓ શીખવવી તથા ભોયરામાં રહીને કેટકરી ઉપર ચડીને ઢરવાની લડાઇ, મેદાની લડાઇ, ગનીમી દાવાદાવાની લડાઇ, ખાઇઓમાં રહીને કરવાની લડાઇ, આકાશની લડાઇ, દિવસની લડાઇ તથા રાતની લડાઇ શીખવવી વળી એકના પાયદળ સિપાઇઓને ઢરવાની લડાઇ પણ શીખવવી એ સિવાય રથી, હાથીમનાર, અને ઘોડેસવારની જોડે વ્યૂહમાં હોય ત્યારે કરવાની કનાયત શીખવવી તથા સ્વતંત્ર પાયદળનો વ્યૂહ શીખવવો.

પાયદળનાં યુદ્ધો.

सर्वदेशकालप्रहरणमुपाशुद्धदण्डश्च ॥ ૬૨

(કૌ અ ૧૦-૫)

શત્રુ સૈન્યના ગધા ભાગો ઉપર એટલે કે જુદી જુદી મેના ઉપર ગધો વખત મારો ચલાવવો, તથા અકસ્માત ગુપ્ત હલ્તો કરવો, એ જે પ્રમત્રે પાયદળને લડવાનું હોય છે

પાયદળનાં કામો.

सर्वदेशकालशस्त्रनहन व्यायामश्च ॥ ૧૭

(કૌ અ. ૧૦-૪)

પદાતિઓએ ગંધી ઋતુઓમાં અને બધે રથને યુદ્ધ માટે સજ્જ રહેવું અને પ્રત્યક્ષ લડાઇ કરવી.

ચતુરંગ દળમાં હાથી, રથી અને ઘોડે-સવારની શક્તિ કરતાં પાપદળની શક્તિ કમી હોય છે, અને તેનો વેગ પણ કમી હોય છે, એટલે પદાતિનો ક્રમ છેવટે રાખવામાં આવે છે.

तस्मात् पत्नी चलंचलम् ॥

એ સક્ષમાં રાખવું ઘટે છે કે હાથી, રથ કે ઘોડાઓ ગમે તેવા પણ સ્વતંત્ર નથી. મનુષ્ય દ્વારે તેમજ તેમને દોરાવાનું હોય છે. એ બધા ઉપર પાપદળ સિપાઇ જ આરૂઢ થાય છે, અને તેમનો પોતાની મરજી અનુસાર તે ઉપયોગ કરે છે. મનુષ્યે પોતાની શક્તિની ખોટ બરી કાઢવા માટે આ જુદાં જુદાં સાધનોની યોજના કરેલી છે. માણસ કરતાં ઘોડા વધારે ઉતાવળે ચાલે છે અને માણસ જ્યાં ત્યાં તેની જોડે જ જાય છે. માટે જ મનુષ્ય ઘોડા ઉપર સવાર થાય છે. અને શત્રુની પાછળ પડવામાં, શત્રુના ઉપર અકરમાત હલો કરવામાં તથા વિશેષ પ્રસંગે પ્રાણરક્ષણ માટે ત્વરાથી નાસી જવા વગેરેમાં તે ઘોડાને ઉપયોગ કરી લે છે. પરંતુ ઘોડા ઉપર બેસીને શત્રુ ઉપર દૂરથી હલો કરી શકાતો નથી કેમ કે ઘોડાને દોડાવતાં મનુષ્ય સપાટાગ્રંથ શસ્ત્રાઓ ચલાવી શકતો નથી. એટલે ઘોડાને પણ તેને સંભાળવો પડે છે. આ ખોટ બરી કાઢવા માટે રથની યોજના મનુષ્યે કરી. સવારીમાં દોડનારા ઘોડાને જ રથે બેડવામાં આવ્યો એટલે ત્વરાથી જવાનું કામ પણ સધાયું. રથથી કામની વહેંચણી થઇ ગઇ. સાર-થીએ ઘોડાને દોડાવવાનો અને રથીએ દૂરથી જ શત્રુ ઉપર બાણપ્રહિ કરવાની અને શત્રુને પરાસ્ત કરવાનો. આ રીતે મનુષ્યે સાધન વધાર્યાં, તો તેની જોડે જ શત્રુએ કવચનું આવરણ વધાર્યું. ૫ વ્યા. ગા.

ધરોની દિવાલો જાડી બાંધી, શહેરોને કોટ બાંધ્યા અને બબ્બ કિલ્લા પણ બાંધવાની શરૂઆત કરી. તેનો પ્રતિકાર કેમ કરવો, એ પ્રશ્ન પછી ઊભો થયો. કેમ કે ઘોડેસવારનાં ભાલાં કે રથીઓનાં બાણ તે ધરની જાડી દિવાલોને કે શહેરના કોટને કે સબ્બ કિલ્લાને ભેદી શકતાં નથી. પછી તેને માટે પ્રચંડ શક્તિવાળા હાથીની યોજના થઇ અને તેના પાસે અભેદ વસ્તુઓ તોડાવવાની ગોઠવણ કરી. પરંતુ એકેણે હાથી પણ એવાં કામ કરી શકતાં નથી. તેની પણ પીઠ ઉપર માણસને બેસવું જ પડે. અર્થાત્ એકંદરે મનુષ્ય જ શ્રેષ્ઠ હરે છે. અને તેટલા જ માટે શાસ્ત્રકારોએ કહેલું છે કે તસ્માત્ પત્ની ચલંચલમ્ ॥ વળી યુદ્ધને અતિમ નિષ્ફળ કે આખર ફેંસાશે શરા સિપાઇઓના રક્તવહનથી જ થાય છે : અન્ય સાધનોના નાશ કે બાંગ-તોડથી થતો નથી. અને તેટલા જ માટે પાપદળ સિપાઇઓનું શિક્ષણ વધારે મહત્વનું છે. પાપદળ સિપાઇઓ તેટલા માટે જ શરીરમાં અસાધારણ હૃદયપુષ્ટ, સર્વ સંકટો સહન કરનારા અને યુદ્ધ-શાસ્ત્રના યાતા, દેશની બાવનાવાળા અને શત્રુ કરતાં તીક્ષ્ણ ચત્રાઓથી વધારે સંપન્ન હોવા બેઠાએ. અને તે જ પદાતિઓનું શિક્ષણ.

વ્યૂહ શાસ્ત્ર.

समग्रस्य तु सैन्यस्य विन्यासः स्यान्महेदतः ।
सव्यूह इति विख्यातो युद्धेषु पृथिवीभुजाम् ॥

(બૃ. ૫. ૨૪. અ. ૧૦-૭)

યુદ્ધમાં આપણું સૈન્ય જુદી જુદી જગ્યાએ રાખીને આખા સૈન્યની જે વિશિષ્ટ રચના-આકારયુક્ત કરવી તેને વ્યૂહ કહે છે.

व्यूहाः प्राण्यङ्गरूपाश्च द्रव्यरूपाश्च कल्पिताः ॥

(વી. રા. પ્ર. ૫. ૪૦૧)

વ્યૂહાનામયસર્વેષા પંચ વા સૈન્યકલ્પના ।

દ્વૌપક્ષૌ વક્ષક્ષૌ દ્વૌ એવ પશ્ચાદ્ધકલ્પના ॥

(ઔશનમ)

વ્યૂહની રચના બે પ્રકારની હોય છે. એક જગતમા જેવા પ્રાણીઓના શરીરો જણાય છે તેના આકાર પ્રમાણે અને બીજી પદાર્થોના આકાર પ્રમાણે

પ્રાણીવ્યૂહ—જગતમા પ્રાણીઓના શરીરો વિવક્ષિત હિનચાનને અનુકૂળ બનાવેલા છે. પ્રાણીઓ પણ એક મૈન્યનો સમૂહ અગર ગણ્ય છે તેમનું બળ અને ગૈર્ય જળીને તે ક્ષત્રે ત્યા વિજયને અર્થે જઈ શકે એ ધોરણે તેના શરીરની રચના કરેલી છે શરીરમા અત્યંત મહત્વના રચાન તે હૃદય અને પેટ એ રચાનાનું સર્વ પ્રકારે સારીરીતે સંરક્ષણ થાય, અને શરીરના ઇતર અવયવોનો એ સંરક્ષણના દામમા ઉપયોગ થાય એવી તેમના શરીરોની રચના કરેલી છે શત્રુ તરફ હમેશા આપણે મોઢું ગહે, કેમકે તો જ શત્રુને પકડવાને અને શત્રુથી આપણું સંરક્ષણ કરવાને આપણને ક્ષત્રે આ મોઢાની પામે જ ચારે બાજુની ખમર આપનારી ઇન્દ્રિયો હોય છે અને તે મોઢામાથી જ છૂટનારી આગ પ્રમાણે હૃદય અને પેટને હમેશા મધ્યભાગે રાખીને તેનું સંરક્ષણ કરવાનું હોય છે આ રીતે આ શરીરોની સૈન્યની વ્યવસ્થા છે અને તેનું નિરીક્ષણ કરીને શાસ્ત્રકારોએ સૈન્યના વ્યૂહ ગોઠવેલા છે

દ્રવ્ય વ્યૂહ—સૃષ્ટિના પદાર્થોની રચના પણ તે પદાર્થોપર થનારા આગામીનો યોગ્ય રીતે પ્રતિકાર કરી શકાય એવી રીતે જ કરેલી છે પૃથ્વીના જુદા જુદા આકારો સ્થિર રહે તેટલા માટે તેને જરૂરના સ્ફટિક તેમા રાખેલા છે ત્રિકોણી વસ્તુના ખૂણા જનદી જગડે છે તેના છ કોણી વસ્તુના જગત્તા નથી જોળવતું

સૌથી વધારે અભગ રહે છે તેમા પણ જંતુ વસ્તુ પોની હોય તો તેનું વજન અને ધનક્ષણ કમી હોય અને તેની શક્તિ પણ તેની જ હોય આ બધી વાતો લક્ષ્યમા રાખીને જુદા જુદા પદાર્થોના આકારના મૈન્ય માટેના વ્યૂહ ગોઠવેલા છે

તાત્પર્ય, આપણી પાસેના મૈનિકો, તેના પાસેથી આપણે કરારી લેનાનું દામ અને તે દામને અનુકૂળ અને મધ્યાના પ્રમાણમા થઈ શકે તે ઉત્તમોત્તમ રચના, એ બધું મનમા લાવીને વ્યૂહની રચના કરવાની હોય છે સેનાપતિનું વિશેષ ટ્રેસિસ આવી મૈન્યરચનામા જ જણાઈ આવે છે કેમ કે મૈન્યની યોગ્ય રચના થાય તો જ તે મૈન્ય વિરોધ દામ આપી શકે છે

મૈન્યની રચના સામાન્ય રીતે પાંચ પ્રકારની હોય છે મધ્ય ભાગ, બે બાજુઓ, અને આગતો તથા પાછલો ભાગ આ જ એ પાંચ પ્રકાર. આગના ભાગને મુખ્ય દહે છે. પાછા ભાગને પૃષ્ઠ દહે છે બે બાજુઓને પક્ષ અગર ખમર દહે છે અને મધ્ય ભાગને વક્ષ અગર મધ્ય ભાગ કહે છે

વ્યૂહની સામાન્ય રચના.

મુખે રથા. ગજા ધૃષ્ટે તત્પ્રેષ્ઠે પદાતય' ।

પાર્શ્વયોઞ્ચ હયા કાર્યા વ્યૂહસ્વાયં વિધિ સ્મૃત ॥

(ઔશનસ)

સર્વથી આગળ ગધીયો, બે બાજુ ધોડે-સવારો, મધ્યમા હાથી અને પાછાડે પાયદળ એવી વ્યૂહની સામાન્ય રચના હોય છે.

ગધી એ શત્રુના હાનને દૂરથી જ લગાવી શકે છે, કેમ કે હાન વખતે રથ ત્વરાથી નાસી શકે છે અને નાસતા નાસતા પણ શત્રુ ઉપર બાણોનો વરસાદ કરી શકે છે વળી ગધી કોઈની આડા આવે નહીં અને એ જોઈએ તે ઠેકાણે મદદ કરી શકે તેટલા માટે તેને મર્વની આગળ

ગમે છે તેમ છતાં શત્રુ પાસે આવી જાય તો તેના ઉપર પછી ઘોડેસવારો ગને જાણુથી હલ્લો નીને તેમને હઠારી શકે ઘોડેસવારોને તેટલા જ માટે જ ને બાળુ જિભા ગમે છે હાથી તો મોટા સ્થિર બાલુ નિહા જ એટલા જ માટે મૈન્યનુ મુખ્ય નિશાન ત્યાં (હાથી ઉપર) ગમનામા આવે છે અને પ્રમુખ મડળાની આગા તથા સૈન્યને જોષતા સાધનો પૂરા પાડવાનું કેન્દ્ર જ તે બને છે, અને તેટલા માટે જ હાથીને મધ્યમા રાખવામા આવે છે પાયદળ સિપાઇઓ સૌથી પાછળ રહે છે, અને જ્યાં જેવી જરૂર હોય ત્યાં તેનો તેવો ઉપયોગ થાય છે એ પાછળ રહેવાથી શત્રુના મારામાથી તેનો બચાવ થાય છે ગંધી પોતાને જોષતો ગંધો સામાન સાથે જ રાખી શકે છે, અને પોતે જ તેને સભાળીને તે સ્વતંત્ર રીતે તથા ઘણી ડુશનતાથી લડી શકે છે ઘોડેસવાર પશુ અપળ હોય છે અને પોતાનું કામ પોતે જ સ્વાવલબનથી કરી શકે છે હાથી ઘણા બળવાન પશુ જડ અને નોખેના તાંમામા રહેનારા હોઇને સ્વતંત્ર યુદ્ધ ની શક્તિ નથી તેનું જ પાયદળનું એતદન છૂટું ગમે ત્યાં જમ્મ શકે તેનું, પશુ બીજાની આગા પ્રમાણે વર્તનાર હોઇને મેદાન ઉપર તો પ્રસંગે પરાજની ધમ્મ જાય છે આના એ દરેના ગુણદોષ છે

વ્યૂહરચનાનો બીજો પ્રકાર.

હાથીની બાળુ ઉપનથી હલ્લો ન આવે તે માટે તેની બાળુએ ચાર ઘોડેસવાર રાખવા એ જ પ્રમાણે રથ માટે પશુ ચાર ઘોડેસવાર રાખવા એ ઘોડાઓ રથને જોડેલા ઘોડાના જેવા અને તે જ જાતના રાખવા કે પ્રસંગે તે રથને જોડવાના પશુ કામમા આવે પાયદળી ધનુર્ધરો એ પાછળના સૈન્યની ઢાન જેવા છે આવા ઢાનાઇતો સર્વથી આગળ રસ્તો દરવામા, નિરીક્ષા કંવામા અને પડેશ રાખના

વગેરેમા ઘણા ઉપયોગી છે એટલે, વ્યૂહરચનાનો બીજો પ્રકાર રાજકારોએ એવો બજાવેલો છે કે આવા ઢાનાઇતોને સૌથી આગળ રાખવા તેની પાછળ ધનુર્ધરો, તેની પાછળ ઘોડેસવારો, અને ઘોડેસવારોની પાછળ ગંધીઓ, તથા રથીઓની પાછળ હાથીઓ, આવી પશુ વ્યૂહરચનાની એક ચાન છે પાયદળ, ઘોડેમનાર અને હાથીનું એક જૂથ દરનવું આના જૂથનું નામ જ દૂંઢી, મૈન્યનો એ મૂળ ધટક આવા અનેક ધટકો મળીને મૈન્ય થાય

એ સિવાય પશુ વ્યૂહરચનાના અનેક પ્રકાર છે ભારતીય યુદ્ધ વખતે પાડવોએ બીમ ક્વિસે કૌચ વ્યૂહ જોડવેલો તેમા મોખરે તથા બાળુએ હાથી જિભા કરેના, અને તેથી તેનો મોખરે તથા બગન અભેદ રહેના

અર્થાત્ પ્રસંગ પ્રમાણે વ્યૂહ રચવો જોષ્યે ક્યો વ્યૂહ રચવો એ સેનાપતિએ તે વખતની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ઠરાવવું. વ્યૂહ રચનામા શિરત અને સપ એ બે મોટા તત્ત્વ છે, અને તે બંને રાજકારોએ ઘણું જ મહેનું છે જિજ્ઞાસુઓએ એ મૂળ ત્રય જ જોવો

સૈન્યની શિખત.

યુદ્ધ બુદ્ધિ ઉપર સૈન્ય કેમ બિલુ દરવું તે માટે નિયમ મરેના છે પાયદળના બે સિપાઇઓ વચ્ચે ચૌદ આગળ અતર ગડે, એવી રીતે એ સિપાઇઓને જિભા રાખવા પાયદળની એક હાર પછીની બીજી હાર પાંચ પાંચ હાથના અતરે રાખવી એ ઘોડેસવારો વચ્ચે એતાગીશ આગળનું અતર ગમવું અને તેની બે હારો વચ્ચે પચ્વીસ હાથનું અતર રાખવું હાથી ઓનું અતર રથીઓ પ્રમાણે રાખવું

સૈન્યના મુખ, બગન અને મધ્યની ત્રયે પચ્વીસ હાથનું અતર રાખવું મુખ, બગન, મધ્ય અને પૂર્વ એ ચાર આગના સૈન્યને-

પ્રત્યેકને અનીક એવું નામ અપાતું. અને એવા પાંચ અનીક મળીને વ્યૂહ થતો. એક અનીક એટલે તે અકેક તરફનો એક વ્યૂહ જ હતો. વ્યૂહ એટલે સૈન્યની વ્યવસ્થિત રચના એ પ્રથમ જણાવેલું જ છે. વળી પાયદળ, ઘોડેસવાર, રથી અને હાથી એ દરેકનું અંતર કેટલું જોઈએ તે પણ ઉપર જણાવ્યું. આ અંતર ઢવાયત વખતે અને યુદ્ધના વખતે ઉપયોગી થવું. છતાં એ માપ સામાન્ય પ્રસંગનું છે. વિશેષ પ્રસંગે તેને વધારી શકાય. અર્થાત્ સૈન્યને ઢવાયતના મેદાનમાં કે લડાઈના ક્ષેત્રમાં જેટલું અંતર સવડવાળું જણાય તેટલું અંતર રાખવું.

યુદ્ધ વખતે 'અસક્ષોણ યુધ્યેત' એવા નિયમ ઠરાવેલો છે. સંકર એટલે મિત્રણુ-અર્થાત્ પાયદળ, રથી, ઘોડેસવાર અને હાથી એ બધાએ મિત્ર થઈ જવું નહીં. કેમકે મિત્ર થઈ જાય તો રથી તથા હાથી આપણા જ સૈન્યને હાનિ કરે, અગર તો અટકી પડે, કે આડાં પડે; તેટલા માટે કોઈ પણ ભાગની દિલચાલ અટકી પડે તેવી ગિરદી કોઈએ કરવી નહીં. જો તેમ થાય તો લડાઈ જ બગડે. માટે જ સૈન્યમાં શિસ્તનું પાલન કડક રીતે થવું જોઈએ અને તેટલા જ માટે તેનું શિક્ષણ પણ કડક શિસ્તપૂર્વક થવું જોઈએ. કેમકે તેમ થાય તો જ વ્યૂહરચના બરાબર રહે અને સૈનિકો વ્યવસ્થિતપણે વર્તે. કોઈ વખતે શત્રુનો જગરદસ્ત હોય અકરમાત થઈ આવે, અને પાયદળ કે ઘોડદળને પાછળ હટાવવાની જરૂર પડે, તેવે વખતે જો તેને પાછળ હટવાને પૂરી જગા ન હોય કે વખત ન હોય તો તેમણે હાથીના આગ્રયે બિભા રહેવું.

વ્યૂહનાં કામો.

અદ્ભવિભાગે સહાતે સ્થાને ગમને વ્યાર્વર્તને
પ્રહરણે ચ ॥ (કૌ. અ. ૧૦-૬-૫૦)

વ્યૂહકર્મ એટલે વ્યૂહરચના કેમ કરવી અને કેમ તોડવી, તેના છ પ્રકાર છે: (૧) અંગ-વિભાગ-અંગ એટલે વ્યૂહની એક બાજુ. તેનો વિભાગ કરવો, એટલે એક બાજુ કમી કરવી. અર્થાત્ વ્યૂહરચના કરીને શિક્ષણ આપી લીધા પછી અગર લડાઈ વખતે એક બાજુની સેનાને બીજી બાજુ લાઈ જવી એટલે કે વ્યૂહ ભેદ કરવો. (૨) સંઘાત-સંઘાત એટલે સમુદાય. પહેલા પ્રકારમાં જેમ વ્યૂહ ભેદવાનો છે, તેમ આમાં વ્યૂહ જોડવાનો છે. વ્યૂહનાં જુદાં જુદાં અંગોને સાથે લાવવાં. (૩) સ્થાન-મુકામ કરવો. પોતાના સૈન્યને માટે અનુકૂળ જગા મેળવી લેવી. (૪) ગમન-શત્રુ ઉપર ચડી જવું. જે રીતે ચડવાથી યશ મળે તે રીતે ચડી જવું. (૫) વ્યાર્વર્તન-પાછું ફરવું અને (૬) પ્રહરણ-શત્રુની જોડે યુદ્ધ કરવું. વ્યૂહ કર્મના આ બધા પ્રકારો ભારતીય યુદ્ધમાં જણાઈ આવે છે.

વ્યૂહભેદ-વ્યૂહભેદ કરવા માટે શત્રુના જુદા જુદા ભાગો ઉપર હુલા કરવા પડે છે, અગર આપણા સૈન્યને એકત્ર કરીને કોઈપણ એક રથજે આપણું બધું સામર્થ્ય જમાવીને લાકડામાં જેમ ફાયર મારે તેમ શત્રુના સૈન્યના ભાગ પાડી નાખવા પડે છે. ભારતીય યુદ્ધમાં બીજે દિવસે બીજમે પાંડવોના પછવાડેના સૈન્ય ઉપર તથા બંને અમલનાં સૈન્યો ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવેલો, ત્યારે પાંડવોનો વ્યૂહ તૂટેલો.

વ્યૂહ રચના-વ્યૂહરચના પૂર્વે બધું સૈન્ય એકત્ર થાય છે. તે વખતે સૈન્યના અધિકારીઓ પોતાપોતાની દુકડીઓ આગળ બિભા રહે છે, તેને યોગ કહે છે. ભારતીય યુદ્ધ વખતે દરેકજ સવારે આ રીતે બધા એકત્ર થતા. તે પછીથી સેનાપતિની જે પ્રમાણે આગ્રા છૂટતી તે પ્રમાણે જુદાં જુદાં સૈન્યો વ્યૂહોમાં જોડાવા માટે રવાના કરવામાં આવતાં, અગર સેનાપતિ

પોતે જ વ્યુદ્ધના જુદા જુદા ભાગોમાં સેનાને લાવીને ઊભી કરે તો. જયદ્રથવધના દિવસે સવારમાં દ્રોણાચાર્યે જાતે જ ચપળ ધોડાઉપર બેસીને જુદી જુદી સેનાને ચોગ્ય સ્થળે ઊભી રાખેલી અને વ્યુદ્ધરચના કરેલી. ભારતીય યુદ્ધના પહેલા દિવસે અનેક નાયકોએ-સૈન્યના અધિકારીઓએ-વ્યુદ્ધરચના કરેલી. પહેલે દિવસે રમેલા ઠોરવાના વ્યુદ્ધનું નામ “સર્વતોમુખ” હતું.

વ્યુદ્ધરચના થયા પછી નાયક, સેનાપતિ, વ્યુદ્ધરક્ષક, વ્યવસ્થાપક અને સેનાધિપતિ, એવા મુખ્ય પાંચ અધિકારીઓ એ વ્યુદ્ધ ન તૂટે તેને માટે કાળજી રાખતા.

આવી રચનાઓ માટે ચોગ્ય તે જગા મેળવી લેવી, શત્રુ ઉપર ચઢી જવું, પાછું હટવું, અને લડવું, એ વગેરે બાબતો માટે નિરામુઓએ ભારતીય યુદ્ધનો મૂળ મંથ જ વાંચવો.

વ્યુદ્ધરચનાનાં સાધનો.

सूर्यध्यजपताकाभिव्यूहसंज्ञाः प्रकल्पयेत् ।

स्थाने यानि प्रहरणे सैन्यानां विनये रतः ॥

(કો. અ. ૨-૩૩-૧૪)

સૈન્યની રચના કરવા માટે સૈન્યને આગા આપવી પડે છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ વખતે શત્રુઓના જુદા જુદા દાવ માટે જેમ જુદા જુદા શબ્દ ઠરાવેલા હોય છે, અને શિક્ષક તે શબ્દ બોલે એટલે શિષ્ય તે કરેલા દાવ કરે છે; તેમ સૈન્યનું પણ તેવું જ છે. સૈન્યની હિલચાલ થવા માટે નાયક આગા કરે છે, તે સાંભળીને સૈન્ય તેવી હિલચાલ કરે છે. પણ મોટા સૈન્યને તેવી આગાઓ સંભળાવવા-પહોંચાડવા માટે જુદી જુદી યુક્તિઓ કરવી પડે છે. મનુષ્યના અવાજ કરતાં વાદ્યનો અવાજ મોટો હોય છે, વળી એક જ વાદ્યની બેડે બેડે બીજાં અનેક

વાદ્યો વગાડવાથી એ અવાજને વધારે મોહક, કંઈક, ગંભીર, ઉગ્ર વગેરે સ્વરૂપ આપી શકાય છે. આ હકીકત લક્ષમાં રાખીને મૈનિકાના શિક્ષણમાં અનેક વાદ્યોનો ઉપયોગ થાય છે, સૈન્યને કરવાની આગાના બે ભાગ પાડવામાં આવે છે એટલે કે આગાના એ શબ્દોના બે ભાગ પાડવામાં આવે છે. એ શબ્દોના પહેલા ભાગનો ઉચ્ચાર થતાં જ સૈન્યોએ સાવધ-સાવધાન થવું જોઈએ અને બીજા ભાગના છેલ્લા અક્ષરનો ઉચ્ચાર થતાં જ તે પ્રમાણે કામ કરવું જોઈએ. એ રીતે સૈન્યને જે જે આગા આપવામાં આવે તે વિચારપૂર્વક અપાવી જોઈએ અને તેના શબ્દો વિચારપૂર્વક ગોઠવાવા જોઈએ.

મોટા સૈન્યને આગા આપવામાં એક બીજું તત્ત્વ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું હોય છે. રાજ્યે સૈન્યની સામે કે કાબી બાજુએ કે જમણી બાજુએ કે મધ્યમાં કે ગમે તે કોઈ જગ્યાએ ઊભા રહીને આગા આપવી. રાજ ન હોય તો તે આગા સેનાપતિએ આપવી. તે આગા નાયકોએ ફરી ઉચ્ચારવી અને નાયકોની આગા થતાં જ સૈન્યે તે પ્રમાણે હિલચાલ કરવી. આ રીતે આગાની વહેચણી થાય છે. એકલા રાજના (કે સેનાપતિના) અવાજ કરતાં અનેક નાયકોનો અવાજ મોટો થાય છે અને મોટો અવાજ પરિણામકારક થાય છે માટે આવી વ્યવસ્થા રાખેલી હોય છે.

સૈન્યની હિલચાલ માટે તૃય-વાગ્, ધ્વજ-નિશાન અને પતાકા-જંડા રાખેલા હોય છે, તથા વ્યૂહસંજ્ઞા-(ઠરાવેલા સંકેત) ગોઠવેલી હોય છે. એ સંજ્ઞાની માહિતી સૈનિક સિવાયના કેમને પણ ન હોય. યુદ્ધ કાળે આ સંજ્ઞા હંમેશાં બદલવાની હોય છે, કે જેથી શત્રુને આપણો એક જથ્થા નહીં. આગલા દિવસે રાતની હાજરીને વખતે બદલેલી સંજ્ઞા

મધા મેનિકાને કર્દા દેની ક પીને દિવસે મવારે તેને જ અનુમતીને લામ લઈ શકાય નગારા, દોન, પડધમ, શખ વગેરે વાલો પણ વ્યુદ્ગ્યના વખતે વગડાવવા [મકુર નામના એક રણુવાલોનો ઉલ્લેખ નમૂવેશમાં છે]

ભાગતીય યુદ્ધમાં મૈત્ર્યોની દિનચાન ખવજ, પતામ તથા વાલોને આધારે જ થતી નીચા દિવસે યુદ્ધ કેવુ ચાનતું હતું તે આ નોંધક ઉપગ્રથી સમજાય છે —

અનુમાનેન સજ્ઞાભિર્નામગૌત્રેશ્ચ સયુગે ।

વર્તતે ચ તથા યુદ્ધ તત્ર તત્ર વિશાપતે ॥

(ભીષ્મ અ પૃષ્ઠ-૭)

એટલે કે અનુમાનથી-ગિરીના વખતે અઢાજથી જ હામ લેવું પડતું હતું અને મર્યા એટલે યુદ્ધની હિનચાલના અનેક સંકેત દર્શાવેના હતા. તથા નામ-એટલે પ્રત્યેક મૈત્ર્યના જુદા જુદા નામ-દેશ ઉપરથી પાડેના હતા જેમકે દ્રોણાચાર્યના જગજગત હક્ષાથી મ જય અને કેન્ય એ બંને નાતી ગયા પછી ગોત્ર એટલે જ જુદા જુદા સૈન્યો એન તથા પત્રી તે મધાનો વ્યવહાર એક સમવાવ-એકે થવા મારુ જુદી જુદી પવટણી સાથે સળધ રાખે છે ગોત્રમાં જે પ્રમાણે અનેક કુળ હોય છે છતાં મધા પોતાને એ જ કુળના સમજે છે, તેથી જ આ વ્યવહાર છે આજના વખતમાં પણ કેટલીક પવટણી અદરેઅદર મિત્ર થઈ શકે છે એટલે કે વિશેષ પ્રસન્ન એકમેકના સૈનિકોની મદદ લઈ શકે તે બંનેના નિયમ દર્શાવેના હોય છે જયમથ વધના દિવસે અજુનનો રથ કૌગ્વ સૈન્યમાં ઘૂસી ગયો પણ પાછળથી કોઈ પણ મદદમાં આવી શક્યું નહીં પણ અજુનની નેડે સાત્યકિ હતો અને તે અજુનની પાછળ પાછળ કૌરવ સૈન્યમાં ઘૂસવાનો પ્રયત્ન કરતો જ હતો આવી ગિતિમાં આ વખતે આપણે

મ-ટમાં છીએ એનો અર્થ સૂચવનારો શખનો અનાજ બગવાન ત્રીકૃણુ મતા દના અને યુધિષ્ઠિ- તે ઉપગ્રથી તેની ગિતિ મમજી શખ્યા દના વગી જયદ્રથને માર્યા તે વખતે ત્રીકૃણે નિજવધ્વનિ કરતો તે પત્રુ યુધિષ્ઠિ- એાળખી શખ્યા હતા

આ ગીતે વ્યુદ્ધની દમીપ્ત દૃકામાં જણાવી દેવે કટનાક મહારવના વ્યુદ્ધ વિશે લખવાનું છે પરંતુ પ્રથમ પ્રત્યેક યોદ્ધા પામે યુદ્ધ ઉપર જતી વખતે કેટલો મામાન જોઈએ તે જણાવીએ

એક ગ્રથી પામે જમણી તમ્બ બે અને ડામી તરફ બે એ ગીતે ચાર ધનુષ્ય જોઈએ ચાગ્રે શ- અને જસો નાગાય માણુ જોઈએ અર્ધઅર્ધ માણુ જેટના મગી શકે તેટલા જોઈએ એક ધનુર્ધર મવારે ચારમો અને નપેરે ચાગ્રે એમ આઠસો માણુ આખા દિવસમાં મારી રહે છે તે ધોરણે આટલા ઇમો માણુ દરખા જણાય છે મોગ મોટા યોદ્ધાઓને આથી વધારે માણુ જોઈએ ટણે પોતાને માટે મોળ ભાયા પોતાના ગ્યમાં રાખવા જણા યુ હતું આ ધનુર્ધરો જે સાથે રહેતા તે નાના મોટા રાખતા કેમ કે શત્રુ પાસે આની જાય તો મોટા ધનુષ્યથી મરામર નિશાન મગાય નહીં, એવું કૃષ્ણમ્ને દ્રોણાચાર્યને માગવા જતી વખતે જણાવેલું છે એ ઉપરાંત તનવાર, ભાનુ, શક્તિ, ગદા વગેરે શસ્ત્રો રથીઓ પોતાની પાસે રખાવતા

એક હાથી ઉપર બે બાના, મે ગદા, અને ચાગ્રથી સાત સિંહ તથા ચક્ર વગેરે જરૂર પ્રમાણે રાખવા તેમ જ બે મહાવતો, બે ધનુર્ધારીઓ તથા બે ખગ્ગ અને બાહુ ચનાવનારા મગી છ માણુસો રાખવા

જેને રથ કે હાથી બેસવા માટે ન હોય તેણે યોગ્ય ઉપર બેસવું યોગ્યસવારની કમરે એક બાહુ જોઈએ અને હાથમાં તનવાર, શક્તિ,

તથા ધનુષ્ય જોઇએ તેના હાથમા પણ બાણ રાખી શકાય

વ્યૂહના પ્રકાર.

અર્ધચંદ્ર, ચક્ર, શકટ, મકર અને કમન- શ્રેણી એવા અનેક વ્યૂહ થઈ શકે છે. અને તેને તોડવાના પણ જુદા જુદા વ્યૂહ છે. તે પૈકી મુખ્ય મુખ્ય વ્યૂહ અહીં જણાવ્યા છે—
(૧) અર્ધચંદ્ર—આ વ્યૂહમા મૈન્યની રચના ચંદ્રના આકાર પ્રમાણે કરવામા આવે છે. શત્રુ મૈન્ય ઉપર ત્રણ ગાળુથી મારો કગથ અને તેના આગસો ભાગ, આપણામા પેઠી ન શકે તેના હેતુથી આવો વ્યૂહ રચાય છે. શત્રુ જતા આપણુ મૈન્ય વધારે છે એવી ખાતરી થયા મિવાય આવો વ્યૂહ ઉપયોગી થતો નથી ચંદ્રની આગળ આવેલા બે છેડાઓ ઉપર શત્રુ બે ગાળુથી હલો લાવીને તેને તોડી શકે એવા આમા ભય છે. પાંડવોએ ત્રીજે દિવસે આવો વ્યૂહ રચેલો હતો તેમ જ મરાઠાઓ પણ આવો જ વ્યૂહની રચના કરી હતી.

(૨) ચક્ર—ગાડીના પૈડા જેવી આ વ્યૂહની રચના છે. તેના વચના ભાગમાથી મૈન્યનો પુરવઠો મધી ગાળુ તરફ એ પૈડાના આરાઓ દ્વારા ઘટી શકે છે. આ વ્યૂહમા આર વર્તુલ હોય છે અને જવા આનના માટે એક જ રસ્તો હોય છે. શત્રુ ગમે તે ગાળુથી ચડી આવે, તો પણ આપણે તેનો સામનો કરી શકીએ એવી આની રચના છે શત્રુનું સૈન્ય કેટલું છે, ક્યાં ક્યાં છે, અને તે કઈ તરફથી હલો નાવશે, તે જાણવામા ન હોય સારે આ વ્યૂહ ઉપયોગી છે દ્રોણાચાર્યે લડાઈને ખીજે દિવસે અને અભિમન્યુના વધને દિવસે આવો વ્યૂહ રચેલો હતો.

(૩) શકટ—બે ગાળુ બે ચક્રવ્યૂહ અર્ધા અર્ધા અને મધ્યમા ચોગસ ભાગ એ રીતે સૈન્યની ગોઠવણ કરી તેનું નામ શકટ વ્યૂહ

શત્રુએ અર્ધચંદ્ર વ્યૂહ કર્યો હોય, તેનો સામનો કરવા માટે આ વ્યૂહ ઉપયોગી છે. શત્રુના ચડી આવના તમામ લોકોનો સામનો કરવાનું આ વ્યૂહમાં સામર્થ્ય છે અને આપણા મૈન્યના કોઈ પણ ભાગને મદદ પડેલાડવાની આમાં સરડ છે. શકટના મધ્ય ભાગમાથી ચો- તન્દ આરાઓ દ્વારા મૈન્ય તથા રાખતો પુગરો આમા કરી શકાય છે અને શત્રુ તેનો પ્રતિરોધ કરી શકતો નથી. ભારતીય યુદ્ધના અગિયારમા દિવસે કૌરવ પક્ષનો દ્રોણાચાર્યે શકટ વ્યૂહ ગોઠવેલો હતો. સિકંદર બાદશાહ જેડે ૮૧ લોકોએ જે દારુણ યુદ્ધ કરેલું, તે વખતે પણ દેગે આવો શકટ વ્યૂહ રચેલો એમ ગ્રીક લેખકો જણાવે છે.

(૪) મકર—શકટ વ્યૂહના આગળ શત્રુના મૈન્યના ભાગ પાડી નાખના માટે ત્રિકોણ આકારનું મુખ બનાવીએ એટલે આ વ્યૂહ થાય છે તેના ગાળુના પૈડા મગરીના પગની પેટે વાળીને લ ગાની શકાય છે. શત્રુએ અર્ધચંદ્ર વ્યૂહ કરેલો હોય તે વખતે આપણા મથાન માટે શકટ વ્યૂહ ઉત્તમ અને તેવે વખતે શત્રુનો નાશ કરવા માટે મકર વ્યૂહ ઉત્તમ. સેનાપતિએ આપણી અને શત્રુની મંજ્યા ઉપરથી વિચારીને આ વ્યૂહ ગોઠવવો. ભારતીય યુદ્ધ વખતે બીજાધિતામહે પાચમે દિવસે આ વ્યૂહ ગોઠવેલો તેમ જ કર્ણે પણ સોળમે દિવસે ગોઠવેલો.

(૫) કમળ—ચક્ર વ્યૂહ જેવો જ છે પરંતુ આની જુદી જુદી પાખડીઓ શત્રુના નાશ માટે ઉપયોગી થાય છે. ચક્રવ્યૂહ મથાન માટે છે જ્યારે કમળ વ્યૂહ ચડાઈ માટે છે. દ્રોણાચાર્યે જયદ્રથની આસપાસ કમળ વ્યૂહ રચેલો આ વ્યૂહની પાખડીઓ કમળના દાડાની આસપાસ કરી શકે તેવી બનાવે છે એક પાખડી બે ઘડી સુધી યુદ્ધ કરીને ગાળુએ જાય છે અને તેની જગાએ ખીજી પાખડી

આવીને લહે છે. એથી સૈન્યને વિશ્રાન્તિ મળે છે અને શત્રુને ભેર કરી શકાય છે.

(૬) શ્રેણિકા—સાપની ચાલ જેવી સૈન્યની રચના કરવી તે શ્રેણિકા. અને તેનું મુખ શત્રુ તરફ થાય એટલે સર્પવ્યૂહ બને. લડાઈ વખતે ખાધાએ ખોદવામાં આવે છે, તે આ શ્રેણિકાના આકારની જ હોય છે. પ્રચંડ ઘાતક અશ્વોના મારાથી વિશેષ નુકસાન ન થાય તેટલા માટે તથા આપણું લશ્કર લાંબે મુઠ્ઠી ફેલાય તે માટે આવો વ્યૂહ રચવામાં આવે છે.

(૭) કૌંચ—ક્રૌંચનાં ભ્રમણાદિ પક્ષિઃ સંપ્રજાયતે । તાદૃક્ સંચારયેત્ ક્રૌંચવ્યૂહં દેશબલ યયા ॥

કૌંચ પક્ષીએ જોડે છે ત્યારે ફાયરના જેવો આકાર કરીને જોડે છે. આગળ એક, તેના પાછળ બે અને તેના પાછળ ચાર એવી યોજના તેમની હોય છે. શત્રુસૈન્યના બાગ પાડી નાખવા માટે આ વ્યૂહને ઉપયોગ થાય છે. તેને ‘મુઠ્ઠી-મુખ’ પણ કહે છે. શત્રુના ઘેરામાં સપડાઈ ન જવાય તે માટે આવો વ્યૂહ રચે છે અને શત્રુની સાંકળ બેડામાં પહેલાં જ તેને તોડીને આપણે બહાર નીકળી શકીએ છીએ. ભારતીય યુદ્ધને છઠ્ઠે દિવસે બીએ આવો વ્યૂહ ગોઠવેલો.

(૮) રથેન—સૂક્ષ્મગ્રીવં મધ્યપુષ્પં રથૂલ-પક્ષં મુ પંક્તિઃ । વૃહત્પક્ષં મધ્યગલપુષ્પં રથેન મુક્તે તનુ ॥

આગળ એક રથ, પાછળ સાત હાથી, ત્રીશ ઘોડેસવાર અને સો પાવદળ; આગળ બે આકાષત; મધ્યમાં આઠ રથ, ત્રીશ ઘોડેસવાર અને બે હાથી, આવી સૈન્યની રચના તે રથેન-વ્યૂહ. આ રચનામાં આગળ ચાંચ, બે આગળ પસારેલી પાંખ, પાછળ પગ અને છેડે પૂછડી હોઇને આખા સૈન્યનો મોરો મળે ત્યાં

ફેરવી શકાય છે. કાંકવ્યૂહ, ખત્રાકાવ્યૂહ અને કૌંચવ્યૂહના નાશ માટે આ વ્યૂહ રચવામાં આવે છે. આ વ્યૂહમાં ઘોડેસવારોની ભરતી વધારે હોય છે, કેમકે તે છૂટા હોઇને મળે ત્યાં મળે તે વખતે ઊતરીને ઝડપ મારવામાં ઉપયોગી થાય છે. પાંડવોએ પાંચમે દિવસે આ વ્યૂહ રચ્યો હતો. શ્રી શિવાજી મદારાગ પોતાના ઘોડેસવારોને ઉપયોગ આ રીતે ન-મળે તે વખતે મળે ત્યાં ઉતારીને-કરતા હતા.

(૯) ગરુડ—રથેનવ્યૂહના જેવો જ આ વ્યૂહ છે. પણ આનો વિસ્તાર વધારે હોય છે. રાખાપણમાં જણાવેલું છે કે સુગ્રીવે સમુદ્ર ઊતરીને સૈન્ય લંકા પાસે ગયું તે વખતે ગરુડ-વ્યૂહના ધોરણે તે સૈન્યને ગોઠવ્યું હતું.

દ્વારમાશ્રિત્ય લંકાયાઃ રામસ્તિષ્ઠતિ સાયુધઃ ।
ગરુડવ્યૂહમાસ્થાય સર્વતો હરિર્મિર્ઝતઃ ॥ ૧૨
(યુ. સ. ૩૦)

અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવું કે સુગ્રીવનું ‘અધુ’ સૈન્ય પાવદળ જ હતું.

રામરાવણયોર્યુદ્ધે હરયો વૈ પદાતયઃ ॥ ૧૪
(શાં. અ. ૬૫)
પણ આ ઉપરથી સુગ્રીવના સૈન્યમાં કેવી શિસ્ત હતી તે જણાઈ આવે છે.

ભારતીય યુદ્ધને બારમે દિવસે દ્રોણાચાર્યે ગરુડવ્યૂહ રચ્યો હતો. હાલનાં આરમારી કે વૈમાનિક યુદ્ધમાં બંધાં સૈન્ય છૂટાં છૂટાં અને થોડાં હોય છે પણ તેને કેન્દ્રીભૂત અને ચપળ રાખવાની જરૂર લાગે છે ત્યાં આવો વ્યૂહ કરવાનો હોય છે.

(૧૦) પુષ્કરિણી—ચારે તરફ પગથિયાં વાળા હોળની પેઠે સૈન્યની રચના કરવી તે પુષ્કરિણી. આવી રચના બચાવ માટે ઉપયોગી છે. આપણે હલ્દે ન કરતાં માત્ર બચાવ કરતા રહીને શત્રુને થકવી નાખવાનો હોય ત્યારે

આવો વ્યૂહ રચે છે અને સંધિ મળતાં જ આ વ્યૂહ તોડીને તેની 'માત્રાકાર' રચના કરીને શત્રુને ઘેરી શેવાય છે. વૉટધુંની લડાઇમાં ડ્યુકે ઑફ વેલિંગ્ટને આ વ્યૂહ રચ્યો હતો અને સંધિ મળતાં જ આ વ્યૂહ તોડીને 'માત્રાકાર' સૈન્ય બનાવીને નેપોલિયનનો પરાલભ કર્યો હતો.

આ સિવાય બલાકા, અગ્નિ, સિંહ, કાક, વગેરે અનેક વ્યૂહ છે. બલાકા વ્યૂહને શલાકા કે સૂચીમુખ પણ કહે છે. એ વ્યૂહ હોડ કિચનરે ટ્રાન્સવાલની લડાઇમાં બોઅર સૈન્યને ઘેરવા માટે રચ્યો હતો. અગ્નિવ્યૂહ યુરોપના છેલ્લા મહાયુદ્ધ વખતે વાસો વગેરે કિલ્લાઓને ઘેરવામાં જર્મન સેનાપતિએ રચ્યો હતો.

વ્યૂહલેહ.

સૈન્યમલ્પં વૃહદ્વાપિ દૃષ્ટ્વા માર્ગે રણસ્થલમ્ ।
ઘ્યૂહૈર્ઘ્યૂહેન વ્યૂહાભ્યાં સંકરેણાપિ કલ્પયેત્ ॥
મેત્તુકામઃ પરાનીકં સંહતૈરેવ મેદયેત્ ।
મેદરક્ષાપરેણાપિ કર્તવ્યા સંહતિસ્તથા ॥

શત્રુનો વ્યૂહ મેદવાનો હોય ત્યારે શત્રુ ઉપર ચડી જવાનો માર્ગ અને આપણો પાછલો માર્ગ (આપણને મદદ મળવાનો માર્ગ) એ બંને માર્ગ લક્ષમાં લઈને તથા રણસ્થળ આપણને અનુકૂળ છે કે નહીં તેનો વિચાર કરીને, શત્રુની જોડે પ્રતિવ્યૂહ રચીને લડવું. પ્રતિવ્યૂહ રચવામાં સમય પ્રમાણે કદાચ અનેક વ્યૂહ રચવા પડે. ભારતીય યુદ્ધ વખતે આવા અનેક વ્યૂહ એક જ દિવસે કરવા પડેલા. છટે દિવસે શરૂઆતમાં પાંડવોએ મકરવ્યૂહ રચ્યો, પણ પછીથી બપોર પછીના વખતે અભિમન્યુને આગળ

કરીને ભીમસેનને મદદ કરવા માટે 'સૂચીમુખ' વ્યૂહ કર્યો હતો.

તે કૃત્વા સમરવ્યૂહં સૂચીમુલ્લમરિન્દમાઃ ।
ત્રિભિર્દુર્ગોર્તરાષ્ટ્રાણાં તદ્રથાનીકમાહવે ॥

(ભી. અ. ૭૭)

તે જ પ્રમાણે તેરમે દિવસે દ્રોણાચાર્યે બ્યારે ચક્રવ્યૂહ રચ્યો ત્યારે સવારમાં પાંડવ સૈન્યે જુદો વ્યૂહ ગોઠવ્યો હતો, પણ પછી ચક્રવ્યૂહમાં પ્રવેશ કરવા માટે તથા આગળ અભિમન્યુના અને પાછળ યુધિષ્ઠિરના રક્ષણ માટે સર્વતોમુખ વ્યૂહ રચવામાં આવ્યો. એ સર્વતોમુખ વ્યૂહ માટે જણાવેલું છે કે, અમાર્ગશ્ચાષ્ટવલયી ગોલકઃ મર્વંતોમુલ્લઃ ॥ જેમાં અષ્ટ વલય હોય, જે ગોળ હોય અને જેમાં પેસવાનો માર્ગ ન હોય, તે સર્વતોમુખ વ્યૂહ.

શત્રુની જોડે લડવામાં શિસ્ત બરાબર પાળવી અને સંધથી જ લડવું, એમ શાસ્ત્રકોરો કહી ગયા છે.

વ્યૂહાનાં ચ સમારમ્ભાન્ દૈવગાન્ધર્વમાનુપાન્ ।
તૈરહં મોહયિષ્યામિ પાણ્ડવાન્ વ્યેતુ તે ચ્વરઃ ॥

(ઉ. પ. અ. ૧૬૫-૧૦)

બીભાચાર્યને સેનાપતિ પદનો અભિપ્રેક્ષ્યો તે વખતે દુર્યોધનને હિમ્મત આપવા માટે તેમણે જે બાપણ કયું તેમાં ઉપરનો શ્લોક આવેલો છે. એ શ્લોકમાં દેવ, ગંધર્વ અને અનુબંધના વ્યૂહો હું બાણું છું, એમ બીભાચાર્ય કહે છે. એ ઉપરથી વ્યૂહવિદ્યા એ અનેકાના અનુભવનું ફળ હોય એમ જણાય છે. તેથી જ વ્યૂહવિદ્યાને વ્યૂહશાસ્ત્ર તરીકે મહાભારતમાં ગણાવેલી છે.

વ્યૂહં ત પૂરયામાસુર્વ્યૂહશાસ્ત્રવિશારદાઃ ॥

(બી. અ. ૮૭-૨૦)

અર્થાત્ ભારતીય આર્યો આ વિદ્યાને પરિણતાવરયા સુધી લઇ ગયા હતા એમ જણાય છે. એના ઉપર ખુશીથી એક સોપાનતિક રચત્ર મંથ લખી શકાય.

સૈનિકોત્ શિક્ષણ.

લક્ષસન્ધાનવિક્ષેપઃ પદાદિન્યાસતઃ કલા ।

ગજાશ્વરથગત્યા તુ યુદ્ધસંયોજનં કલા ॥

સારથ્યં ચ ગજાશ્વદેર્ગતિશિક્ષાકલા સ્મૃતા ।

ઘાઘસંકેતતો વ્યૂહરચનાદિ કલા સ્મૃતા ॥

સંઘ્યાઘાતાકૃષ્ટિભેદૈર્મહ્યુદ્ધં કલા સ્મૃતા ।

કલાપંચકમેતદ્વિ ધનુર્વેદાગમે સ્થિતમ્ ॥

આદાનમાણુકારિત્વં પ્રતિદાનં ચિરક્રિયા ।

કલાસુ દ્વૈગુણૌ જ્ઞેયૌ દ્વે કલે પરિકીર્તિતે ॥

(શુક. અ. ૪, પ્રક. ૩)

સૈનિકોને ક્યા ક્યા વિષયો શીખવવા અને સૈનિકોએ શીખીને કેવા તૈયાર થવું, એ સંબંધમાં શુક્રાચાર્યે ઉત્કૃષ્ટ વર્ણન આપેલું છે. "પવિત્રા પ્રમાણે બરાબર જિભા રહેલું, અને ક્વાપત વખતે સૈનિકોએ પગ બરાબર પાડવા, તેનું નામ પદન્યાસ. ચક્ષો બરાબર મહત્ત્વ કરતાં અને ચલાવતાં આપડે તે કળા. ઘોડા, રથ અને હાથીને લાડાવું ઉત્તમ શિક્ષણ આપવું તે બીજી કળા. ઘોડા અને હાથીનું સારથીપણું કરવું તે ત્રીજી કળા. વ્યૂહરચના વગેરે વખતે ઉત્તમ રીતે વાહો બળવવાં તે ચોથી કળા. અને શત્રુને ખર્ચમાનમાં આઘાત કરીને તેને કુસ્તીમાં મારવો તે પાંચમી કળા. આવી પાંચ કળા ધનુર્વેદમાં જણાવેલી છે. કળા એટલે ડાઘપણ

કામ જલદી જલદી કરવું અને ધણો વખત કરવું".

આ રીતે સૈન્યનું બાહ્યાંગ જણાવ્યું. હવે તેના અંતરંગ માટે લખીએ.

શરીરં हि चलं शौर्यबलं सैन्यबलं तथा ॥

चतुर्थमास्त्रिकबलं पञ्चमं धीबलं स्मृतम् ।

पष्ठमायुर्वलं त्वेतैरुपेतो विष्णुरेव सः ॥

સૈન્યના માણસો હૃદયુષ્ઠ અને કષ્ટ સહન કરી શકે તેવા હોય, એ તે સૈન્યનું શરીરબળ. તેઓ શરવીર હોય એ તેમનું શૌર્યબળ. તેમનામાં સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા અને સંપદ હોય એ તેમનું સૈન્ય બળ અને ચોથું અસ્ત્ર બળ, એટલે શત્રુ કરતાં આપણાં અસ્ત્રો વધારે તીક્ષ્ણ હોય અને તે નિરંતર તૈયાર હોય. પાંચમું બુદ્ધિ બળ એટલે શત્રુના દાવ પેચ બાજુવાની અને તેને જીતવાની તાત્પર્યવાની બુદ્ધિ, અને છઠું આયુર્બળ. સૈન્યમાં સૈનિકોની સતત બરતી થતી રહે તે સૈન્યનું આયુર્બળ. આવી સતત બરતી પ્રજા સુખી હોય અને પ્રજાને સૈનિક શિક્ષણ મળતું રહે ત્યારે જ થાય. પ્રજા સુખી ક્યારે કહેવાય કે બ્યારે પ્રજાનું આંતર્ગાહ શત્રુઓથી રક્ષણ થાય અને વ્યવસ્થિત કારભારના યોગે પ્રજાની ઉન્નતિ થાય. આ રીતે પ્રજા સુખી હોય અને તેને સૈનિક શિક્ષણ મળે એ સિવાય તેનું આયુર્બળ વધવું શક્ય જ નથી. સૈન્યની આટલી તૈયારી જે કરે તે વિષય અગર પ્રત્યક્ષ ક્ષિત્ર જ ગણાય.

સૈન્યમાં નાન્ય અને ગાયન.

आवयेत् सैनिकान्नित्यं धर्मं शौर्यविवर्धनम् ।

सुसाधनृत्यगीतानि शौर्यवृद्धिकराण्यपि ॥

(શુ. અ. ૫-૮૬)

સૈનિકોમાં શૌર્ય વધારવા પરાક્રમની કથાઓ તેમને સંબળાવવી જોઈએ તથા ઉત્તમ વાદ્યો, નાચ અને ગાયનો પણ સંબળાવવાં જોઈએ. એટલે કે શૌર્યવૃદ્ધિકારક વાસ્તવ, નાચ, ગાયન અને વાદ્યોનો અભ્યાસ સૈન્યમાં ચાલવો જોઈએ. આ બધાં મનોરંજક સાધનો છે. સૈનિકોના શરીરની પેડે મનની પણ કાળજી રાખવી જોઈએ. મનુષ્યના મન અને દેહ બંનેને શિક્ષણ મળવું જોઈએ. વાદના અનેક ભેદ છે. ક્વાયત વખતે બળવવાનાં, લડાઈ વખતે બળવવાનાં, શોક વખતે બળવવાનાં અને મનરંજન માટે બળવવાનાં. નાચમાં પણ વીરનાચ જ જોઈએ. ભારતીય મુખ્ય યોદ્ધો અર્જુન તે નૃત્યકલા સારી જાણતો હતો એ હકીકત સુપ્રસિદ્ધ છે.

સ ચ ગાન્ધર્વમશિલં બ્રાહ્મમાસે માં નૃપ ॥
(વનપર્વ)

બીજમ પિતામહ યુદ્ધમાં નાચતા હતા.

સ નૃત્યન્ વૈ રથોપસથે દર્શયન્ પાણિલાઘવમ્ ॥
(ભી. અ. ૫૯-૨૨)

પાંડવોના સૈન્ય ઉપર હક્ષી કરતાં બીજમ પિતામહ રથમાં નાચતા હતા; એ વખતે બાણોનો જાણે વરસાદ વરસતો હતો, બીજમનું મનુષ્ય એ વખતે જોળ ચકરાવો શેરું ફેરવું હતું અને પિતામહ ધડીક ઉતારે તો ધડીક ફક્ષિણે અને ધડીક પશ્ચિમે તો ધડીક પૂર્વમાં ઝૂકેલા જણાતા હતા.

બીજમ પણ અનેક યોદ્ધાનાં નૃત્યોનાં વર્ણન ભારતીય યુદ્ધમાં લખેલાં છે. એટલું જ નહીં. પણ સત્તરમા દિવસે કણે રમેલો બૃહ જ જાણે નાચતો હોય એમ લાગતો હતો એવું પણ લખેલું છે.

નૃત્યતીવ મહાબ્યૂહઃ પરેપાં મયમાદધત્ ॥

(ક. અ. ૪૬-૨૭)

યુદ્ધદેવતા મહાદેવ, કાર્તિકસ્વામી અને બળપતિ પણ નૃત્યો માટે પ્રખ્યાત હતા. ઋગ્વેદમાં પણ યુદ્ધનાં નૃત્યોનો ઉલ્લેખ છે; એટલી નૃત્યકલા પ્રાચીન છે. (બુઓ વ્યા. યા. ખંડ ૧ પૃ. ૧૦ થી ૧૨.) વૃષ્ણિઓની નૃત્યકલાનું વર્ણન હરિવંશ અ. ૧૪૬ માં આવેલું છે. સિકંદર બાદશાહ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો તે વખતના ઇતિહાસનો લેખક એરિયન તે વખતનાં પ્રખ્યાત સાત્તાક રાજ્યો સંબંધે લખે છે કે “આ પ્રખ્યાત સાત્તાક રાજ્યો નૃત્ય અને ગાયનનાં પ્રેમી છે”.

આ બધા ઉપરથી ભારતીયોમાં નૃત્યકલા કેવી હતી તેનું દિગ્દર્શન થઈ આવે છે. હાલની વ્યવસ્થામાં ખાસ કરીને વીરનૃત્યો શરૂ થવાની જરૂર છે.

સૈનિકોએ ગાયન કેવાં ગાવાં, તે સંબંધમાં કૌટિલ્યે લખેલું છે :—

જાતિસંઘકુલકર્મયુક્તસ્તવં ચ યોધાનાં
વર્ણયેયુઃ ॥
(અધિ. ૧૦-૩-૪૭)

જાતિ (ક્ષત્રિય વગેરે), મંથ (અનેક લોક-સત્તાક રાષ્ટ્રો પૈકી જે એકસંપીમાં હોય તેઓનો સમુદાય), કુળ (દેશના રહીશ), કર્મ (જીવન વૃત્તાંત), અને વૃત્ત (સદાચાર), એ વિષયનાં ગાયનો ગાવાં. તે સૂતે ગાવાં. સૂત એટલે અહીં ઇતિહાસવેત્તા એવો અર્થ છે. બાદ લોકોએ પણ આવાં ગાયનો ગાઇને યોદ્ધાઓની સ્તુતિ કરવી. ભારતીય યુદ્ધમાં યુદ્ધ આટોપાયા પછી સંધ્યાકાળે વીરગાયન અને વાદન ચાલતાં હતાં.

ગીતયાદિત્રશદ્દેન વ્યઙ્ગીહન્ત ચક્ષસ્વિનઃ ॥

(બી. અ. ૮૬-૫૫)

મદારાધૃત્ત્વાં યોવાડા બોલાય છે તે વીર ગાયનનો જ એક પ્રકાર છે.

સૈન્યના ખેલો.

તે વખતે સૈન્યમાં હાથી, ઘોડા અને ગ્ય દના. એટલે હાથીની સાક્રમરી, ઘોડાની ચન્તો, હાથીની શરતો તથા પાપદ્ધોની કુસ્તીઓ વગેરે ખેલ ખેલાના હોય એ સ્વાભાવિક છે. રથોની શન્તો ગોદાવરી એ આજ ભારતીયોમાં ધણે પ્રાચીન છે. તૈતિરીય સંહિતા અને ધ્યાત્રિય મંથોમાં તે સંબંધી વર્ણનો છે. વાજપેય યજુના વખતે સત્તર રથને ઘોડા જોડીને તેની શરત ગોદાવી હતી. એ શરતની લંબાઈ આશરે સાડાત્રણ માઇલ હતી. એ વખતે સત્તર નગારાં એક સાથે વગાડીને આ શરતને ઉત્તેજન આપનાં હતાં. રાજસૂય યજુમાં પણ રથોની દોડાદોડ થતી જણાવેલી છે. હાંદોય ઉપનિષદમાં પણ આવી શરતોનો ઉલ્લેખ છે.

જરાસંધની ઊપગ્ની યજુનાના તીર ઉપર પડેલી હતી તેમાં સંધ્યાકાળે ઐનિઠોની કુસ્તીઓ થતી તેનું ગામો મંદિનામાં જણાવેલું છે.

જરાસંધો માગધેન્દ્રો દિગ્ગજયાય પ્રિનિર્ગતઃ ॥

યમુનાનિક્ષેતે તસ્ય શિશિરોઽમૃદિતસ્તતઃ ॥

હાથીની જોડે પણ લડાઈઓ થતી, એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. તેમ જ વીરોનાં દંડ યુદ્ધો થતાં એ પણ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. ક્ષેત્રે દંડ યુદ્ધ માટે અર્જુન પામે માગળી કરેલી; અને જરાસંધ અને બીમસેન વચ્ચે પણ દંડ યુદ્ધ થયેલું. પુરાણમાં કિમિયનોમાં પણ દંડ યુદ્ધ થતાં દર્શાવેલાં. ઇન્દ્રવંશમાં પણ એ વર્ષ પહેલાં દંડ યુદ્ધ ચાલતા દર્શાવેલાં.

શિષ્યસામ્રાજ્યાં નગરરચના જણાવેલી છે તેમાં સાંબંધનિક કામ માટે એકંદર નવ જગ્યા ગણવા જણાવેલું છે. તેમાં 'બલાસોક' એટલે સૈન્યોની ક્ષમાયતો તથા ખેલો જોવા માટેનો મંડપ હોવો જોઈએ એમ કહેલું છે.

વીરોનો ઇતિહાસ.

સૈનિકોએ વીર પુરષોનો ઇતિહાસ વાંચવો, સાંભળવો તથા ગાવો જોઈએ. લવ અને કુર્મી રામનો આવો જ ઇતિહાસ ગાયેલો તે બધા જાણે છે. હાલમાં જે રીતે વીરોનાં કૃત્યો (ચરિત્રો) લખવામાં આવે છે તેવી જ રીતે પ્રાચીન કાળમાં પણ લખાતાં હતાં. બોઅર લોકોના અચૂક લક્ષ્ય માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે એક બોઅર વીર દસ ગોળાઓ છોડે, તો તે નવ નદી પણ અગિયાર પ્રાણુ લે જ. તે જ પ્રમાણે દારી અને વિદેહ દેશના કાનિય કુમારો માટે શૂદ્રદારણ્યકમાં જણાવેલું છે.

યથા કાદયો વા યેદેહો યોમપુત્રઢગ્ગ્યં

ધનુરધિગ્ધ્યં છૂટ્યા ॥

હી ઘાળયન્તી સપત્નાતિ ધ્યાધિની

દસ્તે છૂટ્યોપતિષ્ઠેન્ ॥

(શુદ્ધ ૩-૮-૨)

એ કુમારો ધનુષ્યની છોડેલી દારી ધાળી ત્વરાથી ખાંધી લેતા અને શત્રુને અત્યંત ધાપવ દરે એવાં તીક્ષ્ણ અગ્નીનાં ખાણુ અચૂક છોડતા.

ખીજ પણ દેશના લોકો કેવા લડવંયા હતા તેની વિગત મદાખ્યાનમાં આપેલી છે.

પ્રાચ્યા માતંગયુદ્ધેષુ કુગન્ધાઃ કૃત્યોધિનઃ ॥

મથા ચચનકાંમોજા મધુરામભિનદ્ર યે ॥

एतेऽश्वयुद्धकुशला दक्षिणात्यासिचर्मिणः ।
 सर्वत्र शूरा जायन्ते महासत्त्वा महाबलः ॥
 (શાં. અ. ૧૦૧)

પ્રાચ્ય દેશના (ગંગા, યુષ્ક, મુહા, કામરૂપ, અને દક્ષિણના) લોકો હાથી યુદ્ધમાં નિપુણ છે. અને ગર્વિની ત્રાપાદાવાથી લડે છે. પશ્ચિમના

યવન, કંબોજ (પામીર), તથા મથુરાની આસ-પાસના લોકો હિતમ ધોડેસનાર છે. અને દક્ષિણના લોકો તત્તવાર બહાદુર છે. એ રીતે હિંદુસ્તાનના બધા પ્રાંતોમાં યુગ્વીર અને બળવાન લોકો છે. સ્થળસંકાયને લીધે આ વિષય હવે અમે આટલેથી જ અટકાવી દઈએ છીએ.

દે શ્રી સર બંગાધર ગણેશ પટવર્ધન, કે સી આયર્સ
રામસાહેબ, મિરજ (સિનિયર)

મહાવિદ્યાશાસ્ત્ર

(૧) લીમસેની (૨) હલુમન્તી (૩) જા'બુવન્તી (૪) જરાસ'ધી કુસ્તી.

ઉપોદ્ધાત.

—: લેખક :-

મૂરદાની ખેલોમાં કુસ્તીનો ખેલ ધણો મદદરૂપો છે. એ દિલ્હિસ્તાનવાસીઓનો મુખ્ય ગૃહીય ખેલ છે. દિલ્હિસ્તાનના પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ એનો અભ્યાસ કરીને પોતાનું શરીરસામર્થ્ય સુધારવું જોઈએ. હસરતની દૃષ્ટિથી જોતાં પણ તેમાં હસરત ધણી ઉત્તમ પ્રકારની થાય છે. શરીરના બધા રૂનાડુઓ અને શરીરની બધી-જુદી જુદી ઇન્ડ્રિયો એ કુસ્તી ખેલતાં કસાધને મજબૂત અને કાર્યક્ષમ બને છે. કુસ્તીના વ્યાયામથી શરીર જેવું તૈયાર થાય છે તેવું બીજી કોઈ હસરતથી થતું નથી, એવો યુરોપિયન વ્યાયામશાસ્ત્રજોનો પણ મત છે. વળી આ કુસ્તીની વિદ્યા એવી વિચિત્ર છે કે તેને જાણનારો ઓછી શક્તિવાળો માણસ પણ વિશેષ શક્તિવાળા પ્રતિસ્પર્ધી ઉપર જ્ય મેળવી શકે છે. કુસ્તી ખેલવાથી એકજુ શરીર જ તૈયાર થાય છે, એમ નહીં; પણ તેનું મન પણ તેટલું જ કાર્યક્ષમ બને છે. તેના અંતઃકરણમાં ઉત્તમ

ડૉ. શ્રી. સર ગંગાધર ગણેશ પટવર્ધન,
કે.સી. બાય. ઈ.,
રાજસાહેબ, મિરજ (સિનિયર).

પ્રકારનો આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપરાંત સમયસૂચકતા, હિમ્મત, આક્રમણશીલતા વગેરે અનેક પ્રકારના ગુણો પણ કુસ્તી ખેલતા રહેવાથી સંવર્ધન પામે છે. વળી તેમાં કોઇ પણ પ્રકારનાં સાધનની જરૂર પડતી નથી. ઘણી વખત કુસ્તી ખેલનારો માણસ પ્રતિસ્પર્ધીના હાથનું હથિયાર એકાએક ખેંચી લઇને તેના ઉપર પણ જય મેળવી શકે છે. જમૈયાની કુસ્તી, માકુની કુસ્તી, જિનોટ, લાડીના દાવ, તલવારના દાવ વગેરે પ્રકારના ખેલોમાં પણ મુખ્ય ભાગ કુસ્તીનો જ છે. તેટલા માટે, આ કુસ્તીના ખેલનો ઉપયોગ તરુણોએ અવશ્ય કરવો જોઇએ.

સુખાગ્રે આપણા પૂર્વજોએ આ કુસ્તીની ક્ષા ઘણી જ ઊંચી કોટિએ પહોંચાડેલી છે. વેદકાળથી જ હિંદુસ્તાનમાં મલ્લવિદ્યાનો પ્રચાર છે. શ્રીકૃષ્ણ, ભીમસેન વગેરે પૌરાણિક અનેક મહાનુ વિભૂતિઓએ આ વિદ્યામાં ઉત્તમ પ્રકારનું પ્રાવીણ્ય મેળવ્યું હતું એમ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. હાલ પણ કુસ્તી જોવાને લગ્નરો માણસો એકઠાં થાય છે. છેક આધુનિક સમયમાં પણ ગુલામ, ગામા વગેરે હિંદી મલ્લોએ જગતના મલ્લોમાં પહેલો નંબર મેળવેલો છે, અને તે હજુ સુધી પણ કાયમ રાખેલો છે. આવા મહત્વના મરદાની ખેલની સંપૂર્ણ માહિતી અમે પૂરેપૂરી વિગતથી મલ્લવિદ્યાશાસ્ત્ર ખંડ ૧ અને ૨ માં સચિત્ર આપેલી ય. તે માહિતીની પુનરુક્તિ વ્યાયામજ્ઞાનકોશમાં ન થાય, તેટલા સારુ આ વિષય અહીં અમે જુદા જ તરેહથી લખ્યો છે. કુસ્તી ધીખનાર અને શીખવનારને મુગમ પડે તે હેતુથી મલ્લવિદ્યાશાસ્ત્રના તે પુસ્તકમાં રમનારની જિભા રહેવાની સ્થિતિને અનુસરીને એને લગતા દાવાની માહિતી આપેલી છે, જ્યારે અહીં ફક્ત કુસ્તીના એ દાવાનો હેતુ લક્ષમાં રાખીને તે દાવાના જુદા જુદા ભાગ જતાવેલા છે.

આપણા દેશના પુષ્કળ મુશિક્ષિત માણસોની એવી સમજ થઇ ગઇ છે કે ખરી ટોપકડીના વખતે જાપાની કુસ્તી (જુજુત્સુ) વિશેષ ઉપયોગી નીવડે છે. તેનું કારણ એ છે કે એ જાપાની કુસ્તીમાં પ્રતિસ્પર્ધીને શિથિલ કરવાના કે જખમી કરવાના પ્રકારના અનેક દાવ આપેલા છે. તે પ્રકારના દાવ આપણી દેશી કુસ્તીઓમાં આવતા જ નથી, એમ તેઓ કહે છે. પણ આ સમજ ઘણી જ જૂલ ભરેલી છે. આપણી મલ્લવિદ્યામાં પ્રતિસ્પર્ધીને શિથિલ કે જખમી કરવાના, કે તેના પ્રાણ લેવાના પણ અનેક દાવ છે; પરંતુ તે દાવાનો ઉપયોગ દરરોજ રમનારાની કુસ્તીમાં કરવા દેવો ઇષ્ટ ન લાગવાથી તે દાવો કરવાની મનાઇ કરેલી છે. વળી, ગમે તે વિદ્યાર્થીઓને તેવા દાવો શીખવવામાં આવે, તો તેના દુરુપયોગ પણ થવાનો સંભવ; તેથી એ (હાનિકારક) દાવો યોગ્ય વિદ્યાર્થી જોઇને તેને જ શીખવવામાં આવે છે. અને એ જ કારણથી હંમેશના (સામાન્ય) કુસ્તીના ઇંગ્લેન્ડમાં એ પ્રકારના દાવો રમાતા જણાતા નથી. જાપાનની કુસ્તીનાં સચિત્ર પુસ્તકો છપાયલાં છે, તેમાં એ પ્રકારના પુષ્કળ દાવો આપેલા હોય છે. તે વાંચીને મુશિક્ષિત લોકોની ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સમજ થયેલી હોવી જોઇએ. આપણામાં એ પ્રકારના દાવાને નેસ્તીના દાવ કહેવામાં આવે છે.

કુસ્તીના જે જુદા જુદા દાવ છે તેને એકંદર વિચાર કરતાં તેના ચાર ભાગ થાય છે :—(૧) લીમસેની (શક્તિના દાવ)-કેવળ શક્તિથી જ થતા દાવ. (૨) હુનુમંતી- (યુક્તિના દાવ)-ખરેખર દાવ આ જ છે. આ દાવાને લીધે ઓછી શક્તિવાળો માણસ વધારે શક્તિવાળા પ્રતિસ્પર્ધીને ચીત કરી શકે છે. (૩) જાંજુવંતી-(જંધના દાવ)-પ્રતિસ્પર્ધીને ચીત ન કરતાં તેના હાથપગ બાંધીને તેને

પોતાના તાગામાં સેવાના દાવ અને
(૪) જરામંધી-(નેત્રીના દાવ)-હાથપગ
બાંધવાના અને પ્રતિસ્પર્ધીને જીવ સેવાના
દાવ.

કુત્તીના દરેક દાવ આ ચાર પ્રકાર પૈકી
કોઈ પણ એકમા આવી જાય છે શક્તિના દાવો
ગામડાના અડાણી કુત્તી ખેનનારાઓ મધુ કરે
છે. મારા ઉત્તાદ પામે શીખવાની તક ન મળ-
વાથી કેવળ શક્તિના જોર ઉપર આવા સોકો
પ્રતિસ્પર્ધીને ચીત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એને
'દાવ' નામ આપવું પણ યોગ્ય નથી. છતાં
આવા પ્રકારના અડાણી સોકોના જેવ પણ
દગ્ગોમા યાય છે. તેથી જ તેના કેટલાક નમૂના
'શક્તિના દાવ' તરીકે અહીં આપેલા છે. તે
૫ થી ખરેખરા (યુક્તિના) દાવોના કેટલાક
નમૂના આપેના છે. તેમા નમૂના દાખન એટલે
માકળો પણ આપેલી છે. અને રમનારા સરખા
કુશળ ભોય તો તેના દાવ તેઓ એક પછી એક
એકમગ્ગા કેમ કરી બતાવે છે તે જાણુવા માટે
એ નમૂના આપેના છે તે પછી 'બધના દાવ'
આપેના છે આપણે ત્યાં હાનની પ્રચલિત
કુત્તીઓમા પ્રતિસ્પર્ધીને ચીત કરવો એને જ
મુખ્ય ધ્યેય ગણવામા આવે છે. એટલે એ
બધના દાવોને વધારે મહત્ત્વ અપાતું નથી કેમ
કે એ દાવોથી પ્રતિસ્પર્ધી બંધાઈ જાય, પણ

ચીત થતો નથી, અને ચીત યાય નહીં ત્યાં સુધી
કુત્તી પૂરી થઈ ગણાય નહીં. એમ છતાં પણ
વિશેષ પ્રસંગે આ બધના દાવો ઉપયોગી થઈ
પડે તેના છે. માટે તેના પણ થોડા નમૂના
આપેના છે. અને ચોથા 'નેત્રીના દાવ' નામત
તો ઉપર જણાવેલું જ છે.

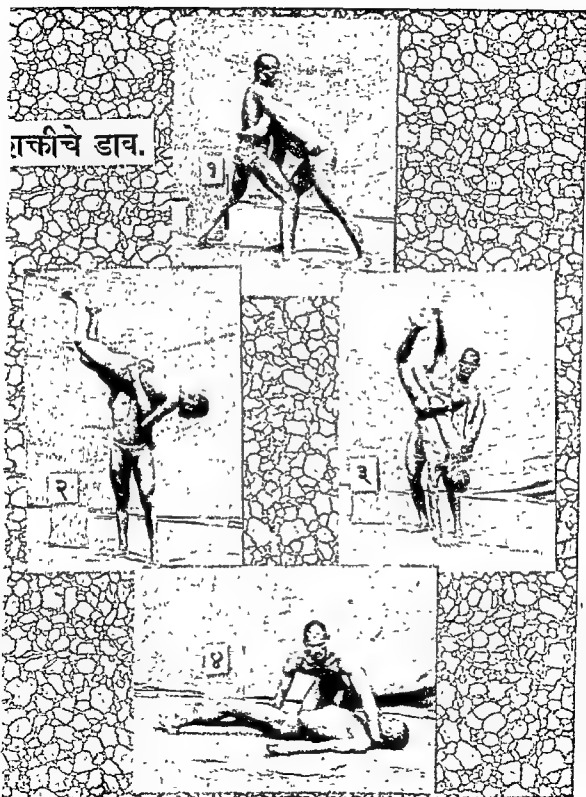
આ રીતે અહીં આપેલી કુત્તીની માહિતી
વાચકોને તદ્દન નવી તરેહની અને ઉપયોગી
જણાશે એવી અમારી ખાત્રી છે પુનાના પ્રસિદ્ધ
કુત્તીનાજ ગુલામ દસ્તગીરે આ ધણીખરા
દાવોના ચિત્રો આપેનાં છે. એટલે તે શાસ્ત્રીય
દૃષ્ટિએ જરોગર આપેનાં છે એ કહેવાની જરૂર
જ નથી. જ્ઞાનકોશમા અનેક વિષયોની માહિતી
આવવાની હોવાથી કુત્તીની આ માહિતી
દૂ કામાં આપવી પડી છે. જનતાદૂધી જનાઈનની
આ અદ્ધ મેના માન્ય યાય એવી શ્રી ગજનનના
ચંચુમાં પ્રાપ્તના છે.

આ વિષયની સંપૂર્ણ માહિતી જેને જોઈતી
હોય, તેને સારુ આ વિષયનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ
છપાયસો તૈયાર જ છે, તેનો ઉપયોગ કરીને
તેઓએ તે મેળવવી. છતાં પણ કહેવાની
બાગ્યે જ જરૂર છે કે આ વિષયની ગમે તેટલી
માહિતી પુત્તકમા આપવામાં આવેલી હોય તો
પણ જાણીતા ઉત્તાદ પાસેથી આ વિષય
જીખવાની જરૂર તો રહે છે જ.

૧ લીમસેની કુસ્તી (શક્તિના દાવ).

લંગોટનો નિકાલ-પ્રકાર પહેલો-(દાવ નં. ૧):—જંને રમનાર જમણા પવિત્રાથી સામસામે ઊભા હોય તેમાંથી એકે (આપણે) ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આગળ ધપીને આપણા ડાગા હાથથી બીજાની (સામાની) કમર પકડવી અને આપણો જમણો હાથ તેના જંને પગની વચમાંથી લઇને લંગોટની નીચે ધાકવો. પછી તેને (સામાને) આપણી છાતીથી પાછળ ધકેલવો અને જંને હાથવડે એકદમ જોર કરીને તેને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ઉપર ઊંચકવો. તે પછી ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે તેનું માથું નીચે અને પગ ઊંચે કરીને તેને જમીન ઉપર પાડીને ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે

ચિત્ર નં. ૧

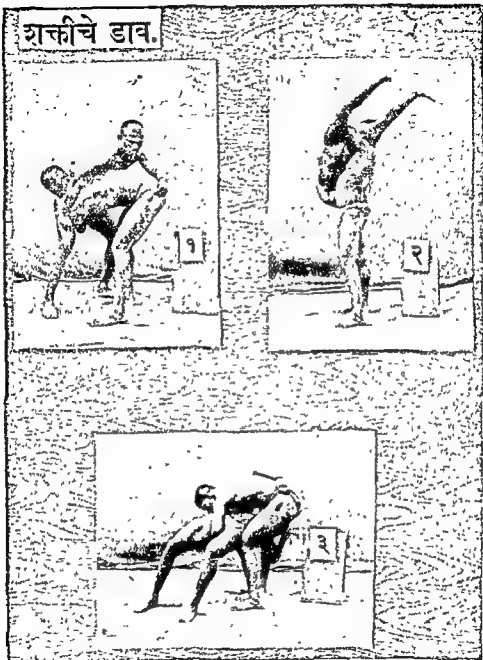
ચિત્ર નં. ૨

ચિત્ર નં. ૩

લંગોરનો નિકાલ-પ્રકાર બીજો-(દાન નં ૨).—
 માગેનો માણસ આપની માગે જવો હોય, તેની જમણી
 જગ નીચે આપણે ડોકું ઘાલી આપણા જમણા હાથથી
 તેની જમણી ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ધકેલી. પછી આપણે
 ડોકો દાઢ તે જ ચિત્રમાં જનારના પ્રમાણે તેના જ ને પગની
 વચ્ચેમાં થકને આગળી બાજુ
 થી અદર ધાનવો. તે પછી
 તેને એકદમ જોડથી ઉઠાવી
 ને ચિત્ર નં. ૨ માં જતાં ત્યાં
 પ્રમાણે આપણા જમણા
 ખભા ઉપર લેવો. અને
 તે પછી તેને એકદમ આગળ
 નમાવીને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે
 નીચે પાડી ચીત કરવો.

શક્તીચે ઢાવ.

ઢાવ નં. ૩

ચિત્ર સં. ૮-૧૦

લંગોટને નિકાલ-ઊલટો-(ઢાવ નં. ૩):—આપણી ડોક સામેના ભેરુના જમણા હાથ નીચે થઇને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પેઢી તરફ ફેરી અને આપણો જમણો હાથ તેની પીઠ ઉપર રાખીને તેની કમર પકડવી. તે જ વખતે આપણો ડાબો હાથ તેના જંને પગની વચમાંથી પાછલી બાજુ લઇને તેને આપણા જંને હાથથી મજબૂત પકડવો. અને તે પછી તેના પગ ઊંચે અને માથું નીચે કરીને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે તેને ઊંચકવો અને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે નીચે પાડી ચીત કરવો.

ચિત્ર નં. ૧

ચિત્ર નં. ૨

ચિત્ર નં. ૩

ચિત્ર નં. ૪

જડજડપા-કમર મોઢ-(દાવ નં. ૪):—ગમનાગઓ
જમણો પગ આગળ રાખીને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે એકમેકના
હાથ પકડીને ઊભા રહે, તે વખતે દાવ કરનારે મામાના પકડી
રાખેલા હાથ એટલેમ છોડી દધને પોતાના હાથ મામા બેરુની
બગનમા ધાનના અને તેને ચિત્ર નં. ૨ મા
બતાવ્યા પ્રમાણે જોરથી દાગવો. એમ
કરવામા આગળ જલ્દ મામાવાળાની પામે
જલ્દ પડે છે, અને તેને પકડવો પડે છે. એ
હાથથી તેને સળંગડ બથમા લીધા પછી
આપણી છાતીના જોરથી તેને પાઠળ
દાગવો અને હાથથી તેને આપણા તરફ
ખેંચવો એટલે તે ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે

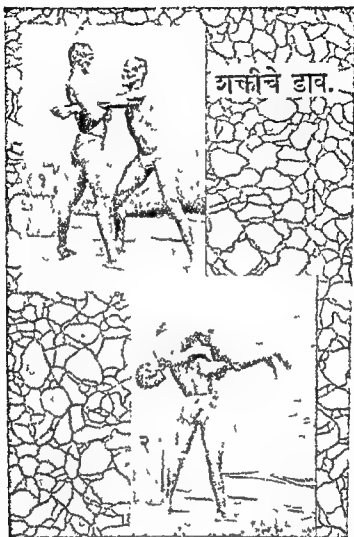
પાઠળ વાઢો થાય છે
તે જ વખતે તેને પાઠળ
વધારે દાગવો એટલે
ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે તે
પાઠળ ચીત પડે છે.

દાવ ન ૫

ચિત્ર સ. ૧૫-૧૬

હ ગોરનો દોલુ-નાંગર-લાટ-(દાવ ન ૫) —સામાનાળો ચિત્ર ન ૧ પ્રમાણે આપણી આગળ થોડી ઘડને ઉભો હોય, તે વખતે આપણે આપણો ડાબો હાથ તેના બે પગની વચ્ચે પાછળની બાજુથી ધાનીને તેના પેટ આગળની ચુકી તે હાથે પકડવી અને આપણો જમણો હાથ તેના પેટ નીચે ધાની તેને પકડવો પછી ડાબા હાથથી તેને ચિત્ર ન ૨ પ્રમાણે પાછળથી બિચકીને જમીન ઉપર પાડી ચીત કરવો

દાવ નં. ૧

ચિત્ર નં. ૧૭-૧૮

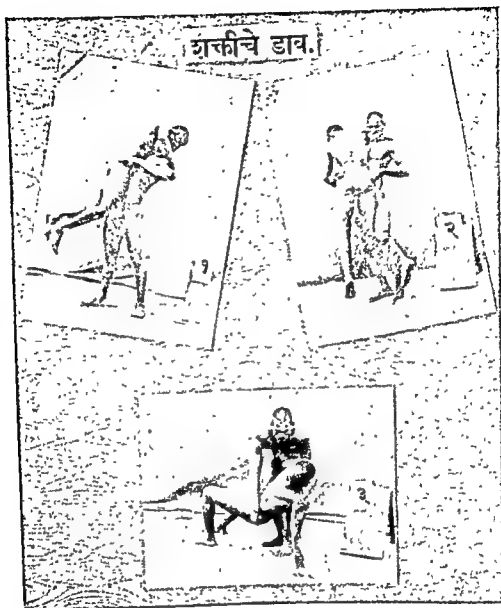
આરેજ-(દાવ નં. ૧):-મામાવાળો તેના હાથ આપણી બચતની નીચેથી ધાવીને આપણને પકડી રાખે, તે વખતે આપણે આપણા બંને હાથ તેના હાથની નીચે ધાવી આપણા જમણા હાથથી આપણા ડાબા હાથનું કાઢું મજબૂત પકડી રાખવું. પછી આપણા બંને હાથ વડે તેના બંને હાથ કોણીની નીચેથી ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જોરથી ઉપર દાખવા. તેના બંને હાથ આપણી બચત નીચે હોય છે તે આપણા બંને હાથ (બાહુ) થી સજબ હમચી રાખવા અને તેના હાથ જોરથી ઉપર ધકેલવા એટલે તેના હાથને વાણ લાગે છે. પછી આપણુ મારું તેની છાતીએ લગાવીને તેને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ઉપર ઊંચકીને જોરથી નીચે તેની પીઠ ઉપર નાખી સીત કરવા.

દાવ નં. ૭

ચિત્ર સં. ૧૬-૨૦

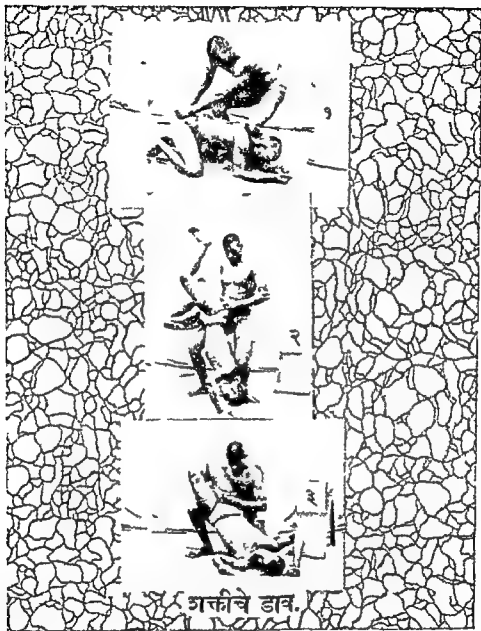
ડાક દાબીને ચીત કરવો-(દાવ નં. ૭):-સામાવાળો ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જમીન ઉપર ઘોડીવળાને ઊભેલો હોય, તે વખતે આપણે તેની ડાબી આજી ઊભા રહીને આપણે ડાબે હાથ તેની ડાઠ ઉપર મૂકવો અને આપણે જમણે હાથ તેના જાંઘની વચ્ચે પાછલી આજીથી ઝાલીને તે હાથ વડે તેની ચડી પેટ આગળથી પકડવી. પછી આપણા ડાબા હાથ વડે તેની ડાક ભેરથી નીચે દાબી જમણા હાથ વડે તેને પાછલી આજીથી ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ઊંચકવો અને તે પછી તે જ પ્રમાણે વિશેષ ઊંચકીને તેને પીઠ ઉપર નાખી ચીત કરવો.

હાવ નં. ૮

ચિત્ર સં. ૨૧-૨૩

સામેની મોહરીની ઉખેડ-(હાવ નં. ૮):-સામાવાળો આપણી સામે બિભો હોય તે વખતે તેની પાસે જઈને આપણા જાને હાથ વડે તેની ચઢી તેની જાને બાજુએ નીચેની બાજુથી આંગળાઓ ધાકીને પકડવી અને તેને છાતી વડે દગાવીને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે બિચકવો. પછી તોડ જાળવીને આપણો ડાબો પગ તેના પગ ઉપર પાછલી બાજુથી ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે મારીને તેને આપણી જમણી બાજુ ધકેલવો અને તેનો તોડ પાછલી બાજુ ગયો કે તેને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે પીઠ ઉપર નીચે પાડી ચીત દરવો. સામાવાળાના જાને પગ ઉપર ધકેલાઈ જાય તેમ તેના જાને પગને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે આપણા ડાબા પગ વડે બેઠી લાત મારવી એટલે તેને ચીત કરવાનું સુગમ પડે છે.

દાવ નં. ૯

ચિત્ર સં. ૨૪-૨૬

ગોઠણ—(દાવ નં. ૯) —ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે સામાનાભો જમીન ઉપર (ઘોડી થપ્પને) બેઠેલો હોય, ત્યારે આપણે તેની ડાબી બાજુ જવુ અને આપણી ડાબો ગોઠણ તેની ડાક ઉપર રાખી તેની ડાકને જોરથી નીચે દાગવી તે જ વખતે આપણા ડાગા હાથ વડે તેના જમણા કૂવા (ધગડા) ઉપરની ચફી અને જમણા હાથ વડે તેના ડાગા કૂવા ઉપરની ચફી પકડી પત્રી ગોઠણ વડે તેની ડાક નીચે દાગવી અને આપણા બન્ને હાથ વડે તેને પાઠની ગાજીથી ચફી પકડીને ચિત્ર નં ૨ પ્રમાણે ઊંચો ઊંચકવો અને તેને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે ચત્તો પાડીને ચીત ઝવેા પછી તેની ઊાતી ઉપર આપણો ગોઠણ ગળીને તેને દાગી રાખવો

દાવ નં. ૧૦

ચિત્ર સં. ૨૭-૨૮

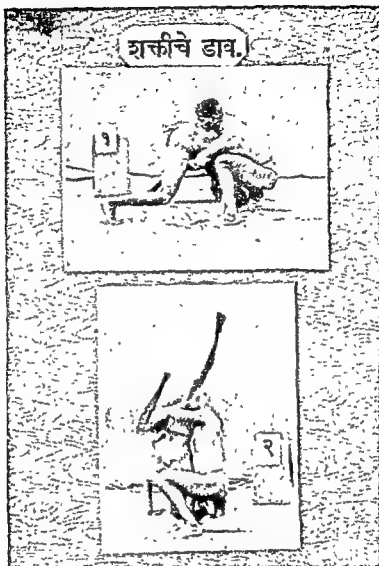
ભારીનો નિકાલ-(દાવ નં. ૧૦):-સામાવાજો આપણી સામે જોડો હોય, ત્યારે આપણા જમણા હાથ વડે તેના જાંઘે હાથ આપણી જમણી જાંઘુ લઇને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે નોરથી પકડવા, પછી આપણે ડાબો હાથ તેની પીઠ તરફથી લઇને તેના જાંઘે પગની વચ્ચેથી ધાલવો. પછી આપણા જમણા હાથ વડે તેને છાતી ઉપર ઊંચકવો અને ડાબે હાથે તેને ઉપર ધકેલીને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે જમીનથી ઉપર લેવો. પછી તેને જમણા હાથ વડે આપણી જાંઘુ ખેંચીને જમીન ઉપર ચત્તો પાડીને ચીત કરવો.

દાવ નં. ૧૧

ચિત્ર સં. ૨૯-૩૧

ચિત્તા પછાડ-(દાવ નં. ૧૧):—આપણે જમીન ઉપર બેઠા હોઈએ, અને સામાવાળા આપણી પીઠ ઉપર હોય, ત્યારે લાગ જોઈને આપણે આપણા અને હાથો વડે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે તેની ડોક પકડવી અને બંને હાથની આંગળીઓ એકમેકમાં બરાવવી. પછી ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જરા ઊંચા થઈને તેની ડોક જોરથી એકદમ નીચે અને આગળ ખેંચવી એટલે તે ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે આપણી આગળ ખેંચાઈ આવશે. તે તે પ્રમાણે ખેંચાઈ આવે તેટલા માટે આપણે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ઊંચા થયા હોઈએ તેમાંથી એકદમ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે નીચા વળી જવું. પછી ફરીને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે બેઠા થઈ જઈને તેને જોરથી ખેંચીને આગળ લાવવો અને ચીત કરવો.

હાવ નં. ૧૨

ચિત્ર સં. ૩૨-૩૩

હાંગોટની ઓળી—(હાવ નં. ૧૨):—સામાવાળો આપણી સાથે જમીન ઉપર બેઠેલો હોય ત્યારે આપણે તેની ડોક આપણા જમણા પગની અંધ વડે નીચે દાગવી અને આપણો ડાબો હાથ તેની જમણી બાજુથી ચેટ નીચે ધાલીને તેના જંને પગની વચ્ચેથી ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પાછળ લાવવો. પછી તેને આપણા ડાબા હાથ વડે ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે જોડે જોડાઈને તેને પીઠ ઉપર પાડી ચીત કરવો.

દાવ નં. ૧૩

ચિત્ર સં. ૩૪-૩૬

જોવડો પટ-(દાવ નં. ૧૩):—સામાવાળો આપણી સામે જોતો હોય ત્યારે આપણે એકદમ નીચા નમીને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે તેની આગળ બેસવું અને આપણા જંને હાથ તેના પગની બહારથી પાછળ લઇને તે ૧૮ ચિત્રમાં જતાવ્યા પ્રમાણે તેના જંને પગ ગોઠણની ઉપરની બાજુએ જોરથી પકડવા. આપણી ડોક તેની જમણી તરફ ચિત્ર પ્રમાણે રાખવી. ૧૪થી છાતી અને પગથી વિશેષ દાખ આપી તેને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે જીવડીને જોવા રહેવું. અને તે પછી તેના પગ આપણી ડાબી બાજુ તરફ ઉપર જોવવા અને તેને ઝપાટાબંધ ફેરવીને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે ચત્તો કરીને નીચે લાવવો તથા જમીન ઉપર પાડીને ચીત કરવો.

ગત્તીચે દાવ.

દાવ નં. ૧૪

ચિત્ર સં. ૩૭-૩૮

ઉપાદેશ-(દાવ નં. ૧૪).—સામાવાળો આપણી સામે પીઠ કરીને ઊભો હોય, ત્યારે આપણે આપણા ડાયા હાથ વડે તેની કમર પકડવી અને જમણા હાથ વડે તેના જમણા હાથનો દડ (ઉપરનો ભાગ) ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે પકડવો. આ વખતે આપણે ગોઠણથી જરા નીચે નમેતા ગહેલુ પછી એકદમ ગોઠણ દઢાર કરી દેવા અને તેને આપણી છાતીનો દાગ આપીને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે આપણા ડાયા અંગ ઉપર ઊંચકવો. પછી તેનું માથું નીચે અને પગ ઊંચા રાખીને તેને જમીન ઉપર ચત્તો પાડી ચીત કરવો. તેને એકદમ માથાબર નીચે પાડતા તેની ડાકને ધ્રુગ થવાનો સંભન છે

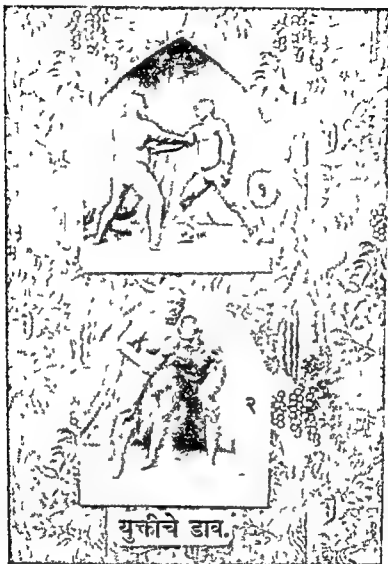

દાવ નં. ૧૫

ચિત્ર સંખ્યા ૩૯-૪૦

હાતાના ધક્કા- (દાવ નં. ૧૫):-સામાવાળા આપણા સામ જાગા હોય ત્યારે આપણે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણા જાને હાથના પંજા તેની હાતી સામે ધાવવા અને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે તેની હાતી ઉપર જોરથી ધક્કો મારીને તેને પાછળ ચતો પાડવો. સામાવાળો પવિત્રા પ્રમાણે જાગો નહીં હોય અને સીધા જ જાગો દશે તો તેનો તોલ જલદી જશે (અને તે જલદી પડશે).
૯ વ્યા. ગા.

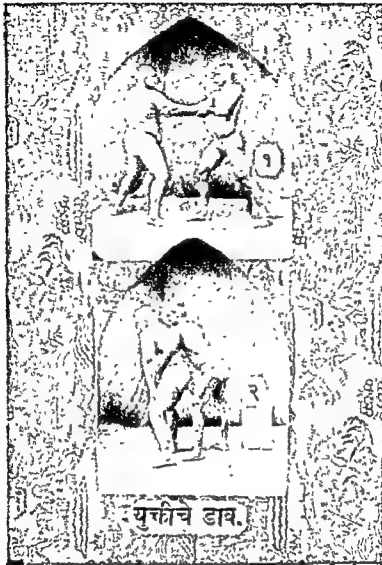
૨ હનુમંતી દુસ્તી-(યુક્તિના દાવ).

દાવ નં. ૧

ચિત્ર સંખ્યા ૪૧-૪૨

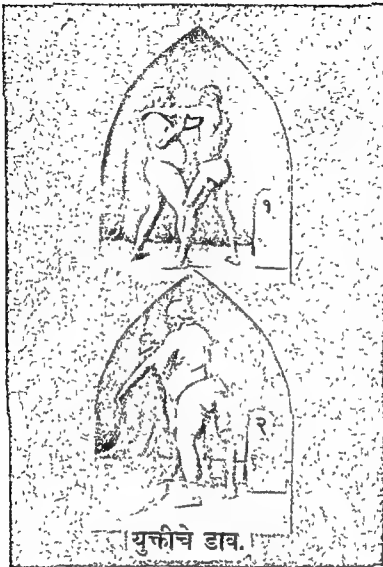
દુસ્તી-(દાવ નં. ૧):—આભાવાળો આપણી આગળ જોશે હોય ત્યારે તેના જમણા હાથનું ઠાંડું આપણે ડાબો હાથ અવળો કરીને તથા તે હાથનો અંગૂઠો નીચે છૂટો રાખીને તેના વડે પકડવું અને તેના જમણા હાથનો દંડ આપણા જમણા હાથ વડે અદરની આગુથી ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પકડીને જોભા રહેવું. પછી તેનું તે ઠાંડું ડાબા હાથ વડે નીચે જમણા હાથની યમન તરફ ઝટકા મારી ખેંચવું અને જમણા હાથ વડે પણ આપણી પોતાની તરફ પરંતુ જમણા હાથ બાણી ખેંચવું અને ડાબો હાથ છોડી દેવો. મતવળ કે એવી રીતે ખેંચતાં તે ફરી ગય અને તેની પીઠ આપણા તરફ આવે. પછી એ રીતે તે આપણી આગળ આવ્યો કે આપણે આપણા ડાબા હાથ વડે તેની કમર તથા જમણા હાથ વડે તેનો જમણો હાથ પકડીને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે જોભા રહેવું. આ દાવથી આપણે સામાવાળાની પીઠ ઉપર જઈ શકીએ છીએ. પછી પાઠવી આગુથી તેના ઉપર અનેક પ્રકારના દાવ કરી શકાય છે.

દાવ નં. ૨

ચિત્ર સંખ્યા ૪૩-૪૪

દસ્તીની તોડ-(દાવ નં. ૨):—આપણા હિપર સામાવાળો દસ્તીનો દાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો આપણો હાથ ખેંચીને તે આપણને તેના આગળ દાવે તે પહેલાં આપણે આપણા જમણા હાથ વડે તેના દંડ અંદરની બાજુથી ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પકડવો, અને બિલકી તેના પર જ દસ્તી કરવી. એટલે આપણા ડાબા હાથે તેના જમણા હાથનું કાંઠું પકડવું અને જમણા હાથે તેના દંડ પકડવો, અને જાને હાથે હિપર પ્રમાણે દસ્તી કરવી. તે પછી તરત જ તેને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે પકડીને બિલા રહેવું. તે પછી જુદા જુદા દાવ આપણે કરી શકીએ છીએ.

હાવ નં. ૩

ચિત્ર સંખ્યા ૪૫-૪૬

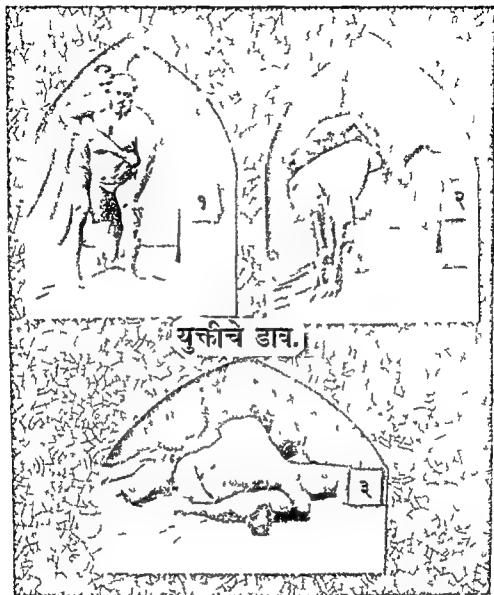
કોણીતાલ-(હાવ નં. ૩):—સામાવાળો તેનો ડાબો હાથ આપણા જમણા ખભા ઉપર રાખીને જોભો હોય, સારે આપણે આપણો ડાબો હાથ તેના જમણા ખભા ઉપર મૂકીને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જોભા રહેવું. પછી તે જ ચિત્ર પ્રમાણે આપણા જમણા હાથ વડે તેનો ડાબો હાથનો દંડ નીચેની ગાંઠથી પકડવો અને આપણો જમણો પગ પાછળ હોય તે આગળ લાવવો. તે પછી તેનો ડાબો હાથ આપણા જમણા હાથ વડે એકદમ જોરથી જીએ ઉપાડીને આપણા માથા ઉપર ઘસીને તેને પેઢી તરફ આપણી ડાબી ગાંઠ દેવો. એટલે તે ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે આપણી આગળ આવી જાય. પછી આપણા જમણા હાથ વડે તેની કમર પકડીને તેની પાછળ જોભા રહેવું.

દાવ નં. ૪

ચિત્ર સંખ્યા ૪૭-૪૯

દ'હલોટ-(દાવ નં. ૪):—સામાવાળો આપણા જમણા ખભા ઉપર તેનો ડાબો હાથ રાખીને બિભો હોય, ત્યારે આપણે આપણો ડાબો હાથ તેના જમણા ખભા ઉપર મૂકવો. પછી આપણો જમણો હાથ કોણીમાંથી વાળીને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે તેના ડાબા હાથની નીચે રાખવો. પછી તેનો ડાબો હાથ આપણા જમણા હાથ વડે એકદમ જોરથી ઊંચે ઉઠાડીને આપણા માથા ઉપરથી તેને આપણી ડાબી આંગુ દે'કવો, એટલે તે ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે આપણી આગળ અમી જાય. પછી તે આપણા ઉપર ટાંગનો દાવ કરે નહીં તેટલા માટે આપણે આપણી કમરને જમણી તરફ આંચકો આપીને અને આપણો જમણો પગ તેના ડાબા પગની પાછળ મૂકીને તે (સામાવાળા) ને આગળ આંચકો આપી ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે નીચે લાવવો. અને તેની કમર તથા હાથ તે ચિત્ર પ્રમાણે પકડીને બિલા રહેવું.

ઢાવ નં. ૫

ચિત્ર સંખ્યા ૫૦-૫૨

અંદરની ટાંગ-(ઢાવ નં. ૫) —આમાવાળો ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણી પાછળ ઊભો ઢાવ, ત્યારે આપણે આપણા જમણા હાથ વડે તેનો જમણો હાથ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પકડવો, અને આપણા જમણા પગ વડે તેના ડાબા પગને અંદરથી લપેટવો. તેનો હાથ આપણા હાથમાથી સરકી ન જાય તેટલા માટે તેના જમણા હાથનું કાફું આપણે આપણા ડાબા હાથ વડે મજબૂત પકડવું. પછી આપણે આપણો જમણો પગ એકદમ પાછળ ઊડાડવો. અને જમણો ખભો ઝડપથી નીચે જમીન તરફ નમાવવો. એટલે તે ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ઉપર ઊંચનાઇ આવશે. પછી આપણો જમણો ખભો જમીન ઉપર ટેકવો. એટલે તે જમીન ઉપર ચત્તો પડશે. પછી આપણુ ધડ (શરીર) તેના અગ્ર ઉપરથી બીજી તરફ લઇને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે તેને ચીત કરીને ઢાબી રાખવો.

ઢાવ નં. ૧

ચિત્ર સંખ્યા ૫૩-૫૪

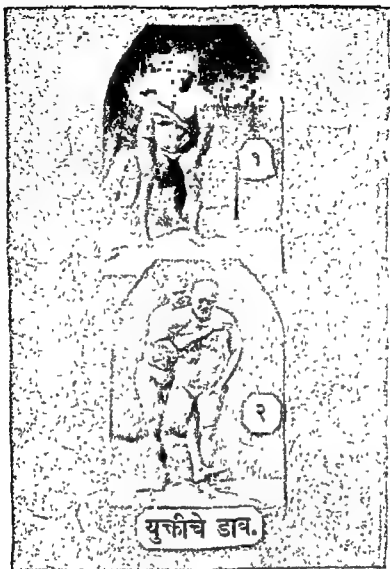
અંદરની ટાંગની હલ-(ઢાવ નં. ૧):-સામાવાળો આપણી પાછળ બિલો હોય, ત્યારે તેનો ડાબો હાથ આપણા ડાબા હાથ વડે પકડીને તેને તે બાજુની (ડાબી બાજુની) ટાંગ મારવાની છે એવું અવસાન ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે બતાવતું. એટલે તે બચાવ કરવા માટે તેની જમણી બાજુ તરફ સરકશે. તે વખતે આપણી જમણી બાજુ તરફ તેનો જમણો હાથ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે એક-દમ ખાંધી લઇને આપણે જમણી બાજુની અંદરની ટાંગ મારવી. આ રીતે તેને ફાવવાથી (હલ દાખવવાથી) તેના ઉપર હાવ કરવાનું સુગમ થાય છે.

દાવ નં. ૭

ચિત્ર સંખ્યા ૪૫-૪૬

અંદરની ટાંગની બાંધી-(દાવ નં. ૭):-ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે હાથ રાખીને સામાન્ય રીતે આપણા ઉપર અંદરની ટાંગનો દાવ કરવાનો છે એવું લાગે, ત્યારે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે તે આપણે હાથ સમજૂતી બાંધી લે તે પહેલાં આપણે એકદમ જોર કરીને આપણે જમણે હાથ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે પાછળ ખેંચી લેવો એટલે અંદાજ ચૂકવાથી તે તે જ ચિત્રમાં ગતાવ્યા પ્રમાણે આગળ નીચે આવશે.

દાવ નં. ૮

ચિત્ર સૂખ્યા ૫૭-૫૮

અંદરની ટાંગની રોટ-(દાવ નં. ૮):—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણે જાણ્યો હતો તેના જાણ્યા દાવ વડે પકડીને તે અંદરની ટાંગ આરવાનો ઢોલ, તેવામાં જ, આપણે તેણે આગળ આપ્યા અંગાલિ, આપણે આપણે ડાબો પગ જોરથી આગળ લાવીને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે તેના ડાબા પગની બહાર આડો રાખવો. એમ કરવાથી તેનો દાવ રોટાસ જશે (અટકશે).

દાવ નં. ૯

ચિત્ર સંખ્યા ૫૯-૬૦

એકેરી પટની ટાંગ-(દાવ નં. ૯):—સામાવાળો આપણી આગળ ઊભો હોય, ત્યારે તેના આગળ આવેલા જમણા પગને આપણે આગળ નમી જમને આપણા ડાયા હાથથી ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ઊંચો લેવો. પછી આપણા જમણા પગ વડે તેના ડાયા પગને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ટાંગ મારીને તેને ચીત કરવો.

યુક્તીચે હાવ.

દાવ નં. ૧૦

ચિત્ર સંખ્યા ૬૧-૬૨

ડગમેડી-(દાવ નં ૧૦) —સામાવાળો આપણી આગળ જિભો રહીને તે તેનો જમણો હાથ આપણી પીઠ ઉપર અવળો નાખે અને આપણા ઉપર અદરની ટાંગ માગવા સારુ તેનો જમણો પગ આપણા ડાગા પગને લપેટ, તો આપણે આપણે તોન પાછળ જાય તે પહેલાં આપણો જમણો પગ તેના ડાગા પગની અદરની બાજુ ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે મૂકવો. પછી એ-દર આપણા બને પગ વડે તેના બંને પગને જોરથી પાછળ હિડાડવા, અને આપણે આગળ નખીને આપણા બંને હાથ જમીન ઉપર ટેકવીને પડવું એટલે તે ચિત્ર નં ૨ પ્રમાણે ચીન પડે

દાવ નં. ૧૧

ચિત્ર સંખ્યા ૬૩-૬૪

લં'ગર-(દાવ નં. ૧૧).—સામાવાળો આપણી આગળ ઘોડીની પેટે બેઠો હોય, ત્યારે આપણે તેની કમર પકડવી. પછી એકદમ કમર છોડી દબને આગળ નમવું અને આપણો ડાબો હાથ તેના ડાબા પગના ગોદણની નીચે ઘાલીને તેનો તે પગ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જાંચો ઉપાડવો. તેનો પગ ઉપાડવામાં જોર આવવા સારુ તે જ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે આપણા જમણા હાથ વડે આપણો ડાબો હાથ પકડવો. પછી તેનો તે પગ વધારે જાંચો લઇને આપણી જમણી બાજુ ફરી તેને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ચત્તો પાડી ચીત કરવો.

દાવ નં ૧૨

ચિત્ર સંખ્યા ૬૫-૬૬

બાળસાંગડા-(દાવ નં. ૧૨) —સામાવાળો જમીન ઉપર જિંઘો પડેલો હોય, ત્યારે આપણે તેનો જમણો પગ ઉપાડીને અને આપણો જમણો પગ તેની બહારની આંગુથી ધાવીને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે તેના ઉપર બાળસાંગડા (મોઝ્યૂર) દાવ બાંધવો. પછી આપણો ડાબો હાથ તેની જમણી ધાડીને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે તેને જોડે વધતે આપણી જમણી આંગુ ફેંટી ચીત કરવો. તેનો પગ ઉપાડતાની સાથે આપણે આપણી જમણી જમીન ઉપર ટેકીને બેસવું.

દાવ નં ૧૩

ચિત્ર સંખ્યા ૬૭-૬૮

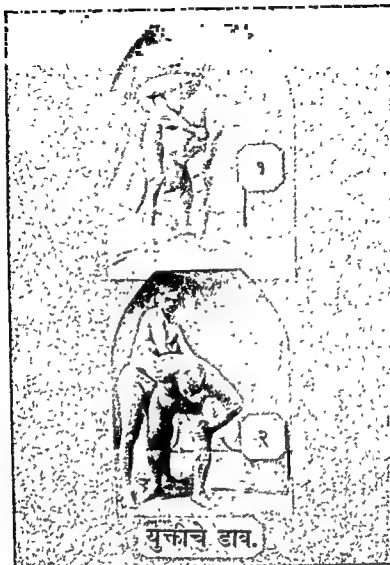
ગોદી—(દાવ નં. ૧૩) —સામાનાજો આપણી આગળ જમીન ઉપર બેસેલો હોય, સારે આપણે તેને હ મેસની પેંડે પકડીને તેની ડાબી બાજુએ બેસવું પછી તેનો ડાબો પગ જરા ઊભો ગણેલો હોય તેવો લાગ જોઈને આપણો ડાબો હાથ તેના તે ડાબા પગમા જહારથી ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે ગોઠવુની નીચે ઘાલીને તે પગ તે જ ચિત્ર પ્રમાણે જિયે ઉપાડવો. તે જ વખતે આપણે આપણો જમણો હાથ તેના જમણા ખભા ઉપરથી આગળ લાવીને તે જમણા હાથનું ઠાકુ આપણા ડાબા હાથથી પકડવું એટલે તે આપણા કમળમા આવશે પછી તેનો ડાબો પગ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે જિયે લઈને તેને પાછળ દાબી ચીત કરવો.

દાવ નં ૧૪

ચિત્ર સંખ્યા ૬૮-૭૦

અંદગતા ટાંગની તોડ પહેલી-ખડી લપેટ-(દાવ નં ૧૪) —ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે આપણે ડામે પગ સામાવાળો તેના જમણા પગથી બાધે તે પહેલાં આપણે આપણે ડામે પગ ઉપાડીને પાછની ગાળુથી તેના ડાગા પગની પાછળ ગોરણની નીચેના વળાડમાં બે થી ચિત્ર નં ૨ પ્રમાણે માગ્વો અને આણા જમણા હાથ વડે તે ચિત્ર પ્રમાણે તેને પમ્પીને ભેરથી પાડા કહેતો આ ને ક્રિયા એમ્દમ થતા જ મામાનાબાને ચીત કરી શકાશે

દાવ નં. ૧૫

ચિત્ર સંખ્યા ૭૧-૭૨

અંદરના ટાંગની તોડ બીજી—(દાવ નં ૧૫):—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણે જમણે

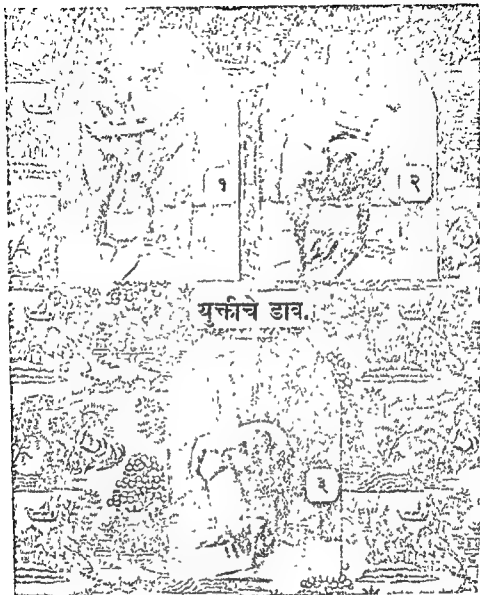
દાઘ બાંધીને સામાવાળો આપણા ઉપર ટાંગનો દાવ કરે, તેવામાં જ આપણે જરા તેનાથી પાછળ ખસી જવું અને આપણા જમણા દાઘ વડે તેનો જમણો દાઘ બાંધીને બીજાટો તેની પાછળ લેવો અને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે તેની પીઠ ઉપર ચડાવવો. પછી તેને આપણી જમણી તરફ ઝપાટાબંધ ફેરવીને ચીત કરવો.

દાવ નં. ૧૬

ચિત્ર સંખ્યા ૭૩-૭૫

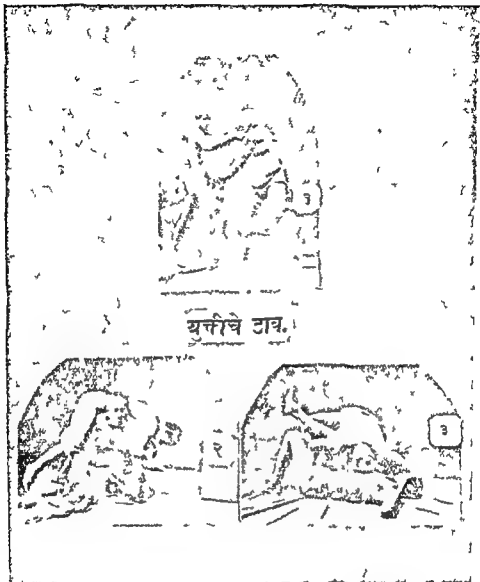
બહારની ટાંગ—(દાવ નં. ૧૬):—સામાવાળો આપણી પાછળ જીતો હોય, ત્યારે આપણે તેનો જમણો હાથ આપણા જમણા હાથ વડે બાંધવો અને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણો જમણો પગ તેના જમણા પગ ઉપર બહારથી લપેટવો. પછી આપણા પગ વડે તેને પાછળ ઊંચે ઊંચકવો અને આપણે ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે આગળ નમવું. પછી આપણો જમણો ખભો જમીનને અડધાડીને પડી જવું અને તે જ અવસાનમાં તેના અંગ ઉપરથી પેલી બાજુ થઈ ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે તેને ચીત કરીને દાખી રાખવો.

ઢાવ નં. ૧૭

ચિત્ર સંખ્યા ૭૬-૭૮

કમરની ઢાંડ-(ઢાવ નં. ૧૭):—સામાવાળો આપણી જમણી બાજુ ઊભો હોય, સારે આપણો જમણો હાથ તેના ડાયા હાથની નીચેથી તેની પીઠ ઉપરથી લઇને તેની કમર પકડવી, અને આપણા ડાયા હાથ વડે તેનો જમણો હાથ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પકડીને ઊભા રહેવું. પછી એકદમ કમરમાંથી આગળ વળીને આપણો જમણો પગ તેની આગળ મૂકવો અને તેના પેટ નીચે આપણી પીઠ આવે એવી રીતે કરવું. પછી બરાબર સીધા થઇને તેને આપણી કમર ઉપર ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ઊંચકવો. અને પછી તે જ ઝોડમાં તેને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે વધારે આગળ લાવીને જમીન ઉપર ચત્તો પાડી ચીત કરવો.

દાવ નં. ૧૮

ચિત્ર મખ્યા ૭૬-૮૧

કલ્પાજગ-પ્રકાશ પહેલો-(દાવ નં. ૧૮) — મામાનાળો આપણી આગળ જોતો કોય, તે વખતે આપણે આપણા ડાયા હાથ વડે તેના જમણા હાથનો દડા અદગની ગાગુથી મગજૂત પડવો, અને આપણા જમણા હાથ વડે તેના ડાયા હાથનું કાંડું ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે પડીને જોતો જેવું પછી એદમ આગળ વળી આપણી ડાયા ગાગુ ફરી તેના જમણા હાથ નીચેથી આપણુ માણુ કાઢીને ચિત્ર નં ૨ પ્રમાણે નીચે બેઠી જડુ તે જ વખતે આપણે જમણો હાથ તેના જમણા પગની પાછળથી ગોઠણની નીચેના બાગ ઉપર સૂચીને તેનો તે પગ ચિત્ર નં ૩ પ્રમાણે પડવો પછી તેનો તે હાથ તથા તે પગ આપણી તરફ ખેંચના અને તેને આપણા નાથા ઉપરથી આગળ ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે જમીન ઉપર ચત્તો નાખવો તથા તેની ઢાની ઉપર આપણ માથુ રાખી તેને દાબી રાખવો.

દાવ નં. ૧૯

ચિત્ર સંખ્યા ૮૨-૮૩

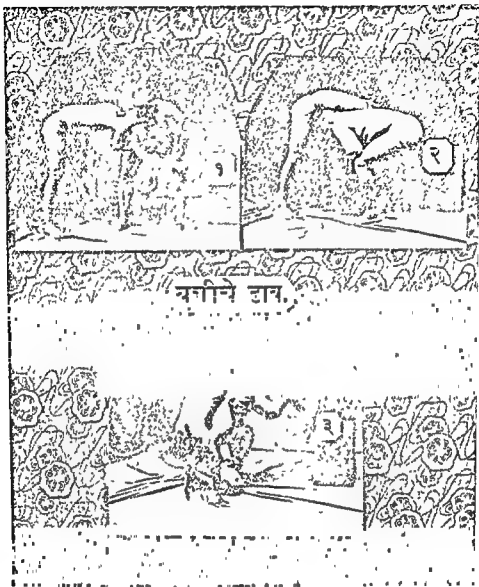
કલાજંગની તોડ-પ્રકાર પહેલો-(દાવ નં. ૧૯):-ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે સામાન્ય વાળાએ આપણા ઉપર કલાજંગ કરવા માટે આપણને પીઠ ઉપર લીધા હોય, તો તે વખતે તે આપણને આગળ નાખે તે પહેલાં આપણે આપણો તોડ પાછળ નાખીને આપણો ડાબો પગ ઉચકીને તેની ડાબી બાજુ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે પાછળથી લાવવો અને તેને આપણા જમણા હાથ વડે પાછળ લાખીને ચીત કરવો.

દાવ નં. ૨૦

ચિત્ર સંખ્યા ૮૪-૮૬

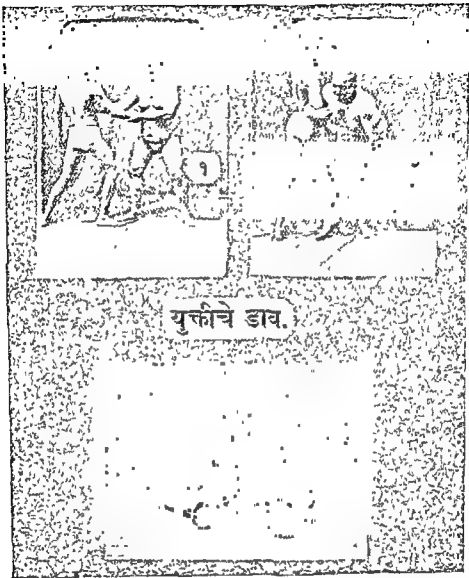
કલાજંગ-પ્રકાર બીજો-(દાવ નં. ૨૦):—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણા જમણા હાથ વડે સામાવાળાનો જમણો હાથ પકડીને ટાંગ મારવાની તૈયારી કરવી. એ પ્રમાણે કરવાથી તે અચાવ માટે પાછળ આપણી ડાબી બાજુ સરકશે. તે વખતે આપણે તેનો પકડેલો હાથ તેવો જ પકડી રાખીને કમરમાંથી વળાને તેના પેટ નીચેથી આપણી જમણી બાજુ (ખસીને) ફરીને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે બેસી જવું. અને આપણે ડાબો હાથ તેના ડાબા પગની પાછળ ધાલીને તેનો તે પગ પકડવો. પછી આપણા જમણા હાથ વડે તેને નીચે ખેંચીને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે તેને નીચે લાવવો અને જમીન ઉપર નાખી ચીત કરવો.

દાવ નં. ૨૧

ચિત્ર સંખ્યા ૮૭-૮૮

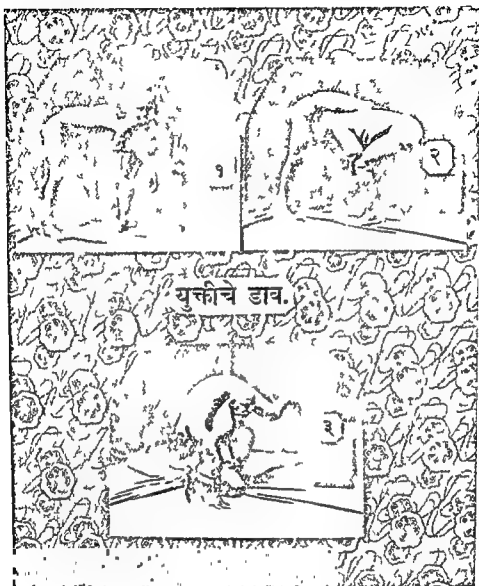
કલાજંગ-પ્રકાર ત્રીજો-(દાવ નં. ૨૧):—સામાવાળો આપણી પાછળ જીભો દોવ, તે વખતે આપણે તેનો જમણો હાથ આપણા જમણા હાથ વડે ટાંગ મારતાં પકડાય છે તે પ્રમાણે પકડવો. એ પ્રમાણે પકડવાથી તે ટાંગ લાગે નહીં તેટલા માટે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ગામ્બુએ ખસે છે. તે વખતે આપણે આપણી જમણી ગામ્બુએ તેનો પકડેલા હાથ તેમ જ રહેવા દઈને તેના પેટ નીચે ધકેલે ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ખસતા જવું. પછી તે જ ગામ્બુ વધારે ખસી જઈને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે થેસી જઈને તેને ઊંચે ઊંચકવો. આ પ્રમાણે ખસતી વખતે તેના ડાયા પગના ગોણાની નીચેના ભાગમાં આપણો ડાબો હાથ કલાજંગ પ્રમાણે ધાકવો. પછી જમણા હાથ વડે તેને નીચે દાખીને ચીન કરવો.

દાવ નં. ૨૨

ચિત્ર સંખ્યા ૬૦-૬૨

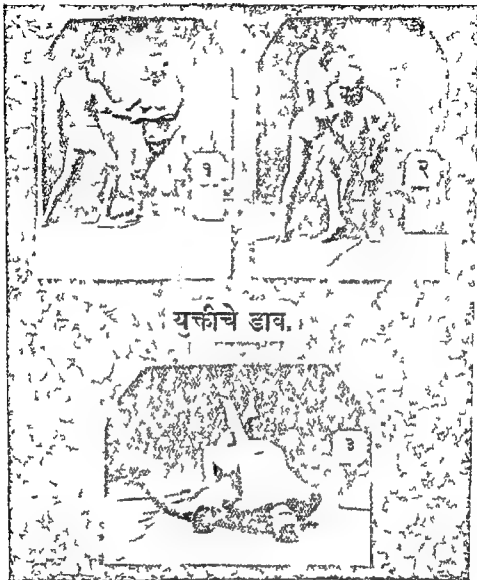
સડી-(દાવ નં. ૨૨):—સામાનાળો આપણી સામે ઊભો હોય, તે વખતે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે તેનો હાથ દરતીના દાવ પ્રમાણે પકડવો. પછી દરતી પ્રમાણે તેનો તે હાથ ખેંચીને આપણે આગળ ધપવું અને આપણો (જમણો) પગ તેના જમણા પગની અંદરથી લઇને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે રાખવો. તે વખતે તેનો જમણો હાથ આપણા જમણા હાથ વડે આજ ચિત્રમાં જતાવ્યા પ્રમાણે પકડી રાખવો. પછી આપણા (જમણા) પગ વડે તેનો જમણો પગ આપણી નરદ્ જોરથી ઊંચે ખેંચવો અને તેને હાથ વડે પાછળ દાખીને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે ચીત કરવો.

દાન નં ૨૧

ચિત્ર મધ્યા ૮૭-૮૯

હાજીંગ-પ્રતાર નીતિ-(દાન નં. ૨૧) —સામાનાગો આપણી પાછગ બિભો રાય, તે વખતે આપણે તેના જમણા હાથ આપણા જમણા હાથ નડ ટાંગ મારતા પમ્ડાર કે તે પ્રમાણે પન્ડો એ પ્રમાણે પ ડનાથી તે ટાંગ નાગે નહીં તેટના માટે ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે ગાનુએ ખમે કે તે વખતે આપણે આપણી જમણી ગાનુએ તોય પમ્ડેતા હાથ તેમ જ રહેવા દઈને તેના પેટ નીચે થાને ચિત્ર ૨ પ્રમાણે ખમતા જયુ પડી તે જ ગાનુ વધારે ખ ઠી જઈને ચિત્ર નં ૩ પ્રમાણે મેમી જઈ તો જીવે જીવમ્બે આ પ્રમાણે ખમતી વખતે તેના જાયા પગના ગોણુની નીચેના ભાગમા આપણો જમો હાથ ના ટંગ પ્રમાણે વાનવો પછી જમણા હાથ નડે તો નીચે દાખીને ચીન કરવો

દાવ ન ૨૦

ચિત્ર મ પૃષ્ઠા ૮૦-૮૧

સડી-(દાવ ન ૨૦) —માનાનાગો આપણી માગે બોલો રાન, તે વખતે ચિત્ર ન ૧ પ્રમાણે તેનો હાથ દગ્તીના દાવ પ્રમાણે પડેલો. પછી દગ્તી પ્રમાણે તેનો તે હાથ ખેંચીને આપણે આગળ ધપાવુ અને આપણો (ભણેલો) પગ તેના જમણા પગની અદરથી નહીં ચિત્ર ન ૨ પ્રમાણે ગાંધવો તે વખતે તેનો જમણો હાથ આપણા જમણા હાથ વડે આજ ચિત્રમા મતા યા પ્રમાણે પકડી લખવો. પછી આપણા (જમણા) પગ વડે તેનો જમણો પગ આપણી તરફ નેરથી ઊંચે ખેંચવો અને તેને હાથ નડે પાછળ દાગીને ચિત્ર ન ૩ પ્રમાણે ચીન કરવો.

દાવ નં. ૨૩

ચિત્ર સંખ્યા ૯૩-૯૪

સડીની હૂલ-(દાવ નં. ૨૩):—ચિત્ર નં. ૧ અભાણે સામાવાળાનો હાથ પકડીને આપણે તેના ઉપર દસ્તી કરીને તેની પાછળ જવાના એવી હલ ગતાવધી અને દસ્તીનો દાવ ન કરતાં ચિત્ર નં. ૨ અભાણે સજા કરીને તેને ચીત કરવો.

દાવ નં. ૨૪

ચિત્ર સંખ્યા ૬૫-૬૭

સકીની તોડ-(દાવ નં. ૨૪):—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે સામાવાળો આપણાં ઉપર સફીનો દાવ કરે, તો આપણો તોવ પાછળ જાય તે પહેલાં આપણે આપણો જમણો હાથ એકદમ નેરથી આપણી જમણી જાણુ ઝપાટાજપ ખેંચી લેવો, અને (તે રીતે) આપણો હાથ છોડાવી લઇને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે તેની જાણુએ જવું. આપણે એકદમ હાથ ઠાટી લીધેલો હોવાથી અને મામતવાળાએ પોતાનો તોડ દાવ કરવા માટે આગળ લીધેલો હોવાથી તે ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે નીચે નમે છે. આપણે લાગતા જ (તે વખતે) તેના ઉપર ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે મવારી કરીને તેને ચીત કરવો.

ઘોળીપાટ—(દાત્ર નં. ૨૫):—સામાનાજો આપણી સામે જોભો
હોય, તે વખતે આપણે તેનો હાથ આપણા જાંને હાથ વડે ચિત્ર નં. ૧
પ્રમાણે પકડવો. પછી એકદમ આપણી ડાબી બાજુ ફરી તેના પેટની નીચે
ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે જવું અને તેનો હાથ આપણા જમણા ખભા ઉપરથી
આગળ હાવીને પકડી રાખવો. આ રીતે ફરતી વખતે આપણે આપણા
ગોઠણમાંથી વળાને તેની આગળ જવું અને (પછી) નીચે બેસીને તેનો હાથ
ખેંચીને તેને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે પીઠ ઉપર ફેરવો. તે પછી એકદમ તેને
તેટલા જ જોરથી આપણી આગળ ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે ખેંચી આણવો
અને જમીન ઉપર પાડી ચીત કરવો.

હાથ નં ૨૬

ચિત્ર સંખ્યા ૧૦૨-૧૦૪

ઊલટી ખેંચ-(હાથ નં. ૨૬) —સામાવાળી આપણી સામે બેઠો હોય, તે વખતે આપણે તેના જમણો હાથ આપણા ડાબા હાથ વડે ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે પકડવો, અને આપણો જમણો હાથ તેના ડાબા ખભા ઉપર થઈને તેની ડોક ઉપર મૂકવો. પછી તેને આગળ ખેંચવો એટલે તે પોતાનાં તેના પાછળ નાખે તે પહેલાં આપણે એટલમ આગળ નમી જઈને આપણા જમણા હાથ વડે તેના ડાબા જમનો પગે અદરની બાજુથી ચિત્ર નં ૨ પ્રમાણે પકડવો, અને એટલમ અપાટાન થ તે પગ ઉપાડી આપણી જમણી તરફ ચિત્ર નં ૩ પ્રમાણે ઊંચો આણવો. ઉપર બતાવેલી બધી ક્રિયા જ નદીથી અને રક્તિથી થશે તો સામાવાળો પાછળ પડીને ચીત થશે

દાવ નં ૨૭

ચિત્ર સંખ્યા ૧૦૫-૧૦૭

ચક્રીગિરા-(દાવ નં ૨૭) —સામાવાળો આપણી સામે બેઠો હોય, તે વખતે આપણે આપણો જમણો હાથ તેની ડાબી બાજુથી પાછળ લઈને ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે તેની જમણી બાજુની ચક્રી પકડી પછી તેનો ઝોક પાછળ હોય એવો નાગ બેઠને આપણે આપણો ડાબો પગ ચિત્ર નં ૨ પ્રમાણે આગળ લાવી તેનો (જમણો) પગ (આપણો ડાબો હાથ તેના જમણા પગની અંદર ધાનીને) તે જ ચિત્ર પ્રમાણે બાંધે બેસાડવો પછી તેનો તે પગ વધારે બાંધે લાંબા આપણે આપણી જમણી તરફ ફરી ચક્રર લેવું અને તેને ચિત્ર નં ૩ પ્રમાણે ચીત કરવો.

દાવ નં. ૨૮

ચિત્ર સંખ્યા ૧૦૮-૧૦૯

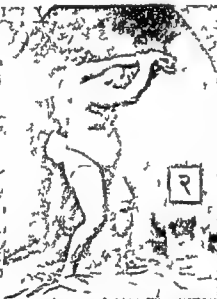
લેંસ પછાડ-(દાવ નં. ૨૮):—સામાવાળો જમીન ઉપર હોય, ત્યારે આપણે તેની જમણી પાશુમાં બેસવું. પછી આપણો જમણો હાથ તેના જમણા હાથની જમણમાંથી લઇને તેની ડોક ઉપર ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે રાખવો. પછી આપણો ડાબો હાથ તેના પેટ નીચેથી લઇને તે હાથ વડે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણો જમણો હાથ પકડવો. પછી જંને હાથ વડે તેની ડોક આપણા તરફ ખેંચવી અને આપણા હાથ વડે તેને જમીન ઉપર ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે દાખવો. પછી તે જ રીતે વિશેષ ખેંચીને તેને ચીત કરી છાતી વડે દબાવી રાખવો.

દાવ નં ૨૯

ચિત્ર મંખ્યા ૧૧૦-૧૧૨

સીધી ખોચ—(દાવ નં. ૨૯):—સામાવાળો આપણી આગળ બિન્નો હોય, તે વખતે આપણે તેનો જમણો હાથ આપણા ડાયા હાથ વડે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પકડવો. પછી તેને આગળ આપણી તરફ ખેંચવો. એટલે તે પાછળ તોય નાખી આપણને રોકશે તે વખતે આપણે એકદમ આગળ નખીને આપણા જમણા હાથ વડે તેના જમણા પગનું કાંડું (ઘૂટીની ઉપરનો ભાગ) અંદરની યાગુથી પટ્ટીને જોરથી તેને ઉપર તિરકસ ખેંચી આપણી જમણી યાગુ તરફ ચિત્ર નં ૨ પ્રમાણે લેવો, પછી તેનો તે પગ વિશેષ ઊંચે ખેંચીને અને તેનો તે હાથ આપણી ડાબી તરફ ખેંચીને તથા આપણે આપણી ડાબી તરફ ફરી જમીને તેને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે જમીન ઉપર પાડી ચીત કરવો.

युक्तीचं डाव.

ગિર્દિખાહ-(દાવ નં. ૩૦):—સામાનાજો આપણી સામે જિભો હોય, તે વખતે તેનો જમણો હાથ આપણે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જાને હાથ વડે પકડવો. પછી તેનો તે હાથ જોયો કરીને આપણે આપણું માથું નીચે નમાવીને આપણી જમણી તરફ તેના તે હાથ નીચે ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ફરવું (આવી જવું.) પછી તેનો પકડી રાખેલો હાથ તેમ જ રાખીને અવજો ફેરવવો અને તેને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે આગળ આણવો અને તેની કોણી ઉપર આપણા માથાનો ખરાબર દાખ આપવો એટલે તે આપણા કમળમાં આવશે. પછી આપણા ડાબા હાથ વડે તેની કમર અને જમણા હાથ વડે તેનો જમણો દંડ પકડીને ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે જિભા રહેવું. આ દાવ તેની પીઠ ઉપર જવા માટેનો છે. એટલે તે પછી તેના પર કોઈ બીજો દાવ કરીને તેને ચીત કરી શકાય.

હાવ નં ૩૧

ચિત્ર સંખ્યા ૧૧૭-૧૧૯

અગાલખંધી—(દાન નં ૩૧) —સામાવાળો ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે આપણી આગળ ઘોડી થઇને ઊભો હોય તે વખતે તે જ ચિત્ર પ્રમાણે આપણે જમણા હાથ વડે તેનો ડાબો હાથ પકડીને જિભા નહેડુ પછી આપણા ડાબા હાથ વડે તેનો ડાબો પગ પકડીને તેને ચિત્ર નં ૨ પ્રમાણે જિયો લેવો. પછી ચિત્ર નં ૨ પ્રમાણે આપણો જમણો પગ તેના જમણા પગને અડાડીને મૂકવો. પછી આપણા જમણા હાથ વડે તેનો ડાબો હાથ જિયો લેવો એટલે તે ચિત્ર નં ૩ પ્રમાણે જરા ચત્તો થશે પછી તેને ત્વરે તેવો જ જિયો ખેંચવો અને આપણી ડાબી બાજુ ફેરવીને ચીત કરવો.

દાવ નં. ૩૨

ચિત્ર મંથા ૧૨૦-૧૨૨

સુદો-(દાવ નં. ૩૨) —મામાવાળો આપણી મામે ડીભો ગ્વીને આપણા નંને દાથ ચિત્ર ન. ૧ પ્રમાણે તેના જને દાથ વડે પકડે, તો આપણે આપણા જમણા દાથ વડે તેનો જમણો દાથ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે પકડવો. પછી આપણા જમણા દાથના અંગૂઠા વડે તેનો જમણો અંગૂઠો દાઝવો અને આપણી આગળાઓથી તેની આગળાઓ દાઝી તેનો દાથ જિનરો ખદારતી બાજુએ મગડવો એટલે તેના ડામા દાથની આપણા જમણા દાથ ઉપગની પકડ છૂટીને તે આપણી આગળ ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે આવશે. પછી આપણા ડામા દાથ વડે તેની ડમગ પકડની અને જમણા દાથ વડે તેના જમણા દાથનો દંડ પકડી જિભા ગ્ઢેવું આ દાવ તેને આગળ નાવવા અને આપણે તેની પાછળ ગ્ઢેના માટે છે પછી તેનાપર દાવ કરીને તેને ચીત કરી શકાયો

દાવ નં. ૩૩

ચિત્ર સંખ્યા ૧૨૩-૧૨૫

ખડા પુસ્તક-ગ-(દાવ નં. ૩૩):—સામાના આપણી પાછળ બિંબો હોય અને તેણે આપણને પાછળથી પટ્ટી રાખેલ હોય, તો આપણે આપણા જમણા હાથ વડે તેનું જમણું કાંડું અને ડાબા હાથ વડે ડાણું કાંડું ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પકડવું. પછી તેના હાથ આપણા અંગથી જરા દૂર બીંચે લેવા અને આપણે આપણો ડાબો પગ તેના જમણા પગની પાછળ તેની જાંઘને અડાડીને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે રાખવો. પછી એકદમ આપણે ડાબી ગાંઠુ ફરી જતાં તેને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે પાછળ દાખવો. અને તેમ જ વધારે પાછળ દાખીને તેને ચીત કરવો.

દાવ નં. ૩૪

ચિત્ર સંખ્યા ૧૨૬-૧૨૮

સામેની બહારની ગિરા-(દાવ નં. ૩૪):—સામાવાળો આપણી સામે જિભો હોય, તે વખતે આપણે એકદમ ધસીને આગળ જવું અને તેના બંને પગ પાસે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે નીચે બેસી જવું અને તેના બંને પટ (પગ) પકડવા તથા ફુહેરી (બેવડા) પટનો દાવ ધરવાનો પ્રયત્ન કરવો. આપણે ફુહેરી પટનો દાવ કઢવાના એવું તેને લાગતા જ તે આપણા અંગ ઉપર ભાર નાખે છે. ફુહેરી પટનો દાવ થતો નથી એવું જોઈને આપણે આપણો જમણો હાથ તેની કમરની ડાબી બાજુએ જોડ્યો હમ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે તેની ચઢી પકડવી, પછી એકદમ ઝપાટા-બધ આપણી જમણી બાજુ ફરી જવું એટલે તે ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે નીચે આવશે તેવો જ તેને વધારે ફેરવીને ચીત કવો.

કાવ નં. ૨૫

ચિત્ર નંબર ૧૦૬-૧૦૯

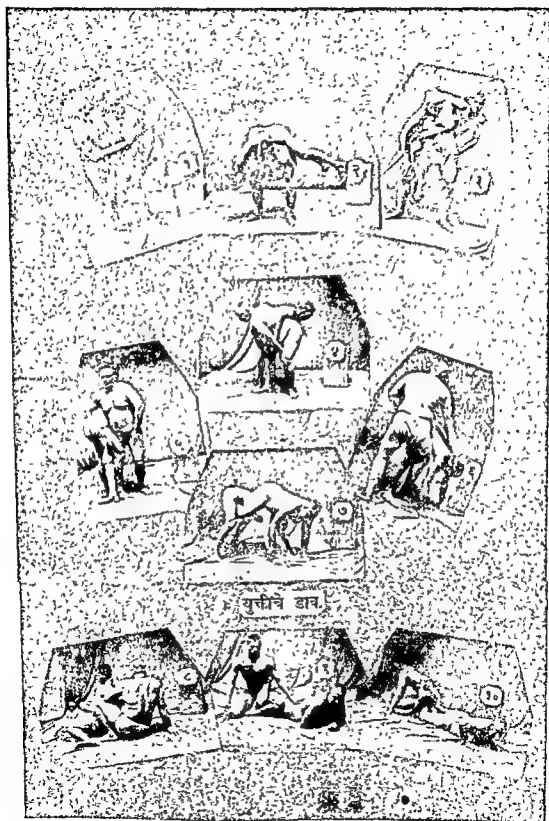
ક્રમ'કા-(કાવ નં. ૨૫):—આભાવાજો આપણી નીચે ડાબી જાણુએ જમીન ઉપર ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે દોષ, તે વખતે આપણે આપણી જમણી દાથ તેની ડાક ઉપર ચૂપી તેના ડાબા દાથની જમણ નીચે ધાતવો, અને ડાબા દાથે ડાબી જાણુની તેની ચૂડી પકડવી પડી તેને આપણે પેલી તરફ ધકેલવો એટલે તે ચલટી જાણુ (એટલે આપણા તરફ) જોર કરશે. તે વખતે એકદમ આપણા દાથ તરફ આંગ્રહો મારીને તેને તેની જમણી જાણુ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે કરવો. સાગલા જ તે ચિત્ર પ્રમાણે આપણા જંને પગ તેની પીઠને સમાડીને તેને પેલી તરફ પગથી ધકેલવો અને દાથથી આપણા તરફ ખેંચીને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે ચીન કરવો.

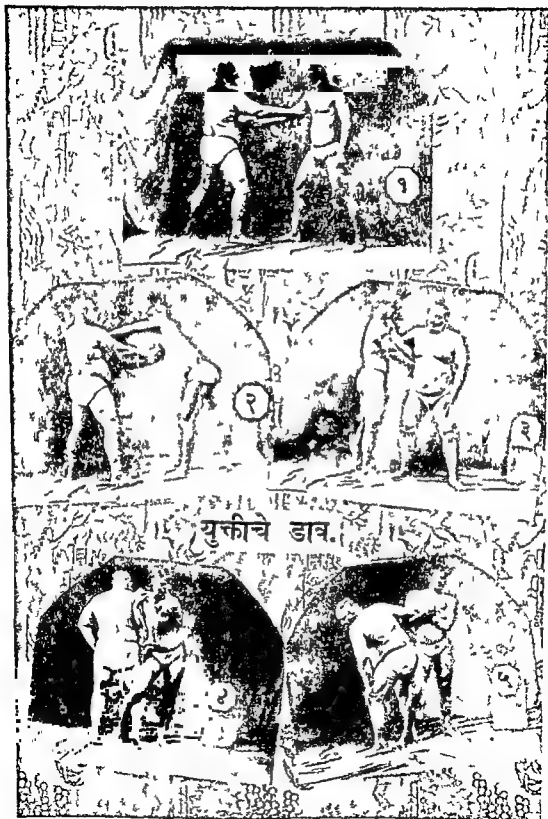
દાવ નં. ૩૬

ચિત્ર સંખ્યા ૧૩૨-૧૩૪

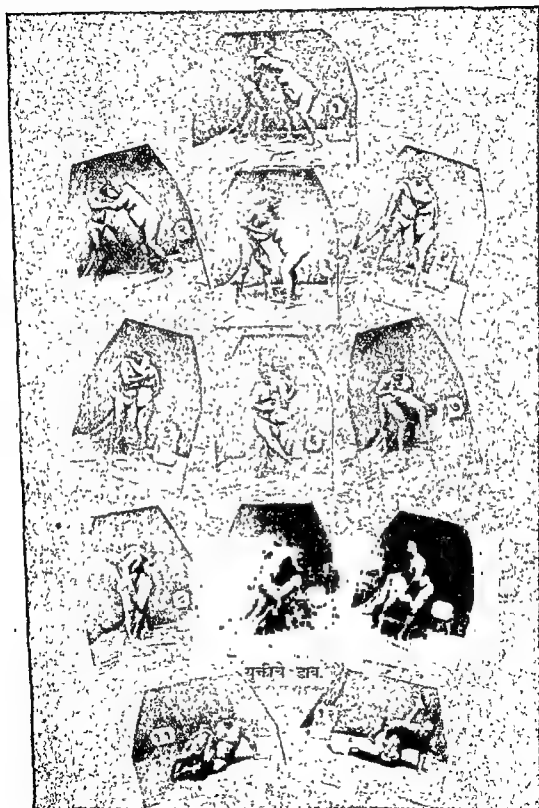
હાથની કમચી-(દાવ નં. ૩૬):-સામાવાળો આપણી આગળ જમીન ઉપર બેઠેલો હોય, તે વખતે આપણે આપણો જમણો પગ તેના જમણા હાથની ઉપરથી નાખીને તેના તે હાથ આપણા જમણા પગના ગોઠણની નીચે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે બાંધી લેવો. પછી આપણો ડાબો પગ તેની પીઠ ઉપરથી ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે પેલી બાજુ નાખવો. પછી આપણો ડાબો હાથ તેના માથાની આગળ જમીન ઉપર ટેકવીને એકદમ ડંકી લઈને આપણે ડાબી બાજુ પડવું એટલે તે ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે ચીત થશે. આ દાવની ક્રિયા બરાબર સમજાય તે માટે ત્રણ સ્થિતિઓ બતાવેલી છે પણ દાવ કરતી વખતે પગ પેલી બાજુ નાખીને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે બિમા ન રહેતાં એકદમ જ ડંકી લઈને તેને ચીત કરવાનો હોય છે.

દાવની સાંકળ-પહેલી-(દાવ નં. ૩૭):—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે સામાવાળાને પકડીને જીભા રહેવું. પછી આપણે તેના ઉપર ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે પૂકનો દાવ કરવે. આપણે એ દાવ કર્યો કે સામાવાળો ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે તેનો જમણો પગ આપણા જમણા પગ ઉપરથી નાખીને ઘોડા-ફાંસાનો દાવ આપણા ઉપર કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. તે વખતે આપણો હાથ તેની કમર ઉપર નાખેલો હોય છે તેને હાથો કરીને એકદમ આપણી જમણી બાજુ આંચકો મારીને કાઢી લેવો, અને ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે સામાવાળા ઉપર (ઘોડાફાંસા કરનારા પર) આપણે સટ્ટી ઠરવી. આપણે સટ્ટીનો દાવ ઠરવાના એવું જાણતા જ સામાવાળો ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે આપણા ઉપર બિલટી સટ્ટીનો દાવ કરશે. એ રીતે તે આપણા ઉપર સટ્ટી કરવા લાગે કે આપણે તેને તેની પીઠ ઉપર આપણા જમણા હાથથી ધક્કો મારીને અને આપણી જમણી બાજુ ફરી જઈને તેની પાછળ ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે જવું. પછી જીભા રહીને જ તેના ઉપર ચિત્ર નં. ૭ પ્રમાણે આપણે સવારીનો દાવ બાંધવો. પછી સામાવાળો તેની હાથી બાજુએ ફરીને અને જમણો હાથ જમીન ઉપર ટેકવીને ડંકી લેશે, એટલે આપણે ચિત્ર નં. ૮ પ્રમાણે જમીન ઉપર આવીશું. એ રીતે આપણે આવ્યા પછી સામાવાળો આપણને ચીત કરી શકશે માટે આપણે આપણો હાથો પગ સામાવાળાના બાજુ ઉપરથી પેલી તરફ લેવો અને આપણી જમણી બાજુ ફરીને જમીન ઉપર બેસી પડવું. એમ થયાથી સામાવાળો આપણા જમણા પગ ઉપર ચિત્ર નં. ૯ પ્રમાણે મોજાચૂરનો દાવ કરશે. તે વખતે આપણે આપણા હાથ પગથી તેને ચિત્ર નં. ૧૦ પ્રમાણે ધક્કો મારીને તેની પાછળથી છૂટી જવું.

દાવની સાંકળ-ખીજી-(દાવ નં. ૩૮):—સામાવાળો આપણી સામે જિભો હોય, તે વખતે આપણે તેનો જમણો હાથ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પકડીને તેના પર દસ્તીનો દાવ કરવો. એ રીતે આપણે દસ્તીનો દાવ કરવાના, તેવું જોધને તે ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે તેનો ડાબો હાથ આપણી છાતી ઉપર રાખીને દસ્તીની રોટ કરશે. (દસ્તીને અટકાવશે.) એ રીતે તે કરે એટલે આપણે તેના જંને હાથ ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે બાંધીને મોળા (ભારી)ની ટાંગ કરવાની તૈયારી કરવી. તે પ્રમાણે આપણે ભારીની ટાંગ મારી કે તે તેના જંને હાથ વડે આપણો જમણો હાથ ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે પકડીને આપણા ઉપર જિવટી ટાંગ કરશે. એ એવું કરે તે પહેલાં જ આપણે ઝપાટાભેર આપણી ડાબી બાજુ ફરી જવું અને આપણો જમણો હાથ ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે છોડાવી બેવો તથા બાજુએ જધને પુનઃ તેની સામે જિભા રહેવું.

એક પછી એક કરવાના દાવ—(દાવ નં. ૩૯)—સામાવાળા આપણી સામે ઊભો હોય, તે વખતે આપણે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે તેની જમણી જગત્તની નીચે થકને તેની પીઠ ઉપર જવાનો પ્રયત્ન કરવો. એ રીતે આપણે તેની પાછળ જવા માગીએ એટલે ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે તેનો આગળ રાખેલો જમણો પગ તે પાછળ લેશે અને આપણો એ દાવ અટકાવશે. તે વખતે આપણે એકદમ તેની ડાબી જગત્ત નીચે થકને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે તેની પાછળ જવું, અને પછી આપણે ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે તેના ઉપર પૂકનો દાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. આપણે પૂક કરવાના એમ જાણીને સામાવાળો તેનો ડાબો પગ ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે આપણા જમણા પગની અંદર આડો ગાળીને તે પૂકની રોક કરશે (પૂક અટકાવશે) એ રીતે આપણો પૂકનો દાવ એ રોક, એટલે આપણે આપણો જમણો પગ તેની પાછળની બાજુથી તેના પગ પર ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે મારીને લપેટનો દાવ કરીને તેને પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો. એ રીતે આપણે કરવા માંડીએ એટલે તે ચિત્ર નં. ૭ પ્રમાણે એકદમ આગળ નખી જઈને જમીન ઉપર હાથ ટેકવે છે; અને તેને લીધે આપણો લપેટનો દાવ થઈ શકતો નથી. એ રીતે તે આપણને અટકાવે, તે વખતે આપણે આપણો ડાબો હાથ ચિત્ર નં. ૮ પ્રમાણે તેની ડોક ઉપર મૂકીને તેને આપણી જમણી તરફ ફેરવવો અને તેના ઉપર સફીનો દાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. અને આપણો ડાબો પગ તેના ડાબા પગની અંદરથી ઘાસીને સફી કરવી. એ રીતે આપણે સફી કરવા માંડીએ એટલે સામાવાળો આપણા ઉપર ઊઘડી સફીનો દાવ ચિત્ર નં. ૯ પ્રમાણે કરીને આપણને અટકાવવા માગશે. એવું જોતાં જ આપણે આપણા જમણા હાથ વડે તેને એકદમ આંચકો મારીને આપણે આપણી જમણી બાજુ તરફ ફરી જવું, એટલે સામાવાળો ચિત્ર નં. ૧૦ પ્રમાણે આપણી આગળ આવશે. તે વખતે આપણે તેની બાજુએ ચિત્ર નં. ૧૦ પ્રમાણે ઊભા રહીને આપણા જમણા હાથ વડે તેની મૂઠી પકડવી અને આપણો ડાબો પગ તેના ડાબા હાથની આગળ રાખવો અને ઊભા રહીને જ તેના ઉપર ધિરસા કરીને (આંચકો મારીને) તેને ચીત કરવો. ચિત્ર નં. ૧૦ પ્રમાણે પકડ્યા પછી આપણે આપણી ડાબી તરફ ફરી જઈને ચિત્ર નં. ૧૧ પ્રમાણે જમીન ઉપર ખેસવું અને તેને જમણા હાથ વડે ખેંચીને ચિત્ર નં. ૧૨ પ્રમાણે ચત્તો પાડવો તથા આપણો જમણો પગ તેના અંગ ઉપરથી પેલી તરફ નાખીને તેને ચિત્ર નં. ૧૨ પ્રમાણે ચીત કરીને ઢાબી રાખવો. આ દાવમાં તેને છેવટે ઊભો ત્રિસો કરીને ચીત કરેલો છે.

દાવ નં. ૪૦

ચિત્ર સંખ્યા ૧૬૨-૧૬૪

ગરદનની કુમચી-(દાવ નં. ૪૦):-સામાવાળો જમીન ઉપર આપણી આગળ બેઠેલો હોય, તે વખતે આપણે તેની બામુએ તેને પકડીને બેસવું. પછી એકદમ આપણો જમણો પગ તેની ડાહ ઉપર ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે નાખવો અને ગળખોડા (ગળાખેડી) બાંધવાનો પ્રયત્ન કરવો. એવું સામાવાળાને જણાતાં જ તે જાણે થશે અને તેને લીધે આપણાથી પગની આંટી નાખી શકાશે નહીં. એવા વખતે તેના તે પાછળના ઝોડનો લાભ લઈને આપણે આપણો ડાબો પગ તેની પીઠ તરફ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે લાંબો ફરી દેવો અને એકદમ આપણા ડાબા અંગ ઉપર ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે પડવું. એ રીતે પડતાં આપણા જમણા પગ વડે તેને જોરથી પાછળ દાખવો એટલે તે ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે ચીત થશે.

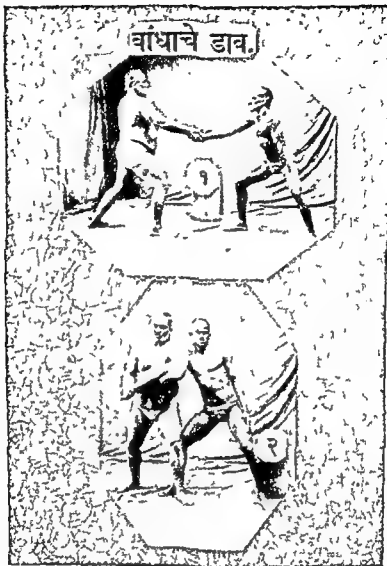
૩ જાંબુવંતી કુસ્તી (બંધના દાવ).

દાવ નં. ૧

ચિત્ર સંખ્યા ૧૬૫-૧૬૬

પંજની અંદરની ભુટો-(દાવ નં. ૧):-સામાવાળો આપણી સામે ઊભો હોય, તે વખતે આપણે આપણા જમણા હાથ વડે તેના ડાયા હાથની આંગળીઓ, તેની આંગળીઓમાં આપણી આંગળીઓ ઘાલીને પકડવી, પછી આપણો ડાબો હાથ તેના ડાયા હાથની નીચેથી પેલી તરફ લઈને તેના ડાયા હાથનું કાંડું આપણા ડાયા હાથ વડે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પકડવું. એટલે તેના હાથને ઊલટો દાવ આવતાં તે આપણા તાંબામાં આવશે. પછી આપણા જમણા હાથ વડે તેનો ડાબો હાથ પાછળ દાખ્યો કે તે ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે પાછળ પડશે. એ વખતે તેનો ડાબો હાથ આપણા કમરમાં હોવાથી, તે બંધાય જશે. એ વખતે એ જો જોર કરશે તો તેના હાથને ધંત થઈ બેસશે.

હાવ નં. ૨

ચિત્ર સંખ્યા ૧૬૭-૧૬૮

હીલટા હાથખોટા-(હાવ નં. ૨):-સામાવાળો આપણી સામે જીભો હોય, તે વખતે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણે આપણા જમણા હાથ વડે તેનો જમણો હાથ પકડવો. પછી તેને આપણી તરફ ખેંચીને આપણા ડાબા હાથ વડે તેનો જમણો હાથ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ખાંધવો. અને આપણા ડાબા હાથ વડે આપણા જમણા હાથનું કંઈક પકડવું. પછી તેનો જમણો હાથ મરડીને ચતો દરવો અને આપણા ડાબા હાથ વડે તેનો જમણો હાથ કોણીની પાછળથી આગળ દાખવો. આ રીતે કરવાથી તેના હાથને કળ ચડશે અને તે બંધાઈ જશે. તે જોર કરે તો આપણા જમણા હાથ વડે તેનો જમણો હાથ નીચે કઠાવવો અને ડાબા હાથ વડે તે જ હાથ જાંચે ક્ષેવો એટલે તે પૂર્ણપણે તાગામાં આવશે.

દાવ નં. ૩

ચિત્ર મંજુષા ૧૬૬-૧૭૦

કાંડાનો ભુટો-(દાવ નં. ૩):-સામાવાજો આપણી આગળ બેજો રહીને આપણા જમણા હાથનું કાંડું તેના ડાઘ વડે પકડે તો તે વખતે આપણે તેના ડાઘનો પત્તો આપણા ડાઘ વડે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે દાઢવો અને આપણી ડાબી બાજુ ફરી જવું. પછી આપણો જમણો હાથ ઠોળીમાંથી વાળીને બાજુએ લઈ આપણી ડાબી બાજુ લેવો. આ પ્રમાણે કરતા તેનો ડાઘ મરડવો અને તે હાથ ઉપર ઠોળીની પાંજી બાજુથી આપણા જમણા હાથનો દાઢ આપીને તેનો હાથ નીચે દાઢવો. એ રીતે તેનો ડાઘ ઠોળીમાંથી બહાર દેખાવાથી તેના તે હાથને કાઢી મૂકે અને તે ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે જમણા જશે.

વાંધાચે હાવ.

દાવ નં. ૪

ચિત્ર સંખ્યા ૧૭૧-૧૭૨

દંડનો ભુટ્ટો-(દાવ નં. ૪):—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે સામાવળાએ તેના ડાબા હાથ વડે આપણા જમણા હાથનો દંડ પકડેલો હોય તો તે વખતે આપણે તે જ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે આપણા ડાબા હાથ વડે તેનો ડાબો પંજો આપણા તે દંડ ઉપર દાખવો અને આપણો જમણો હાથ કોણીમાંથી વાળાને ઉપર લેવો, અને તેના ડાબા હાથ ઉપર નાખવો. આ રીતે કરતાં આપણે ડાબી બાજુ વળવું. તે જ વખતે તેનો ડાબો હાથ આપણા ડાબા હાથ વડે દંડ ઉપર દાખીને પકડવો અને જમણા હાથ વડે તેનો ડાબો હાથ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે કોણીના પાછલા ભાગે નીચે દાખવો. આ પ્રમાણે કરવાથી તેનો હાથ બંધાઈ જશે. તે આપણી ડાહ ઉપર હાથ મૂકે તો ઉપર પ્રમાણે જ તેનો હાથ પકડીને ડાહનો ભુટ્ટો ફરી ચકાવ.

દાવ નં. ૫

ચિત્ર સંખ્યા ૧૭૩-૧૭૪

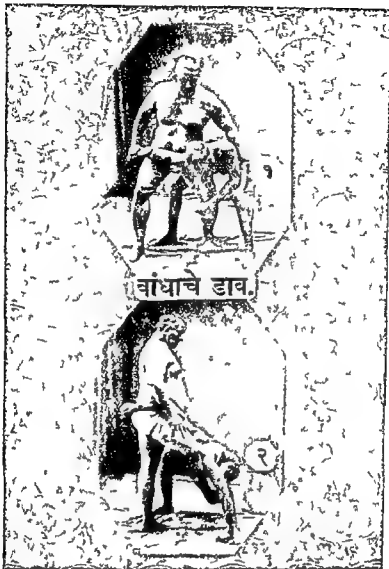
સામેનો ગણુબંધ-(દાવ નં. ૫)-સામાવાળો આપણી સામે જિનો હોય, તે વખતે આપણે આપણા જમણા હાથ વડે તેના જમણા હાથનો અંગૂઠો ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પકડવો. પછી તેના જમણા હાથ ઉપરથી આપણો ડાબો હાથ નાખીને તેનો જમણો હાથ નીચે દાખવો. પછી તેનો જમણો હાથ આપણા જમણા હાથ વડે આપણા ડાબા હાથ ઉપરથી પાછળ વાળીને તેના જમણા ખભા ઉપર લેવો. આ પ્રમાણે કરતાં આપણો જમણો હાથ તેના માથા ઉપરથી પાછલા ભાગ સુધી લાવવો પડશે. પછી આપણો ડાબો હાથ તેના જમણા હાથ ઉપર છે તે હાથ વડે ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે આપણો જમણો હાથ પકડવો. આ રીતે કરવાથી તેની ડાહ અને માથું આપણા હાથ વડે અધામ જમને તે આપણા તાગામાં આવશે. આ દાવમાં તેનો પકડેલો અંગૂઠો ઉવટ સુધી પકડી રાખવાનો હોય છે.

હાવ નં. ૬

ચિત્ર સંખ્યા ૧૭૫-૧૭૬

બાંધા-(હાવ નં. ૬):—સામાવાળો આપણી સાથે જીભો હોય, તે વખતે આપણે આપણી ડાબો હાથ તેના જમણા હાથની ડાણી નીચેથી લઇને તેના વડે તેની કમર પકડવી. પછી આપણી જમણો હાથ તેની ડાહ ઉપરથી નાખીને તેની ડાહને નીચે દાખવી, અને પછી આપણો તે હાથ તેના ડાબા હાથ નીચેથી લઇને તે હાથ વડે આપણા ડાબા હાથનું કંડું ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પકડીને બંધ બાંધવો. પછી તેને ચીત કરવાનો હોય તો ડાબા હાથ વડે તેનો જમણો હાથ જોરથી દાખીને તેને આપણી જમણી તરફ ફેરવવો એટલે તે ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે નીચે આવશે. તેનો જ વધારે દાખીને તેને ચીત કરવો.

દાવ નં. ૭

ચિત્ર સંખ્યા ૧૭૭-૧૭૮

બુદ્ધબુદ્ધ કાસ (પાશ) - (દાવ નં. ૭) - સામાવાળો આપણા કિપર જિનટા પટનો દાવ કરના મારે ધુસી આન્યો હોય, તે વખતે આપણે આપણો પટ કાઢવા અગાઉ તેનો જમણો હાથ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણા જમણા હાથ વડે પકડવો અને બાગના જ આપણો જમણો પગ તેના જમણા હાથની નીચેથી તેની ડોક ઉપરથી નાખીને તેના ડાબા હાથની નીચે ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે લાવીને બધ ગાંધવો.

દાવ નં. ૮

ચિત્ર સંખ્યા ૧૭૬-૧૮૦

પુટી લપેટ-(દાવ નં. ૮):—સામાવાળો આપણી જમણી જાંઘુએ બેઠેલો હોય અગર ઘોડી થકને જોશે. હોય, તે વખતે આપણે આપણો ડાબો પગ તેના જમણા પગની અંદર લાદને એકલંગી ટાંગ પ્રમાણે તેના જમણા પગને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આંધવો. પછી આપણો જમણો પગ તેની ડાહ ઉપરથી નાખીને તેને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે આંધીને બેસવું. તેને ચીત કરવાનો હોય તો આપણે એકદમ આમળ આપણા પેટ ઉપર પડવું એટલે તે ચીત થશે.

દાન નં ૯-૧૦

ચિત્ર સંખ્યા ૧૮૧-૧૮૨

અંદરની એકેરી (એકવડી) મોલચૂર-(દાન નં. ૯):-સામાનાળો આપણી આગળ જોધો પડેલો હોય, તે વખતે આપણે તેનો જમણો પગ પકડીને જોડે લેવો અને તે પગની ઉપરથી આપણો ડાબો પગ અંદરની બાજુએ લઇ તેના પગનો પળે આપણી જાંઘ અને પેટ એ બેની વચ્ચે દાખીને તેના અગ ઉપર ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે બેસવું આ રીતે તેનો પગ બધાજ જગ્યાથી તે આપણા તાંગામાં આવશે તેના પગના પળને આપણા વજનથી જીનડું દગાણું ચડું હોવાથી તે હિનચાન કરી શકશે નહીં

બહારની એકેરી (એકવડી) મોલચૂર-(દાન નં ૧૦) —સામાનાળો આપણી આગળ જમીન ઉપર જોધો મૂતેલો હોય, તે વખતે આપણે તેનો જમણો પગ જોડકાની ઉપર લેવો અને તે પગમાં આપણો જમણો પગ મહારની બાજુથી ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે અંદર ધાનવો આ વખતે તેના જમણા પગનો પળે આપણી જમણી જાંઘ અને આપણું જમણી બાજુનું શરીર એ બેની વચ્ચે રહે એવી રીતે તેને ચિત્ર પ્રમાણે રાખવો આ રીતે તેનો જમણો પગ બાંધીને અને તે પગ ઉપર ભાર દઇને આપણે બેસવું એટલે તેના તે પગના પળને કળ ચડશે અને એ રીતે તે મધાઇ જવાથી આપણા તાંગામાં આવશે

દાવ નં. ૧૧-૧૨

ચિત્ર સંખ્યા ૧૮૩-૧૮૪

ગોઠણની મોઢચૂર-(દાવ નં. ૧૧):—સામાવાળો આપણી આગળ જમીન ઉપર જીંધો પડેલો હોય, તે વખતે આપણે આપણા હાથ વડે તેનો જમણો પગ પકડીને જીંધે લેવો અને આપણા ડાબા પગનો ગોઠણ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે તેની જમણી પાત્રની જાંઘના પાછલા ભાગ ઉપર મૂકવો અને તેનો જીંધો ફરેલો પગ, આપણી જાંઘ તથા પેટ એ બેની વચ્ચે દાખી રાખવો. આ રીતે તેનો પગ જાંધવાથી તે આપણા તાંત્રામાં આવશે. આપણે નીચા વળીને તેના તે જમણા પગ ઉપર વધારે જોર નાખ્યું કે તેના પગ ઉપર જીલટો વધારે દાખ આવશે અને તે પૂર્ણપણે આપણા તાંત્રામાં આવશે.

બે પગની મોઢચૂર-(દાવ નં. ૧૨):—સામેનો ભેરુ આપણી આગળ જમીન ઉપર જીંધો સુતેલો હોય, તે વખતે આપણે તેના જાંઘને પગ પાછળથી જીંધકવા અને તેના જમણા પગની જહારની પાત્રથી આપણો જમણો પગ અંદર ધાલવો તથા તેના ડાબા પગની જહારની પાત્રથી આપણો ડાબો પગ અંદર ધાલવો. વળી એ વખતે તેના જાંઘને પગના પંજ આપણી જાંઘની પાત્ર તથા પેટના ભાગ એ બેની વચ્ચે દાખી રાખવા. આ રીતે તેના જાંઘને પગ જાંધી લેવાથી તે આપણા તાંત્રામાં આવશે. આપણે તેના અંગ ઉપર વધારે નીચે નમીએ એટલે તેના જાંઘને પગના પંજને તળિયામાંથી જીલટું વધારે દાખાણુ લાગવાથી ધ્રુવ યથ બેસવાનો સંભવ છે. તેના પગના તળિયાં જાંધાઈ જવાથી તેને ભાંગી પડ્યું શકશે માટે જ આ દાવને મોઢચૂર કહે છે. અર્થ ન સમજવાથી આ નામનો અપભ્રંશ મોટીચૂર થયો છે.

હાવ નં ૧૩

ચિત્ર સંખ્યા ૧૮૫-૧૮૬

દેવબંધ-(દાન નં ૧૩) —સામાવાળો આપણી માથુએ જમીન ઉપર બેઠેનો હોય તે વખતે આપણે આપણો જમણો પગ તેના જમણા હાથની ગહાગથી ઘાનીને આપણા તે પગ વડે તેનો તે જમણો હાથ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે બાંધવો અને આપણા જમણા હાથ વડે તેની ડોઝ નીચે દામની પછી આપણો ડાબો હાથ તેના ડાબા હાથની મથમની નીચેથી લઇને તેની ડોઝ ઉપર લાવવો (મસ બાંધવો) અને તેની ડોઝ આપણા ડાબા હાથથી નીચે દામની આ ગીતે તેના મને હાથ અને ડોઝ બાંધવાથી તે ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે આપણા તામામા આવશે

દાવ નં ૧૪

ચિત્ર સંખ્યા ૧૮૭-૧૮૮

હગભેડી-(દાવ નં ૧૪) —સામાવાળો આપણી પીઠ ઉપર પાછલી બાજુએ બેઠો હોય, તે વખતે આપણે આપણો જમણો પગ તેના ડાબા પગની પાછળની બાજુથી ધાનીને ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે આગળ લાવવો અને તેનો તે પગ (જોડણી નીચેનો) આપણા જમણા પગથી બાંધવો. પછી આપણી ઈમરનો આગ્રહ જમણી બાજુએ જોરથી મારીને આપણે ચિત્ર નં ૨ પ્રમાણે જમીન ઉપર બેસવું એટલે સામાવાળો આપણી બાજુએ જમીન ઉપર આવશે પછી તેના ડાબા પગની બાંધ ઉપર આપણા જમણા હાથની કોણી જોરથી દબાવીને બેસવું તેના ડાબા પગ આપણા પગ વડે બાંધેલો હોવાથી તે આપણા તાબામાં રહેશે.

દાવ નં. ૧૫

ચિત્ર સંખ્યા ૧૮૯-૧૯૦

કનસલાઈ-(દાવ નં. ૧૫):-સામાવાળો આપણી જાણુએ ઘોડી યધને ઊભો હોય, તે વખતે આપણે આપણા (જમણા) હાથનું કાંડું ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે તેની ડોક ઉપર મૂકીને તેની ડોક નીચે દાગવી. પછી આપણો ડાબો હાથ તેની જમણી જમણની નીચેથી ધાડીને અદાર લાવવો અને તે હાથ વડે આપણા જમણા હાથનું કાંડું તે જ ચિત્ર પ્રમાણે પકડવું. આ રીતે તેનો (એક) હાથ અને ડોક બંધાવાથી તે આપણા તાજામાં આવશે. તેને નીચે ધાડીને ચીત કરવાનો હોય, તે આપણો ડાબો પગ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે તેના જમણા પગની અંદરની જાણુએ ટેકરીને મૂકવો અને પછી તેને આપણી જમણી તરફ નીચે ખેંચવો એટલે તે ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે નીચે આવશે. તેવો જ તેને વધારે ફેરવીએ એટલે તેને ચીત કરી શકાયો.

દાન નં ૧૬

ચિત્ર સપ્તમા ૧૯૧-૧૯૨

ખરખા સીધા-(દાન નં ૧૬) —સામાવાળો આપણી જાતુએ ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે મેળે હોય, તે વખતે આપણે જમણે હાથ તેના ગળાની નીચેથી ધાનવો અને તે હાથ નડે આપણો ડામે હાથ ચિત્રમા બતાવ્યા પ્રમાણે પગડી ખરખે ગાધવો. આ રીતે તેન ગળુ મધા માથી તે આપણા તાગામા આવશે.

સામાવાળો આપણી આગળ પીઠ નીચે બેસે હોય, તે વખતે ચિત્ર નં ૨ પ્રમાણે તેના ઉપર આ દાવ બાધી શકાય છે. આ બંને પ્રદારમા ગળુ દાગીને તેને ઇલા પછુ ની શકાશે.

દાવ નં. ૧૭

[ચિત્ર સંખ્યા ૧૯૩-૧૯૪]

માહુતી સવારી-(દાવ નં. ૧૭):—સામાવાળાને જમીન ઉપર જિંધો લાંબો કરવો અને હ મેશની પેડે તેની કમરની બેને બાજુએ આપણા પગ ધાવીને તેના ઉપર સવારી ગાધી. પગી આપણો જમણો હાથ તેની ડોકની ડાબી બાજુથી ધાવીને તેની ડોક ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણી જમણી બાજુ જોડી દાગની. પગી આપણા જમણા હાથ વડે તેના જમણા હાથનો દંડ ચિત્ર નં ૨ પ્રમાણે પકડીને તેનો જમણો હાથ આપણી ડાબી બાજુ જોડી બેંચવો આ રીતે મધ બાધવાથી તે આપણા તાગામાં આવશે

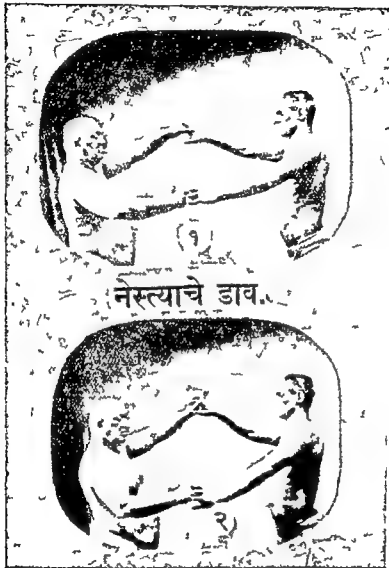

દાવ નં. ૧૮

ચિત્ર સંખ્યા ૧૯૫-૧૯૬

પગનો કસ-(દાવ નં. ૧૮):—સામાવાળો આપણી સામે બેઠો હોય, તે વખતે આપણા હાથ વડે તેની ડોક નીચે દાખવી અને આપણો ડાબો પગ તેના જમણા હાથ નીચેથી ધાલીને તેના હાથ ઉપર આપણા જંને પગનો ખોડો બાંધવો. ડાયા પગનો પંજો જમણા પગના ગોઠણની નીચે રાખીને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પગનો કસ (ખોડો) બાંધીને બેસવું. આપણા જમણા પગની નાંધથી તેની ડોક નીચે દાખવી. આ રીતે પકડ બાંધવાથી તે આપણા તાબામાં આવશે. પછી આપણા જમણા અંગ ઉપર ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે બેસવું. એટલે તે તિરકસ થશે. ધમ્છા હોય તો તેનો ડાબો હાથ પકડીને તેને ચીત પણ કરી શકાશે.

૪ જરાસંધી કુસ્તી (નેસ્તીના દાવ).

નેસ્ત્યાચે ડાવ.

દાવ નં. ૧

ચિત્ર સંખ્યા ૧૯૭-૧૯૮

આંગણાંની હાથકટી-પ્રત્યઃ પહેલો-(દાવ ૧) —ગમનારા એમેકની સામે જિત્તા રહીને એકમેકના હાથ પમ્ડીને ધક્કાધક્કી કરતા હોય છે આવે વખતે આપણે આપણા જમણા હાથની આગળીઓ તેના ડાબા હાથની આગળીઓમા ધાનવી પડી એમ્દમ આપણી આગળીઓ જમીન તન્દ્ર નીચે વાળીને તેની એક અગર બે આગળીઓ સીધેસીધી નખીને આપણી આગળીઓ વડે પકડવી આ પ્રમાણે તેની આગળીઓ સીધી અને તેનાપર આપણી આગળીઓ આડી નખીને પકડ્યા પછી તેની આગળીઓને આપણા તન્દ્ર આપણી આગળીઓ વડે બે ચતારી તેની આગળીઓ ઉપર જિનરો દાગ આવે છે, અને તેને લીધે તેની આગળીઓ ભાગી શકાય કે ચિત્ર નં ૨ મા તેની આગળીઓ આપણા તન્દ્ર બે ચીને જિનરી દનાવેની ગતાવી કે

દાવ ન. ૨

ચિત્ર સંખ્યા ૧૯૬-૨૦૦

આંગળાંની હાથકડી-પ્રકાર બીજો-(દાવ ન. ૨) —આ પ્રકાર પહેનાના નેવે જ છે પહેલા પ્રકારમાં તેની આગળીઓ પકડીને આપણી આગળીઓ અદરની બાજુએ વાગેલી હોય કે ન્યારે આ પ્રકારમાં ચિત્ર ન. ૧ પ્રમાણે તેના ડાબા હાથની આગળીઓ આપણા જમણા હાથની આગળીઓમાં પકડીને ૫ થી આપણી આગળીઓ બહારની બાજુ ફેરવીને તેની આગળીઓ ઉપર પકડ બાધવાની હોય છે ચિત્ર ન. ૨ માં તેની આગળીઓ બહારની બાજુએ દમાવેલી મતાવેલી છે તેની આગળીઓ આપણી તરફ સામે જમીન ભેડે સમાતર રાખીને આપણે આપણી આગળીઓ જમીન તરફ વાગી તેની આગળીઓ ભેડે કાટખૂણે કરીને રાખવાની હોય છે એની રીતે રાખવાથી તેની આગળીઓ બહારના ભાગે પાછળ દાખીને ભાગી શકાશે

દાન નં ૩

ચિત્ર મધ્યા ૨૦૧-૨૦૨

સારો (કાંડાનો) — (દાન નં ૩) — સામાનાળો આપણી સામે જાઓ હોય અને તે તેના જમણા હાથ વડે આપણા ડાના હાથના કાડાના ઉપરના ભાગને પકડે તે વખતે આપણે આપણા જમણા હાથ વડે તેના જમણા હાથની પકડ આપણા ડાના હાથ ઉપર જે ઠેકાણે છે તે ઠેકાણે જ ઝોગથી હામીને પકડવી પછી આપણા મને હાથ વડે જોડે કરીને તેનો જમણો હાથ ઉપરથી મગડીને આપણી જમણી બાજુ ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે આણવો. આ રીતે તેનો હાથ આણવાથી તે અવળો થઈ જાય છે તે વખતે આપણા ડાના હાથ વડે ચિત્ર નં ૨ પ્રમાણે તેની કાણી ઉપર જાનરો દામ દેવો એટલે તે આપણી આગળ નીચે આવશે આ રીતે તેનો હાથ અવળો પકડીને કાણીને જોડી દામવાથી તેને ધન્ય થશે (કાણીમાંથી હાથ બાગી જશે)

દાવ નં. ૪-૫ ચિત્ર સંખ્યા ૨૦૩-૨૦૪

સાટો (દુહેરી) બેવડો-(દાવ નં. ૪):-

સામાવાળો આપણી બામુથી સામે આવીને તેના બંને હાથ આપણા બંને હાથની નીચેથી ધાલીને આપણને પકડે, તે વખતે આપણે આપણા બંને હાથ તેના હાથની બહારથી ધાલીને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જોરથી દાબીને પકડવા. પછી આપણા બંને હાથ વડે તેના હાથને નીચેથી ઉપર ધકેલવા એટલે તેના બંને હાથની ઠાણી ઉપર બિલકું દબાવું આવશે અને તેથી તેના હાથને ધગ્ગ કરી શકાશે.

કસોટો-પ્રકાર પહેલો-(દાવ નં. ૫):-

સામાવાળો આપણી સામે બિભો હોય, તે વખતે આપણે તેના જમણો હાથ આપણા ડાબા હાથ વડે પકડવો અને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણા જમણા હાથના ઠાંડા વડે તેની ડાબી બામુની ડાઠ ઉપર જોરથી મારવું. ઠાંડાની અંદરની બામુમાં હાથકું હોય છે તે તેની ડાઠ ઉપર જોરથી મારવું એટલે તેને ચક્કર આવશે.

કસોટી-પ્રકાર બીજો-(દાવ નં. ૬):-

સામાવાળો આપણી સામે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે બિભો હોય, તે વખતે આપણે આપણો જમણો હાથ આપણી ડાબી બાજુએ ફેરવે અને પછી એકદમ જોરથી આપણા જમણા હાથના કાંડાની બહારની બાજુ વડે તેની જમણી બાજુની ડોક ઉપર કસોટી મારવો. આ વખતે પણ આપણા કાંડાના હાડકાથી તેની ડોકને સપાટો મારવો એટલે તેને ઇજા થશે.

આડો કસોટી-(દાવ નં. ૭):-

સામાવાળો આપણી બાજુએ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે બિભો હોય, તે વખતે આપણે આપણા જમણા હાથ વડે તેના મળા ઉપર સામેની બાજુથી તે જ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કસોટી મારવો. આ ઢસોટાને જમાવ પહેલવાનનો કસોટી કહે છે. શ્રીમંત ખંડેરાવ મહારાજ ગાયકવાડના પાસે જમાવ નામનો પહેલવાન કસોટા મારવામાં બહુ પ્રવીણ હતો.

દાવ નં. ૬-૭ ચિત્ર સંખ્યા ૨૦૫-૨૦૬

હલકૂમચી આડીતલી-(દાવ નં. ૮):-સામાવાળો આપણી સામે બિબો ઢોય, તે વખતે આપણે તેનો જમણો હાથ આપણા જમણા હાથ વડે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પકડવો અને તે જ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે આપણા ડાયા હાથના પહોંચારથી (દથેળાની બહારની આંગુલી) તેના ગળાના કાકડા ઉપર જોરથી પ્રદાર કરવો.

હાથની મોઝુચૂર-(દાવ નં. ૯):-સામાવાળો આપણી આગળ જમીન ઉપર બિબો લાંબો પડેલો ઢોય, તે વખતે આપણે તેનો જમણો પગ જોડકીને આપણા ડાયા હાથ ઉપર ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે રાખીને પકડવો. પછી તેના પગને તે પંજે આપણી છાતીને દાગ દબને બિસ્ટો દાગવો. એટલે તેના પગને ધબક થશે.

દાવ નં. ૧૦

ચિત્ર સંખ્યા ૨૦૬-૨૧૦

કાલક્રાંતિ-(દાવ નં. ૧૦).—સામાનાઓ જમીન ઉપર આપણી આગળ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે બેઠેલા હોય, તે વખતે આપણે આપણો જમણો પગ તેની ડાહ ઉપરથી નાખીને અને આપણા ડાબા પગમાં આપણો જમણો પગ તે જ ચિત્રમાં મતાવ્યા પ્રમાણે ધાકીને તેના ઉપર ગળખોડા (કુંદા) બાધવો સામાનાઓ બેરહાર હોય તો તે આપણને લક્ષને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે જાણે થઈ જશે. એ રીતે તે જાણે ગડે, તો આપણે આપણા પગ વડે તેના ગળા ઉપર દાવ દેવો અને આપણા જમણા હાથ વડે તેનો ડાબો પગ પકડીને તેને જમીન ઉપર પાછળ ચત્તો પાડવો.

હિલટા હાથજોડા-(હાથ નં. ૧૧):—સામાવાળો આપણી ડાબી ગાંઠુએ ડોનો હાથ, તે વખતે આપણે તેનો જમણો હાથ આપણા ડાબા હાથ વડે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ચત્તો કરીને પકડવો. પછી તેના જમણા હાથનું

કાંડું આપણા જમણા હાથ વડે તેજ ચિત્ર પ્રમાણે પકડવું. આપણા ડાબા હાથ વડે તેનો જમણો હાથ ઉપર ધકેલવો અને જમણા હાથ વડે તેનો જમણો હાથ નીચે હાલવો. એટલે તેનો હાથ કોણીઆથી ભાંગવાનો સંભવ છે. તેના હાથને કોણીની પાછળથી અનગી આગળથી, હાથ આવતો હોવાથી ઇજા થાય છે.

બહારની નીંહર-(હાથ નં.

૧૦):—સામાવાળો આપણી આગળ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જોડેલો હાથ, તે વખતે આપણે આપણા ડાબા હાથ વડે તેની કમર પકડવી, અને જમણા હાથ વડે તેના જમણા હાથનું કાંડું પકડવું. પછી તેજ ચિત્ર પ્રમાણે આપણું હાથું તેના જમણા હાથના પાછલા ભાગને ટેકવો તેનો તેજ હાથ આગળ ધકેલવો અને આપણા જમણા હાથ વડે તેનો તેજ હાથ પાછળ જોડીને તેની પીઠ ઉપર ચડાવવો (ચિત્ર નં. ૧). વધારે ઊંચે ચડાવવાથી તેના હાથને ઇજા થશે.

હાથ નં. ૧૧-૧૨

ચિત્ર સંખ્યા ૨૧૧-૨૧૨

દાવ નં. ૧૩

ચિત્ર સંખ્યા ૨૧૩-૨૧૪

અંદરની દુહેરી (ખેવડી) નોંદર-દાવ નં. ૧૩) - સામાનાગાને જમીન ઉપર અવળો તાબો કરવો અને તેને છાતીથી નીચે દામવો એટલે તે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે હાથ ટંદાર કરીને જોયો જોડો તે વખતે આપણા બંને હાથ તે જ ચિત્ર પ્રમાણે તેના હાથની અંદર ધાલીને તેના હાથના કાઠા પકડવા. પછી એકદમ બંને હાથ બિનટા મરડીને તેની પીઠ ઉપર ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ચડાવવા હાથ વધારે જોડા ચડાવવાથી તેના હાથને ઇચ્છા થશે

દાવ નં. ૧૪

ચિત્ર સંખ્યા ૨૧૫-૨૧૬

બીજી બાજુની નીંદર—(દાવ નં. ૧૪):—સામાવાળાને જમીન ઉપર જાયો લાંબો કરવો. પછી તેની જમણી બાજુએ બેસીને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણા જમણા હાથ વડે તેનો ડાબો હાથ અંદરથી નાખીને બહારથી પકડવો. પછી તેના ડાબા હાથનું કોંડું આપણા ડાબા હાથ વડે પકડવું. પછી તેનો તે જ હાથ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે તેની પીઠ ઉપર અવળો ચડાવવો. વધારે જાયો ચડાવવાથી તેના હાથને ધગ થશે.

ઉરેભ ધોળીપાર (ઝેરેરી) એકવડી-(દાવ નં. ૧૫):—ધોળીપારના દાવ પ્રમાણે

જ દાવ કરવાનો છે. પછુ આ દાવ કરતાં સામા-
વાળાનો જમણો હાથ મરડીને-ઉઘટો કરીને પછી
તેને આપણા જમણા ખભા ઉપરથી ચિત્ર નં. ૧
પ્રમાણે પકડવાનો છે. આ દાવમાં આપણે ઊભા
રહીને જ તેનો હાથ આપણા જાંને હાથ વડે નીચે
હાથીએ એટલે તે ભાંગવાનો સંભવ છે.

ઉરેભ ધોળીપાર (દુહરી) બેવડી-

(દાવ નં. ૧૬):—સામાવાળો આપણી સામે ઊભો
હોય, તે વખતે આપણે આપણા જમણા હાથ વડે
તેનો ડાબો હાથ પકડવો અને ડાબા હાથ વડે તેનો
જમણો હાથ પકડવો. આ રીતે હાથ પકડતાં તે
વળીને ઊઘટા આવે એમ ફેરવીને પકડવા એટલે
તેના હાથની કોણીઓ જમીન તરફ રહેશે. પછી
આપણે આપણું માથું નીચે નમાવીને તેના હાથ
નીચેથી આપણી ડાબી આંગુએ ફરી જવું અને
તેનો જમણો હાથ આપણા ડાબા ખભા ઉપરથી
આગળ લાવવો અને ડાબો હાથ આપણા જમણા
ખભા ઉપરથી ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આગળ દાવ નં. ૧૫-૧૬ ચિત્ર સંખ્યા ૨૧૭-૨૧૮
લાવવો. પછી જાંને હાથ નીચે હાથીને અને આપણે
આગળ નમીને તેને આપણી પીઠ ઉપરથી આગળ નાખવો. આમાં ઊભા રહીને જ હાથ હાથીએ
તો તે ભાંગશે.

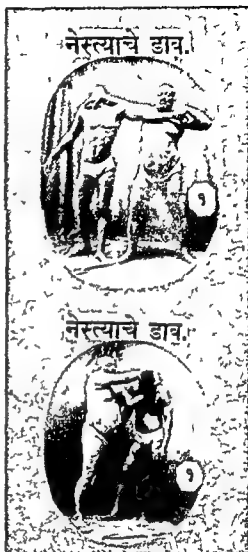

आरो डिरेण सुटो-(दाव नं. १७):-साभावाणो आपण्णी नभण्णी पाण्णुओ णिओ ढोय,

ते वण्णते तेनो णोओ हाय आपण्णे आपण्णु णायो
हाय वडे आपण्णी छाती उपर यधने णायो
पाण्णु ओ'यिने यित्र नं. १ अभाण्णे पड्डवो. आ
रीते पड्डतां तेनो हाय ईरणीने णिवटो करवो ओटले
तेनी डोण्णी आपण्णी छातीने टोणीने गड्डे. पंजी
आपण्णे नभण्णे हाय लांओ करीने ते न यित्र
अभाण्णे तेना गणाना डाडडा उपर हाजवो. पंजी
तेनो णोओ हाय आपण्णी छाती वडे आगण
धरेलवो अने णायो हाय वडे पाठण ओ'यवो अने
तेनी डोड आपण्णु नभण्णु हायना आगळा भाग
वडे पाठण हायवी. आ रीते दाव करवाथी तेना
हायने धम करी सकाओ.

ले'स पछाड (डिळा रहुनि)-(दाव नं.

१८):-साभावाणो आपण्णी णायो पाण्णुओ णिओ
ढोय, ते वण्णते आपण्णे आपण्णे नभण्णे हाय तेनी
डोड उपर यित्र नं. १ अभाण्णे गण्णीने तेनी डोड
नीचे हायवी. पंजी आपण्णे णोओ हाय नीचेनी
पाण्णुथी लातीने आपण्णु अने हायनी आंगण्णीओ
ओकमेकमां भरवावी. पंजी तेनी डोड आपण्णु अने
हाय वडे हायनीने तेने आपण्णी नभण्णी पाण्णुओ
ईरणी नभ्णीन उपर पछाडवो.

दाव नं १७-१८ यित्र संख्या २१६-२२०

જમૈયાની કુસ્તી (વાંકના હાથ)

ઉપોદ્યાત.

— લેખક —

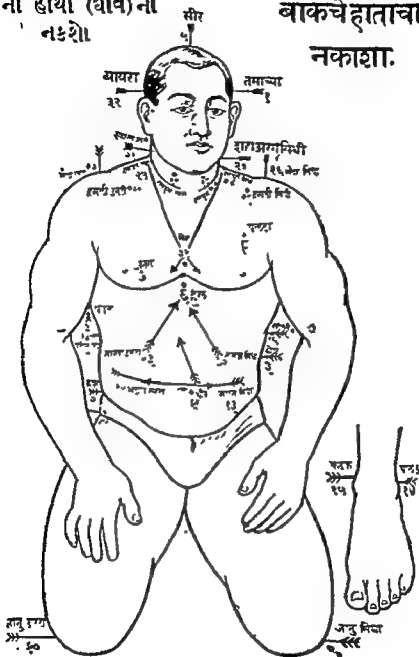
જાના વખતમાં જાંઘના હાથનો જોધ થયો ન હતો, તે વખતે હાથોહાથની લડાઈઓ થતી હતી. એ વખતે તવવાર, પટ્ટા, જમૈયા, વગેરે હથિયારોનો ઉપયોગ ધણો થતો, અને તેને લીધે મૈનિકાને એ હથિયારો સારી રીતે વાપરતાં શીખવવામાં આવણું હતું. પ્રત્યક્ષ લડાઈના વખતે શત્રુ પાસેથી આપણે છુટી શકીએ અને તેને મારી શકીએ તેટલા માટે એ હથિયારોનો ઉપયોગ કરવાની વિદ્યા અગ્નિતત્વમાં આવેલી. આ વિદ્યા શાંતિના વખતમાં મૈનિકાને શીખવીને તેને તરબેજ કરી ગમતા. એ હથિયારો યોગ્ય રીતે અને સફાઈથી વાપરી શકાય તે માટે તે વાપરવાની કુક્તિઓ શીખવવામાં આવતી અને તેની જ જોડે એ હથિયારો બળપૂર્વક, કુશળતાપૂર્વક, અને આનાકીથી વાપરી શકાય તે માટે હાથ પગને તથા દૃષ્ટિને એક વિશિષ્ટ રીતનું શિક્ષણ આપીને તે અવયવોને પણ તૈયાર કરાવી લેવામાં આવતા. જે તે પ્રકારના હથિયારના ધાર બરાબર કરી શકાય તે માટે તે તે અવયવોને તૈયાર કરવા

કે શ્રી સર મંગાધર મલ્હેશ પદવધન,
કે સી આય ઈ,
રામસાહેબ, મિરજ (સિનિયર)

વાંકના હાથે (ધાવ) નો
નકશો

બાકચેહાતાવા
નકાશા.

ચિત્ર સંખ્યા ૨૨૧

તેની અણીઓ અતાવેલી છે. ચિત્રની નીચે જુદા જુદા ધાવનાં નામોની યાદી આપેલી છે.

વાંકના હાથે (ધાવ) નો નકશો.

એ હાથે (ધાવ) નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) તમાચો, (૨) ઠમર, (૩) મોટો (૪) ચીર,

(૫) ચિર, (૬) હલ, (૭) અંતરો, (૮) પપટો,

(૯) જાનુ (ગોઠણ) સીધો, (૧૦) જાનુ ઊઘટો,

(૧૧) રાન, (૧૨) ભંગરો ઊઘટો, (૧૩) ભંગરો

સીધો, (૧૪) પાણટ, (૧૫) દડક, (૧૬) પદિજુ

સીધો, (૧૭) પદિજુ ઊઘટો, (૧૮) દડકમ

મીધા, (૧૯) દસદશ ગિલ્લો, (૨૦) સાદગમમીધી, (૨૧) સાદગમ ગિલ્લી, (૨૨) જનનવા (જનોષ્ઠ) મીધા, (૨૩) જનનવા ગિલ્લો, (૨૪) દેખાવમ મીધા, (૨૫) દેખાવમ ગિલ્લો, (૨૬) મોડા મીધા, (૨૭) મોડા ગિલ્લો, (૨૮) દાંમી મીધા, (૨૯) દાંમી ગિલ્લો, (૩૦) જગમ, (૩૧) મીના (હાતી), (૩૨) આદેશ.

સલામી:—મારી કુત્તી પ્રમાણે આ કુત્તીમાં પણ ખેસાડરતિ અને દિલદાગપણુ દેખાડવા માટે કુત્તીની સરખાવમાં એકમેકને વંદન કરવાનો વિચાર છે. તે કેમ કર્યું તેની ચોક્કસ રીત દર્શાવેલી છે. એ મજામીના ગિલા રીતે અને બેમીને એવા બે ફેરો આપેલા છે.

(૧) એક જાણે (એકલાએ જ) જુદા જુદા ધાવ મારવા અને સામાવાળાએ તે માત્ર અટકાવવા:—જમીયાની કુત્તીમાં મુખ્ય વાત એ હોય છે કે ધાવ લાગ્યા પહેલાં સામાવાળાનો ધાવ પકડી લેવો. સરીગના જુદા જુદા ભાગો ઉપર ધાવ મારવાની ટેવ પાડવાની એ ધાવ મારનારને જરૂર છે, અને સામાવાળાનો એ ધાવ લાગતાં પહેલાં તેનો એ દધિપારવાળો દાઘ આંખનું મટકું ન પડે તેટલી કાબુમાં પકડી લેવાની ટેવ પાડવાની એ ધાવ અટકાવનારને પણ તેટલી જ જરૂર છે. તેટલા માટે સરખાવમાં એક જાણુ જુદા જુદા ધાવ મારવાની ટેવ ફેળવે, અને બીજે (સામાવાળા) તે ધાવને અટકાવવાની ટેવ ફેળવે, એ વધારે મગવડવાળું અને મુગમ છે. એટલે પ્રથમ તેની ફેટલીક ધામ આપવામાં આવી છે.

(૨) ધાવ મારનારના ધાવ અટકાવીને સામાવાળાએ ઊલટા ધાવ મારવા, અને તે પહેલા ધાવ મારનારને અટકાવવો:—ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની ટેવ ફેળવાયા પછી ધાવ અટકાવનારે બિલટા ધાવ

મારવાની ટેવ ફેળવવી અને સામાવાળાના તે ધાવ અટકાવવાની પહેલા ધાવ મારનારે ટેવ ફેળવવી. એ માટે એવા પ્રકારની પણ ફેટલીક ધામ આપવામાં આવી છે.

આ બંને પ્રકારની ધામ પ્રથમ બેમીને કરી અને પછી ગિલા રીતે પણ તે જ ધામ કરી, એટલે ગિલા રીતે ધાવ મારવાની તથા અટકાવવાની ટેવ ફેળવાયે.

(૩) તોડ-ધાવ મારનારનો દધિપારવાળો દાઘ કબજામાં લઈને તેના ઉપર ધાવ મારવા:—ઉપર પ્રમાણે બેમીને અને ગિલા રીતે કરવાની ધામની ટેવ ફેળવાયા પછી ધાવ મારનારના દધિપારવાળા દાઘને કબજામાં લેવાની અને તે (સામાવાળા) ના ઉપર બેમીને તથા ગિલા રીતે ધાવ મારવાની ટેવ ફેળવવી. એ માટે એવી પણ ફેટલીક ધામ આપવામાં આવી છે. જેમાંની ફેટલીક બેમીને અને ફેટલીક ગિલા રીતે કરવાની છે.

જમીયાના જુદા જુદા ધાવ કર્ક કર્ક જાણે મારવાના તે મમજવા માટે અમાઉ ચિત્ર આપેલું છે. તે પ્રમાણે જધા ધાવ મારવાની અને અટકાવવાની ટેવ ફેળવવી. તેવા થોડા ધાવેલી ધામ નમૂના માટે આ પુસ્તકમાં આપેલી છે.

(૪) સાંકળ (જમીયાની ફેસ્ટીના દાવ):—કુત્તી કરતાં જાને ગમનારા એકમેકના ધાવ અટકાવીને જુદા જુદા ફેસ્ટીના દાવ તથા તોડ વગેરે કરે છે, અને છેવટે એકબીજા દધિપાર કાઢી લીધુ, કે તેનો દધિપારવાળો દાઘ બાધી લીધો, એટલે તે કુત્તી પૂરી થાય છે. આ દાવોની દરખા ૨૫૪ આવે તેટલા માટે તેવા થોડા દાવોની સાંકળ આપેલી છે. આવી સાંકળ અનંત થઈ શકે છે.

સૂચના:—ચિત્રમાં પદાવાળું મજૂરગઠ પહેરેલું છે તે ધાવ મારનારો છે અને સાદું
જુદરાક પહેરેલું છે તે અટકાવનારો (પ્રતિપક્ષી) છે, એવું સમજીને આગળની માહિતી
પાઠ્યવી

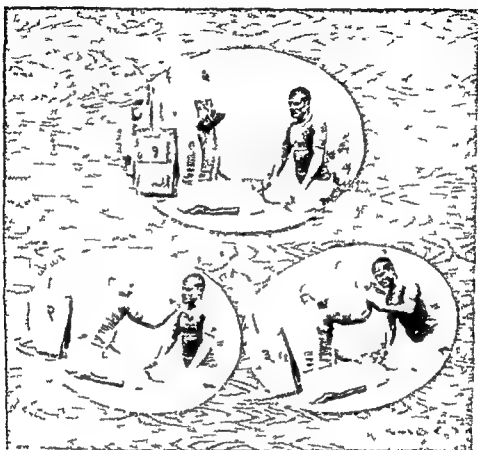
સનામી

ચિત્ર સંખ્યા ૨૨૭-૨૨૮

ઊલી સલામી:—ચિત્ર નં. ૧
પ્રમાણે સામસામે ઊભા રહીને એકમેકે
એકમેકના જમણા તાડા ડાંગા હાથ વડે
પકડી સનામી લેવી.

બેડી સલામી:—ચિત્ર નં. ૨
પ્રમાણે રમનારાએ એકમેકની સામે
ગોઠણબર (પગના પંળા અંદરની બાજુ
વાળીને તેના ઉપર) બેસવું પડી સામા-
વાળાનું જમણા હાથનું કાકું આપણા
ડાંગા હાથ વડે અને આપણા જમણા
હાથનું કાકું સામાવાળાએ તેના ડાંગા
હાથ વડે પકડીને સનામી લેવી

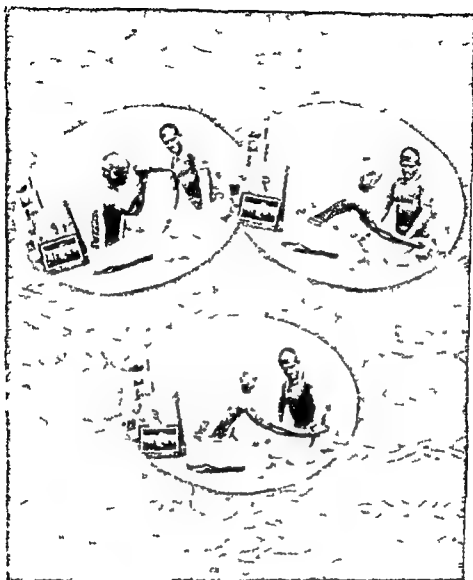
૧ એકે ધાવ મારવો અને બીજાએ અટકાવવો

દાવ નં. ૧

ચિત્ર સંખ્યા ૨૨૪-૨૦૫-૨૦૬

પહેલો-(દાવ નં ૧) —ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે અનસાનના હાથ પાછળ વધને ચિત્ર ૧
 ૨ પ્રમાણે સામાવાળાની ડાબી હાતી ઉપરના ભાગમાં જોરથી જમ્બેલાનો ધાવ કરવો એ ધાવ
 નામતા પકેતા ધાવ મારનાનું જમણું કાડું સામાવાળાએ પોતાના ડાબા હાથ વડે ચિત્ર નં ૩
 પ્રમાણે પાછળ દામીને પોતાનો મથાવ કરવો

દાવ નં. ૨

૧૩૪ મધ્યા ૨૨૭-૨૨૮-૨૨૯

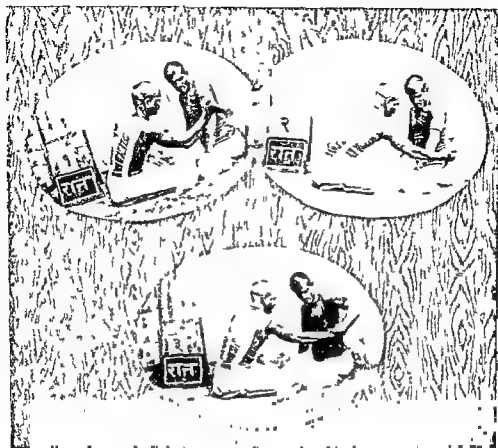
જાતુ (ગોઠણ) સીધો-(દાવ નં. ૨) —૫૪૩નો વાવ અગ્રહ પો તો આપણે આપણે
દાઘ મંડીને છોડાવેલો. તે પછી ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે તેને આચનાથી નેમમેગ પાછળ લપ્પને નિત
નં. ૨ પ્રમાણે મામાવાળાના ડાયા ગોઠણ હિષ્ટ ને-થી યાર ક-વેલો ને ધા વાતના પડેલા માના-
વાળાએ ધા ગારના-નું જમણું દાઢ પોતાના ડાયા દાઘ વડે પોતાની ડામી ત-ક દામીને ચિત્ર નં.
૩ પ્રમાણે પોતાનો અચાવ ક વેલો

દાવ નં. ૩

ચિત્ર સંખ્યા ૨૩૦-૨૩૧-૨૩૨

જાનુ (ગોઠણ) લિલેટો-(દાવ નં. ૩):-જાનુનો ધાવ અટકાવ્યો, તે મરડીને છોડાવ્યા પછી ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણે આપણો જમણો હાથ અવસાનથી પાછળ લઇને, જમણી તરફથી ડાબી તરફ માથા ઉપરથી ફેરવીને, સામાવાળાના જમણા ગોઠણ ઉપર ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ધાવ કરવો. એ ધાવ લાગતાં પહેલાં સામાવાળાએ ધાવ મારનારનું જમણું કાંડું પોતાના ડાબા હાથ વડે પકડી પોતાની જમણી તરફ પાછળ ધકેલીને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે પોતાનો અચાવ કરવો.

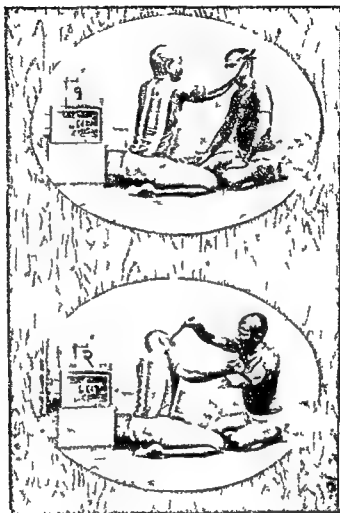

દાવ નં. ૪

ચિત્ર સંખ્યા ૨૩૩-૨૩૪-૨૩૫

રાતન-(દાવ નં. ૪) —જનુનો જીલદો ધાવ અટકાવ્યો, તો ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણા જમણા હાથનું ઠાકું મરડીને ઝટકાથી છોડાવવું. તે પછી તેને માથા ઉપરથી જમણી તરફ ફેરવીને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે સામાવાળાની જાંઘની ઉપરના ભાગ ઉપર ધાવ ફગવો એ ધાવ લાગતા પહેલાં સામાવાળાએ ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે ધાર મારનારનું જમણું ઠાકું પોતાના ડાબા હાથ વડે જોરથી જાંઘે લઇને બહારના ભાગ તરફ દાગવું અને પોતાનો અચાવ કરવો.

૨ સામાવાળાનો ધાવ અટકાવીને તેના ઉપર ધાવ કરવો.

દાવ નં ૧

ચિત્ર સંખ્યા ૨૩૬-૨૩૭

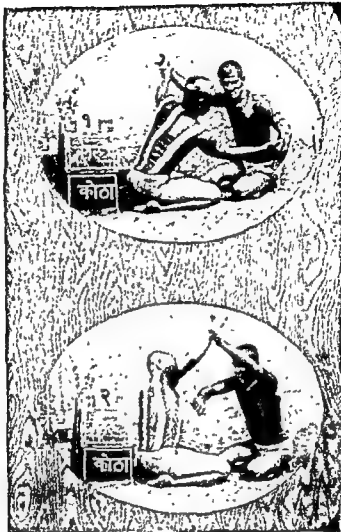
તમારો અને બાહેરો—(દાવ નં ૧) —ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે ધાવ માગનારો તમારો મારતા આવે તે વખતે સામાવાળાએ પોતાના ડાયા હાથ નડે ચિત્ર નં ૨ પ્રમાણે તે ૥ હાથન કાફ જાનીને તેનો ધાવ અટકાવી પોતે તેના ઉપર બાહેરોનો ધાવ કરવો.

દાવ નં. ૨

ચિત્ર સંખ્યા ૨૩૮-૨૩૯

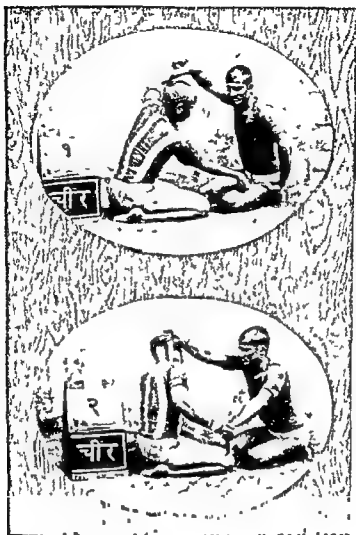
કમર અને છાતી—(દાવ નં. ૨):—પ્રતિપક્ષી જાહેરાનો ધાવ મારવા આવે, તે વખતે આપણે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે તેનો જાહેરાનો હાથ તેલું કંકડું જાણીને અટકાવવો અને આપણા જમણા હાથ વડે તેની કમર ઉપર ધાવ કરવો. આ પ્રમાણે કચેરો ધાવ સામાવાળાએ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે અટકાવી પ્રતિપક્ષીની છાતી ઉપર સીનાનો ધાવ કરવો.

દાવ નં. ૩

ચિત્ર સંખ્યા ૨૪૦-૨૪૧

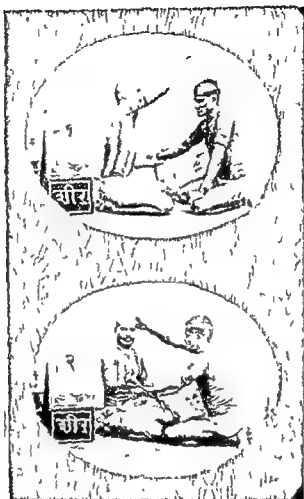
કેઠિા અને પગલ-(દાવ નં. ૩):—પ્રતિપક્ષી સીતો મારવા આવે તે વખતે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણે તેને ડાબા હાથ વડે અટકાવીને આપણે આપણા જમણા હાથમાંના હથિયાર વડે તેના ડાબા કોઠા ઉપર ધાવ કરવો. ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે એ ધાવ તે અટકાવે, એટલે આપણે તેની પગલમાં ધાવ કરવો.

દાવ નં. ૪

ચિત્ર સંખ્યા ૨૪૨-૨૪૩

ચીર અને હોલટી હાંસડી-(દાવ નં ૪):-અગત્ય માગ્યા આવેલા હાથને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે અટકાવીને તેના તે જ ચિત્રમાં ગતાવ્યા પ્રમાણે ચીરનો ધાવ કરવો. પ્રતિપક્ષી તેને અટકાવે, એટલે તેના ઉપર જીવટી હાંસડીનો ધાવ કરવો.

દાવ નં. ૫

ચિત્ર મંજી ૨૪૪-૨૪૫

શિર અને સીધી હાંસડી-(દાવ નં. ૫).—જિવડી હામડીનો ધાવ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આટલાવે, એટલે તે જ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે શિરનો ધાવ કરવો. પ્રતિગ્રંથાંમે તે દાવ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ગાબુએ કરીને સામેથી તે જ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે મીઠી હામડીનો ધાવ કરવો.

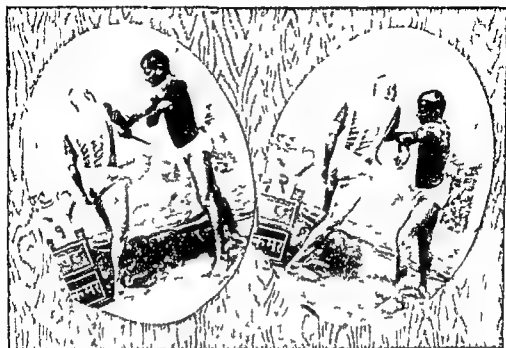
૩ તોડ.

તોડ નં. ૧

ચિત્ર સંખ્યા ૨૪૬-૨૪૭-૨૪૮

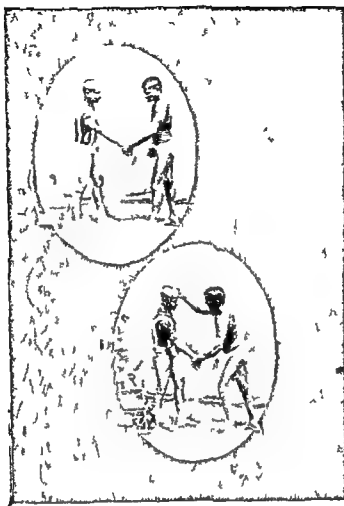
તમાચાની તોડ-(તોડ નં. ૧):—ધાવ કરનારે સામાવાળા ઉપર તમાચાનો ધાવ ક્યો હોય, તો સામાવાળાએ તેના જમૈયાવાળા હાથ પકડીને મરડવો અને આપણી ડાબી તરફ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે તેને જમીન ઉપર દાબી રાખવો. પછી ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે એ દયાવેશા હાથ ઉપર આપણો ડાબો ગોદણ મૂકીને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે આપણી છાતીથી તેના હંડ ઉપર દાબ દહને તેના મર્મસ્થાનમાં તે જ ચિત્રમાં ગતાચ્છા પ્રમાણે ધાવ કરવો.

તોડ નં. ૨

ચિત્ર સંખ્યા ૨૪૬-૨૫૦

કમરની તોડ-(તોડ નં. ૨).—ગાવ દરનારે મામાનાળા ઉપર કમરનો ગાવ ટ્યો હોય, તો સામાવાળાએ પોતાના ડાયા હાથ વડે તેના જમણા હાથનું ઢાકું પકડીને તે હાથ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પાછળ ધકેલવો અને તેની પામળીમા ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ધાવ કરવો.

તોડ નં ૩

ચિત્ર સંખ્યા ૨૫૧-૨૫૨

ચીરની તોડ-તોડ નં ૩) —વાવ દરનારે આપણા ઉપર ચીરનો ધાવ કર્યો હોય, તો આપણે તેનો જમણો હાથ ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે પડીને અડગો મરડવો, અને ચિત્ર નં ૨ પ્રમાણે તેના ઉપર જનોડનો ધાન મારવો.

૪ સાંકળ.

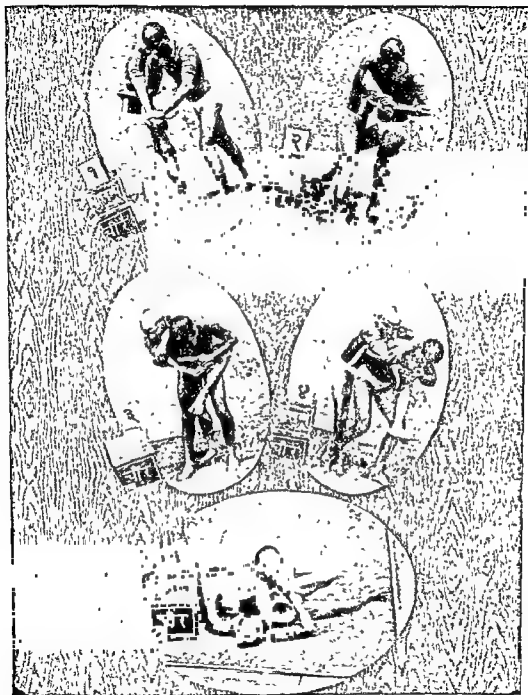
તમાચાની સાંકળ—(સાંકળ નં. ૧):—ઘાવ કરનારે સામાવાળા ઉપર તમાચાનો ધાવ કર્યો હોય, તો સામાવાળાએ તેનો તે હથિયારવાળો હાથ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પકડીને અત્રણે મરડવો. અને તેના ઉપર તે જ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે બાહેરાનો ધાવ મારવો. તમાચાનો ધાવ કરનારે પોતાના ડાબા હાથ વડે સામાવાળાનો જમણો હાથ તે જ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે પકડીને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે તેને મોળાની બહારની ટાંગ મારવી, અને તેને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે નીચે જમીન ઉપર પાડવો. પછી બાહેરા મારનારે એ ટાંગ મારનારના ડાબા પગના ગોઠણના બહારના સાંધા ઉપર પોતાના ડાબા પગના પગનો હાથ દબાવે અને પોતાના જમણા પગ વડે તેના ડાબા પગને આંકડી પ્રમાણે બાંધી લઇને ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે તમાચો મારનારનો તે હથિયારવાળો હાથ આપણા ડાબા હાથથી મરડી તેનું હથિયાર કાઢી શેલું.

સાંકળ નં. ૨

ચિત્ર સંખ્યા ૨૫૭-૨૬૦

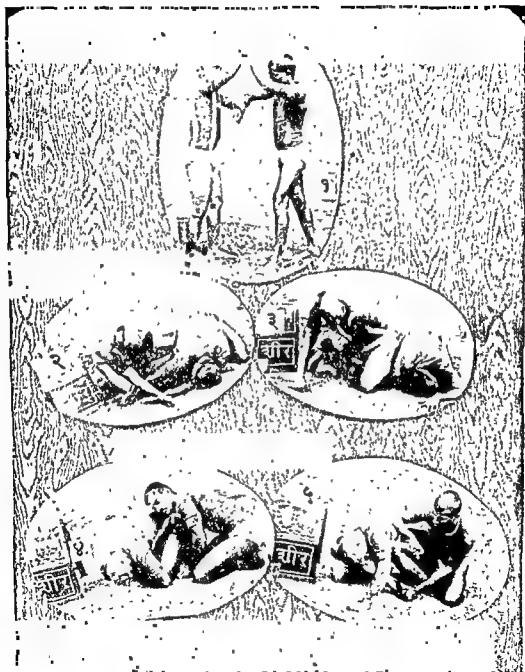
કમરની સાંકળ-(સાંકળ નં. ૨):—ઘાવ કરનાર આપણા ઉપર કમરનો ઘાવ કરવાનો હોય, તો આપણે આપણા ડાયા હાથ વડે તેનું ઠાંકું ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે બહાર મરડીને તેના ઉપર ઢાણીનો ઘાવ કરવો. આ ઘાવ લાગતા દેતાં પહેલાં તેણે આપણા ઉપર આપણો હાથ પકડીને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે સફીનો ઘાવ કરવો. સફીનો ઘાવ થતાં પહેલાં આપણે ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે તેના ઉપર ધોળીપાટ કરવો. અને ધોળીપાટનો ઘાવ થતાં પહેલાં તેણે આપણા ઉપર ખરો આંધીને ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે આપણો હાથ મરડીને આપણું હથિયાર કાઢી લેવું.

સાંકળ નં. ૩

ચિત્ર સંખ્યા ૨૬૧-૨૬૫

ચીરની સાંકળ-(સાંકળ નં. ૩):—ધાવ કરનારે આપણા ઉપર ચીરનો ધાવ કર્યો હોય, તે આપણે તેનો હથિયારવાળો હાથ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પટ્ટીને તેને પાછળ ધકેલવેા અને તેના હાથ ઉપર તે ચિત્ર પ્રમાણે હાથકડી બાંધવી. પછી ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે તેના ઉપર સડીનો દાવ કરવો. એ રીતે સડી ધાવ એટલે ચીર મારનારે ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે સવારી બાંધવી. અને સવારી બાંધવા માંડે એટલે ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે જહારની ટાંગ મારીને ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે તેને ચીત કરવો, અને પછી તેનો હથિયારવાળો હાથ મરડીને તેનું હથિયાર કાઢી લેવું.

શિરની સાંકળ-(સાંકળ નં. ૪):—ધાવ મારનારે આપણા ઉપર શિરનો ધાવ માર્યો હોય, તો આપણે તેનો હથિયારવાળો હાથ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પકડીને તેને પાછળ ધકેલવો અને તેના ઉપર જમણનો ધાવ કરવો. તેણે આપણો હાથ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પકડીને જમણનો એ ધાવ અટકાવવો અને આપણે તે જ હાથ મરડીને આપણને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે તે જમીન ઉપર ઢાલે. પછી તે આપણા ઉપર ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે નમ્રાજખંધ બાંધે. એ નમ્રાજખંધ બાંધે તે જ વખતે આપણે ધડ-ફેંકીને (ડંકી મારીને) તેને ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે નીચે લાવવો અને ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે તેના ઉપર બાલસાંગડા બાંધીને તેનું હથિયાર કાઢી લેવું.

ઊલટા મોઢાની સાંકળ-(સાંકળ નં. ૫):—ધાર કરનારે આપણા ઉપર ઊલટા મોઢાનો ધાવ ક્યો હોય, તે વખતે આપણે તેનો હથિયાગ્વાળો હાથ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જમણા હાથ વડે પકડીને મગડવો અને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે તેની પીઠ ઉપર જવું. એટલે તે આપણો ડાબો હાથ મરડીને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે આપણી સામે આવશે. એ રીતે એ સામે આવે એટલે તે જ ચિત્ર પ્રમાણે તેનો હાથ મરડીને હથિયાર ઠાઠી લેવું.

આ હાવમાં સામાવાળાના હાથમાં જમૈયો ન હોય તો પણ તે ધાવ મારનારથી પોતાનો બચાવ કેમ કરી શકે છે તે બતાવ્યું છે.

બિનોટ

ઉપોદ્ધાત.

—: ચિત્ર :-

બિનોટની વિદ્યા હિન્દુસ્તાનમાં જાડુ

જૂના વખતથી અસ્તિત્વમાં છે. જૂના અધા-
ધૂંધી વખતમાં આ વિદ્યાનો સ્વસંરક્ષણ માટે
ધણી સારો ઉપયોગ થતો હતો. આ વિદ્યામાં
નિષ્ણાત યથેચ્છા અનેક મહાન માણસો પૂર્વે
હતાં; અને વર્તમાન કાળે પણ કોઈ કોઈ
કવચિત્ હશે. પણ હાલમાં તો આ વિદ્યાનું
કેવળ નામ માત્ર સિત્તક રહેલું છે. એ વિદ્યા
ખરેખરી કેવી છે તેની ખરી કલ્પના પણ જાડુ
જ થોડાને હશે. એ વિદ્યાની માહિતી છે એવું
કહેનારો પણ કવચિત્ જ કોઈ મળે છે. પરંતુ
તે પણ એ વિદ્યા બીજાને સારી રીતે જાતાની
શકે તેવા હોતો નથી, અગર જાતાવતો નથી.
આવી રીતિ હોવાથી એ વિદ્યા એટલે એક
પ્રકારનું જાડુ છે એવી વાત કલ્પના પ્રસરેલી
છે. તેથી, આ વિદ્યાની ખરેખરી માહિતી અમારા
દેશજંધુઓની સમક્ષ પ્રજ્ઞા મળતી આવવા સારું
આ અલ્પ પ્રયત્ન અમે કરેલો છે.

દ. શ્રી. સર જગાધર ગણેશ પટવર્ધન,
કે. સી. આય. ઈ.,
રાજસાહેબ, મિરજ (સિનિયર)

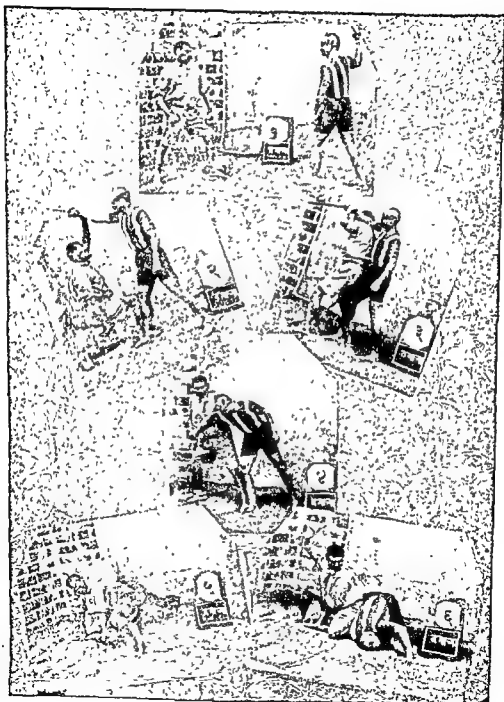
બિનોટ એ હિંદી શબ્દ છે, અને 'મિન+ઓટ=નહીં આડ' એવો તેનો સાદો-સરળ અર્થ છે. શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે આડું ધરવા જેવું કષ્ટ જ ન હોય એવે વખતે હિંમતથી અને યુક્તિથી સ્વનનો ગચાવ કરવાનું જે શાસ્ત્ર તે બિનોટ આપણા શત્રુના હાથમા છરી, તનનાગ, પિરતોન વગેરે જેવું માગડ શસ્ત્ર હોય, અને આપણા હાથમા ઢાન, કારી વગેરે ઢાંધ પણુ માધન ન હોય, એવી સ્થિતિમા સમયસૂચકતા વાપરીને સ્વતંત્ર બચાવ કરવાની જે વિદ્યા તેને બિનોટ કહે છે આ વિદ્યાની સહાયથી પૂર્વના વખતમા કેટલાક ઉસ્તાદ લોકોએ શત્રુની સામે પોતાનો બચાવ કરી લીધેનો, એવી હખત પગપરાથી આપણા સાબળવામા આવેની ઠ અને તે ખરી પણ છે અમારો આ સનધમા એવો મત છે કે આ વિદ્યા બોળી નથી અમુક મનુષ્ય બિનોટ સારી રીતે જાણે છે તેની ખરી પરીક્ષા કોઈ તેવા પ્રસંગે તેના હાથથી તે વિદ્યાનો ઉપયોગ થાય છે ત્યારે જ થાય ઈ સાધાણુ કુતીના કે ફરીગદવાના ફાવ રમતા આપણી સામે એક જ માણસ હોય છે, અને તેના હાથમા પ્રાણુવાતક શસ્ત્ર હોતુ નથી, એની સ્થિતિમા પણ મામા વાળા પામેથી આપણે બચાવ કરી વેવાનું કંઈ પડે છે, તો જ્યારે ખરેખર જ આપણો શત્રુ હાથમા શસ્ત્ર લઈને આપણને મારવા માટે આવે, ત્યારે પ્રસંગાવધાન રાખીને તેની સામે

આપણો બચાવ કરી લેવો અને તેને નાસીપાસ બનાવવો એ ઘણું જ કડું કામ છે છતાં, આ વિદ્યા શીખીને પણ રીખનારે હું અમુક કરીશ એવું અભિમાન ધરાવતું એ બરાબર નથી શ્રી હનુવંતિ ચિનાશ મહાગ્રંથે અશ્વજીવનની ભેટના વખતે બિનોટના જેની જ કાંઈ કરામત કરીને સ્વતંત્ર બચાવ કરેલો અને તેને હાર મારેલો, એ વાત તદ્દન માયી છે પરંતુ એવું ધૈર્ય અને પ્રમગાવધા કેટલા માણસો બતાવી શકશે?

આ પુસ્તકમા જણાવેના અગર એવા જ પ્રકારના મંતર ફાવ મરાગર સમજી લઈને તેનો એનિશાથી અભ્યાસ થવાની જરૂર છે કેમ કે આખનું મટકું મરાય તેટલા વખતમા આ બિનોટની ક્રિયા થવાની જરૂર હોય છે તે પ્રમાણે તે ન થાય તો પ્રાણુહાનિનો વખત આવવાનો જ આરી સ્થિતિ હોવાથી આ વિષ્ટ વિદ્યા માધ્યક વગવાનું કામ ઘણું જ આગ્રહપૂર્વક અને સપૂર્ણ લક્ષ રાખીને કરવું જોઈએ આ વિદ્યાના ઘણા ખરા ફાવેમા સામાનાજાનો શસ્ત્રવાળો હાથ એન્દ્રમ પકડીને તેને અવળો મરડવાનો હોય છે એવા વખતે પુષ્કળ સ્ફૂર્તિની જરૂર રહે છે

બિનોટની વિદ્યામા પ્રમગાવધાનની ખાસ જરૂર રહે છે મનુષ્ય સ્વભાવનો વિચાર કરીને કામ કરીએ તો આપણો ગચાવ ઉત્તમ રીતે કરી શકાય

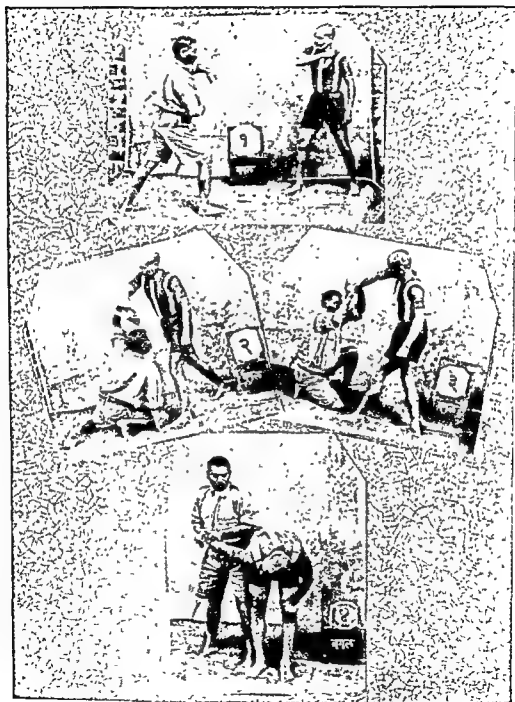
ભિનોટના દાવ.

તમાચાનો ઘાવ-(દાન નં. ૧).—પ્રતિસ્પર્ધી આપણા અંગ ઉપર ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે તનવાર લઈને ચઢી આવે અને તે આપણા ઉપર તમાચાનો ઘાવ કરવા માટે તેનો જમણો હાથ ઉગામે, તે વખતે તે જે પવિત્રા ઉપર ઊભો હોય તે જ પવિત્રો આગળ રાખીને આપણે તેની નજર રોકીને ઊભા રહેવું. પછી ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે પ્રતિસ્પર્ધી તેનો જમણો પગ આગળ કરે અને આપણા પગ તમાચાનો ઘાવ ઉગામે, એટલે આપણે પોતે જમણો પગ આગળ નાખીને ડૂબ લેવી અને આપણા ડાબા પગનો ગોઠણ જમીન ઉપર ટેકવેલો તથા જમણા પગનો ગોઠણ ઊભો ચૂકવેલો. તેનો તનવારવાળો હાથ નીચે આવે તે અગાઉ આપણો ડાબો હાથ ઊંચો કરીને તે હાથ વડે તેના તનવારવાળા હાથનું કાઢું અધવચ્ચે ઉપર ને ઉપર જ પકડવું. એવી રીતે તેનો હાથ પડડતા આપણો અંગૂઠો અંદરની બાજુએ અને આગળીએ બહારની બાજુએ રાખવી આ પ્રમાણે પ્રતિસ્પર્ધીનું કાઢું પકડ્યા પછી આપણા જમણા હાથ વડે તેનો જમણો હાથ પકડવો, અને તે જ અનસાનમાં તેના જમણા હાથ નીચેથી ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે ફરી જમીને જમણી તરફ ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે બહાર નીકળવું અને તેનો હાથ પકડીને ઊભા રહેવું. પછી તેના જમણા પગના પગ ઉપર આપણા ડાબા પગનો પાંજો ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે મૂકીને તે પગ જોરથી દાગવો અને પડડેલો હાથ પણ ઊંધો ફેરવીને તેને તે જ ચિત્ર પ્રમાણે આગળ દાગવો. પછી આપણા ડાબા હાથ વડે તેના જમણા હાથની કોણી પકડીને તેને પણ ઊંધી કરીને નીચે દાગવી. અને તે જ વખતે જમણા હાથ વડે તેના હાથને ઉપર આંચકો મારીને, શક્ય તેટલા જોરથી આપણા બંને હાથ વડે તેને આપણી જમણી બાજુએ ખેંચીને, ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે નીચે પાડવો. પછી ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે આપણા ડાબા પગનો ગોઠણ તેના દડ ઉપર મૂકીને ડાબા હાથ વડે તેના જમણા હાથનું કાઢું પકડવું અને આપણા જમણા હાથ વડે તેની તનવારવાળી મૂઠ આમળીને તનવાર કાઢી લેવી અને તેના પર ઉગામવી

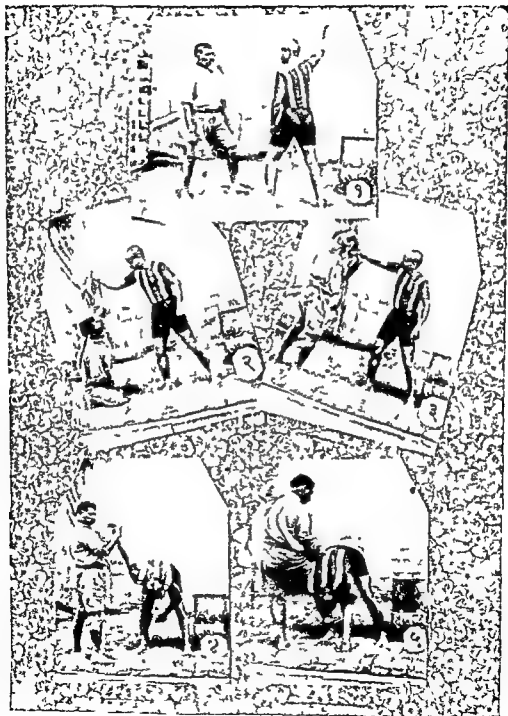
શિરનો ઘાવ-(દાવ નં. ૨)—પ્રતિસ્પર્ધી લાડી લઇને શિરનો હાથ મારવા માટે તેના ખંને હાથ ઊંચા કરે, તે વખતે તે જે પવિત્રા પ્રમાણે ઊભો હોય, તે જ પવિત્રો આપણે આગળ રાખીને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ઊભા રહેવું. તે શિરનો ઘાવ ઉઘામે કે તરત જ રફૂતિથી આપણે આગળ જઈું અને જમણો પગ આગળ મૂકીને અને ડાબા પગનો ગોઠણ જમીન ઉપર ટેકવીને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે બેઠક લેવી. તેની લાડી નીચે આવે તે અગાઉ ચાલાખીથી તેના ખંને હાથ તે ચિત્ર પ્રમાણે પકડવા, આપણા જમણા હાથ વડે તેનો જમણો હાથ અને ડાબા હાથ વડે તેનો ડાબો હાથ પકડવો. પછી જમણો પગ આગળ રાખીને કલાજંગના દાવ પ્રમાણે ફરીને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે ઊભા રહેવું. એ વખતે જમણા હાથ વડે જમણો હાથ જમણી તરફ ઊંચે આમળવો અને ડાબા હાથ વડે ડાબો હાથ ડાબી તરફ નીચે આમળવો. તથા ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે આપણે આપણી પીઠ શક્તિ તેટલી તેના પેટને લગાડીને રાખવી. પછી ખંને હાથ વડે તેના ખંને હાથ ઊઘટા આમળાને ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે લાડી છોડાવી લેવી.

ખગલનો ઘાવ-(દાવ નં. ૩):—સામાવાળો આપણી અગત્ર હિપર જમ્યાનો ઘાવ કરવાનો હોય એમ જણાય, તો તે વખતે આપણે તેની સામે નજરમાં નજર મેળવીને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જિભા રહેવું. પછી તેનો જમ્યાવાળો હાથ ધાવ મારવા માટે આગળ આવે તેવામાં જ આપણે તે જ પવિત્રામાં રહીને, ચાલાકીથી આગળ ધસીને, તેના જમણા હાથનું કાંડું આપણા ડાબા હાથ વડે પકડવું અને તે જ અવસાનમાં ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે જાને ગોઠણ જમીન હિપર દેખીને તેના હાથ નીચે જોડવું. પછી ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે ડાબા પગનો ગોઠણ જોડો કરીને આપણા જમણા હાથ વડે તેના જમણા હાથની મૂઠી પકડવી અને જાને હાથ વડે તેની મૂઠીને ઊઘટી મરડીને તેનો જમણો હાથ આપણી જમણી બાજુએ ખેંચવો અને ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે જિભા રહેવું પછી તેના હાથમાંનો જમ્યો દાઢી લેવો.

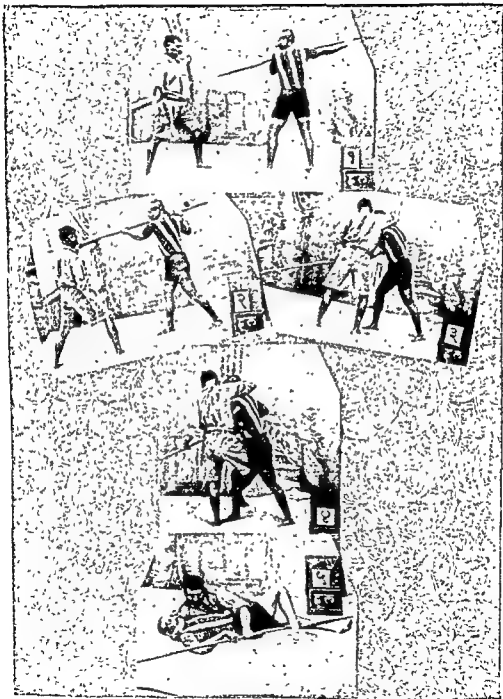
પીઠ ઉપરનો ઘાવ-(દાવ નં. ૪):—આપણે વાંસો વળાને
 બાબા હોમએ, અને પ્રતિસ્પર્ધી પાછળથી આવીને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે
 આપણા ઉપર એકદમ તનવાગનો ઘાવ કઠવાની તૈયારી કરે, તો આપણે
 આપણો પાછળ રહેલો ડાબો પગ જમણી તરફ આગળ લાઇને જરાક
 પાછળ તેના તન્દ મોઢું ફેરવીને બાબા મહેવું. ધાવ આપણા ઉપર આવે છે
 એવું જણાતા જ આપણે એકદમ ભેસી જઇને, બાજુએ ખસી જઇને, તે
 ધાવ યુગ્મવલો અને જમીન ઉપર ભેડક લેવી. પછી જમણો હાથ લાંબો
 કરીને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે તેના જમણા હાથનું ઢાંકું પકડવું. પછી તેનું
 તે ઢાંકું બાજુ બાજુએ મરડવું અને ડાબા હાથ વડે તેની કાણી પકડીને
 આપણા ડાબા હાથની હથેળીથી તેનો જમણો હાથ ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે
 કાણી તરફથી બાંધે ધકેલવો અને પાછળ રહેલો જમણો પગ આગળ
 લાવવો. પછી આપણા જમણા હાથ વડે તેનો જમણો હાથ નીચેથી
 પાછળ બાજુએ મરડીને ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે પીઠ ઉપર ચડાવવો અને
 તેના હાથમાંની તનવાગ કાઢી લેવી

હાંસડીનો ઘાવ-(ઘાવ નં. ૫):—પ્રતિરપર્ધી એકદમ આપણા ઉપર ચડી આવે, અને તે આપણા ઉપર જમૈયા વડે હાંસડીનો ઘાવ કરવા માટે તેનો જમણો હાથ ઉગામે, તો તેની નજરમાં નજર મેળવીને આપણે તેની સામે સમ પવિત્રાથી ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ઊભા રહેવું. તે જમણો પગ આગળ લાવીને આપણા પર ઘાવ કરે, તે ઘાવ પૂરો આવતાં પહેલાં આપણે એકદમ આગળ આવીને જાને જોડણુ જમીન ઉપર ટેકાવવા અને તેના હાથની નીચે જમીન ઉપર બેસી જવું, તથા ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે આપણા ડાબા હાથ વડે તેના જમણા હાથનું કાંડું પકડવું. પછી ઊભા થઇને જમણા હાથ વડે તેની જમૈયાવાળા મૂઠી પકડવી અને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે તેનો જમણો હાથ ઊઘટો આમળવો એટલે તે ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે નીચે નમશે. લાગતા જ આપણો જમણો પગ તેના જમણા હાંડ ઉપરથી તેના પેટ નીચે લઇને તે પગનો પાંચે તેના જમણા પગમાં અંદરથી ધાકીને તેને અટકાવવો. પછી ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે તેનો હાથ આમળાને પીઠ ઉપર ચડાવી જમૈયો છોડાવી લેવો.

જનોધનો ધાવ-(દાવ નં. ૬):—અતિરૂપધી તલ્લવાર વડે
જનોધનો ધાવ કરવા માટે આપણા અંગ ઉપર આવે, તો આપણે ચિત્ર
નં. ૧ પ્રમાણે તેની નજરમાં નજર મેળવીને જિભા રહેવું. તેના ધાવ
આપણા અંગ ઉપર આવે છે એવું જોતાં જ પાછળ રહેશે આપણે.
જમણે પગ આગળ લાવીને, ડાબે આરીને, તેના હાથ નીચે જવું અને ચિત્ર
નં. ૨ પ્રમાણે ડાબા ગોઠણ ઉપર બેઠક ઢાળને જમણે પગ આગળ મૂકવો
તથા જમણા હાથ વડે તેના જમણા હાથનું કાંઈક પકડવું. પછી જમણા
હાથ વડે તેના જમણે હાથ આમળાને આપણે જિભા રહેવું, અને આપણે
ડાબે હાથ તેના કંઈક ઉપર મૂકીને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે તેના જમણે હાથ
નીચે જમીન ઉપર દાખવો. પછી આપણે ડાબે પગ તેના જમણા હાથ
ઉપરથી નાખવો અને તે હાથ આપણી જમણી જાંઘ ઉપર ઢાળને ચિત્ર નં.
૪ પ્રમાણે જમીન ઉપર બેસવું. પછી બંને હાથ વડે તેના જમણે હાથ
જિભટો આમળાને તલ્લવાર કાઢી લેવી.

ભાલાની અણી-(દાવ નં. ૭):-પ્રતિસ્પર્ધી ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણને ભાલા વડે અણી મારવા આવે, તો આપણે પ્રથમ ડાબા પવિત્રાથી પાછળ જમણી તરફ જઈને અને જમણા પગ ઉપર આગળ ધસીને ભાલાની અણી ચૂકવી જમણી જાગ્યુંએ થઈ જવું અને ડાબા હાથ વડે તેવું બાહુ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે પકડીને તેને થક્ય તેટલું પેલી તરફ અને નીચે ધકેલવું. પછી આગળ જઈને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે આપણા જમણા હાથ વડે તેની ડોક પકડવી અને તે જ હાથ તેના મોઢા આગળ આણીને તેની હડપચીને જોરથી જાગ્યુંએ ખેંચવી. પછી તે જ અવસાનમાં ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે આપણા જમણા પગ વડે તેના જમણા પગના ગોઠણના વળાંકમાં ટાંગ મારવી અને તે જ વખતે તેની ડોક ફેરવીને ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે તેને જમીન ઉપર પાડવો. પછી તેને છાતી વડે દાબી રાખીને આપણા જાંને હાથ વડે બાહુ છોડાવી લેવું.

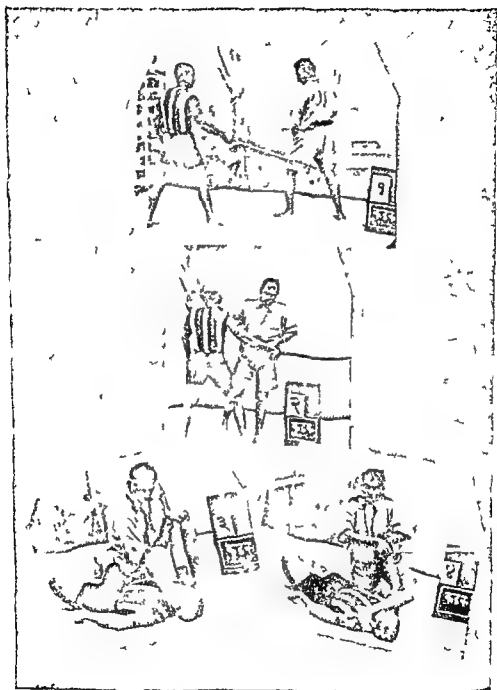
ગદ્દનનો ધાવ-(દાવ નં. ૮):—સામાવાળો આપણો જમણો હાથ તેના ડાબા હાથ વડે પકડીને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણી ડોક ઉપર તક્તવારનો ધાવ કરવા આવે છે એવું જણાતાં જ, તેનો ધાવ આપણા અંગ ઉપર આવે તે પહેલાં, પવિત્રા ઉપર આપણે આગળ ધરીને, ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે આપણા ડાબા હાથ વડે તેના જમણા હાથનું ઠાંકું પકડીને તે ધાવ રોકવો. પછી ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે આપણા જમણા હાથ વડે તેનો હથિયાર વાળો હાથ પકડીને જાને હાથ વડે તેનો તે હાથ ઊઘટો ફેરવવો. પછી તે જ અવસાનમાં આપણા ડાબા પગ વડે તેના ડાબા પગ ઉપર ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે બહારની ટાંગ મારીને ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે તેને જમીન ઉપર પાડવો. પછી ડાબા હાથે તેના જમણા હાથનું ઠાંકું પકડવું. અને આપણા જમણા હાથ વડે તક્તવારની મૂક પકડીને અને તેના હાથને મરડીને તક્તવાર કાઢી લેવી.

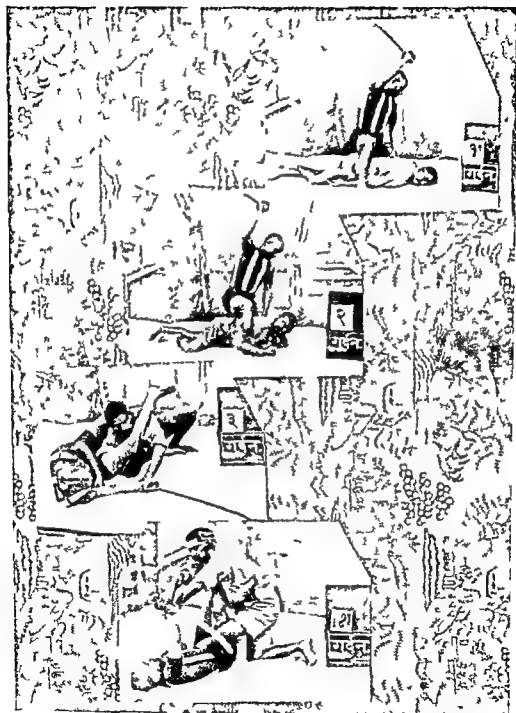
હિલટો જનોમનો ધાવ-(દાવ નં. ૯):-પ્રતિસ્પર્ધી ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણા ઉપર બિલટો જનોમનો ધાવ કરવાની તૈયારીમાં હોય, તો તેનો તે ધાવ અંગ ઉપર આવતાં પહેલાં, આપણે આગળ જમણે તેનો જમણો હાથ આપણા ડાબા હાથ વડે પકડવો અને તેના જમણા પગ પાસે ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે બેઠક લેવી. તે જ વખતે આપણા જમણા હાથ વડે તેનો જમણો પગ ઘૂંટી આગળથી પકડવો. અને શક્ય તેટલા જોરથી તેનો જમણો પગ ઝપાટાથી જોડે જોડીને તેને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે જમીન ઉપર પાડવો. પછી તેનો જમણો પગ તેના પેટ ઉપર હાથીને ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે તેના અંગ ઉપર બેસવું અને તેના હાથમાંની તકતાર કાઢી લેવી.

હાંસડીનો ઘાવ-(ઘાવ નં. ૧૦).—પ્રતિપદ્ધતિ તેના ડાગા હાથ વડે આપણે જમણે હાથ પકડીને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણા ઉપર જમીયા વડે હાંસડીનો ઘાવ દેવા આવે, તો તેનો તે ઘાવ આનતા પડેલા, આપણે તે જ બેઠક ઉપર રહીને, ચાલાકીથી આગળ જમ, ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે આપણા ડાગા હાથ વડે તેના જમણા હાથનું લકું પડડવું પછી ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે આપણે જમણે પગ તેના જમણા પગમા અંદરથી આડે ધાવવો. પછી તે પગ વડે તેનો પગ આપણી તરફ આગળ ખેંચીને, અને છાતી વડે તેને પાછળ ધકેલીને, ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે તેને જમીન ઉપર પાડવો. પછી ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે જમણા હાથ વડે તેના જમીયાના હાથની મૂકી પકડીને અને તેને ભલટી આમળાને જમીયે છાડાવી દેવો.

કડકનો ઘાવ-(દાવ નં. ૧૧):—પ્રતિસ્પર્ધી ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણા ઉપર તત્તવાર વડે કડકનો ઘાવ કરવાનો હોય, તે તે ધાવ આપણા અંગ ઉપર આવતાં અગાઉ, આપણે આપણો જમણો પગ આગળ નાખીને, પત્રિત્રાથી આંધીને, આગળ તેની આજુએ જવું. અને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે આપણા ડાબા હાથ વડે તેના જમણા હાથનું કાંડું પકડવું. પછી આપણા જમણા હાથ વડે તેનું ગળું પકડીને તેને પાછળ ધકેલવો અને તે જ અવસાનમાં આપણા જમણા પગ વડે તેના જમણા પગના ગોઠણના વળાંકમાં ભેરથી ટાંગ મારીને તેને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે જમીન ઉપર પાડવો. પછી ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે આપણો ડાબો પગ તેની ગરદન ઉપર આડો નાખવો અને ડાબા હાથ વડે તત્તવાર પકડીને, અને હાથ વડે તેનો હાથ આમળીને, તત્તવાર છોડાવી દેવી.

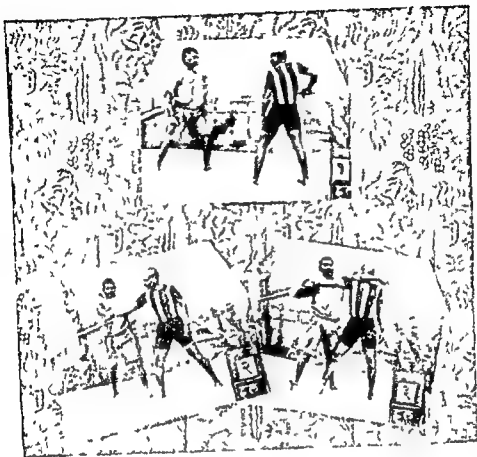
ગરદનનો ઘાવ-પ્રકાર પહેલો-(કાવ નં. ૧૨):—આપણે જોયા સુતા હોઠએ તે વખતે પ્રતિરૂપર્થી આપણી પીડ ઉપર બેસીને, ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણા ઉપર ગરદનનો ઘાવ કરવાનો હોય, તો આપણે તેનો હાથ નીચે આવતાં પહેલાં, ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે આપણા જમણા હાથ વડે તેનો જમણો પગ પકડવો અને તે પગને ઝપાટાખંધ આપણી તરફ ખેંચીને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે તેને જમીન ઉપર પાડવો. પછી ઘાગ્રસા જ તેના જમણા હાથનું કાંકું આપણા ડાબા હાથ વડે પકડવું. પછી ચાસા-કીચી જમણી તરફ ફરીને આપણે જમણા પગ ઉપર બેઠક લેવી અને ડાબો પગ તેના પેટ ઉપર ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે આડો નાખવો. પછી આપણા જમણા હાથ વડે તેના જમણા હાથનું કાંકું મૂકી પાસેથી પકડીને, તેનો હાથ જિતટો મરડીને, તત્તવાર છોડાવી લેવી.

ગરદનનો ઘાવ-પ્રકાર પહેલો-(દાવ નં. ૧૨):—આપણે જોધા સુતા હોયએ તે વખતે પ્રતિરપર્ધી આપણી પીઠ ઉપર બેસીને, ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણા ઉપર ગરદનનો ઘાવ કરવાનો હોય, તો આપણે તેનો હાથ નીચે આવતાં પહેલાં, ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે આપણા જમણા હાથ વડે તેનો જમણો પગ પકડવો અને તે પગને ઝપાટામંધ આપણી તરફ ખેંચીને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે તેને જમીન ઉપર પાડવો. પછી સામગ્રી જ તેના જમણા હાથનું કાંકું આપણા ડામા હાથ વડે પકડવું. પછી ચામ્રા-કીચી જમણી તરફ ફરીને આપણે જમણા પગ ઉપર, બેઠક લેવી અને ડાબો પગ તેના પેટ ઉપર ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે આડો નાખવો. પછી આપણા જમણા હાથ વડે તેના જમણા હાથનું કાંકું મૂકી પાસેથી પકડીને, તેનો હાથ બિલકો મગડીને, તરતવાર છોડાવી લેવી.

ગરદનનો ધાવ-પ્રકાર બીજો-(દાવ નં. ૧૩):—આપણે ચત્તા મૂતા હોઈએ, તે વખતે પ્રતિસ્પર્ધી આપણા અંગ ઉપર બેસીને આપણા ઉપર ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે તન્નવારનો ધાવ કરવાનો હોય, તો તેનો તે ધાવ નીચે આવે તે પહેલાં, ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે આપણા ડાબા હાથ વડે તેના જમણા પગની ઘૂંટી પકડવી અને આપણા જમણા હાથનો પાંલો તેના જમણા ગોઠણ ઉપર રાખીને, તેનો તે ગોઠણ બેરથી પાછળ ધકેલવો અને તે જ વખતે આપણા ડાબા હાથ વડે તેનો જમણો પગ આપણા તરફ ખેંચવો. આ પ્રમાણે કરવાથી તે પ્રતિસ્પર્ધી ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે જમીન ઉપર પડશે. તે વખતે આપણે ફરી જમીને ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે જમીન ઉપર બેસીને બેસવું. અને તે જ અવસાનમાં આપણા ડાબા હાથ વડે તેના જમણા હાથનું કાંડું પકડવું, તથા જમણા હાથ વડે તન્નવારની મૂઠ પકડીને, તેનો હાથ બેઝટો મરડીને, તન્નવાર કાઢી લેવી.

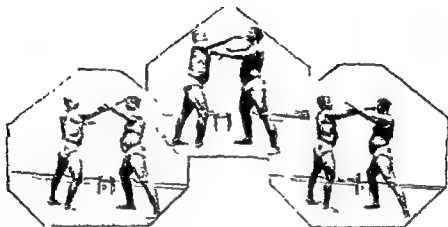
દાવ નં. ૧૪

ચિત્ર ક્રમ ૩૩૨-૩૩૪

તલવારની અભી- (દાવ નં. ૧૪) :—પ્રતિસ્પર્ધી ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે તપવાગતી અભી મારવાની તૈયારીમાં હોય, તે વખતે આપણે તેની અભીનુ અવસાન જોઈને આપણે જામણે. પગ પાછળ લાકેડે, અને આગળે થક જાકેડે, તેની તે અભી ચુકાવતી, અને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે તેના જામણા હાથનું કાંડું આપણા જામણા હાથ વડે પકડીને તેનો હાથ દૂર કરવો. પછી તે જ અવસાનમાં ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે આપણે ડાબો હાથ આગળથી તેના ગળા ઉપર રાખીને, તે હાથ વડે તેનું ગળું પાછળની બાજુએ સકય તેટલા જોરથી દાખવું અને તે જ વખતે તેનો જામણો હાથ ચત્તો કરીને આપણી છાતી ઉપર રાખવો. પછી છાતી વડે તેના જામણા હાથની કોણીને આગળ ધકેલવી અને તે જ વખતે આપણા જામણા હાથ વડે તેના જામણા હાથનું કાંડું પાછળ ખેંચવું એટલે તેના હાથને કળ ચડવાથી તે તેના હાથમાંની તલવાર નાખી દેશે.

શ્રી.

વજ્રમુદ્રિ કુસ્તી.

ઉપોદ્ધાત

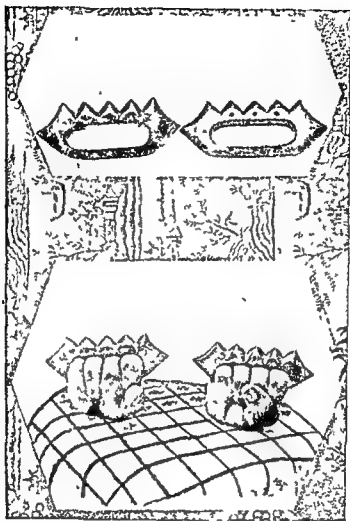

— લેખક —

સુવિસાધારણુ જનસમાજની ને કુસ્તી સંબંધી કલ્પના છે તેના કરતાં આ કુસ્તી તદ્દન જુદા પ્રકારની છે. રમનાર પૈકી એક જણ ચીત થયો કે કુસ્તી પૂરી થઈ એવું માનવામાં આવે છે. પરંતુ વજ્રમુદ્રિ કુસ્તી ને લેધે કરે છે, તે સામાવાળા ચીત થાય તો પણ કુસ્તી પૂરી થઈ એવું માનતા નથી; જીવડો તેમાં તો નીચે ચત્તો પડી ગયેલો પહેલવાન જ ઉપરના પહેલવાન ઉપર અનેક પ્રકારના હાવ વધારે સુગમતાથી કરી શકે છે. પહેલવાન ચીત થાય તો પણ તેનું મોઢું તો સામાવાળા તરફ હોય છે અને તેના બે હાથ તથા બે પગ છૂટા હોવાથી તેનો ઉપયોગ કરી શકવાની સ્થિતિમાં તે હોય છે. એટલે તે ખરેખર સામાવાળાના તાબામાં ગયેલો નથી હોતો, પણ અતિશય દરવાને સમર્થ હોય છે. આ કુસ્તીનો નિઝાવ ૨૫ વ્યા. મા.

શ્રી. દત્તાત્રય ચિંતામણુ મુશુમદાર,
વડોદરા.

ચિત્ર સંખ્યા ૩૩૫-૩૩૬

તો ત્યારે એક જણનો હથિયારવાળો હાથ દાવ કરનારો પાંધી લે છે અને દાવ કરનારનો હથિયારવાળો હાથ છૂટા રહે છે, ત્યારે તે દાવ કરનારો વિજયી થયો એમ માનવામાં આવે છે. આ કુરતી ખેલનારા લોકો ખેલતી વખતે નમણા હાથનાં આંગળાંમાં કચકડાનું અથવા ગેંગાના શીંગડાનું ઉપર પાંચ અણીદાર છેડાવાળું અને બંને બાજુએ અણીવાળું, ચિત્ર નં. ૩૩૫ માં બતાવેલું હથિયાર ચિત્ર નં. ૩૩૬ પ્રમાણે હાથના પંજમાં ઘાલીને મૂકી બંધ કરે

છે. પછી તે મૂકી વડે સામાવાળાના માથા ઉપર, ગળા ઉપર કે હાથ ઉપર ધાવ કરીને તેને ધાયવ કરે છે. કચકડાનું પંજ જેવું બનાવેલું તે હથિયાર એક ઇંચ બહુ હોય છે અને તેને પાંચ અને છેડાની બે મથાને સાત અણી હોય છે. તેથી ન્યાં ન્યાં તેનો ધાવ બેસે છે ત્યાં ત્યાં સામાવાળાના અંગમાંથી લોહી નીકળે છે. આ રીતે આ કચકડાનું હથિયાર હાથમાં લઇને મૂકીને જે પ્રહાર કરે છે તે વજ્ર જેવી કડવું મુદિથી કરેલા ધાવ વજ્ર જેવા તીવ્ર હોવાથી તેને વજ્રમુદિ

પ્રદાર કરે છે. અને આ હથિયાર મૂઢીમાં રાખીને કુસ્તી ખેલવામાં આવે છે માટે તે વજ્ર-મુદ્રિની કુસ્તી કહેવાય છે, અને તે ખેલનારા-ઓને વજ્રમુદ્રિ પહેલવાન કહેવામાં આવે છે. આ કુસ્તીને ચીતપટ કુસ્તી પણ કહેવામાં આવે છે.

ખરી રીતે આ કુસ્તી તો હાથમાં હિંદુ-રતાનમાં ચાલુ છે તે સાદી કુસ્તી, જાપાની કુસ્તી અને યોક્સિંગ (મૂડી) એ ત્રણેનું મિશ્રણ છે. સાદી કુસ્તી પ્રમાણે આ કુસ્તીમાં પણ અનેક પ્રકારના દાવ કરવાના હોય છે. જાપાની કુસ્તી પ્રમાણે આ કુસ્તીનો નિકાલ સામા-વાળાનો હાથ કપાળમાં લાગે તેના ઉપર બંધ બાંધ્યા પછી થાય છે, અને મૂઢીની કુસ્તી પ્રમાણે આ કુસ્તીમાં સામાવાળા ઉપર મૂઢી વડે પ્રહાર કરવાના હોય છે. આ કુસ્તીમાં કમરની ઉપરના ભાગમાં અને વિશેષે કરીને માથા ઉપર ધાવ કરાય છે. સાદી કુસ્તી પ્રમાણે આમાં કેવળ જમીન પકડીને ભેટી રહેવાય નહીં. કેમ કે સામાવાળા આપણા ઉપર પ્રહાર કરે તેની આમાં ભીતિ રહે છે. તેમ જ આ કુસ્તીમાં ક્યકડાનું હથિયાર ધાલીને ધાવ થતા હોવાથી યોક્સિંગ કે મૂડીના કરતાં જોખમ વધારે છે.

આ પ્રકારની કુસ્તી ખેલનારા પહેલવાન હવે ઘણા થોડા રહેલા છે. વડોદરા રાજ્યમાં હજી છ પહેલવાનો આવી કુસ્તી ખેલનારા હાથમાં છે, તેને પણ કુસ્તી ખેલતી વખતે ક્યકડાનું હથિયાર પહેરીને ધાવ કરવા દેવામાં આવતા નથી કેમ કે ખરેખર જ તેવી પરવાનગી અપાય, તો જાને ખેલનાર લોહીયી રંગાઇ જાય. તેવા પ્રત્યેક ધાવે લોહી પડેવા જ માંડે છે. છતાં એવી રીતે રમનારા પૈકી કેમનુ મરણ અથવાનું કે કાંઈ કાયમને માટે નિરુપયોગી થઇ

ગયેલાનું જાણાયું નથી. પરંતુ એ રીતે કુસ્તી કરવા દેવામાં હાથમાં નિર્દયતા લાગે છે, તેથી હાથમાં કેવળ રૂમાલ બાંધીને આ કુસ્તી કરી જતાવવામાં આવે છે. એનું પરિણામ એવું થયું છે કે આ જૂની વિદ્યા માટે લોકોમાં હવે આદર રહેલો નથી. જોનારાઓને આ કુસ્તી રમનારા-ઓમાં કેટલું રોચક છે તેની કલ્પના આવતી નથી.

જૂના વખતમાં મહાવિદ્યા એ એક યુદ્ધકલા હતી એ વિદ્યાથી યુદ્ધ કરીને પ્રતિસ્પર્ધીના પ્રાણ પણ લેવામાં આવતા. શ્રીકૃષ્ણ, ચાણુર, ભીમ, જરાસંધ, એમની કુસ્તીનાં જ વર્ણન મળે છે તે ઉપરથી એમ સમજાય છે કે તે વખતમાં રમનાર પૈકી એક જણ મરે ત્યારે જ તેનું હિંમત આવતું. તે વખતે મહાવિદ્યા બહુ જિંદા હરજીવ મુખી પહોંચી હતી, એવું મહા-ભારતમાંનાં કુસ્તીનાં વર્ણનો અને અનેક દાવાનાં નામે ઉપરથી જાણી શકાય છે. તે વખતમાં પણ એ વિદ્યા શીખવા માટે આવેલા પ્રાણીઓ અંદર અંદર રમતાં સામાવાળાના પ્રાણ લેતા નહોં. પરંતુ અણીના પ્રસંગે પ્રાણ પણ લઇ શકાય એવી રીતના દાવ શીખવવામાં આવતા, એ નિર્વિવાદ છે. અર્થાત્ વજ્રમુદ્રિ જેવી કુસ્તી પ્રાચીન કાળમાં પ્રચલિત હતી, એમ જાણાય છે.

મને તેમ હોય, પરંતુ એ પ્રાચીન કાળની મહાવિદ્યા સંબંધી કંઈ આજ ઉપ-લબ્ધ નથી એ આપણું દુર્ભાગ્ય છે. એટલે આપણે એ સંબંધી નિશ્ચિત અનુમાન ઉપર આવી શકતા નથી. ખેર, એ પ્રશ્ન બાબતે મૂકીએ; પણ વજ્રમુદ્રિ પહેલવાનો જે પ્રકારની કુસ્તી રમે છે તે પ્રકાર ઘણો ઉત્તમ છે, અને તે નષ્ટ થવા દેવા તે યોગ્ય નથી એ તો ખરું જ. એમાંનું જોખમ ટાળવા માટે એક હાથમાં

વળી, ચત્તા પચ્ચા પચ્ચી સામાવાળાને દૂર ધકેલીને ઊડી શકાય તે માટે, હાથમા તથા પગમાં જોર આવવા સારુ આ લોકો પથરા અગર રેતી ભરેના થેના ચત્તા મુઘને હાથ વડે ઊંચકવાની મહેનત કરે છે. તેની જ સાથે અંગમાં સ્ફૂર્તિ આવે તથા શરીર મગે તેમ વળી શકે તેવું થાય તે માટે આ લોકો અંતઃપકડના મનપ્રભ પથ કરે છે; તેની માહિતી પણ તે ભાગમા આપેલી છે.

૬૦ વર્ષે શ્રાવણ સુદિ પૂનમે આ પહેનવાનો તેમના અખાડામાં કુવદેવતાનો-દેવીનો ઉત્સવ ઊજવે છે. અખાડામાંની 'મધી માટીનો મોટો ઢગલો કરીને તેના ઉપર પાનફૂલો વગેરે ચડાવીને શોભા કરે છે. તેની પૂજનો અને પહેનવાનોના ફોટો આ જોડે ચિત્ર નં. ૩૩૭ માં આવેલો છે. વળી વડોદરામા આ કુસ્તીના બે જુદા જુદા અખાડા છે. જેના પહેનવાનોની કુસ્તી ડાંગનો વખતે કચવામાં આવે છે, તેના બે પહેનવાનોના

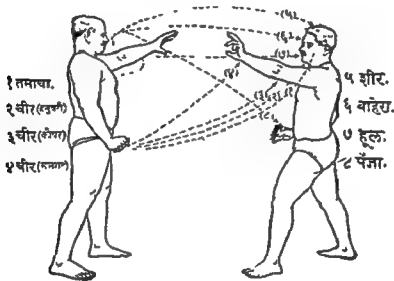

તેઓ બહુ જ વીરશ્રીપૂર્વક ગર્જના કરતા અને ક્રકાંગો ભારતા જ આવે છે. આ દેખાવ જોયે જોયો ન હોય તેને આ શું છે તે ન સમજાવાથી બહુ ભીતિ લાગે છે. રમતી વખતે રક્તસ્રાવ થવા કાગે એટલે રમનારના અંગમાં જાણે વીરશ્રીનો સંચાર થતો હોય એવું લાગે છે અને રમનાર પોતાનું ભાન પણ જુદી જાય છે.

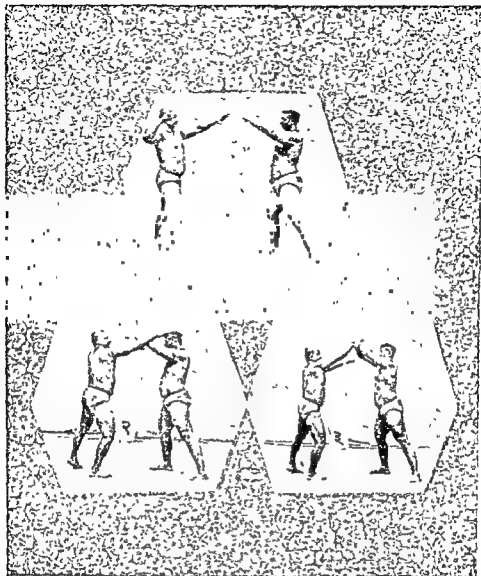
આવી મહત્ત્વની આ વિધાનો પ્રચાર કરીને

અને નિદાન વ્યાયામમંરથાઓમાં તો થોડો ફેરફાર કરીને પણ તેને જીવંતી-રાખવાની જરૂર છે.

આ કુસ્તીમાં માથા ઉપર, મોઢા ઉપર અને હાથ ઉપર ધાવ માંડવાનો રિવાજ છે. એ ધાવોની કદ્યના નીચે આપેલા ચિત્ર નં. ૩૩૯ ઉપરથી સારી રીતે આવશે. શરીરના એ સિવાયના બીજા ભાગો ઉપર ધાવ માંડવા એ ગૌણ ગણાય છે.

ચિત્ર સંખ્યા ૩૩૯

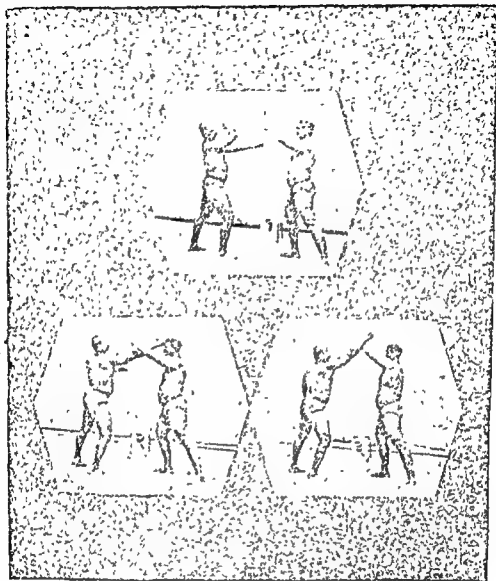
દાવ નં. ૩

ચિત્ર સંખ્યા ૩૪૨-૩૪૪

તમાચાનો ધાવ-ધાવ નં. ૧]-(દાવ નં. ૩):-પવિત્રાથી ઊભા રહીને જાને પાઝાળ પાછળ ફર્યા કરવા. પછી યોગ્ય સંધિ જોઈને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે હથિયારવાળો હાજરા પાછળ જાયે લેવો. પછી જમણે પગ જરા આગળ નાખીને સામાવાળા ઉપર તમાચાનો ધાવ કરવો. તમાચાનો ધાવ સામાવાળાના ડાબા કાનની ઉપરના ભાગમાં ચારવાનો હોય છે. ચિત્ર નં. ૨ માં દાખ જરા આગળ ગયા પછી ફેટો લીધેલો છે. તમાચાના ધાવ (માર)ની ખરી જગ ડાબા કાનની ઉપરના ભાગમાં હોય છે.

આ રીતે તમાચાનો ધાવ આવે, તે ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે જમણા કાંડા ઉપર ગાથું દાંડા રાખીને જાને દાખ વડે રોકવો.

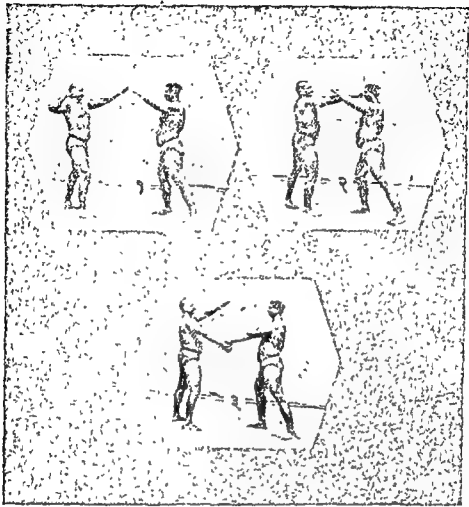
૨૬ વ્યા. ગા.

ઢાવ નં. ૪

ચિત્ર સંખ્યા ૩૪૫-૩૪૭

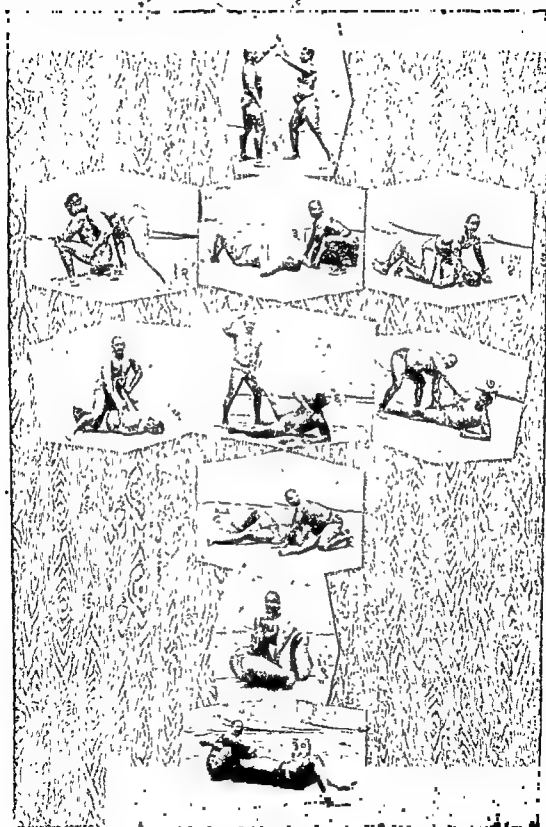
ખાઉરાનો ઢાવ-[ઢાવ નં. ૨]:-ઢાવ નં. ૪):-ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જમણે હાથ ઉઠાવે ત્રહને આપણા ડાબા કાન પાસે ઢાવવો, અને પછી જમણે પગ આગળ રાખીને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે સામાવાળાના જમણા કાનની જૂટ ઉપર ખાઉરાનો ઢાવ મારવો. એ ઢાવ આવતાં પહેલાં સામાવાળાએ ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે તેના ડાબા હાથ વડે રોક કરીને (ડાબો હાથ આંડે, ધરીને) પોતાનો જમણા કરવો.

દાવ નં. ૫

ચિત્ર ક્રમ ૩૪૮-૩૫૦

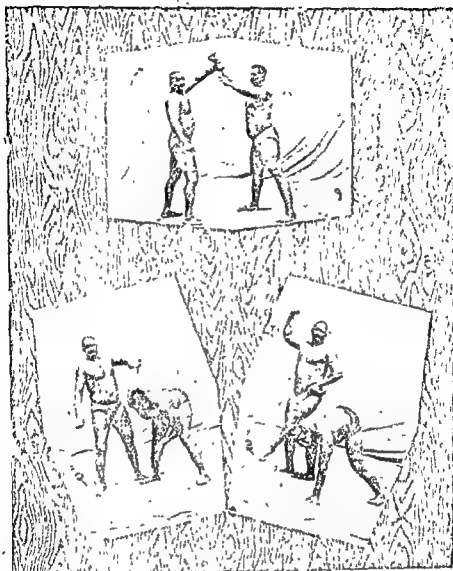
મોઠાનો ઘાવ-[ધાવ નં. ૩]-[દાવ નં. ૫]:—ચિત્ર નં. ૧ પ્રભાણે આપણો જાણો
 ૧ જોએ લક્ષને જરા પાછળ થેવો અને ચિત્ર નં. ૨ પ્રભાણે આભાવજાળના મોઠા ઉપર ધાવ
 શો. આભાવજાળે પોતાના ડાયા દાઘ વડે આપણો જમણો દાઘ ચિત્ર નં. ૩ પ્રભાણે નીચે
 બિને જમ્યાવ કરવો.

ધોખીપછાડ-[સાંકળ નં. ૧]-[દાવ નં. ૬]:—સામાવાળો આપણને શિરનો ઘાવ મારવાનો પ્રયત્ન કરે, તે વખતે આપણે તેનો હથિયારવાળો હાથ આપણા ડાબા હાથ વડે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પકડવો. પછી આપણો જમણો પગ આપણી ડાબી બાજુએ આગળ મૂકીને તેના હાથ નીચેથી ધોખીપછાડના દાવ પ્રમાણે ફરી જઈને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે બેસવું. પછી તે જ અવસાનમાં તેને આપણી પીઠ ઉપરથી આગળ ખેંચીને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે ચત્તો પાડવો. અને તેનો જમણો હાથ જમીન ઉપર દાખી રાખવો. પછી એ ફળાવેલો હાથ તેમ જ રહેવા હદને, આપણું શરીર સ્પર્શીને તેના અંગ ઉપર નાંખીને, ડાકીને પેડે ઊંચે ઊડીને, ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે તેને આપણા પગ વચ્ચે દાખીને બેસવું.

આ રીતે આપણે તેના અંગ ઉપર બેઠા તો પણ તેના હાથ અને પગ છૂટા હોવાથી તે નીચે પડી ન રહેતાં આપણને હાથથી પાછળ ધકેલીને ઊભા કરવાનો (ઉઠાડવાનો) પ્રયત્ન કરે છે. તે તેવો પ્રયત્ન તેના હાથ અને પગ વડે ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે કરે, એટલે આપણે ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે ઊભા થઈએ. પછી આપણે ઊભા રહીને જ આપણા જમણા હાથ વડે તેનો જમણો હથિયારવાળો હાથ ચિત્ર નં. ૭ પ્રમાણે પકડવો, અને ડાબો હાથ તે જ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે જમીન ઉપર ટેકવવો. પછી આપણે લાગણા જ ડાકી પ્રમાણે પગ ઊંચા ઉછાળીને સામાવાળાના માથાની પેલી તરફ જવું અને ચિત્ર નં. ૮ પ્રમાણે તેને પકડીને બેસવું. આ રીતે આપણે તેને પકડ્યો તો પણ તેનો ડાબો હાથ અને બંને પગ છૂટા છે એટલે તે પોતાના જ્યાવનો પ્રયત્ન કરી શકે છે, તે લાગણો જ તેનો ડાબો હાથ આપણી છાતી કે ગળા સુધી લાવીને આપણને ત્વેરથી પાછળ ઊંચે ધકેલીને ઉડાડશે અને તે જ અવસાનમાં તેના બંને પગ ચિત્ર નં. ૯ પ્રમાણે આપણી બગલ નીચે ધાકશે. પણ તેથી તેના બંને હાથ આપણા પગમાં જંધાઈ જશે. પછી પગ વડે તેને જમણી તરફ દાખીને જમીન ઉપર પાડવો. એટલે તે ચિત્ર નં. ૧૦ પ્રમાણે પડશે. આ વખતે તેના બંને હાથ બંધાયેલા હોવાથી તેના પગ છૂટા હોવા છતાં તે આપણને ધકેલી શકશે નહીં. આ રીતે આ બંધ પૂરો થઈ કુસ્તી પૂરી થશે.

ચિત્ર નં. ૮ પ્રમાણે સામાવાળો ચત્તો પગો હોય તે વખતે તેના માથાની બાજુએ બેસીને તેનું માથું પેટ તરફ લાવીને તેને દાખીને બેસવું તેને સીસમ પકડ કરે છે. તેનો નિકાસ કરવા માટે આપણા પગ ચિત્ર નં. ૯ પ્રમાણે તેની જમણમાં ધાકીને તેને પાછળ ધકેલી ઊંચો કરવો. અને તે વખતે આપણું માથું બાજુએ ડાકીને તેની ચૂકીમાં હાથ ધાકી તેને બાજુ ઉપર ઊઠાડો.

દાત્ર નં. ૭

ચિત્ર સંખ્યા ૩૬૧-૩૬૩

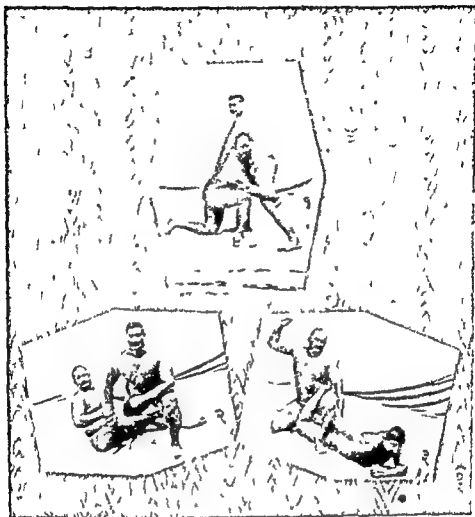
ઊભો નમાજખંધ-[ખંધ નં. ૧]-(દાત્ર નં. ૭):-સામાવાળો આપણને તમાચાનો ધાવ મારવા આવે, તે વખતે આપણે આપણા ડાબા હાથ વડે તેનો હથિયારવાળો હાથ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પકડવો. દાવ કરનારે પોતાના હાથ નીચેથી માથું કાઢીને ગોળ કરવું, એટલે સામાવાળાનો હાથ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે આવશે. પછી દાવ કરનારે પોતાનો ડાબો પગ તેના હાથ ઉપરથી ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે નાખવો, અને તે પગ વડે સામાવાળાની હડપચીને નીચેથી ઉપર દાખવી, એટલે તે ફરી સફશે નહીં. આ રીતે નમાજખંધ બંધાયો કે સામાવાળો આપણા કળત્રમાં આવશે.

દાષ નં. ૮

ચિત્ર મંજ્યા ૩૬૪-૩૬૬

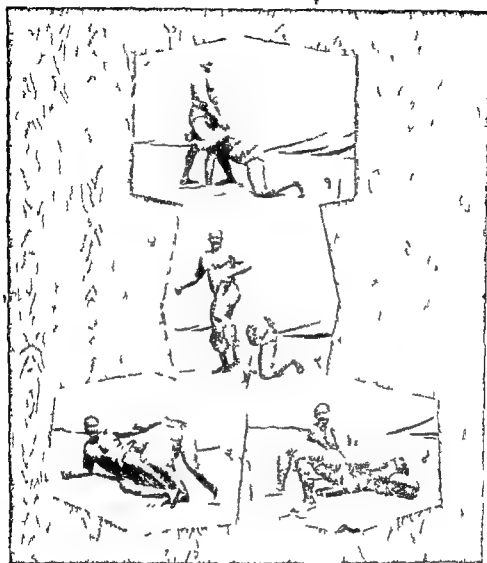
બેડા નમાજખંધ-[અધ નં. ૨]-(દાષ નં. ૮):-મામાવાજો ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણા પટમાં ઘૂમીને આવ્યો. અને તેણે આપણા પટ કાઢીને આપણને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે પાછળ પામ્યા તથા તેણે આપણો દધિયારવાજો દાથ પકડ્યો, તો પ્રથમ, આપણે આપણો દાથ મગીને છોડવો. અને પછી આપણે આપણા જમણા પગ વડે તેને પાછળ ધકેલવો. અને તે જ વખતે તેનો દધિયારવાજો દાથ પટકીને આપણે આપણો ડાબો પગ તેના જમણા દાથ ઉપર નાખવો તથા તેનાથી તે દાથ દાબી મળવો. પછી આપણા જમણા અંગને એકદમ જપાટાથી ફેંચીને તેને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે નમાજખંધ ખાંચીને ભેગવું.

દાવ નં. ૯

ચિત્ર સંખ્યા ૩૬૭-૩૬૯

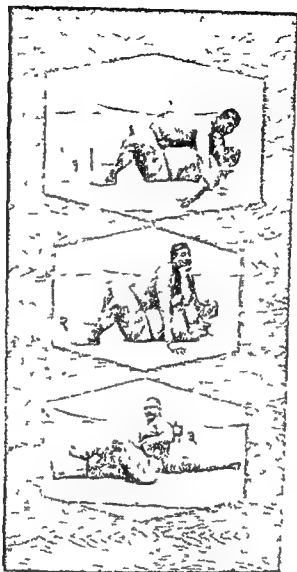
મોશ્ચૂર-[ખંધ નં. ૩]-[દાવ નં. ૯]:—સામાવાળો આપણી સામે ઊભો હોય તે વખતે આપણે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે નખીને તેના પટમાં પેમણું. મામાવાળો પટ ઢાઢી ન આપે તો આપણે પાછળ ખેસીને તેને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે આપણા અંગ ઉપર લેવો. પછી આપણા હથિયારવાળા હાથ વડે તેનો હથિયારવાળો હાથ પકડવો અને આપણા જમણા પગ વડે તેનો ડાબો પગ ભેગથી દૂર ધકેલવો એટલે તે આપણી આગળ ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે જમીન ઉપર પડશે. એ વખતે તેનો હથિયારવાળો હાથ આપણે આપણા જમણા હાથ વડે પકડેલો હોતો તે તેવો જ પટ્ટી ગખીને આપણો ડાબો પગ તેના જમણા પગની અંદરથી ધાલીને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે તેના ઉપર મોશ્ચૂરનો ખંધ બાંધવો.

દાવ નં ૧૦

ચિત્ર સંખ્યા ૩૭૦-૩૭૩

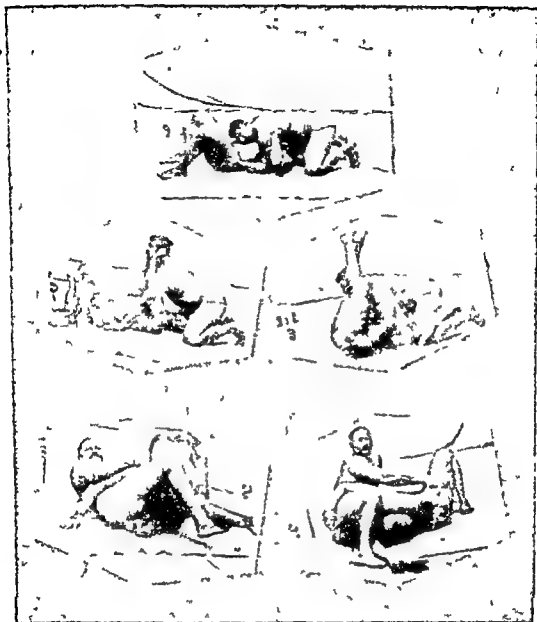
હાથ બાધ્યા પછી હિલદાવીને બાધવાનો બંધન [બંધન ૪] (દાવ નં ૧૦) - સામાવાળો ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે આપણા પટમા ઘૂમીને આ યો, તો આપણે આપણા ડાંગા હાથ વડે તેનો હથિયારવાળો હાથ પકડવો અને આપણો ડાંગો પગ તેના જમણા હાથની નીચેથી ઉપલબ્ધને ખમાની પાછળની ઢાન ઉપરથી તેની ડોક ઉપર ચિત્ર નં ૨ પ્રમાણે ગમવો પછી આપણે જમણી બાજુ ઉપર પડીને તેની ડોક આપણા બને પગની આગળ મારી તેના વડે ચિત્ર નં ૩ પ્રમાણે નીચે દાગની પછી તેની ચડી પડીને તેને ચિત્ર નં ૪ પ્રમાણે કિતરો કાઢવો એટલે તે બંધાઈ જઈને આપણા કમગમમાં આવશે

કાવ નં. ૧૧

ચિત્ર સંખ્યા ૩૭૪-૩૭૬

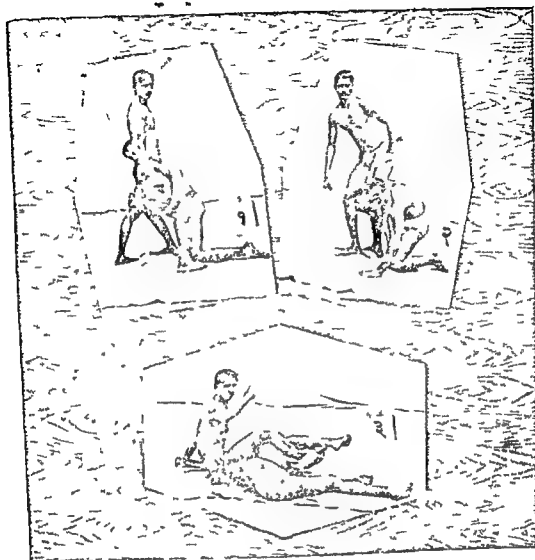
ગળાની પકડની તોડ અને બાંધ-બાંધ નં. ૫)-(કાવ નં. ૧૧):—આપણે બંને હાથ લાંબા કરીને ચત્તા પગા હોયએ, અને આભાવાળો તેના જમણા હાથ વડે આપણો હથિવારવાળો હાથ પકડે, તથા તેના ડાબા હાથે આપણી બુજ પકડીને તે હાથ ચોતાના જમણા હાથ વડે કાણીમાથી વાળીને તે આપણા ગળા ઉપર ચઢને ડોકની ડાબી બાજુ લઘુ નય અને પગ નીચે બેસીને તેનો ડાબો હાથ આપણી ડોક નીચેથી ઘાલીને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણો હથિવારવાળો હાથ પકડે અને જમણા હાથે પકડેલો આપણો હથિવારવાળો હાથ છોડીને તે તેનો જમણો હાથ જમીન ઉપર ટેકવે તો આપણે આપણા ડાબા હાથ વડે તેની હડપચી ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે બેરથી જોયે પાછળ ધકેલવી. પછી તેનો જમણો હાથ આપણા ડાબા હાથની બમણમાં પકડીને આપણો ડાબો જગ તેના જમણા હાથની બાજુથી તેના ગળા ઉપર ચૂકવે. પછી તેની હડપચી આપણા પગ વડે પાછળ અને નીચે દાબી તેને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે પાડીને બાંધ બાંધવો.

દાન નં. ૧૨

ચિત્ર મધ્યા ૩૭૭-૩૮૧

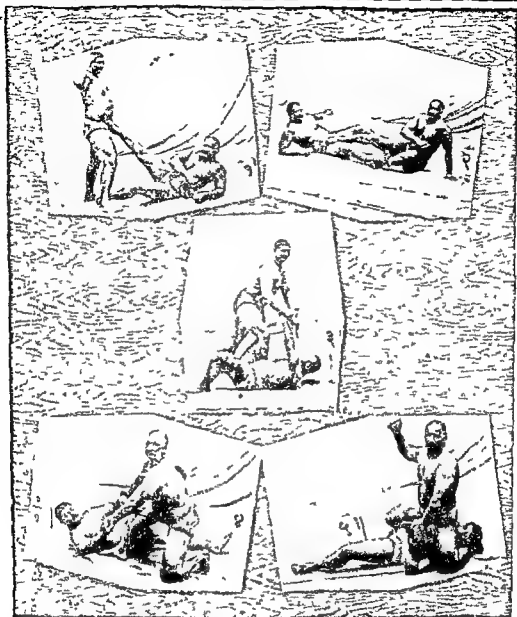
મીઠમ પદ્મની તોડ અને બધે-[નપ નં. ૬]-(દાન નં. ૧૨).—આપણે મના પદ્મ દેશએ અને મામાવાગે આપણે દશિવાગવાગે દાથ તેના નળા પૂંટણ તને દામી આપણા માયાની પાછળ બેઠીને આપણુ માયુ તેના પગમાં ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે દામીને એને તેને સીમમ પદ્મ કહે છે. એવી પદ્મ યવા પડી આપણે જને દાથ વડે ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે તેનું ગોડું નેરથી ઉપર ધોવનું. પડી ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે આપણા ગંને પગ વડે તેના માયા ઉપર મવારી જાપરી પડી તેને આપણા પગ વડે આપણી દામી તરફ ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે નીચે દાઝવે અને મવારી પૂરેપૂરી તાંધીને ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે આપણે બેઠા થઈ નવું. પડી તેને આપણા અંગ ઉપરથી બેઠેલા કાને એટલે તેનો દશિવાગવાગે દાથ આપણા અંગ નીચે દામી. ચિત્ર નં. ૫ મા તેને અર્ધા કાપડાવેગે છે એટલે તેનો દશિવાગવાગે દાથ છૂટા નળાપ છે.

ક્રિા નં ૧૩

ચિત્ર સંખ્યા ૩૮૨-૩૮૪

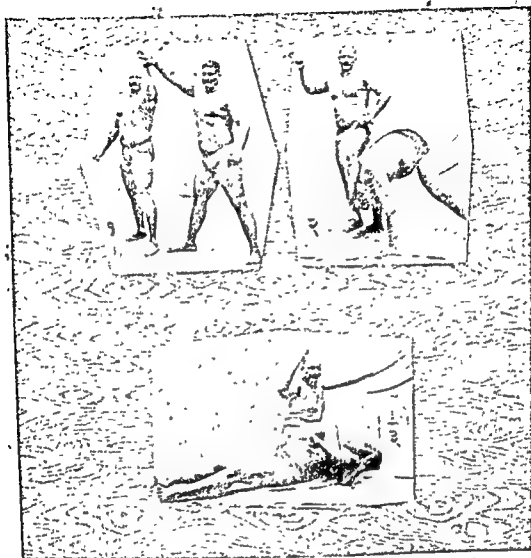
નરસિંગગત પકડ-(ખંધ નં. ૭)-(દાઁ નં. ૧૩).—સામાવાળો ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણા પટમાં પેડો હોય, તો આપણે તેનો હથિયારવાળો હાથ અને હાથે જાતી તેની જમણી બાજુએ ફરી જવું. પછી અને હાથે તેનો હથિયારવાળો હાથ જાતી આપણો ડાબો પગ તેના જમણા હાથ ઉપરથી તેની ડોક ઉપર ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે નાખવો. પછી ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે તેની પાક ઉપરથી ફરીને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે જમીન ઉપર બેસવું. આ વખતે તેનો હથિયારવાળો હાથ આપણા ડાબા હાથ વડે દાબીને અને તેનો પગ આપણા જમણા પગ વડે બાધીને બેઠવું એટલે નરસિંગગતની પકડ થશે. આ પકડમાં સામાવાળાની ડોક અને પગ ઉપર સવારી બાધીને બેસવાનું હોય છે.

દાવ નં. ૧૪

ચિત્ર સંખ્યા ૩૮૫-૩૮૬

ગળાના ફાંસાનો બંધ-[બંધ નં. ૮]-(દાવ નં. ૧૪):—સામાવાળો ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જીભો હેાય, તે વખતે આપણે આપણો ડાબો પગ તેના જમણા પગમાં આંકડીની પેઠે ધાસવો. અને જમણો પગ જમણી આંગળીએ ચડી ઉપર મૂકવો. પછી ડાયા પગે તેનો જમણો પગ બાજુએ ધકેલીને જમણે ઉપાડવો અને આપણા જમણા પગ વડે તેને પાછળ ધકેલીને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે પાડવો, અને આપણે જીભા ચવું. ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે જીભો રહેતો બેરુ પોતાનો જમણો પગ સામાવાળાના જમણા પગમાં અંદરથી બહાર ધાલીને બંધ બાંધે, તો સામાવાળાએ તેનો જમણો હાથ ડાયા હાથ વડે મકડવો. પછી ડાયા પગ વડે તેના ડાયા પગને ધક્કો મારવો એટલે તે ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે ચત્તો પડશે તે વખતે આપણે ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે બિડીને બેમવું અને ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે તેના ગળાને ફાંસો બાંધવો.

દાત્ર નં. ૧૫

ચિત્ર સંખ્યા ૩૬૦-૩૬૨

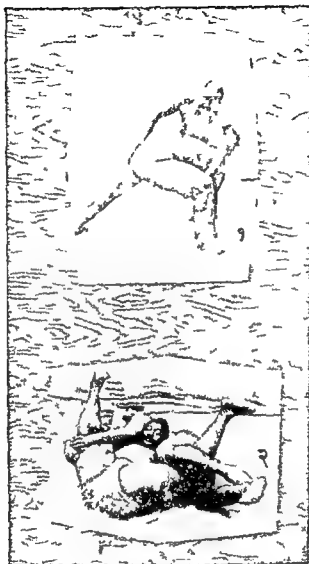
નમાજબંધનો બંધ-[બંધ નં. ૬]-(દાત્ર નં. ૧૫):—સામાવાળો આપણા માથા ઉપર શિરનો ધ્રાવ કરે, તો તેના હાથનું ઢાંકું આપણે આપણા ડાબા-હાથ વડે પકડવું, અને અંદરથી ફરી જમણે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ઊભા રહેવું. પછી તેને નીચે નમાવીને આપણો ડાબો ધગ તેના જમણા હાથ ઉપરથી ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે નાખવો. પછી આપણા તે ધગ વડે તેની ડાક બેરથી દાબીને, જમણો હાથ તેની ચડીમાં નાખીને, તેને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે ચત્તો પાડવો અને બંધ

૧૫ નં. ૧૬

ચિત્ર સંખ્યા ૩૬૩-૩૬૪

સવારીના બંધ-[બંધ નં ૧૦]-(દાવ નં ૧૬):-સામાવાળો જમીન ઉપર જાણે પડેશે હોય, તે વખતે આપણે તેના ઉપર સવારી કરીને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે બેઠવું. ૫ઠી આપણે જમણે હાથ તેના જમણા હાથ નીચે ધાની કસ ચડાવી તેને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ધડખા ભર પાગીને બંધ બાંધવો.

દાવ નં ૧૭

ચિત્ર સંખ્યા ૩૬૫-૩૬૬

તબક્કાડનો બધ - [મધ નં ૧૧] - (દાવ નં ૧૭) — સામાવાળો આપણા પદમા ધૂરીને આગ્યો હોય, તો આપણે આપણો ડાબો હાથ તેના જમણા પગની અદર ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે ઘાતવો. પછી તેના ઉપર તબક્કાડનો દાવ ઢરીને તેને ચિત્ર નં ૨ પ્રમાણે પાડીને બધ આધવો. ચિત્ર નં ૨ પ્રમાણે ડાબો હાથ તેના પગની અદર ઘાતવો. પછી જમણો હાથ તેના પગ ઉપરથી લકને આપણા બને હાથની ગોણુ બાધવી, એટલે તેનો પગ આપણી ગોણુમા આવશે. પછી આપણે આપણી જમણી ગાળુ ઉપર પડવું અને તેનો ડાબો પગ આપણા બને પગથી બાધવો. જમણો પગ આપણા હાથથી બાધેલો છે જ.

દાવ નં. ૧૮

ચિત્ર સંખ્યા ૩૯૭-૩૯૮

હાથનો બંધ-[બંધ નં. ૧૨]-(દાવ નં. ૧૮):-મામાવાળાએ આપણો પટ દાઢીને આપણને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પાઞ્ચ જમીન ઉપર પાડ્યા હોય, તો આપણે આપણા ડાંગા દાથ વડે તેનો જમણો દાથ આધવો. પછી આપણો ડાંગો પગ તેના જમણા પગને તે જ ચિત્ર પ્રમાણે લગાવી તેનાથી ધક્કો મારવો એટલે તે જમીન ઉપર ઊઠી પડશે. તે જ વખતે આપણો જમણો પગ તેની પીઠ ઉપર ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે નાખીને એકદમ આપણે ડાંગી બાજુ ફરી જવું અને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે તેને બંધ બાંધવો.

શ્રી.
ચીંછની જોડે કુસ્તી.

ચિત્ર સંખ્યા ૩૯૬

ચિત્ર સંખ્યા ૪૦૦-૪૦૧

રીંછની જોડે કુસ્તી.

ચિત્ર સંખ્યા ૪૦૨

ઉપરના ચિત્ર નં. ૩૯૬, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૨ માં રીંછ જોડે થતી કુસ્તી બતાવેલી છે. રીંછ કુસ્તી કરતી વખતે સામેના માણસને તેના આગસા જાંને પગ વડે અત્યંત સનગડ પકડી રાખે છે. આ તેના બાંધમાંથી અગર બધામાંથી છૂટવું થવું કઠણ પડે છે. તેથી આવી કુસ્તી લડનારના અંગમાં યુક્તજન જ સરીરસામર્થ્યની જરૂર પડે છે. આ કુસ્તી લડવામાં જે પ્રકારના બાંધ બાંધવામાં આવે છે, તેવા જ પ્રકારના બાંધ જે કુસ્તી રમવામાં વપરાય છે તે કુસ્તીને જાંબુવંતી કુસ્તી કહેવામાં આવે છે. પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા જાંબુવાન રીંછ યોનિમાં જન્મેલા હોવાથી તે હનુમાનના જેવા જ પહેલા દરબીના બળવાન અને શુદ્ધિમાન રામજાત હતા. કૃષ્ણાવતારમાં પ્રાપ્ત ભગવાનની જોડે થયેલું તેનું મહાયુદ્ધ પ્રસિદ્ધ છે. જાંબુવંતી કુસ્તીના આઘ પ્રવર્તક તે જ. જંગલોમાં ફરતાં કોઇ કોઇ વખત કોઇ રીંછની ભેટ થવાનો અને તેની જોડે ઝડાપટ્ટી કરવાનો પ્રસંગ આવે છે. તે વખતે સાવધપણે તેની જોડે લડીને આપણો છૂટકો કરી લેવામાં આ કુસ્તીનો સારો ઉપયોગ થાય છે.

નામાંકિત હિંદી પહેલવાનો.

(૧) રમજૂ સરકુદીન—આ પંજાબી મુસલમાન પહેલવાન શ્રી. કે. ખંડેરાવ મહારાજ ગાયકવાડના પાસે હતો. એનું વયન ૪૮૦ રતલ હતું અને ઊંચાઇ ૬ ફૂટ હતી. તે એ બળદનો બોળે સહજ ખેંચી લેતો. તેને તેના આ કામ માટે પદમલા ગામ ઇનામમાં મળેલું હતું.

(૨) છુદા—એ પણ પંજાબી મુસલમાન પહેલવાન શ્રી. કે. ખંડેરાવ મહારાજ ગાયકવાડના પાસે હતો. રમજૂ જોડે થયેલી કુસ્તીમાં એ સરસ નીવડ્યો હતો.

(૩) ગુલામ અલિયા—એણે પેરિસમાં જાને સેન્ડો જોડે કુસ્તી કરવા માગણી કરેલી પણ તે તક તેને મળી નહીં. સન ૧૯૦૨ ના પેરિસના પ્રદર્શનમાં સમગ્ર યુરોપ ખંડના પહેલવાનોમાં તેને પહેલો નંબર મળ્યો અને “રસ્તમ ઇ હિંદ” એવી પદવી મળી.

(૪) કદલુ અલિયા—ગુલામ અલિયાનો નાનો ભાઈ, તેણે પ્રસિદ્ધ શીખ પહેલવાન ક્રીકરસિંગ જોડે કુસ્તીમાં વિજય મેળવ્યો હતો.

(૫) ગામા કદલુ—પહેલવાન કદલુનો એ પુત્ર. તે રાધનપુરના નવાજને આશ્રયે રહેતો હતો. સન ૧૯૧૯ માં પુના ડેક્કન છામ્પાનામાં ના. ગવર્નર સાહેબ સમક્ષ થયેલી પહેલવાનોની કુસ્તીમાં તેણે પહેલો નંબર મેળવેલો.

(૬) અહંમદખા—એણે સન ૧૯૧૨ માં યુરોપ જાને ત્યાંના પહેલવાનો જોડે કરેલી કુસ્તીમાં પહેલો નંબર મેળવેલો.

(૭) ગુલામ મહુદીન અને ટીલા—આ બંનેએ પણ અહંમદખાની જોડે યુરોપમાં જાને ત્યાંના મધ્યમ વર્ગના પહેલવાનોમાં શ્રેષ્ઠતા મેળવી હતી.

(૮) ‘રસ્તમ ઇ હિંદ’ ગામા—એણે યુરોપિયન પહેલવાનોમાં શ્રેષ્ઠ મેળવનાર રશિયન પહેલવાન બિરજોને પ્રથમ ગર્વિનમાં અને પછી હિંદુસ્તાનમાં પતિયાળામાં ચીત કર્યો. અમેરિકામાં પણ તેણે વિજય મેળવીને હિંદી પહેલવાનોનું સર્વશ્રેષ્ઠ અદ્યાપિ કાયમ રાખેલું છે.

(૯) ઇમામખા—એ હિપર જણાવેલા ગામાનો નાનો ભાઈ. તે પણ પહેલવાન ગામાની પછીના નંબરે બધા પહેલવાનોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એ બંને ભાઈઓ પતિયાળા સંસ્થાના આશ્રિત છે.

(૧૦) ગુંગા—એ પહેલવાન ઇમામખા અને પહેલવાન ગામા કદલુની જોડેની કુસ્તીમાં બરોબર નીવડ્યો છે.

(૧૧) છાટસિંગ રાજારામસિંગ—એ રજપૂત પહેલવાન બિરજ (સિનિયર) સંસ્થાના આશ્રિત હતો અને હિતમ પ્રકારની કુસ્તી ખેલતો.

(૧૨) ગોખર ગૂહ—એ બંગાળી પહેલવાન. તેણે યુરોપ અને અમેરિકા જાને અનેક પાશ્ચાત્ય પ્રસિદ્ધ પહેલવાનો હિપર વિજય મેળવેલો.

(૧) પહેલવાન રમજાન સરકુદીન, વડોદરા.

ચિત્ર સંખ્યા ૪૦૩

(૨) પદેલયાન શુદ્ધિ, ગોદરા.

[ચિત્ર મંબળા ૪૦૪

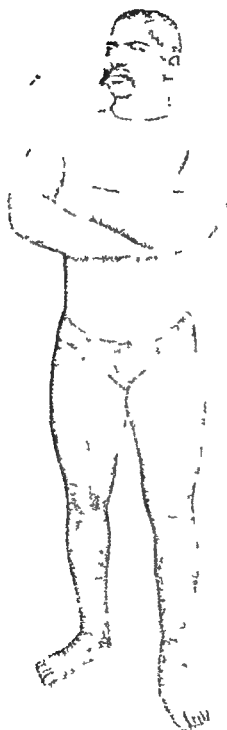

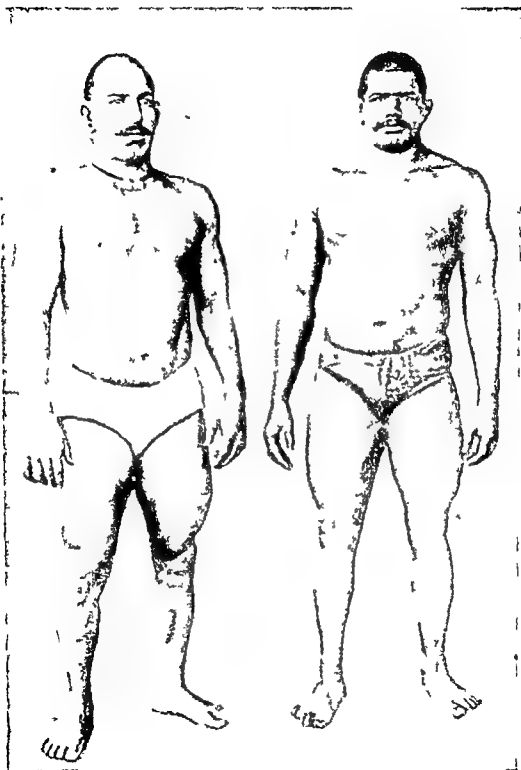

(૫) પહેલવાન ગામા કલ્લુ.

ચિત્ર સંખ્યા ૪૦૭

૨૮-બ્યા. ગા.

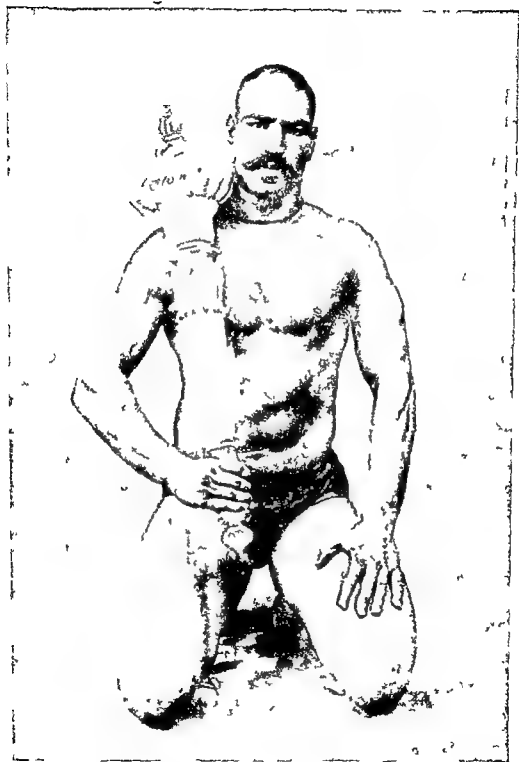
(૬) પહેલવાન ગુલામ મદુદ્દીન.

પહેલવાન દીસા.

ચિત્ર મ.ખા. ૪૦૯

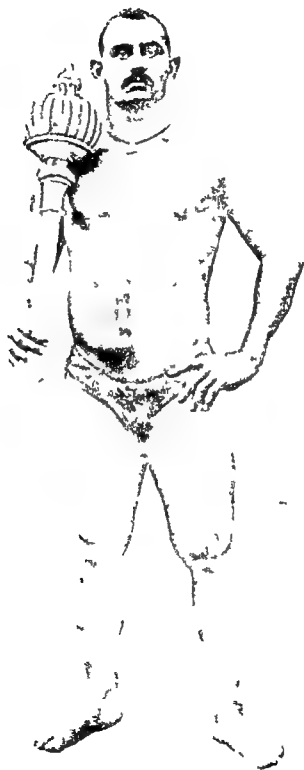

(૮) પહેલવાન રમેતમ ધ હિંદ ગામા, પતિયાળા.

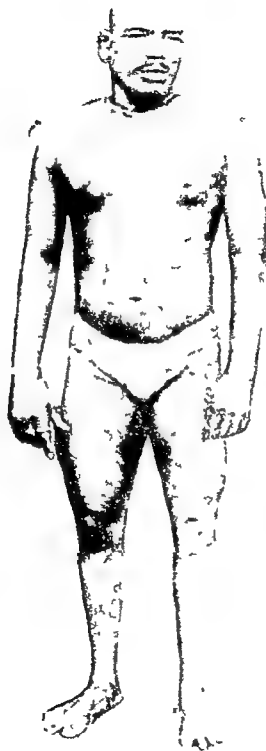

(૯) પહેલવાન ઇમામખાન, પતિયાળા.

ચિત્ર સંખ્યા ૪૧૧

(૧૦) પહેલવાન ગુંગા, લાહોર.

(૧૧) પહેલવાન હાદુમિંગ રાજગમિંગ, મિરજ.

(૧૨) પહેલવાન ગોખર ગુહર્જી કલકત્તા.

શ્રી.

વીટા.

ઉપોદ્ધાત.

:- લેખક :-

શ્રી. દત્તાત્રય ચિંતામણી મુલુમદાર,
વડોદરા.

મરેડી રાજ્યના પછીના વખતમાં જન્મીને
અને તોપોનો ઉપયોગ વધારે ને વધારે થવા
માંડ્યો હતો. પણ શ્રી સિવાજી મહારાજના
વખતમાં તો બાના, તનવાગ અને પદા જેવાં
હથિયારોનો જ ઉપયોગ લગાડના વખતે
મુખ્યત્વે કરીને દુશ્મનોમાં આવતો હતો. અને
તેને લીધે તે વખતની લડાઈઓ હાથોહાથની
થતી. એવી લડાઈઓમાં વાપરવા સારુ અનેક
પ્રકારનાં શસ્ત્રો પ્રચારમાં આવ્યાં હતાં. એ
વખતનાં હથિયારોમાં બાણ એ શત્રુને વધારેમાં
વધારે લાગે મુખી મારવાનું હથિયાર હતું. તેનો
ઉપયોગ પાવદળને બદલે નહોતો. ઘોડેમવાગ તેનો
વિશેષ ઉપયોગ હતો. પાવદળ તો પદા, માંગ
(લોખંડી મૂકનું બાણ), નાના વજરે હથિયારો
વાપરતું. એ હથિયારો પણ હીક હીક લખાઈનાં
હોવાથી તેનો મારો દૂર રહેતા શત્રુઓ ઉપર
પણ કરી શકાતો. એ વખતમાં જ / વીટા
નામનું હથિયાર વધારે દરથી શત્રુને ખોળી
શકાય તેવા હેતુથી પ્રચારમાં આવ્યું. એ

હથિયાર કોણે ગોળી કાઢ્યું અને તે ક્યારે
પ્રચારમાં આવ્યું, એ કંઈ જાણવામાં આવ્યું
નથી. પણ એ હથિયાર ખાત્ર મરેડાઓનું છે
એટલું તો ખરું જ. મરેડાના પ્રત્યેક વરકરમાં
થોડાં પણ આવા વીટાધર તો હતા જ. આજ
પણ જે જુદાં જુદાં મરેડી સંસ્થાનો છે તેમાંના

કેટલાંકમાં શોભા તરીકે પણ થોડા વીટાધરાને લશ્કરમાં રાખેલા જણાય છે.

વીટા એટલે આશરે પાંચ ફૂટ લંબાઇનું બાલું. તેના નીચેના છેડાને પાંચ છ ફૂટ લંબાઇની એક દોરી બાંધીને આ વીટા બનાવવામાં આવે છે. તેનું ફળું દસ ઇંચ લંબાઇનું લોખંડી હોય છે. અને દોરી નીચેના છેડાથી એક ફૂટ ઉંચે એક આંગળ જડાઇની મજબૂત સૂતરની સળંગડ બાંધેલી હોય છે. તેને લીધે આ વીટાનો મારો દસ ફૂટ દૂર રહેલા શત્રુ ઉપર પણ કરી શકાય છે. એ દોરીનો બીજો છેડો જમણા હાથના ડાંડાને સળંગડ બાંધે છે; અને પછી ડાબો હાથ આગળ અને જમણો હાથ પાછળ રાખીને આ વીટાને પકડે છે, અને સામે રહેલા શત્રુ ઉપર જોરથી ફેંકે છે. એ પ્રમાણે ફેંકાને તેને પાછું ખેંચી લેવાનું જ હોય છે. એ દોરી

તેટલા જ માટે હાથને સળંગડ બાંધેલી જ રાખવામાં આવે છે. પણ તેથી લાભ એ છે કે આ એકના એક હથિયારથી અનેક વખત ધાવ કરી શકાય છે.

એ રીતે જોરથી આ હથિયાર ફેંકવું અને તેને લાગવું જ પરત ખેંચીને હાથમાં લઇ લેવું, એ ક્રિયા એકદમ આવડી જતી નથી. એ માટે સુદામ ઘણો મહાવરો કરવો જોઈએ. વીટાના ફળાની નીચે એક મોટું સૂતરનું ફૂમકું શોભા સારુ લગાડે છે. ચિત્ર નં. ૪૧૫ જોવાથી તેની કલ્પના આવી શકશે. હાલમાં આ હથિયાર અને તેને વાપરનારા લોકો ઘણા જ થોડા જોવામાં આવે છે. દક્ષિણનાં કેાષ, કેાષ ગામ-ડાંમાં આના ખેત્રો કવચિત્ જોવામાં આવે છે. કેટલાંક કુટુંબોમાં તેની માહિતી વંશપરંપરાથી આવી આવે છે. પણ હાલનું વાતાવરણ જોતાં

ચિત્ર સંખ્યા ૪૧૫

વીટા એ શું છે તે સમજવાનું પણ કંઈ સાધન રહે તેમ જણાતું નથી.

શ્રીમંત જાળાસાહેબ મિરજકર (મિનિયર)-
ના મિરજ તાલુકામાં સાવલી નામનું નાનું ગામ
મિરજથી ત્રણ ચાર માઇલને અંતરે છે. ત્યાં
ચૌહાણ નામના ખેડૂતનું એક કુંડું જ છે. ગહિર
તુકારામ ચૌહાણ અને ઘોંડીયા તુકારામ
ચૌહાણ નામના બે ભાઇઓ આ વીટાના ખેત્ર
કરે છે. એ ભાઇઓને વંશપરંપરાથી જ આની
માલિકી મળેલી છે, તેમાંના ગહિર તુકારામનો
ફેટો લીધેલો છે. શ્રીમંત મિરજકરે એ બોકોને
મુદ્દામ મિરજ બોલાવીને તેમની પાસેથી આ
ખેત્રની માલિકી જ્ઞાનકોશ માટે અપાવી, તેથી જ
અમે તે અહીં વ્યાયામપ્રેમી વર્ગની આગળ
રજૂ કરી શક્યા છીએ.

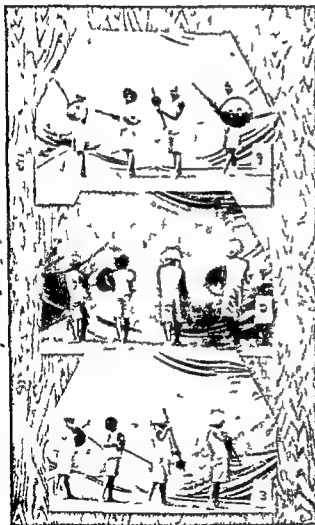
હવે તો બધાં જ જૂનાં હથિયારો લગાડની
દૃષ્ટિથી નિરૂપયોગી થઇ ગયાં છે, છતાં તેનો

ઉપયોગ ખેત્ર તરીકે કરવો એ વ્યાયામની
દૃષ્ટિએ જરૂરનો છે. વીટાના ખેત્રોનો પણ
સુસંસ્કૃત તરણોમાં પ્રચાર થવો જોઇએ. વીટા-
ધર મધ્ય ભાગે બિભો રહે અને તેની આસપાસ
ચાર પાંચ માથુસો પડે તથા મોટી દાલો લઇને
બિભો રહે. પછી વીટાધર જરૂર પ્રમાણે પવિત્ર
ખેત્રીને જે જાણુથી હલો આવવાનો સંભવ
હોય તે જાણુ વીટાને ફેંકે છે. હલો કરનારા
વીટાનો ધાવ દાલ ઉપર લઇને પોતાનો ખચાવ
કરે છે. આ રીતે ખેત્ર ચાલે, એટલે તે જોવાની
જલ્દ જ મળ આવે. એક મરદાની ખેત્ર તરીકે
રાષ્ટ્ર આ વિદ્યાને સંપ્રદી રાખવી જોઇએ.
વીટાના ખેત્રથી હાથ ધરને હિતમ પ્રકારનો
વ્યાયામ થઇને અંગમાં રક્તિ આવે છે.

વીટા રમનારે અર્ધી ચડી, ગંજીદારાક
અથવા ટૂંકી બાંધનો, સદરો એવો દીલો પોશાક
પહેવો. વીટાની ઢોરી હાથને ડેની રીતે બાંધવી
તેની કંપના ચિત્ર નં. ૪૧૫ ઉપરથી આવશે.

વીટા.

સલામી:—આ ખેવમાં બાગ લેનાર વીટાધર તથા પટ્ટાધર ગનેએ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ડાબો પગ આગળે ગળીને પવિત્રા પ્રમાણે ઊભા રહેવું તેમા વીટાધરે ડાબો હાથ આગળ અને જમણો હાથ પાછળ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ગળીને ઊભા રહેવું અને પટ્ટાધરેએ જમણા

ચિત્ર સંખ્યા ૪૧૬-૪૧૮

જમણે અને પ્રથમની 'ગાળુએ મોઢું' કરીને ઊભા રહીએ એટલે સનામીની ક્રિયા થાય પાછળ ફરતી વખતે વીટાની (ભાનાની) અણી તથા પટ્ટાના છેડાએ ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે જમીન તરફ નમાવીને, ફરીથી ચક્કર ફરીને શરૂઆતની પેઠે તેને ઉપર લાવીને, ઊભા રહેવાનું હોય છે.

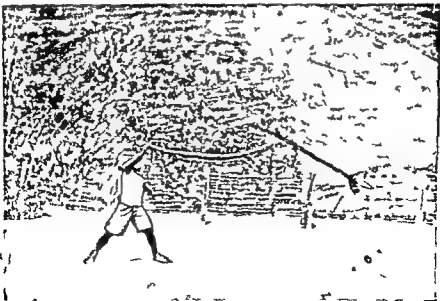
હાથમા પટ્ટો અને ડાબા હાથમાં મોરી દાન લઈને જધાએ એક દાનમા ઊભા રહેવું. પછી જધાએ પોતાની જમણી તરફ મોઢા ફેરવીને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે પાછળ ફરવું, અને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે જધાના ડાબા પગ પાછળ હોય તે ઉપાડીને જમણા પગની આગળ પાછળી ગાળુએ એક હોઠ ફૂટને અંતરે ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે મૂકવા એટલે ડાબો પગ આગળ અને જમણો પગ પાછળ રહેશે પછી પ્રત્યેકે પુનઃ પોતાની જમણી ગાળુએ ફરીને અને જમણો પગ ડાબા પગની પાછળ ગળીને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે મૂળની ગાળુએ મોઢા ફરીને ઊભા રહેવું.

ઉપર પ્રમાણે ક્રિયા કરીને મૂળની દિશાએ મોઢું આગળ એટલે સનામી થઈ ગણાય. શરૂઆતમા પ્રત્યેકનો ડાબો પગ આગળ હોય છે પછી પાછળ મોઢું ફેરવીને, ડાબો પગ જાંચકીને જમણા પગની પેલી તરફ મૂકનાનો હોય છે અને પાછું જમણી તરફ ફરીને, જમણો પગ જાંચકીને ડાબા પગની પાછળ મૂકવો પડે છે આ રીતે એક આખું ચક્કર ફરીને, બે પવિત્રા પાછળ

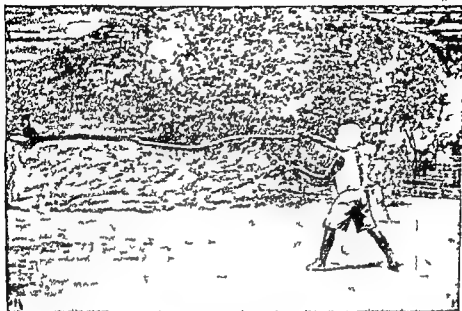

ચિત્ર મધ્યા ૪૧૯

૩. રમતી વખતે ઊભા રહેવાની રીત:—મનાગી થયા પછી વીટાધરે મેદાનના મધ્ય ભાગમાં ચિત્ર નં ૪૧૯ પ્રમાણે ઊભા રહેવું તેની ચોતરફ તેના ઉપર લ્હો રંગના પટ્ટાધરાએ તેનાથી દસ ફૂટ કરતા વધારે અંતરે ઊભા રહેવું ચિત્ર નં ૪૧૯ માં દર્શો કરનારા નયુન પટ્ટાધરા છે અને તેને ચિત્રની સંવડ માટે નજીક ઊભા રાખે ના ઇ, પણ ચિત્ર નં ૪૨૦ નો ફોટા પ્રત્યક્ષ ખેતરમાંથી વખતનો છે.

ચિત્ર સપ્ત્યા ૪૨૦

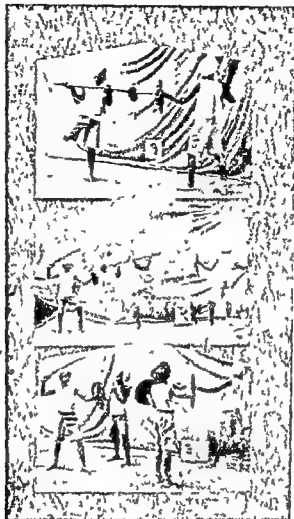

ચિત્ર સંખ્યા ૪૨૧

વીટા ફેંકીને પરત લેવાની રીત:—ચિત્ર નં ૪૨૧ માં વીટાધરે એક માંજી વીટા ફેંકેલો છે. તે વખતે તેનો ડાબો પગ આગળ હોઈને જમણો હાથ આગળ આવેલો છે આગળ ગયેલો જમણો હાથ જોરથી પાછળ ખેંચીને ફેંકેલો વીટા પરત આવે, એટલે પ્રથમ તે ડાબા હાથમાં અને પછી જમણા હાથમાં ચિત્ર નં ૪૨૨ પ્રમાણે લેવાનો હોય છે આ રીતે વીટાને ફેંકવાનો અને પરત લેવાનો મારો મહાવરો પ્રથમ ઢરવો હ મેશા જમણો પગ પાછળ અને ડાબો પગ આગળ રાખીને ચિત્ર નં ૪૨૨ પ્રમાણે પવિત્રા ઉપર બેસીને વીટાને ફેંકવો.

ચિત્ર સંખ્યા ૪૨૨

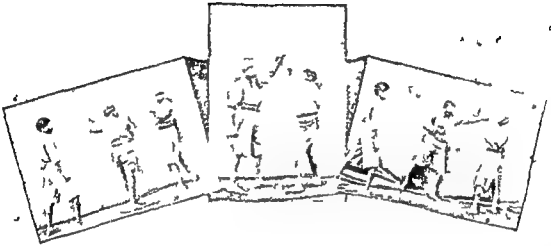
ચિત્ર સંખ્યા ૪૨૩-૪૨૫

‘લુદી લુદી દિશામાં ફેંકવાની રીત:—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પાછલો જામલો પગ બીએ ઉપાડીને જામણી બાજુએ ફરવું, અને ઉપાડેલો જામલો પગ પાછલી બાજુએ મૂકીને (કાબો પગ આગળ જોડાખતો) પાછલી બાજુએ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે મોડું ફરવું. પછી તે બાજુએ ચીટા ફેંકવો. પછી ફરીથી જામલો પગ ઉપાડીને જામણી બાજુએ ફરીને, અને જામલો પગ ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે પાછળ મૂકીને, ત્રીજી બાજુએ મોડું ફરીને બીમા રહેવું.

ચિત્ર બેનાં ત્રણ બાજુએ ત્રણ પદાધર બીમા કર્પો હતા તેથી ત્રણ બાજુએ મોડું ફેરવેલું બતાવેલું છે. પણ જો વધારે પદાધરો આસપાસ બિનેલા હોય, તો તે પ્રમાણે જામણા તેમના તરફ મોડું વધારે ફેરવી શકાય.

શ્રી.

મુક્તી.

ઉપોદ્ધાત.

૬

- રચક -

મુક્તી એ બૉક્સિંગના જોવા જ એન છે. તેનો પ્રચાર દારીમાં ઘણા વર્ષોથી છે. હાથમાં મોળ પડેરીને હાનમાં બૉક્સિંગ દરે છે, પણ પૂર્વે યુરોપના દેશોમાં પણ મોળ પડેથી સિનાય ના ખુન્ના હાથથી જ બૉક્સિંગ રમાતી હતી. આ મુક્તીના ખેનમાં પણ હાથમાં કમ પડેરાઉ નથી એ ખેન એટલે એક પ્રકારની મારામારી જ છે પણ તેમાં ભાગ લેનારાઓ તેને ખેન ગણીને જ ભાગ લે છે એટલે તેમાં કોઇને કમ વાગે, તો સરખાર દરગારમાં તેની કદી ફરિયાદ કરવામાં આવતી નથી. દર રો દિવાળીના અગ્નિમાં આશ્વિનની પૂનમથી તે વર્તિકી પૂનમ સુધી અને ફાગણ માસમાં ધૂળેટીના દિવસે આ મુક્તીના ખેન હજી પણ દાશીમાં રમાય છે. દુર્ગાધાટ તરફની બાલણ મડળી

અનંતરામચુર કેડભટ્ટનાના ગોડબોલે કાશી

અને બ્રાહ્મણ ઘાટે તરફની ઈતર સર્વે મતિની મંડળી બિભી રહીને આ ખેત્ર કરે છે. નિદાન છેલ્લાં ત્રણસો વર્ષથી દાશીમાં આ ખેત્ર થાય છે. તેની શરૂઆત કેણે અને ક્યારે કરી તે નિશ્ચિત સમગ્રનું નથી. એક બાબતુએ સર્વ પ્રકારના બ્રાહ્મણો અને બીજી બાબતુએ આકેર વગેરે સર્વ ધનર મતિના લોકો વચ્ચે આ ખેત્ર થાય છે. બ્રાહ્મણમાં મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણ વિશેષ છે, અને તેઓ ઉત્તમ મુક્તી ખેત્રનારા તરીકે પ્રખ્યાત છે. એ બ્રાહ્મણોમાં સારા વૈદિક, શાસ્ત્રી, વગેરે મુંશિક્ષિત લોકો પણ હોય છે. આટલાં વર્ષો થયાં તો પણ હજી એ બ્રાહ્મણો જ દર વર્ષે એમાં આગળ આવે છે.

કેટલાંક વર્ષો પહેલાં આ ખેત્ર માટે સરકાર તરફથી મનાઇ કરવામાં આવી હતી. પણ પછી એક યુરોપિયન ઈમ્પ્રેસર આવા મરદાની ખેત્રોનો શોખીન કાર્યમાં આવ્યો. તેણે મુદ્દામ આ ખેત્ર પોતાની સમક્ષ કરાવ્યો, અને તેમાં ભાગ લેનારાઓ ખેત્ર તરીકે જ એમાં ભાગ લે છે એવું તેને જણ્યાથી તેણે આ ખેત્રની પાછી પરવાનગી આપી. તે વખતથી આ ખેત્ર સતત ચાલુ છે.

દિવાળીના અરસામાં રાતે ચાંદની હોય છે ત્યારે આ ખેત્ર રાતના ૮ થી ૧૧ મુધી રોજ રમાય છે. તદ્દન નાનાં નાનાં બાળકો પ્રથમ તેની શરૂઆત કરે છે, પછી ધીમે ધીમે મોટાં મોટાં માણસો રમવાને માટે આગળ આવે છે. રરતા ઉપરની દરાવેલી જગાની પેલી તરફ સામા પક્ષને હકાવ્યો એટલે તે પાછળ હકનારો પક્ષ હાથે એમ ગણાય છે. અને પક્ષના કેટલાક સારા રમનારા શિષ્ટ માણસો પંચ તરીકે રમત બેવા માટે બેસે છે અને કાષ્ટ પ્રસંગે રમતમાં મારામારીનું સ્વરૂપ આવી જાય અગર કોઈ એક ઇસમ ઉપર પ્રતિપક્ષનાં વિશેષ માણસો એકંદમ મોટો હસ્તે કરે અને તે બચાવ કરી

શકે નહીં, તો આ પંચો વચ્ચે પડીને ખેત્ર બંધ કરે છે. છતાં પણ આ ખેત્રમાં કોઈ કોઈ ચાર પાંચ મહિનાની જિમ્મરી તો ભોગવે જ છે. પહેલાંના કરતાં હોંઘ આનું માન ઓછું થઈ ગયું છે. અંગ્રેજી શિક્ષણનો પ્રચાર વધારે થવાથી અને એ શિક્ષણના ભાર નીચે શરીર-સામર્થ્યનો હાસ થતો ચાલવાથી નવીન તરણ મંડળીમાં આ ખેત્ર માટેની પ્રીતિ ઓછી ને ઓછી થવા માંડી છે એ ઠીક નથી. દાશી ચકેર પુરાતન મમયથી વિદ્વાનું મોસાળ ગણાય છે ત્યાં જૂના વિદ્વાનો અભ્યાસની બેડે જ શરીરસંરક્ષણ અને સુવર્ધન પણ ઉત્તમ પ્રકારનું કરાવતા હતા. અશક્ત કે બીકણ થવું એ નાલાયકી ગણાતી. તે વખતનો શિક્ષણક્રમ પણ શરીરસામર્થ્યની હાનિ કરનારો ન હોતો. ઊંચા હરબળના વેદ અને શાસ્ત્ર જાણનારા લોકો ઉત્તમ પ્રકારના મુક્તી ખેત્રનારા પણ હતા.

મુક્તી ખેત્રનારાં લોકો મુદ્દામ તેનો અભ્યાસ કરતા નથી. પણ મુક્તી સારી રમતાં આવડે તેટલા માટે ઈંડ, બેઠક, કુરતી વગેરેનો વ્યાયામ ચાલુ રાખીને શરીરને ઉત્તમ પ્રકારનું તૈયાર બનાવે છે. તેમાં હાથની મૂઠી બંધ કરીને આંગળીઓનાં ઉપરનાં હાડકાં વડે સામાવાળાને ઠોસા મારવાના હોવાથી, એ હાડકાં મજબૂત બનાવવા સાર કેટલાક જણ ગંગાનાં પાટ ઉપર ફેંટાન માટે જતી વખતે નાની લોટીમાં દૂધ લઈ જઈ અને તેમાંનું થોડું દૂધ એ પાટનો પથ્થર ઉપર રેડીને તેનાપર અવળો હાથ અક્ષાળવાની ટેવ પાડે છે. આ રીતની ટેવ પડવાથી તે બાબતનાં હાડકાં મજબૂત થાય છે અને મુક્તી જોરથી બેસે છે. એ સિવાય મુક્તીના ખેત્ર શીખવવા સાર કંઈ પદ્ધતિસર દાવ ગોડવેલા જણાતા નથી. મુક્તી ખેત્રવામાં જમણા અને ડાબા બંને હાથનો ઉપયોગ કરે છે. એક હાથ આડો રાખીને તેનાપર સામાવાળાની મુક્તી

અટકાવી ગયાવ કરે છે, અને ણીજ દાયની મૂડી વાળીને સામાવાળાની કાનપટ્ટી ઉપર મારે છે. ત્યાં માર પડવાથી માણસ તમ્બર ખાઇ બેશુદ્ધ થઇને પડે છે. કમરના ઉપરના ભાગ ઉપર ગમે ત્યાં પણ મુછી મારવાની પરવાનગી હોય છે.

આ ખેલમાં શરીરસામર્થ્ય અને દિમ્બત એ બંનેની જરૂર રહે છે. છેક જાળપણથી આ ખેલની શરૂઆત કરે છે એટલે ખેલનારની નજર આ કામ માટે યોગ્ય રીતે તૈયાર થાય છે, અને તેનો આત્મવિશ્વાસ વધે છે. મુછી ખેલનારાઓને ઊભા રહેવામાં એક પ્રકારનું અવસાન આવે છે. જેનામાં દિમ્બત હોય તે એમાં પ્રવીણતા મેળવે છે. મારવાની તથા માર ખાવાની પણ શક્તિ અને દિમ્બતની આમાં જરૂર રહે છે. તે હોય તો જ આ ખેલ જરાબર આવડે છે.

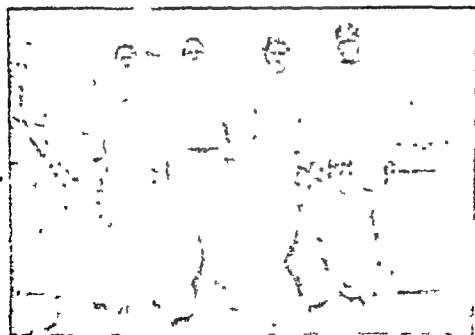
શ્રી નારાયણચુરુ જાળબટ્ટ દેવધર અને શ્રી લક્ષ્મણચુરુ જાળબટ્ટ દેવધર એ બંને આ ખેલ માટે તેઓ કાશી હતા તે વખતે બહુ પ્રખ્યાત હતા. એઓ મુછી ખેલવાને આગળ આવ્યા કે સામે પાંચ પચીસ માણસો હોય તો પણ તેઓ એક પછી એક પાછળ હકી જ જતા. કેમ કે તેમની એક જ મુછી જેનાપર પડતી તે તત્કાળ બેશુદ્ધ થઇને નીચે પડતો. હું અને મારા બંધુ કે. નારાયણચુરુ ગોડબોલે ધણું વર્ષ સુધી આ મુછીના ખેલમાં ભાગલેતા હતા.

આજ પણ અમારા અખાડાના ફેટલાક છોકરાઓ દર વર્ષે આ ખેલોમાં ભાગ લે છે. સારી મુછી ખેલનારાઓની મૂડી એટલા જોરથી વાગે છે કે તેની મુછીથી તે શોકા એકાદ પાટી ટેબલ ઘટ પણ ફોડી શકે છે.

બૉક્સિંગના ખેલમાં હોંસા મારે છે, તે સામે સીધો હાથ લાવીને મારે છે; પણ મુછી તો હાથ જાગુએ ગોળ ફેરવીને મારે છે. બૉક્સિંગમાં હોંસા નાક ઉપર, મોઢા ઉપર, પેટ ઉપર, કે છાતી ઉપર, વગેરે જગ્યાએ શરીરના આગલા ભાગમાં મારે છે. પણ મુછીનો માર તો કાનપટ્ટી, પાંસળા, જડથું, વગેરે જેવાં જમણા કે ડાબા પડખાનાં મર્મસ્થાનો ઉપર પડે છે. બૉક્સિંગનો ખેલ ખુદા હાથથી રમવા દેવામાં આવતો નથી. નરમ મોઝ પહેરીને તે ખેલ રમવાનો હોવાથી તેનો અભ્યાસ હંમેશાં કરી શકાય છે, તેવો મુછીનો અભ્યાસ થતો નથી. હાલનો વિચાર કરતાં આ ખેલ માટે નરમ ગાદીનાં મોઝ હાથ ઉપર પહેરવાનું જરૂરનું જણાય છે. એમ થશે તો જ આ જૂનો મરદાની ખેલ બવિધ્યમાં ચાલુ રહેશે. નહીંતર એ તદ્દન નષ્ટ થઇ જશે એવી ભીતિ રહે છે. આ ખેલ આટલો મુશ્કેલ હોવાથી જ તેનો પ્રચાર કાશીની બહાર ક્યાંય થયો જણાતો નથી. જો તેનું સ્વરૂપ સૌમ્ય બનાવવામાં આવે, તો તેનો પ્રચાર દેશભરમાં થાય એમ કહેવાને હરકત નથી.

મુખી ખેડનારી આશ્રમ મંડળી.

મુખી ખેડનારી આદેર વંદે મંડળી.

મુક્તી.

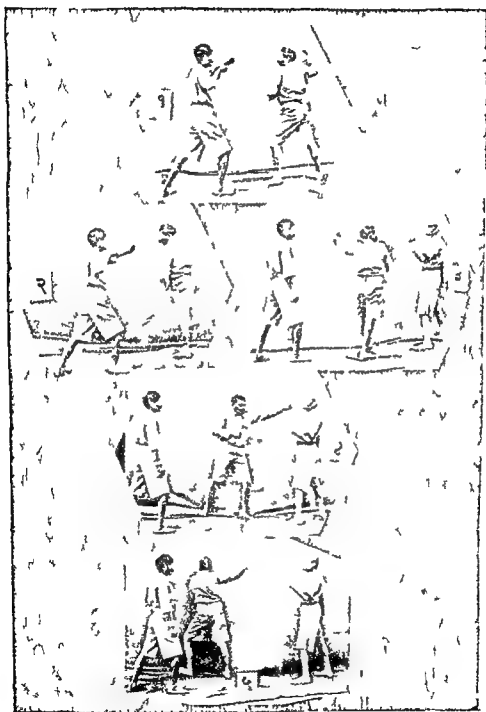
મુક્તી-(દાવ નં. ૧):-ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે રમનારાએ એકમેકની સામે ઊભા રહેવું.
પછી મુક્તી મારનારે (જમણી તરફના માથુસે) ડાબો પગ ઉપાડીને અવસાનમાં આગળ મૂકવો,
અને તે જ અવસાનમાં પાછલો જમણો પગ ચિત્ર નં.

-: લેખક :-

શ. રા. લક્ષ્મણ નારાયણ સર્ગે,
સં. બાદશાહ વ્યાયામશાળા, વડોદરા.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આપણા ઉપર સામાવાળાની
મુક્તી આવે, તો આપણે ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે આપણા
ડાબા હાથ વડે તેનો જમણો હાથ અટકાવીને તેનો
તે હાથ ઝપાટામાં બાજુએ હાથવો, અને આપણો જમણો પગ આગળ મૂકીને તેની
ડાબી કાનપટ્ટી ઉપર આપણા જમણા હાથ વડે મુક્તી મારવી. સામાવાળો તે વખતે ચિત્ર નં. ૩
પ્રમાણે એકદમ નીચે બેસી જઈને આપણો ધાવ ચુકાવશે. પછી તે ઊભો થઈ જઈને તેનો ડાબો
પગ ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે આગળ મૂકીને તેના ડાબા હાથ વડે આપણી જમણી કાનપટ્ટી ઉપર
મુક્તી મારશે. તે વખતે આપણે ચાલાકીથી આપણો જમણો પગ ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે પાછળ
લઈને અને તે જ અવસાનમાં આપણા ડાબા હાથ વડે તેનો ડાબો હાથ બેરેથી બાજુએ ઉઠાવીને
આપણો જથાવ કરેલો. અને લાગણ જ આપણો પાછળ લીધેલો જમણો પગ આગળ લઈને
સામાવાળાની ડાબી કાનપટ્ટી ઉપર મુક્તી મારવી. તે વખતે ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે ડાબો પગ આગળ
મૂકીને મુક્તી મારવી નહીં. નહીતર તે તે જ ચિત્રમાં જતાવ્યા પ્રમાણે તેની ડાબી બાજુએ નમી
જઈને અને તેનો આગળ રહેલો ડાબો પગ પાછળ લઈને પોતાનો જથાવ કરશે. પછી પાછળ
રહેલો ડાબો પગ આગળ મૂકીને અને સીધો ઊભો રહીને સામાવાળો ચિત્ર નં. ૭ પ્રમાણે તેના
જમણા હાથ વડે આપણી જમણી કાનપટ્ટી ઉપર મુક્તી મારશે. એ વખતે આપણે આપણા હાથ
વડે તેનો હાથ બાજુએ ઉઠાવીને આપણો જથાવ કરેલો.

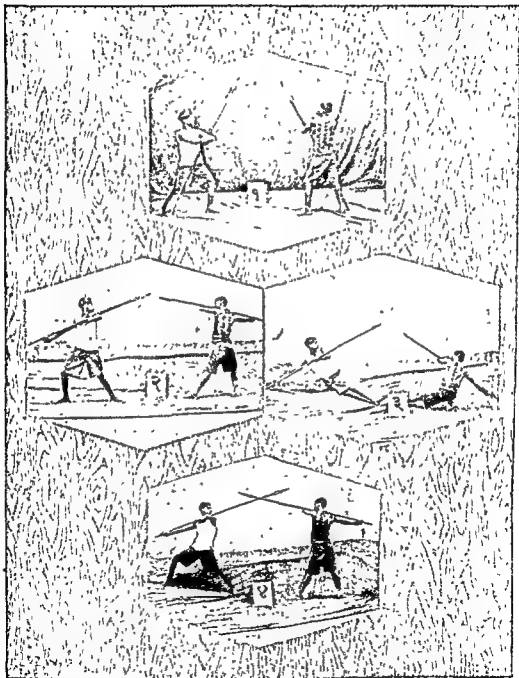
મુક્તી-(દાવ નં. ૨):-મામાવાળો આપણને ચારે બાજુથી ઘેરે, તે વખતે આપણે આપણો બચાવ કરીને તેના ઉપર હલો કેવી રીતે કરી શકીએ તે બતાવવા માટેનો આ દાવ છે.

આપણી સામે મામાવાળો (ડાબી બાજુનો) ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જિભો હોમ, તે વખતે આપણે આપણો પાછળ રાખેલો જમણો પગ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ઉપાડીને આગળ મૂકવો અને આપણા જમણા હાથ વડે તેના ડાબી કાનપટ્ટી ઉપર મુક્તી મારવી. પછી તે જ અવસાનમાં આપણી ડાબી બાજુએ પાછળ ફરી જવું. એટલે ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે જમણો પગ પાછળ અને ડાબો પગ આગળ આવશે. પછી ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે આપણો ડાબો પગ આગળ નાખીને આપણા ડાબા હાથ વડે તેની જમણી કાનપટ્ટી ઉપર મુક્તી મારવી. પછી આપણે જમણી બાજુએ ફરી જવું અને આપણો જમણો પગ પાછળ લેવો તથા ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે આપણો જમણો હાથ જિભો કરીને જિભા રહેવું. પછી પાછળ રાખેલા જમણા પગને આગળ મૂકીને આપણા જમણા હાથ વડે તે બાજુના શત્રુને મુક્તી મારવી.

બાજુબાજુના શત્રુના મારા તરફ ચોક્કસ નજર રાખીને જરૂર પ્રમાણે પોતાનો બચાવ કરવો અને તે બાજુના શત્રુને મુક્તી મારવી. બચાવ માટે પ્રથમના દાવમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જે પ્રસંગે જે ક્રિયા લાગુ પડે તેનો ઉપયોગ કરવો.

ઉપરના દાવમાં પવિત્રા બદલવાનું જે ધોરણ રાખેલું છે, તેનો સારો મહાવરો થતાં ચાલાકીથી ફૂદકો મારીને કે પલટો લાઇને તે જ ક્રિયા વધારે ત્વરાથી અને સફાઇથી કરી શકાશે. એ પ્રમાણે થતાં બચાવ કરવાનું સુગમ થશે અને મુક્તી જોરથી મારી શકાશે.

ભાલા લઢત (લડાઈ).

ભાલા લઠંત (લડાઈ).

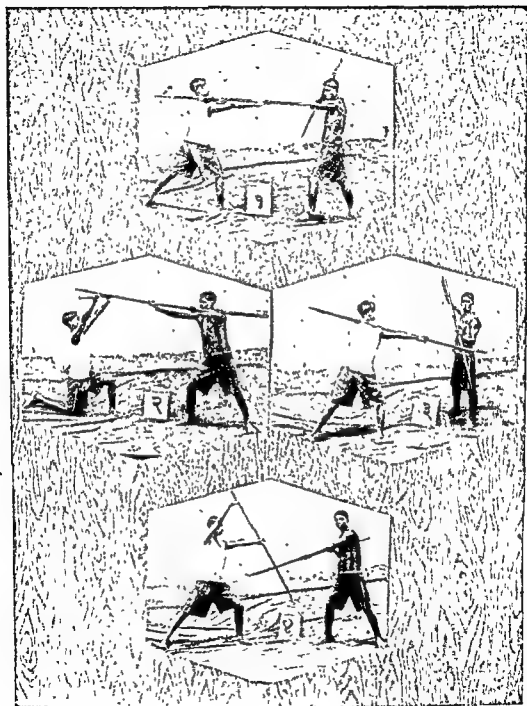
ભાલા લઠંત-(દાય ૧ સો):—રમનારાએ ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ડાબો પગ આગળ રાખીને અને બાકાને ચિત્ર પ્રમાણે પકડીને ઊભા રહેવું. એ સ્થિતિને આરામ કહે છે.

:- લેખક :-

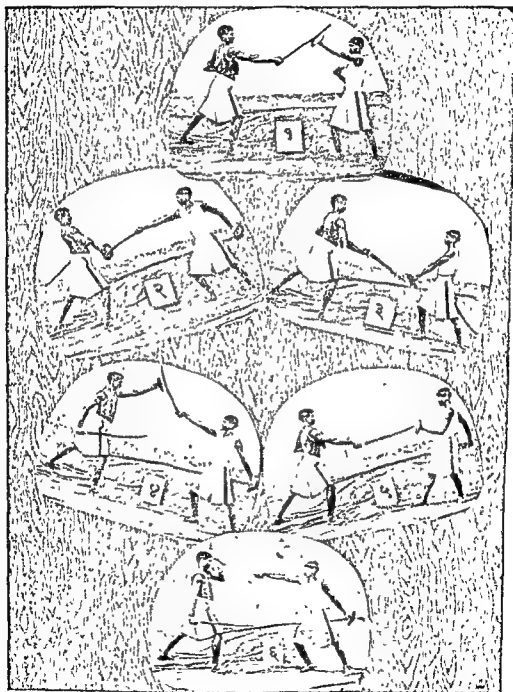
શ. શ. બાપુરાવ ગે. કે.ડી, બ્યાયામ વિગારદ,
વ્યવસ્થાપક, શ્રી રામદાસ વ્યાયામશાળા તથા
કસરત અધ્યાપક, ન્યુ ઇસ હાઇસ્કૂલ, વડોદરા.

પછી ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ડાબો પગ અડધા અને જમણો પગ ગોઠણમાંથી વળેલો રાખીને અને ઠંડીરનો ઝોક પાછળ રાખીને 'હોશિયાર' કે 'સાવધાન' ની સ્થિતિમાં ચિત્ર પ્રમાણે બાકાંને પકડીને ઊભા રહેવું. પછી ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે પાછળના જમણા ગોઠણને જમીન ઉપર ટેકવી અને પાછળ અવસાન લઇને રહેવું. એ વખતે બાકાંની અણીઓ પાછળ જમીન ઉપર ટેકવી રાખવી. પછી પુનઃ તેવા જ અવસાનથી ઉપર ઊભા થઇને ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે બાકાં પકડવાં અને સામાવાળા ઉપર તે બાકાં બેસવા પ્રયત્ન કરવો. એ રીતે ધાવ કરતાં ડાબો દાય આગળ લાંબો કરવો. આ વખતે દરેક સામાવાળાનું બાકું ખાળુએ કરીને- અટકાવીને પોતાનો ગયાવ કરવો.

ભાલા લઠંત-(હાથ ૨ જો).—ડામી તરફ રહેના ઇસમે ખભા ઉપરથી બાહુ વધને તેના પાછના છેડાથી આપણા ઉપર ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે 'તમાચા'નો ઘાવ માર્યો તો તે વખતે આપણે પાછળ ઝોક નહને તે જ ચિત્ર પ્રમાણે આપણા ભાના વડે તેનો તે ઘાવ અટકાવવો પછી આપણા ભાનાના પાછના છેડાથી ચિત્ર નં ૨ પ્રમાણે મામાનાના ઉપર 'સિર'નો ઘાવ મારવો પછી તેણે તે જ ચિત્ર પ્રમાણે જમણા પગ પાછળ લઇને અને તેનો ગોઠણ જમીન ઉપર ટેકવીને તે ઘાવ અટકાવવો પછી તેણે જીડીને અને તેનો જમણા પગ આગળ નાખીને ચિત્ર નં ૩ પ્રમાણે આપણા ઉપર 'કમર'નો ઘાવ કરવો. અને આપણે તે જ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે તેનો તે ઘાવ અટકાવવો પછી આપણા જમણા પગ આગળ નાખીને ચિત્ર નં ૪ પ્રમાણે સામાવાળા ઉપર ભાનાનો ઘાવ કરવો અને તેણે તેનો જમણા પગ પાછળ લઇને તે જ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે તે ઘાવ અટકાવવો.

ઢાલ તલવારની લઢંત (લડાઈ).

ઢાલ તલવારની લઢંત (લડાઈ).

લેખક:—શ. રા. બાબુરાવ ગોપાળ કોઠી, વ્યાયામ વિશારદ,
વ્યવસ્થાપક, શ્રી રામદાસ વ્યાયામશાળા તથા કસરત અધ્યાપક, ન્યૂ ઇરા હાઇસ્કૂલ, વડોદરા.

ઢાલ તલવારની લડાઈ—(હાથ ૧ લો):—ફરી અને ગદકાનો ખેલ તે ઢાલ તલવારનો ખેલ છે. તલવારને ગદકે એ લોકો આમડાથી મઢેલી કાઢી લઢને રમે છે. અને રોજના ખેલમાં ઇગ ન થાય તેટલા માટે આમડાથી મઢેલા ગદકાની યોજના ફરી છે. આ ગદકા અને ફરીનો સારો અજાસ થયા પછી પ્રલક્ષ તલવાર લઢને રમવાનો મહારરો કરવો.

જમણો પગ આગળ અને ડાબો પગ પાછળ રાખીને પવિત્રા ઉપર જીભ રહેવું. પછી ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ડાબી બાજુનો ઇસમ 'તમાચા' નો ધાવ આપણા ઉપર કરે, તે વખતે આપણે તે જ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ડાબા હાથમાં પકડેલી ઢાલ આગળ ફરીને તે ધાવ અટકાવવો અને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે તેના ઉપર 'કમર' નો ધાવ કરવો. તે ધાવ તે ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે તે જમણી બાજુએ કમરની આગળ ઢાલ આડી રાખીને તે અટકાવશે. પછી તે આપણા ઉપર ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે 'ચીર' નો ધાવ કરશે એટલે આપણે તે ધાવ તે જ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે અટકાવીને તેના ઉપર ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે 'શિર' નો ધાવ કરવો. તે તે ધાવ પછુ અટકાવીને આપણા ઉપર ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે 'અણી' નો (હૂડનો) ધાવ કરશે, આપણે તે ધાવ તે ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે અટકાવી તેના ઉપર ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે 'બાહેરા' નો ધાવ મારવો. તે ધાવ પછુ તે ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે તે અટકાવશે.

છૂટના (મારામારીના ખેલના) નમૂના દાખલ ઉપરના દાવો બતાવેલા છે. આવી છૂટમાં ગમે તે દાવ ગમે તે વખતે કરવામાં આવે છે. આ રીતે અંદર અંદર તલવારના દાવ છૂટથી રમતી વખતે ઘણી કાળજીથી રમવું.

શ્રી.

લાઠી લઢંત (લડાઈ).

ઉપોદ્ધાત.

૬૬

સ્રેષ્ઠક:—રા. રા. બાપુરાવ ગોપાળ કોઠી, વ્યાયામ વિશારદ,
વ્યવસ્થાપક, શ્રી રામદાસ વ્યાયામશાળા તથા કસરત અધ્યાપક, ન્યુ ઇરા હાઇસ્કૂલ, વડોદરા.

લાઠીની ક્વાયત કરવાનો રિવાજ હાલમાં બધી વ્યાયામશાળાઓમાં ચાલુ છે. લાઠીનો ઉપયોગ શત્રુ ઉપર હુલો કરવાના કામમાં કરવાનો હોય છે, અને તેવો હુલો થાય તે વખતે આપણા બચાવ માટે પણ તેનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે. એ હેતુ બરાબર સધાય તે માટે લાઠીની લડાઈના હાથ ગોઠવેલા છે. લાઠી તેને ફેરવનારના કાન જેટલી ઊંચી જોઈએ, અને ફેરવનારથી સહજ રીતે અને ધમ્મણ પ્રમાણે ફેરવી શકાય તેટલા વજનની તે હોવી જોઈએ. આવી લાઠીની ક્વાયતનો પ્રથમ સારો મહાવરો કરાવવો અને તે સારી રીતે આવડ્યા પછી લાઠીની લડાઈ (લાઠીની છૂટ) રમવાનો ખાસ અભ્યાસ કરાવવો. કેમ કે ખરેખરી મારા-મારીના વખતે લાઠીના આવા ખાસ અભ્યાસ-નોજ વિશેષ ઉપયોગ થાય છે. એ લડાઈના કેટલાક મારના અને કેટલાક બચાવના હાથ ગોઠવેલા છે. પણ પારકા અખાડામાં સામા-વાળા જોડે લડાઈ લડતી વખતે એ હાથોનો કંઈ કામ રહી શકતો નથી એ વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ.

લાઠીની આ રમતોનો અંદર અંદર મહા-વરો કરવાનો હોય તે વખતે લાઠી એક એક ઇચના વ્યાસની નેતરની લેવી અને તેના ઉપર જડા ચામડાની દીલી કાચળી ચડાવવી અને પછી તેનાથી આ રમતો કરવી એટલે લાઠી વાગે તો પણ વધારે ધમ્મ થાય નહીં. લાઠીની છૂટની હરીફાઈ કરવી હોય તો અખિલ મહા-રાષ્ટ્ર શારીરિક શિક્ષણ મંડળે તે માટેના નિયમો પ્રસિદ્ધ કરેલા છે તેનો ઉપયોગ કરવો.

લાઠીની છૂટના નિયમો

(૧) રમવાની જગા ૪૦ ફૂટ વ્યાસની જોઈએ.

(૨) લાઠીની જડાઈ એક ઇંચ વ્યાસની જોઈએ. તે નેતરની જોઈએ અને કમાવેલા જડા ચામડાથી મઢેલી જોઈએ. એ મઢેલી કાચળીમાંથી લાઠી સહજ નીકળી શકે અને તેમાં સહજ જમ્મ શકે એવી તે કાચળી દીલી જોઈએ.

(૩) કાનટોપી પહેરીને છૂટ રમવી. આ કાનટોપી તૈયાર કરતાં પ્રથમ કપડું, તેના ઉપર

૩, અને પછી વચ્ચેની જગામા જાડું પતરું, તથા તળિયે જાડું પૂઠું (કાડબોર્ડ) રાખીને તેના ઉપર ૩ અને પછી કપડું નાખીને તે તૈયાર કરવી આ ટોપીથી રમનારાના માથાનું રક્ષણ થાય છે.

(૪) શિરસ્ત્રાણુ તાર વડે ગૂથેલું અને કાનટોપીના પ્રમાણે અંદરની બાજુએ ફની જાડી ગાદી નાખેલું જોઇએ.

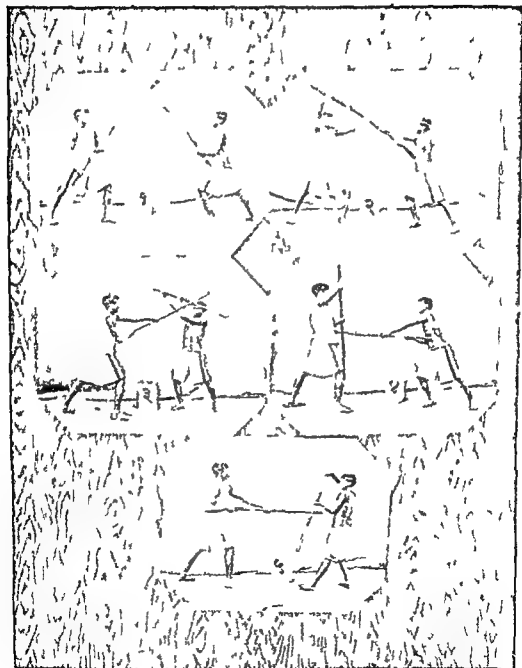
(૫) હારતાન કાડાથી તે પ્રકોષ્ટ (કોણી અને કાડાની વચ્ચેનો ભાગ) સુધીના હાથના ભાગોનું રક્ષણ કરવાની દૃષ્ટિથી જાડા આમડાનું અને અંદરની ગાદીવાળું એના બે હાત્તાનો બાધના. તેને બાધવા માટે કપડું અગર દોર્ગી જોઇએ તેની લંગાઇ નવ ઇંચ જોઇએ.

(૬) લંગોટ પહેરીને તેના ઉપર અર્ધો ચડી પહેંચવી અગ ઉપર ગણદરાક પહેરેલું

(૭) વજોટની જગા ઉપર અને નાઢ તથા કાન ઉપર યાવ મારવાની મનાઇ છે.

છૂટની ખરાબર કલ્પના આવે તેટલા માટે તેના બે પ્રકારના હાવ જતાવેના છે પણ ખરા છૂટના ખેનમા મારના અને^૧ બચાવના હારનો કોર્ટકમ રહેતો જ નથી. નાડીની છૂટના આ ખેતો મરદાની ખેલો છે તેમા આનાકી, હિંમત, માર મહન કરવાની શક્તિ તથા પ્રસંગાનુધાન વગેરે ગુણોની કસોટી થાય છે છૂટ ખેનતા શરીરને ધાન લાગે અને એ જગાએ લીના કે વાદળી ચમ્તા જામે, એટલે બચાવ કેમ કરવો તેની ખરી ચવાનુભવયુક્ત માહિતી મળી ગઈ છે. અત્યક્ષ અનુભવથી જ ખરી છૂટ શીખાય છે, અને તેથી જ છૂટ ખેનનારાઓની પરીક્ષા જુદા જુદા અખાડાના ઇમગો જોડે તેની છૂટ ખેનતી વખતે જ તથા અત્યક્ષ મારામારીના પ્રમગે જ થાય છે.

લાઠી લઢત (લડાઇ).

લાઠીની લઢાઇ-પહેલ્લી :—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે લાઠીએ પકડીને ઊભા રહેવું. પોતપોતાના ડાબા પગ આગળ અને જમણા પગ પાછળ રાખવા. પછી શિષ્ટાચાર પ્રમાણે સલામી લઇને ખેલની શરૂઆત કરવી. જમણી બાજુનો ઇસમ અથવા 'તમાચા' નો ધાવ પાછળ રાખેલા જમણા પગને આગળ કરીને મારે, તો સામાવાળાએ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે પોતાના માથા ઉપર, પછુ આખા શરીરથી જરા આગળ ડાબી બાજુએ નમેલી (તિરકસ) લાઠી ધરીને, તેનાપર તે ધાવ ઝીલવો—અટકાવવો. એટલે તિરકસ લાઠી નીચે ઊતરી જશે. પછી તેણે (ડાબી તરફના ઇસમે) જમણો પગ આગળ મૂકીને 'શિર' નો ધાવ ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે મારવો. એ ધાવ જમણી તરફના ઇસમે તે ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે લાઠી તિરકસ ધરીને રોકવો. પછી તે જમણી તરફના ઇસમે ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે 'કમર' નો ધાવ મારવો અને તે સામાવાળાએ તે જ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ડાબી બાજુએ ઊભી લાઠી ધરીને અટકાવવો. એ રીતે 'કમર' નો ધાવ અટકાવીને તેણે ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે 'હલ' નો ધાવ પેટ ઉપર મારવો અને તે જમણી બાજુવાળાએ, આગળ રાખેલો જમણો પગ પાછળ લઇને અને જરા બાજુએ ખસી જઇને, તે જ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે અટકાવવો તથા પોતાની લાઠી વડે સામા ઇસમની લાઠીને જોરથી બાજુએ ધકેલી દેવી.

લાઠીની લડાઇ-ખીલ :—આપણે (જમણી બાજુના ઇસમે) ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જમણો પગ આગળ લઇને સામાવાળાના પેટ ઉપર ‘હૂક’ મારવી. સામાવાળાએ જરા બાજુએ ઘૂંટીને, અને તે જ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ડાબી બાજુએ પોતાની લાઠીનો છેડો નીચે જમીન તરફ કરીને, આપણી લાઠીને તેણે ડાબી બાજુ તરફ ધક્કેલી; અને તે જ અવસાનમાં તેની લાઠી આપણી લાઠીની નીચે ધાલીને, તેને ભેરથી તેની ડાબી બાજુ તરફથી ઊંચે ઉપાડીને, જમણી તરફ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે જમીન ઉપર દાખવી. આમ થકું એટલે આપણે આપણી લાઠી સામાવાળાની લાઠી નીચેથી ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે પાછળ ખેંચીને કાઢી લેવી. પછી લાગલા જ ચિત્ર નં. ૩ માં બતાવ્યા પ્રમાણે જમણો પગ પાછળ લીધેલો છે તે આગળ ખૂટીને ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે સામાવાળા ઉપર ‘શિર’નો ધાવ કરવો. અને તે ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે તે ધાવ સામાવાળાએ માથા ઉપર પોતાની લાઠી જરા તિરકસ રાખીને અટકાવવો. એમ થાય એટલે આપણે ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે સામાવાળાની જમણી બાજુએ તેની જમણી બાજુની ‘કમર’ ઉપર ધાવ કરવો અને સામાવાળાએ તેનો જમણો પગ પાછળ લઇને તે ધાવ અટકાવવો. એ રીતે ધાવ એટલે આપણે તેને સામે ધાવ મારવાનો વખત ન આપતાં, ત્રીજો ધાવ તેના ડાબા પગની નીચેની બાજુ (ટંગડી) ઉપર ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે મારવો. સામાવાળાએ તે ધાવનો બચાવ પોતાનો ડાબો પગ ઊંચો લઇને કરવો. આ પ્રકારમાં એક જ જણે લગભગ ત્રણ ધાવ મારેલા છે તે લક્ષમાં રાખવું.

લાહીની લઠાઇ-ખીજી :—આપણે (જમણી બાણુના ઇસમે) ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જમણો પગ આગળ લઇને સામાવાળાના પેટ ઉપર ‘હાલ’ મારવી. સામાવાળાએ જરા બાણુએ ઘસીને, અને તે જ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ડાબી બાણુએ પોતાની લાહીનો છેડો નીચે જમીન તરફ કરીને, આપણી લાહીને તેણે ડાબી બાણુ તરફ ધકેલી; અને તે જ અવસાનમાં તેની લાહી આપણી લાહીની નીચે ઘાલીને, તેને જોરથી તેની ડાબી બાણુ તરફથી જોડે ઉપાડીને, જમણી તરફ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે જમીન ઉપર દાબવી. આમ ઘણું એટલે આપણે આપણી લાહી સામાવાળાની લાહી નીચેથી ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે પાછળ ખેંચીને કાઢી લેવી. પછી લાગણા જ ચિત્ર નં. ૩ માં બતાવ્યા પ્રમાણે જમણો પગ પાછળ લીધેલો છે તે આગળ મૂકીને ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે સામાવાળા ઉપર ‘શિર’નો ધાવ કરવો. અને તે ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે તે ધાવ સામાવાળાએ માથા ઉપર પોતાની લાહી જરા તિરકસ રાખીને અટકાવવો. એમ થાય એટલે આપણે ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે સામાવાળાની જમણી બાણુએ તેની જમણી બાણુની ‘કમર’ ઉપર ધાવ કરવો અને સામાવાળાએ તેનો જમણો પગ પાછળ લઇને તે ધાવ અટકાવવો. એ રીતે થાય એટલે આપણે તેને સામે ધાવ મારવાનો વખત ન આપતાં, ત્રીજો ધાવ તેના ડાબા પગની નીચેની બાણુ (ટંગડી) ઉપર ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે મારવો. સામાવાળાએ તે ધાવનો બચાવ પોતાનો ડાબો પગ જોડો લઇને કરવો. આ પ્રકારમાં એક જ જણે લગભગ ત્રણ ધાવ મારેલા છે તે વક્ષમાં રાખવું.

શ્રી.

ઉપોદ્ધાત.

❀

હનુમંતી લકડી-ખજરંગી ઠાઠ.

ફરીગદકાનો ખેલ ખરેખર તો દાસ તત્ત્વવારનો ખેલ જ છે. જૂના વખતમાં હાથે-હાથની લડાઈના પ્રસંગે તત્ત્વવારનો ઉપયોગ થયો થતો હતો. અને આજે પણ, ઘણા પ્રકારના રફેટક દ્રવ્યોની સહાયથી જીડનારાં શસ્ત્રો ઉપયોગમાં લેવાય છે, છતાં તત્ત્વવારનો ઉપયોગ પૂર્ણ રીતે નષ્ટ થયો નથી. તદ્દન આધુનિક ઢંગનાં લસકરોમાં પણ તત્ત્વવારે પોતાનું અગ્નિતત્ત્વ કાયમ રાખેલું છે. ખરી અણીના વખતે તત્ત્વવારનો ઉપયોગ બરાબર કરી શકાય, તેટલા માટે તત્ત્વવાર વાપરવાનો મહાવરો કાયમ રાખવાની જરૂર છે. રોજના તેવા મહાવરા માટે ખરી તત્ત્વવાર લઈને હાથે રમવું શક્ય ન હોવાથી તત્ત્વવારને જદ્દલે ચામડાથી મઢેલી કાડી (ગદકા) અને ફરી (ચામડાની નાની ઢાલ) લઈને રમવાનો પ્રધાત છે. તેથી જ આ ખેલને ફરીગદકા એવું નામ મળેલું છે.

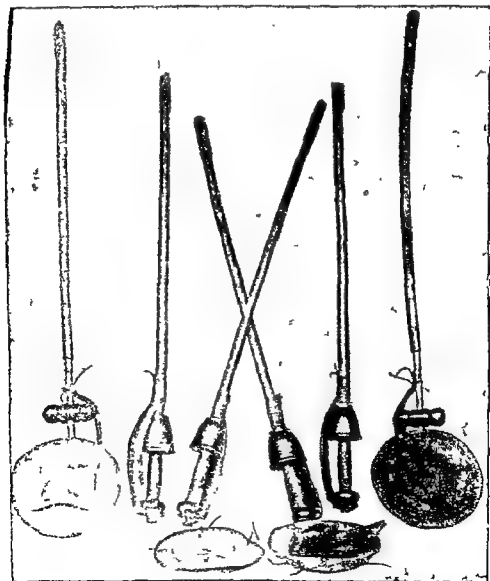
—: લેખક :-

શ્રી દત્તાત્રય ચિતામણ મુણમદાર,
વડોદરા.

રમવાનુ સાહિત્ય.

રમનારની વયના પ્રમાણમાં ફરી અને લોધએ, અને ફરી નવ ઇંચ વ્યાસની મજબૂત ગદ્દાના આકાર તથા માપમા ચોક્કસ 'નવું' ફરી ચામડાની આશરે એક રતન વજનની લોધએ. લેવું. મોટી ઉમરના માણસ માટે ગદ્દા ત્રણ ચિત્ર નં. ૪૬૪ ઉપરથી ફરીગદ્દા કેવા હોય ફૂટ એ ઇંચનો અગર ત્રણ ફૂટ લંબાઈનો તેની કાપના આવી શકશે.

ફરીગદ્દા.

પોશાક.

આ ખેત્ર માટે અમુક વિશિષ્ટ પોશાકની જરૂર નથી. તો પણ હાથમાં અર્ધી ચૂડી અને ટૂંકી બાંધનું પહેરણ પહેરવાનો રિવાજ પડેલો છે. એવાં કપડાં હોય તો ઠીક પડે છે. ચૂડીની અંદર લંગોટ અવરગ પહેરવો, કે પગ વાંકો ચૂડા પડે તો પણ અપાય ધાય નહીં. સિવાય, છૂટ રમતી વખતે મારીવાળી ટોપી પહેરવી, એટલે માથા ઉપર ગદકાનો સપાટો લાગે તો માથાનો બચાવ ધાય.

ખેલની જગા.

આ ખેલ માટે નિશાન ૨૦x૨૦ ફૂટની જગા જોઈએ. એ કરતાં પણ વિશાળ જગ્યા હોય તો સારું. સંધ તરફથી આવા ખેલો કરાવવાના હોય તે વખતે રમનારની સંખ્યાના પ્રમાણમાં મોટી જગ્યા જોઈએ એ કહેવાની જરૂર જ નથી.

ખેલનો મુખ્ય ભાગ.

આ ખેલના ઘાઇ અને છૂટ એવા બે ભાગ છે. બચાવ માટે ફરીનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે. તે ડાબા હાથમાં રાખવામાં આવે છે. તે જરૂર પ્રમાણે જોઈએ તે જગ્યાએ એકદમ લઘુ શકાય તેવી રીતનું હાથનું વળણ અને કાર્યક્ષમતા ફળવાવાં જોઈએ. ગદકાના હાથને પણ તે જ રીતનું વળણ અને કાર્યક્ષમતા આવવાં જોઈએ. આ હેતુ લક્ષમાં રાખીને જુદા જુદા હાથોનો (મારોનો-ધાવોનો) અનુક્રમ કરાવેલો છે. અને તેની ઘાઇ (પાઠ) જોઈવેલી છે. બંને હાથની ક્રિયા તથા પગોની દિલચાત યોગ્ય રીતે કરી શકાય એવી યોજના આ ઘાઇ જોઈવનાર જૂના ઉસ્તાદોએ ઘણી ઉત્તમ પ્રકારની કરેલી છે. તેટલા જ માટે ફરીગદકા બરાબર ખેલી શકાય

એવી છપ્પા રાખનારે આ જુદા જુદા પ્રકારની ઘાઇ ઉત્તમ રીતે તૈયાર કરવામાં હંદાળનું ન જોઈએ. ઘાઇ બરાબર ખેલતાં આવડી કે છૂટ ખેલવામાં બહુ મદદ ધાય છે. ફરીગદકાનો ખરો મરદાની ખેલ તે છૂટ ખેલવી એ જ. એમાં જ રમનારની ચાલાકીની, ધૈર્યની, પ્રસંગાવધાનની અને આગ્રહની ખરી કસોટી ધાય છે. ખાલી ઘાઇ કે મિત્રતાની છૂટ રમવી, એ તો માત્ર ખાલી કસરત કરવા જેવું જ છે.

જુદી જુદી પરંપરા.

ઉત્તર દિલ્હીસ્તાનમાં ફરીગદકા રમવાનો રિવાજ વિશેષ છે. એ ખેલની અનેક પરંપરા ફેટલીક હિંદુ ઉસ્તાદોની અને ફેટલીક મુસલમાન ઉસ્તાદોની સાં પ્રચલિત છે. એ બંધી પરંપરામાં મુખ્ય હાથ અને તરવ તો સરખાં જ છે. પણ પેટા તપસીઓમાં ફરક છે. એટલે અમુક પરંપરા શ્રેષ્ઠ છે એવું દરાવવું કઠણ છે. અહીં જે પરંપરાની લક્ષી આપવામાં આવી છે તે હિંદુ પરંપરાની છે. એ લક્ષીને 'હુલુમ'તી લક્ષી' કહે છે. અને તેમાં બધા રહેવાની જે પદ્ધતિ છે તેને બજારી હાક કહે છે. શ્રી. કે. ખંડેરાવ મહારાજ ગાયકવાડના પાસે બે નામાંકિત લક્ષી ખેલનારા હતા. (૧) શાલીગ્રામ ઉસ્તાદ અને (૨) રામસિંગ ઉસ્તાદ. એમની લક્ષીના બે અખાશ તે વખતે વડોદરા શહેરમાં હતા. તે પૈકી રામસિંગનો એક કનકસિંગ નામનો શિષ્ય હતો. (ચિત્ર નં. ૪૬૫). તે વડોદરાની ત્રીજી પચટલુમાં હવાલદારની જગ્યાએ હતો, અને તે પચટલુમાં તે લક્ષીના ઉસ્તાદ તરીકે ગણાતો. લક્ષી નોકરીમાંથી પેન્શન લીધા પછી તે અમરે સાં પહેરાની નોકરી ઉપર રહેલો. તેણે ઘણા ગ્રેમથી અને નિષ્કપટ ભુદ્ધિથી એ લક્ષી અને શીખવી. તે પછી લક્ષીનો ખેલ મેં ઘણી

બ્યાબામશાળાઓમાં જાયો. પણ હનુમતી વડદી તે જાધા કરતા વધારે પદ્ધતમગ છે એમ મને જણાયું છે. એ લકડીની માહિતી દૂ કામા અહીં આપવામાં આવે છે.

ઉસ્તાદ કનયસિંગ ઠાકોર.

ચિત્ર સંખ્યા ૪૬૫

જુદા જુદા ધાવેલી જગા જરાગર મમજનય તે માટે તે તે જગાઓ જતાનનારું ચિત્ર આ નીચે આપેલું છે. તે પરથી તેની ટીપના જરાજર આવી શકશે.

ચિત્ર મંખ્યા ૪૬૬

ચિત્રની સમજૂતી :—(૧) તમાચા—ડાંગી કાનપટ્ટી. (૨) જાહેરા—જમણી કાનપટ્ટી. (૩) શિર—માથું. (૪) મોઢા—ખભા. (૫) લંડારા—ડાંગી પાંચળા. (૬) પોરવર—જમણી પાંચળા. (૭) કમર—કેડ. (૮) કડક—ગોણુ. (૯) પાલટ—પગની ઘૂટી. (૧૦) લંગોટા—લંગોટની જગા. (૧૧) જનોઈ—જમણા ખભા ઉપર ડાંગી તરફનો ત્રાસો વાવ.

છૂટ.

લક્ષ્મીનો ખરો ખેલ એટલે છૂટનો ખેલ. જુદી જુદી ધાધઓ પ્રથમ શીખવવાનું કારણ એ જ કે તે ખરાબર ખેલતાં આવડે તો છૂટ સારી ખેલવામાં મદદ થાય. છેક શરૂઆતમાં તો પ્રથમ પવિત્રા સારી રીતે તૈયાર કરવાની જરૂર છે. કેમ કે છૂટ ખેલતી વખતે માર કરવામાં કે ગયાવ કરવામાં સ્ફૂર્તિયા અને તોલન જવા દેતાં પવિત્રા ઉપાડતાં આવડે એ બહુ મહત્ત્વનું છે. તેમ જ પવિત્રા ઉપાડ્યા પછી પગ જેટલો લાંબો નાખીને પુનઃ સ્ફૂર્તિયા તેને સહજ પરત લાવી રાકાય તેટલો છૂટ ખેલવામાં વધારે ફાયદો થાય છે. પવિત્રા ઉપર જેટલો કળજો હશે તેટલો લાંબો ધાવ મારી શકાશે. એટલા માટે જ છૂટ સારી ખેલતાં આવડે એવી ઇચ્છા રાખનારે પવિત્રા ખરાબર તૈયાર કરવામાં કંટાળવું નહીં. તે જ પ્રમાણે શિક્ષકે પણ પવિત્રા ખરાબર કરાવવાની પૂરી કાળજી રાખવી. પુષ્કળ અને સારું લખાણ લખતાં આવડે એવી જેની ઇચ્છા હોય, તેણે પ્રથમ નાનપણમાં જોમ અક્ષરો ઉત્તમ કાઢવાની જરૂર છે, તેવી જ રિયનિ લક્ષ્મીની બાબતમાં પવિત્રાની છે. લેખ સારો લખવામાં અક્ષરો ખરાબર કાઢવાની જરૂર જે રીતે ઉપર ઉપરના જોનારને જણાતી નથી; તે જ રીતે છૂટ ખેલનારાના લક્ષમાં પણ પવિત્રાનું મહત્ત્વ સહસા આવતું નથી. અક્ષર સારા ન હોય, તે લેખન-વ્યવસાયમાં કેટલું ત્રાસકારક થઈ પડે છે, તેની કલ્પના લેખકોને જેની અનુભવથી આવે છે, તેવી જ પવિત્રા તૈયાર કરવાની મહત્તા પણ છૂટ ખેલનારને અનુભવ થયા પછી સારી રીતે આવે છે. અર્થાત્ કહેવાનો હેતુ એટલો જ છે કે પવિત્રા તરફ દુર્લક્ષ કરવું નહીં. વળી પવિત્રાથી ચાલતું એ એક ઉત્તમ પ્રકારની કસરત છે. તેને લીધે બધાં અંગોને ઉત્તમ પ્રકારનો વ્યાયામ મળે

છે અને શ્વાસ વધારે લાંબાવી શકાય છે. એ કસરત થોડી જગામાં પણ ઉત્તમ પ્રકારે કરી શકાય છે.

પવિત્રા ખરાબર તૈયાર થયા પછી જુદી જુદી ધાધઓ ખરાબર તૈયાર કરવી, એ છૂટ સારી ખેલવાની ઇચ્છા રાખનારને માટે બહુ મહત્ત્વનું છે. લેખનની બાબતમાં જેમ નાનાં નાનાં વાક્યોની રચના શીખવાની જરૂર છે, તેમ જ આ બાબતમાં જુદી જુદી ધાધઓ શીખવાની જરૂર છે. હાથ (ફરી) નો અને તલવાર (મદદ) નો હાથ મળે તે જગ્યાએ અને આંખનું મટકું મરાય તેટલા વખતમાં કરી લેવાની જરૂર છૂટ ખેલતી વખતે પડે છે. અને તેથી જ બંને હાથ ઉપર કળજો આવવા સારુ શરૂઆતમાં નવીન શીખનાર પાસેથી સાદા પાઠ (ધાધઓ) કરવાની ઘણી જરૂર છે. જુદી જુદી ધાધઓ એ હાથ અને પગને મજબૂત તથા ચપળ બનાવવા માટેના વ્યાયામના પ્રકારો અગર પાડો જ છે. નાનાં નાનાં વાક્યોની માત્ર રચના કરવી એ જેમ લેખ નથી; તેમ જ માત્ર આવી ધાધઓ ખેલવી એ કંઈ છૂટ નથી. છૂટ ખેલવાનો મહાવરો કરવામાં ન આવે, તો માત્ર ધાધનો ઉત્તમ અભ્યાસ કરવો, એ નિરુપયોગી છે. તેમ જ છૂટનો પર્ણ માત્ર રમવાથી કંઈ ઉપયોગ નથી. લક્ષ્મી એ મરદાની ખેલ છે અને હાલતલવારે લડવાનું તે સાધન છે. તેનો માત્ર દેખાવ તરીકે કંઈ જ ઉપયોગ નથી. અર્થાત્ એ ખેલમાં મળે તેની સાથે ખેલીને-તેને મારીને પોતાનો બચાવ કરવાની તૈયારી તથા ચાલાકી અંગમાં આવવાની જરૂર છે. એ ખેલ ક્ષત્રિયોનો-લડાયક વૃત્તિના મણુસોનો છે. એટલે છૂટ ખેલવામાં સામેનો ઇસમ આપણો દુશ્મન

છે એવી તેટલા સમયપરત્વે ભાવના રાખીને જે ધાવ તેને મારવા કે આપણે ખાવા, એવા અવસાનથી એ રમવાની ટેવ ફેળવવાની વિદ્યાર્થીઓને જરૂર છે. અમારા ઉસ્તાદ કનવર્સિંગ ઠાકોર છૂટ ખેલવા માટે સામે આવીને બિખા રહે તે વખતે તેનો દેખાવ તથા ચર્ચા કેવળ બદલાઈ જ જતાં. તે વખતે તેની દૃષ્ટિમાં એક પ્રકારની તીક્ષ્ણતા આવી જતી. એકલા દૃષ્ટિના રોફ ઉપરથી જ અધુરું જ્ઞાન તો થઈ જાય છે. લકડી એ દંડ મુઠ્ઠ છે. એ કંઈ ખાસી ટેનિસના જેવો નિરુપદ્રવી ખેલ નથી. આવો એ ખેલ શીખ્યા છતાં મનમાં બે મરદાની ભાવ ન આવે તો એ ખેલનો ઉપયોગ પણ શો? એ ખેલ મરદોએ ખેલવાનો હોઈને બળકટ-પણનો છે. મનની આવી મરદાની ભાવના એકથી ધામઝો રમવાથી કે મિત્રતા બરેલી છૂટ રમવાથી ઉત્પન્ન થતી નથી. તેવી ભાવના ન આવે, તો દંડમાં કે મેદાનમાં તિરાહિતો બેઠે પ્રસંગ પડતાં ગભરામણ થઈ પડે છે, અને એકલું કૌશલ્ય કે દેખાવ ઉપયોગી ન થતાં માર ખાવાનો પ્રસંગ આવે છે. ઘરમાં ને ઘરમાં અંદરેઅંદર છૂટ ખેલનારા ઘણા હોય છે; પણ ખરા પ્રસંગે દંડમાં પારકા આદમીની બેઠે જે આલાપીથી ખેલ ખેલે, તે જ ખરે ખેલાડુ ગણાય. અર્થાત્ આ ખેલ શીખનારા ઇસમો જરા તીખા સ્વભાવના બેઠેને પ્રસંદ કરવા. નહીંતર બીકણુ કે નમાશા જેવા ઇસમોને આ વિદ્યા શીખવવાથી ઉસ્તાદજીને માત્ર પોતાની કીર્તિ ગુમાવવાનો વખત આવવાનો.

હલકા વજનનો, ગદકા લઈને પણ ફક્ત દસ મિનિટ રમતાં હાથ થાકી જાય છે અને ગદકા હાથમાંથી પડી જવાનો વખત આવે છે. માટે જ તેવું ન થવા સારુ અને હાથમાં સારું જોર આવે તે સારુ આવી ધામઝો રમવાનો મહાવરો ઘણો ઉપયોગી છે. અને તે જ હેતુથી

આ ધામઝો સારી રીતે જિનચૂક અને ઘણા વખત સુધી રમ્યા કરવી. આશરે અર્ધો કલાક સુધી સારી રીતે ધામ રમનારો માણસ પણ છૂટ રમતી વખતે દસ જ મિનિટમાં થાકી જાય છે. અર્થાત્ ઘણા જ વખત સુધી સારી રીતે ધામ ખેલવામાં જિવકુલ દીક્ષાપણું રાખવું નહીં.

ધામમાં શીખેલા હાથ, છૂટ વખતે કોઈ પણ પ્રકારનો અનુક્રમ નહીં પાળતાં જરૂર પ્રમાણે વાપરવાના હોય છે, અને તેટલા જ માટે તેવું નામ છૂટ છે. પ્રથમ કદી પણ ધામ નહીં શીખેલો માણસ કદાચ છૂટ ખેલી શકે, પણ એવા અડાણી માણસને પદ્ધતસર પચિત્રા લઈને ધામ શીખેલો માણસ છૂટમાં સહજ હરાવી શકે એવો અનુભવ છે. અડાણી માણસ એક જે હાથ જોરથી મારે છે, પણ તેનો બચાવ સામે માણસ કરી લે છે એવું જોતાં જ તે ગભરાઈ જાય છે અને પછી શું કરવું તે તેને સમજાતું નથી. તેને પોતાનો બચાવ કરવાનું પણ બહુ ઠંઠણ પડે છે.

એ ધામના હાથો પછી હાથકટીના હાથ આપેલા છે. તે શરૂઆતમાં શીખવવાના નથી. સાદા હાથોનો સારો અભ્યાસ થયા પછી તે હાથ બતાવવાના છે. દંડોમાં લકડીની હરીફાઈ થાય છે તે વખતે આ હાથનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. પણ શરૂઆતમાં જ એ હાથ શીખવવામાં આવે, તો દાવ ટૂંકા અને હળવા થઈ જાય છે; તેમ થાય એ ઠીક નહીં. મારામારીમાં પણ એ હાથનો ઉપયોગ નથી, કેમ કે એ હાથ વડે સામાન્યજાને ધાવ કરીએ, તો પણ તેનાથી તેને વધારે ઇજા થતી નથી. માત્ર હરીફાઈના ખેલોમાં એને ધાવ તરીકે ગણવામાં આવે છે. એટલા માટે છૂટ રમતી વખતે થોડા મારા-મારીના સ્વરૂપના જોરથી રમવાના દાવોનો મહાવરો પણ જરૂર કરવો.

ઉરતાદ કનયસિંગનું કહેવું એવું છે કે છૂટ ખેતતાં ત્રણ ભાગનું ધોરણ જ્યાવનુ રાખવું, અને એક ભાગનું ધોરણ મારનું રાખવું. ફરી-ગદકાનો ખેત પણ તલવારની લડાઇનો જ ખેલ હોવાથી પ્રત્યેક ખેલનારે પોતાને જખમ થવા ન હેતો સામાવાળાને ધાવ મારવાનો પ્રયત્ન કરવો. તેમ નહીં થાય તો થરીર જખમર અપંગ થશે, અમર તો જીવ ગુમાવવાનો જ સંભવ રહેશે. એ તરત વીસરી જઇને રમનારાઓ હાથમાં પ્રત્યક્ષ આમડાથી મહેલી ગદકા હોવા છતાં એકમેક ઉપર ધમીને કેવળ માગમારી કરે છે. એમ કરવામાં બે ચાર કાઠી લાગી તો પણ હરકત નહીં એમ તેઓ માને છે. પણ એ તેમની ભૂલ છે. એમ ખેતવું એ કંઈ કૌશલ્ય ગણાય નહીં. કોણ વધારે માર ખાઇને ખેતી શકે છે તેની જ હરીફાઇ હોવાનો દેખાવ એવે વખતે પ્રેક્ષકોને જણાય છે. પણ સામાવાળાને માર માગવાની યોગ્ય સધિ આવે ત્યાં સુધી જ્યાવ કરીને ઊભા રહેવું એમાં કંઈ કમીપણ નથી. કુસ્તીમાં પણ એમ જ કરવું પડે છે. ક્રિકેટ ખેલવામાં પણ સારો બોલ પડે તો ખરે ખેલાડી તેને મારવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી, માત્ર તેને અટકાવીને તે પોતાનો જ્યાવ કરે છે. પણ ખરામ બોલ આવે કે તરત જ તેનો લાભ લેવાને તે ફટકો મારીને દોડે છે. તે જ ધોરણ ફરીગદકા રમવામાં પણ રાખવું.

હરીફાઇની છૂટ રમતી વખતે વિનાકારણ પવિત્રાને બદલાયા કરવાની જરૂર નથી. ધણી જગાએ એવું જોવામાં આવે છે કે એવે વખતે વિનાકારણ પવિત્રા બદલાવ્યા કરીને રમનારાઓ પોતાને થકવી મારે છે. આપણે સામાવાળાને વિનાકારણની નાચાનાચ કરતો હોય, તો આપણે આપણી ફરી અને ગદકાને જ્યાવ ઉપર રોકીને સાવધપણે આપણી જગા ઉપર જ ઊભા રહેવું. અને પછી જરૂર પડે ત્યારે જ

આમળ કે પાછળ સરકીને ધાવ મારવો. સામેનો ઇસમ પવિત્રા બદલાવે છે માટે જ આપણે પણ પવિત્રા બદલાવીને થાક વહોરી લેવો નહીં.

તે જ પ્રમાણે ઘણી વખત રમનારાઓ છૂટ ખેલવા માંડતાં ગોળ ગોળ ફરે છે. રમનાર પૈકી એકજણ પોતાની જગા છોડીને બીજાની જગાએ જાય છે. એટલે તે જગાનાં ભાણુસ પણ પોતાની જગા છોડીને પહેલાની જગાએ આવે છે. આ રીતે વખતો વખત કરતાં તેઓ ગોળાકાર ફરે છે. પણ ઉરતાદ કનયસિંગ કહેતા હતા કે એવી રીતે આપણી જગાએ બીજાને આવવા દેવો, એ બરાબર નહીં. પાટી ખેલતી વખતે પાટી વાળો ભાણુસ જેવી રીતે સામાવાળાને પોતાની પાટીમાંથી પેલી તરફ જવા દેતો નથી; તેવી જ રીતે લકડી ખેલમાં પણ સામાવાળાને આપણી જગાએ આવવા દેવો ન જોઇએ. પાટી રમનારો જેવી રીતે જરૂર પ્રમાણે

ચિત્ર સંખ્યા ૪૬૭

ડાળી તરફ કે જમણી તરફ સરકીને સામાવાળાને અટકાવે છે, તેવી જ રીતે આમાં પણ જરૂર પ્રમાણે ડાળી કે જમણી તરફ પવિત્રાથી જમને સામાવાળાને અટકાવવો. આપણે પવિત્રા ઉપર જિભા હોધએ અને મામાવાળો આપણા જમણા ભાગ તરફ (તેના ડાળા ભાગ તરફ) આવે, તો તે વખતે આપણે આપણો જમણો પગ ચિત્ર નં. ૪૬૭ પ્રમાણે ઉપાડીને આપણા જમણા ભાગ તરફ ત્રાંચો મૂકવો, અને પછી પાછો પગ ઉપાડીને આગલા પગની પાછળ ગણવો. જરૂર પડે તેમ ઉપર પ્રમાણે પવિત્રા ટાપીને જમણી બાજુએ સરકવું અને સામાવાળાને અટકાવવો. જે પ્રમાણે તે સરકે તે પ્રમાણે આપણે પણ સરકીને (પવિત્રા ટાપીને) તેની આગળ જિભા રહ્યા એટલે તે આપણી પાછળ જમ શકશે નહીં. એથી જિલ્લું, જે સામાવાળો આપણી ડાળી બાજુ તરફ (તેની જમણી તરફ) જવા માંડે, તો તેવે વખતે આપણે પાછો પગ ઉપાડીને આપણી ડાળી

તરફ ચિત્ર નં. ૪૬૮ પ્રમાણે પાછળ ત્રાંચો રાખવો અને પછી આગલો જમણો પગ ઉપાડીને ડાળા પગની સામે રાખવો. આ પ્રમાણે પવિત્રા ગદલીને, ડાળી બાજુએ સરકીને તેને અટકાવવો. છૂટ રમતાં ઉપર પ્રમાણે પવિત્રા ગદલવાની ખૂબ ટેવ પાડવી. એ પ્રમાણે ટેવ પડ્યા પછી સામાવાળાની નજરમાં નજર મેળવી રાખીને, જમણી તરફ કે ડાળી તરફ સદા જ શકારો. આ પવિત્રા સામું મોઢું રાખીને જમણી કે ડાળી બાજુએ સરકવા માટેના છે.

તે જ પ્રમાણે સામાવાળાના અંગ ઉપર આગળ જવાનું હોય, તો તેને માટેના પવિત્રા પણ દર્શાવેલા છે. પાછો પગ ઉપાડીને જમણા પગની પાછળ ગણવો. પછી આગલો જમણો પગ ઉપાડીને જરૂર પ્રમાણે આગળ મૂકવો. પછી પુનઃ પાછો પગ એ જ પ્રમાણે ઉપાડીને જમણા પગની તદ્દન નજીક આગળ રાખવો. એ રીતે જરૂર પડે તેટલા પવિત્રા મૂકીને સામાવાળાના અંગ ઉપર જવું. આવા પવિત્રાથી સામે સીધી લીટીમાં જઈ શકાય છે. આવા પવિત્રા પણ પુષ્કળ વેળા બરાબર ચાલીને સારી રીતે શીખી લેવા. એથી વિરુદ્ધ દિશામાં એટલે પાછલી બાજુએ જવાનું હોય, તે વખતે ઉપર જણાવી છે તેથી જિલ્લરી દિશા કરીને પાછળ પણ જઈ શકારો. પાછો પગ ઉપાડીને જમણી તરફ ઉપાડીને શરીરનો ઝોક જરા પાછળ નાખવો, અને ડાબો પગ શક્ય તેટલો પાછળ રાખવો. પછી આગલો પગ વધારે નહીં ઉપાડતાં પાછળ રાખીને પવિત્રા ઉપર જિભા રહેવું. હજી પણ વધારે પાછળ જવું હોય, તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પુનઃ પગને એ જ રીતે પવિત્રાથી લઇને પાછળ જવું. આ રીતે શિક્ષકે સામાવાળાથી પાછળ જવાના અને તેનાથી આગળ આવવાના એવા બંને પવિત્રા શીખ-

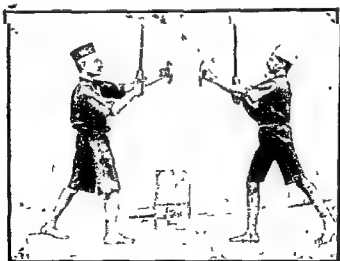
ચિત્ર સંખ્યા ૪૬૮

નારાઓ પાસે પુષ્કળ વખત કરાવી લેવા. પાછળ કે આગળ જતી વખતે પીક ન જતાવતાં નજર સામાવાળા તરફ એક સરખી જ રાખવાની હોય છે. કેમ કે એ નજર ઉપર જ આ છૂટના ખેલના યશ કે અપયશનો ઘણા ભાગે આધાર રહે છે. વળી શરીરને આગળ કે પાછળ લેવાની ક્રિયા પણ સહજ થવી જોઈએ. એ ઉપરાંત, કેટલેક પ્રસંગે સામાવાળા ગાડુ જલદીથી આપણા અંગ ઉપર ઘૂસી આવે છે. એવે વખતે ઉપર જણાવેલી રીતે પાછળ જવું એ યોગ્ય નથી. એ વખતે તો જાને પગ વડે એકદમ પાછળની ગાળુએ ફૂંકો મારીને પાછળ જવું પડે. એક ફૂંકાથી ન પહોંચાય, તો ઉપરા ઉપર બે કે ત્રણ ફૂંકા મારવા. ફૂંકો મારતી વખતે જમણે અને ડાબે પગ જેટલા નજીક રહે તેટલું સારું. એટલે ફૂંકો સફાઈપાંધ થશે અને લાંબે જશે. એ વખતે પણ નજર તો સામાવાળાની સામે જ રાખવી. એ રીતે જવા માટેના ફૂંકો જરા ત્રાંસા, પણ જાને પગ સાથે રાખીને એકદમ મારવાનો અન્યાસ કરવો. એથી કસરત સારી થઈને શરીર હળવું થશે. ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેના જમણી તરફ કે ડાબી તરફ જવાના, તેમ જ આગળ કે પાછળ જવાના એકંદર પાંચ પ્રકારના

પવિત્ર આ છૂટમાં રમવા માટેના હરાવેલા છે. તે સારી રીતે ખેસાડવા. આ પવિત્ર કરતી વખતે શરીરને સીધું અને અછડ રાખવાની જરૂર છે. શરીરનો દેખાવ નમાશે ન હોવો જોઈએ. એ તરફ શિક્ષકે બરાબર લક્ષ રાખવું.

મંહાવરો કરવા માટે રોજ ખેલતી વખતે દમ ચડે ત્યારે તે અટકતાં મુઠી થોભવું પડે છે. એવે વખતે દમ ચડેલો હોવાથી એક જ જગાએ જિભા રહેવું છંટ નથી. એ સ્થિતિમાં ધીમે ધીમે ટહેલવું એ છંટ છે. ટહેલવાથી દમ ઊતરીને અંગમાં હોશિયારી કાયમ રહે છે. થોડાને પણ દોડીને આગ્યા પછી તરત જ એક જ જગાએ જિભો ન રાખતાં સાવકાશ ટહેલાવવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે આ રમનારાએ પણ ટહેલવું; તે જોની તેની સમાંતર રેવાની હદ ઉપર ધીમે ધીમે, લરકરી સિપાઈઓ પડેરા ભરે છે તેમ, જાને એ ટહેલવું. એક જમણી તરફથી ડાબી તરફ જવું, તો બીજાએ તે જ વખતે ડાબી તરફથી જમણી તરફ જવું. આ રીતે થોડો વખત ટહેલવાથી જોરથી ચાલતો શ્વામોચ્છવાસ સાવકાશ ચાલવા માંડશે; એટલે જાને એ રમવાની જગાના મધ્ય ભાગમાં પોતપોતાની રેખા ઉપર આવી જવું, અને ચિત્ર નં. ૪૬૯ પ્રમાણે ફરીગંદકા લઈને

ચિત્ર સંખ્યા

૪૬૯

છૂટ ખેલવા સારું તૈયારીમાં બિભા રહેવું, પછી ચિત્ર નં. ૪૭૦ પ્રમાણે ફરી ઉપર ગદકાને મારીને જોરથી અવાજ કરવો, એટલે સામાવાળાને તૈયાર થવાનું એ આદવાન ગણાશે.

ચિત્ર સંખ્યા ૪૭૦

પછી બંનેએ છૂટ રમવાની શરૂઆત કરવી. પુનઃ ક્રમ ચડે તો પુનઃ થોભીને ટહેલવું અને પુનઃ ઉપર પ્રમાણે ખેલવાની શરૂઆત કરવી.

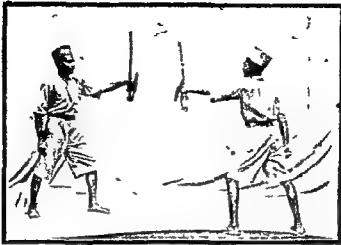
છૂટ ખેલતી વખતે આગળ કે પાછળ સરકવાના પવિત્રા દરાવેલા છે. પણ ખાસ જરૂર પડ્યા વગર પાછળ સરકવું નહીં. પાછળ સરકવું એ એમ બતાવે છે કે રમનારને તે જ જગ્યાએ બિભા રહીને બચાવ કરવાનું આવડતું નથી. માટે એથી બિલકુલ, આપણે સામાવાળાના અંગ ઉપર જઈને તેને પાછળ ધકેલવો જોઈએ. આપણા ધાવનો તે બચાવ કરી શકે નહીં, એટલે તે અનાયાસે જ પાછળ ને પાછળ સરકે.

કેટલેક ઠેકાણે લકડી ખેલતી વખતે કમરની નીચે મારવાની મનાઇ હોય છે. પણ એવી જ

જો ટેવ પડી ગય તો નીચેના બાગનો બચાવ કરવાની કેળવણી જ મળે નહીં. ખરે પ્રસંગે, મનુની જોડે લકડવાનું આવે ત્યારે, તે કંઈ એવું કૃત્રિમ અંધન પાળે જ નહીં; એટલે આપણે આપણો બચાવ કરવો કદાચ થઇ પડે. માટે, આપણી પરંપરામાં કમરની નીચે પણ ધાવ મારવાની પરવાનગી હોય છે. ફરીગદકાનો ખેલ એ હાથ તલવારનો ખેલ છે; અને તલવારનો ધાવ તેની ધારવાળી ગાંઠથી જ મારવાનો હોય છે. તેથી આ ધાવએ શીખવતાં ગદકાનો ધાવ તેની ગતિ દેખીને (ધાર સામાવાળા તરફ આવે એવી રીતે) મારવાનું શીખવવામાં આવે છે. પ્રત્યેક ધાવ માગતી વખતે હાથ અમુક પ્રકારે વાળીને મારવો એમ જણાવવામાં આવે છે; તેનું કારણ એ છે કે ગદકાને તલવારની જગ્યાએ લીધેલ છે, એવું શીખનારે સમજી શેવું જોઈએ. ઉપર જે માહિતી આપેલી છે તેમાં કેટલેક ઠેકાણે ગદકાથી ધાવ અટકાવવો એમ જણાવેલું છે. પણ તે વારત્તવિક રીતે બરાબર નથી. ધાવ રોકવાના તે ફરીથી જ રોકવા, એ યોગ્ય ગણાય. પરંતુ હાથમાં તો પ્રત્યક્ષ તલવારની છૂટ કાંઈ પણ રથળે રમવામાં આવતી નથી, તેની જગ્યાએ ગદકા જ વપરાય છે; એટલે ગદકાથી ધાવને રોકવાનું એવે વખતે સવડવાળું હોય છે, માટે જ એવો રિવાજ પડી ગયો છે. 'સિંગલ રિટક' (એકલી લાકી) ના ખેલમાં જેમ બધો બચાવ હાથમાંની ટાકી વડે જ કરવાનો હોય છે તેવો જ આ પ્રકાર છે.

ખેલ પૂરો થયા પછી જાને ખેલનારે ખરા દિલદારપણાથી એકબેકને વંદન કરીને જ ખેલની સમાપ્તિ કરવાનો વહીવટ હોય છે. એટલામાટે અમારી પરંપરામાં અમુક ચોક્કસ રીતે જ સલામી લેવાનો રિવાજ દરાવેલો છે. શરૂઆતમાં સલામી લે છે તે પ્રમાણે ત્રણ વખત ગદકા ઉપર ગદકા મારીને અને લે વખત ફરી

ચિત્ર સંખ્યા

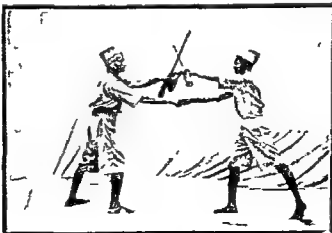
૪૭૧

ઉપર ગદકા ભારીને બંનેએ આગલો પગ પાછળ લેવો, અને ચિત્ર નં. ૪૭૧ પ્રમાણે ફરીના હાથમાં ગદકા પણ પકડવો. પછી પાછલો પગ આગળ મૂકીને ચિત્ર નં. ૪૭૨ પ્રમાણે ગદકાને ગદકા અડકાડવો, અને બંનેએ જમણે હાથ આગળ કરીને મવાળી લેવી. હાથ મેળવ્યા પહેલાં રમનાગઓ ક્યારેક અચાનક ગદકા હાથમાં લઇને સામાવાળાને મારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. માટે હાથ મેળવાય ત્યાં સુધી બંનેએ ગાદવ રહેવું નહીં. હાથ મેળવ્યા પછી માત્ર એવ બંધ થઇને બંનેની દોસ્તી થાય છે. પછી કોઇને કોઇના ઉપર ધાવ કરવાનો હોતો નથી.

હાથકડીના દાવ :—આ પ્રકારમાં સામાવાળા ઉપર અમુક ધાવ કરવાનો છે એવો

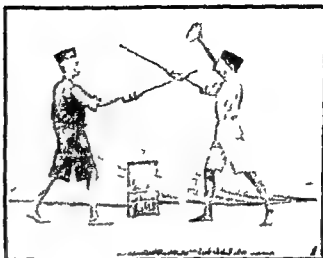
દેખાવ કરીને બીજે જ કોઇ ધાવ મારવાનો હોય છે. આવી રીતના ધાવ બરાબર મારવા માટે તેનો પુષ્કળ અભ્યાસ કરવો પડે છે; અને હાથ ઉપર પૂરી સત્તા પણ આવવી જોઇએ. ધાવ મારનારની નજર ઉપરથી પણ સામાવાળો કયો ધાવ મારવાનો છે તે પરખી શકે છે. માટે હાથકડીના દાવ કરતાં આપણી નજર ઉપર પણ આપણે પૂરો કબજો મેળવવો જોઇએ, અર્થાત્ આપણે ખરેખરો કયો દાવ કરવાનો છીએ, તેનો અંદાજ આપણી નજર ઉપરથી પણ સામાવાળાને ન આવવો જોઇએ. એમ થાય તો જ તે ખરેખરો ફક્ત, અને આપણો ધાવ બગાડર લાગે. આવા દાવોની કલ્પના આવવા માટે થોડા નમૂનાના દાવો અહીં આપેલા છે.

ચિત્ર સંખ્યા

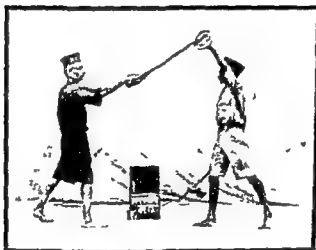
૪૭૨

તમાચો મારીને
ગદકાના હાથ ઉપર
ઘા મારવો :—ચિત્ર
નં. ૪૭૪ પ્રમાણે
તમાચો મારીને લાગ-
શેઝ મામારાળો ઘાન
મારવા માટે તેનો
ગદકા આગળ ધાવે કે
ચિત્ર નં. ૪૭૩ પ્રમાણે
તેના ગદકાના હાથ
ઉપર ઘાન મારવો.

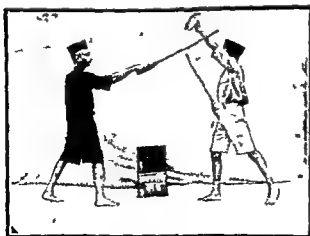
ચિત્ર મધ્યા
૪૭૩

ચિત્ર સુખ્યા

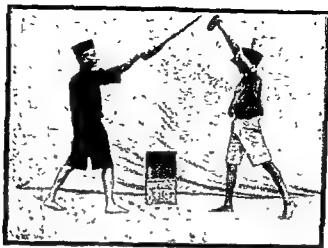

૪૭૪

ચિત્ર મધ્યા
૪૭૫

તમાચો મારીને
કાંડા ઉપર ઘાન
કરવો :—ચિત્ર નં.
૪૭૪ પ્રમાણે તમા-
ચોના હાથ કરીને,
લાગનાજ મામા-
વાળાના કાંડા ઉપર
બહાગની બાગુથી
ચિત્ર નં. ૪૭૫ પ્રમાણે
ઘાન મારવો.

ચિત્ર સંખ્યા ૪૭૬

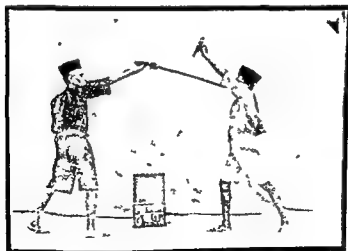

ચિત્ર સંખ્યા ૪૭૭

શિર મારીને આગલા પગના અંગૂઠા ઉપર ઘાવ મારવો:—ચિત્ર નં. ૪૭૬
પ્રમાણે શિર મારવાનો દેખાવ કરીને—હવે અતાવીને ચિત્ર નં. ૪૭૭ પ્રમાણે આગલા પગના
અંગૂઠા ઉપર ઘાવ મારવો.

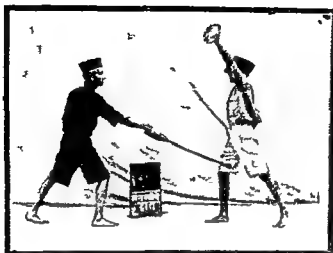

ચિત્ર સંખ્યા ૪૭૮

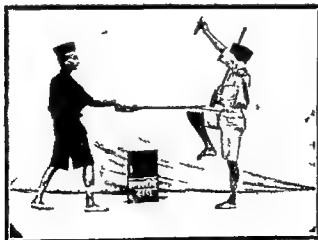
ચિત્ર સંખ્યા ૪૭૯

શિર મારવાની છૂલ બતાવીને અંતરા મારવો :—ચિત્ર નં. ૪૭૮ પ્રમાણે શિર મારવાની છૂલ બતાવીને ચિત્ર નં. ૪૭૯ પ્રમાણે અંતરાનો ધાવ મારવો.

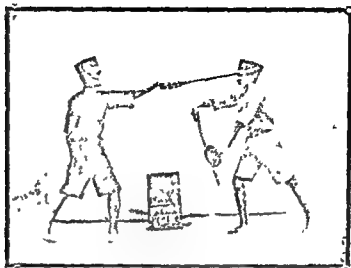
ચિત્ર સંખ્યા ૪૮૦

તમાચાની હૂલ દાખવીને આગલા પગ ઉપર અંદરની બાજુએ ધાવ મારવો:—તમાચાની હૂલ બતાવીને આગના પગની અંદરની બાજુએ ચિત્ર નં ૪૮૦ પ્રમાણે ધાવ મારવો.

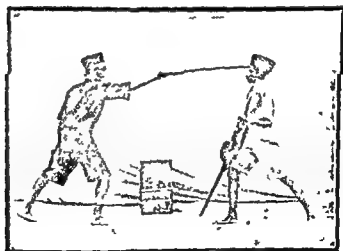
ચિત્ર સંખ્યા ૪૮૧

શિરની હૂલ દાખવીને આગલા પગ ઉપર ધાવ મારવો —શિરનો વાન મારવાનું બતાવીને ચિત્ર નં ૪૮૧ પ્રમાણે આગના પગ ઉપર ધાવ મારવો.

ચિત્ર સંખ્યા ૪૮૨

કડકની હૂલ ખતાવીને તમાચાનો ધાવ મારવો :—કડક ઉપર ધાવ મારવાનો ગોથું ખતાવીને ચિત્ર નં. ૪૮૨ પ્રમાણે તમાચાનો ધાવ મારવો.

ચિત્ર સંખ્યા ૪૮૩

લસ્ટની હૂલ ખતાવીને બાહેરા મારવો :—પાવટનો ધાવ મારવાનો છે એવે દેખાવ કરીને ચિત્ર નં. ૪૮૩ પ્રમાણે બાહેરાનો ધાવ મારવો.

ચિત્ર મંખ્યા ૪૮૪

ચિત્ર સંખ્યા ૪૮૫

સંઝારાનો હાથ ઉપાડીને પગ ઉપર મારવો — ચિત્ર નં. ૪૮૪ પ્રમાણે બંડારા
 ના બાજુ ચાલવાનો છે એવો દેખાવ કરીને ચિત્ર નં. ૪૮૫ પ્રમાણે પગ ઉપર ઘાત મારવો

શ્રી.

અધેશના દાવ.

ઉપોદ્ધાત.

પ્રાચીન ઠાળમાં ધર્મયુદ્ધની માન્યતા હોવાથી પ્રત્યેક ધસમ આપણુ પોતાનુ રક્ષણ કરવાની હરેક કળા શક્ય તેટલી પૂર્ણ રીતે શીખી લેવા માટે અત કસ્ટુ પૂર્વક પરિશ્રમ કરીને અને ગુરુની મેવા મનોભાનથી કરીને એ પ્રિછામાં નિષ્ણાત થતો હતો. પ્રાચીન સમયના યુદ્ધોમાં પણ એવી રીતે પરિપૂર્ણ થયેના ધસમને જ માન્યતા મળતી હતી.

- લેખક -

આ યુદ્ધવિદ્યા વેદદાલીન છે. જનતાની માનમત્તાનુ રક્ષણ કરવાને ધનુર્વેદ વસિષ્ઠ ઋષિએ પરમેશ્વરની ભક્તિ કરીને મેળવેલો એ ધનુર્વેદ નિર્મોલ્ય કરવાનુ કારણ એ કે વસિષ્ઠ ઋષિ વનમાં ગઈને પોતાના આશ્રમમાં તપશ્ચર્યા કરતા હતા. તેમાં રાજા વિશ્વામિત્ર તે વનમાં મૃગયા કરના માટે આવ્યા ઋષિનો આશ્રમ બેધને તે જગાએ થોડી વિશ્વાતિ લઇને આગળ જવાનુ તેણે કરાવ્યુ વસિષ્ઠે ગમ્મનો સત્કાર થણા પ્રેમથી અને માનવરતનાથી કર્યો આવે સત્કાર આવા નિર્જન વનમાં આ મુનિ મહાગણે કેવી કર્યો તે સમયે વિશ્વામિત્રને આશ્ચર્ય

રાજરત્ન પ્રોફેસર માણિકરાવ, વડોદરા

વાગ્યુ, અને તેણે મહુ જ ગોધ કરી, ત્યારે તેને જણાય આવ્યુ કે આ મુનિ પામે એક ઠામધેનુ છે એ ધેનુના મળથી એ ગમે તે નવુ નિર્માણ કરી શકે છે એટલે તેણે તે કામધેનુની વસિષ્ઠ પામે માગણી કેગી સુધિએ કહ્યુ “એ ગાયા ॥ યોગથી (પ્રતાપે) મારો ઈર્મકોડ પૂર્ણ થાય છે અર્થાત્ એ ગાય આપવાની નથી એ આશ્રમમા ગહેનાગી છે તે આપે માગવી નહીં અને તે હ આપવાનો પણ નથી” ગમ્મ આ ઉત્તરથી ખિન્નહતે જમરદાંતીથી ગાયને લઇ જવા માગ્યા પરંતુ ગાય મોટા સ્વરથી મહુ જ આરડવા નાગી છતાં પણ રાજાને હયા ન આવી, અને તેણે પોતા ॥ મૈન્યને ગાયને બાધીને ન જવાની આજ્ઞા કરી પરંતુ ગાય જાય જ નહીં, એટલે તેને એક સગ્ગે માર પડના માન્યો તે વખતે વસિષ્ઠે ગમ્મને ગાય ન લઇ જવાને પુષ્પા નીનવણી કરી, પણ તેનો કંઈ ઉપયોગ થયો નહીં પડી ઠામધેનુએ પોતાના સામર્થ્યથી એક, બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ, એવા ત્રણેય ઉત્પન્ન કરીને વિશ્વામિત્ર રાજાનો પરાભવ કર્યો તે પછી વિશ્વામિત્રે તપશ્ચર્યા કરીને અને સક્રાંતી આરાધના કરીને તેને પ્રમથ કર્યો, અને તેમની પામેથી વરદાન માગ્યુ, ત્યારે શકે તેને ધનુર્વેદ આપ્યો.

ધનુર્વેદ.

એ ધનુર્વેદનું નામ વિશ્વામિત્ર ધનુર્વેદ એવુ પડ્યુ એ જ વેદમા તનનાગ, કટાર, કુત, સાગ, ધનુષ્ય બાણ, ગદા માદુ વગેરે હથિયારો ઉત્પન્ન થયા અને તેનું મહત્ત્વ વધ્યુ વસિષ્ઠ ધનુર્વેદમા મહ્યુદ્ધ, કાકી, શિના, પાસ અને ગોદણ, એટલી જ શોધ હતી તે પછી અનેક બાણ્યે જુદા જુદા પ્રકારની શોધ કરીને સહાર કરવાના બીજા વધારે સાધનો શોધી કાઢ્યા.

પરશુરામે તપશ્ચર્યા કરીને દેવને પ્રસન્ન કર્યો, અને એકાદક ૬ થી ગોધ કરીને જમદગ્ન્ય ૩૬ વ્યા રાં

ધનુર્વેદ મેળ થો આ રીતે ધનુર્વેદમા અગ્નિનો પ્રારંભ થયો.

તે પછી ભારદ્વાજ સુધિએ તપ કરીને એક ધનુર્વેદ નિર્માણ કર્યો તેનો ફેલાવો શ્રોણાચાર્યે અને કૃપાચાર્યે પાડવકૌત્સ્વને શિશ્યુ આપવામા કર્યો.

બીજા પિતામહ અને રાજા ળ્ય એ જમદગ્ન્ય ધનુર્વેદ પ્રમાણે શીખેના હતા શ્રીકૃષ્ણ મળગમ, ભીમ, અને દુર્યોધન એ વર્મિદ ધનુર્વેદ પ્રમાણે શીખેના હતા ભારદ્વાજ ધનુર્વેદનો પત્તો જ ન હોવાથી તે મદન કંઈ પણ જી સમજી નથી.

કવચ વિદ્યા.

આ વિદ્યા વસિષ્ઠધનુર્વેદના વખતમા અમરમા આવી હોય એમ જણાય છે કાચમાની કે એડાની પીકની હાનનો અને હજુના કે વનગાયના શીખાનો ઉપયોગ તે વખતથી થયેલો જણાય છે તનવારના શિક્ષણ માટે કાકી ઉપર મદાવેતુ આમકુ તે વખતથી જ ઉપયોગમા આ યુ વજ, ખડ્ગ, અસિ-તનનાગ વગેરેની મૂકો હાથીદાંતની કે જગવી ગાયના શીખાની તૈયાર કરતા હતા.

હરણના શીખા અણીદાર હોવાથી તેના માદુ બનાવતા એ માદુ અઘાપિ વપરાય છે વજ્રમુદિ થોદાઓ મુદિયુદ્ધ માટે વનગાયના શીખાના અણીદાર કચકડા બનાવતા, તે આજે પણ વાપરવામા આવે છે.

સજીવની વિદ્યા પૂર્વકાળમા હતી એમ જણાય છે. શુક્રાચાર્યે ઔશનસ ધનુર્વેદમા એ વિદ્યાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે એ વિદ્યા અમુરો પાસેથી જુહમ્પતિના પુત્ર ક્યે પ્રાપ્ત કરીને દેવોમા તેનો પ્રચાર કર્યો.

પૂર્વકાળમા એકી વખતે અનેક બાણ શત્રુ ઉપર નાખનાની રીતો હતી એમ જણાય છે.

કૃત યુગમાં મહેશ્વર જેવો ધનુર્ધારી બીજો કોષ થયો નથી. તેમ જ ત્રેતાયુગમાં શ્રીરામચંદ્ર ભગવાન મહાન્ ધનુર્ધારી થયા. તેમનાં પરાક્રમેને જાણુતો ન હોય એવો આખાલ્પદર્શમાં કોષ જ નીકળશે નહીં.

અનુન એ સર્વશ્રેષ્ઠ ધનુર્ધારી હતો, તે સંબંધમાં વિશેષ લખવાની જરૂર જ નથી. તેણે દ્રોણાચાર્ય પામેથી તે વિદ્યા હસ્તગત કરી, અને બીજે પણ ઘણે ઠેકાણેથી તેણે તપ કરીને અનેક શસ્ત્રાભિવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી પોતાનું નામ અજરામર કયું. એ જ વખતે એકજલ્પ પણ મોટા ધનુર્ધારી હતો. આ બધા દ્વાપર યુગમાં થયા.

પૃથ્વીરાજ ચૌદાણુ નામ કોણ જાણુતું નથી? બંને આંખો ગઈ તો પણ તેણે મહંમદ ધોરીને એક જ બાણથી અચૂક વીંધીને જમીન-દોસ્ત કર્યો. કલિયુગમાં આ તેનું મહાન્ પરાક્રમ ગણાય.

ઉપર પ્રમાણે ધનુર્વેદના પાંચ પ્રકાર જણાઈ આવે છે. મહાયુદ્ધ, બાહુ, તલ્લવાર, માડૂ અને લઠ્ઠ અથવા લાડી. આ લાડી ક્યારે અમલમાં આવી એ બદલ વિચાર કરતાં એમ જણાઈ આવે છે કે દ્વાપરયુગમાં મથુરાના રાજા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના મોટા ભાઈ બળરામે મુસળ ધારણ કરેલું; અને એ મુસળ વડે તેમણે અનેક ઠેકાણે યુદ્ધ કર્યાના દાખલા મળી આવે છે. એ મુસળ કાનની ખૂટ સુધી પહોંચે એટલું લાંબું રાખવાનો પ્રવાત હતો.

શ્રાવ્રાતૈર્મિન્દિપાલૈઃ પરિઘૈર્મુસલૈરપિ ।

(ગ. પુ. ૧-૩-૩૨)

મુસળ, લઠ્ઠ, લાડી.

મુસળના હાથ આડા બિભા મારવાના હોય છે; અને તેને રોકવાના, ફેરવવાના, સૈન્યના ઘેરાવામાંથી નીકળવાના, અંદર પેસવાના, તથા

બેસીને ચક્રાકાર ગોળ ફેરવવાના, એવા અનેક પ્રકાર છે. તે જ હાથ લઠ્ઠ, લાડી અને બાનાના રૂપમાં જુદા જુદા પ્રકારથી જનતા કરે છે. મુસળ બે પ્રકારનાં હોવાનું આપણે જાણીએ છીએ. એક સળંગ સળિયા જેવું અને સરખું હોય છે, અને બીજું બહુ પણ નાનું હોય છે. આ નાનું મુસળ ફેંટીને મારવાનો ચાક પણ પૂર્વે હતો. જેમ જેમ મનુષ્યને નવીન નવીન શોધ મળતી ગઈ, તેમ તેમ મુખ્ય હથિયારમાં ફેરફાર થતા ગયા. તે રીતે મુસળની જગ્યાએ પછી લઠ્ઠ ધારણ કરવા વાળા લોકો નિર્મોહ થયા. એ લઠ્ઠ એટલે પાકો બાંધુ તે રાયપુર, મિરજાપુર, રાયગરેલી, હરિદ્વાર, વગેરે વગેરે અનેક ઠેકાણાંના, નજીક નજીક ગાંઠવાળો, નીચેની બાજુએ પાતળો અને ભરાઉ જોડને પસંદ કરવામાં આવતો. આ લઠ્ઠને પછી લોખંડી જોળી તથા પટ્ટીઓ કે કડીઓ નાના ધારિયાના આકારની ધારવાળી લગાડવા માંડ્યા. તે પછી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એવા વાંસમાં લોખંડના પૈડાં પાંચ પાંચ ધાલીને તેના ઉપર કાંતના આકારની અણીઓવાળી પટ્ટીઓ લગાડવા માંડ્યા. આ હથિયારને બાના કહે છે. ઠેટલેકે ઠેકાણે તીક્ષ્ણ ધારની પટ્ટીઓ એક હાથ જેટલો વાંસ ચીરીને તેની અંદર બેસાડવાનું અને તેનાપર મુંદર સોના રૂપાના તાર લગાડીને એ વાંસની ગાંઠો ચૂંધી લેવાનું પણ શરૂ થયું. આજ પણ ત્યાં સાસરા તરફથી જમાઈને કન્યાદાન વખતે એવો ચૂંથેલો લઠ્ઠ કન્યાના ગણણાર્થે આપવાનો રિવાજ છે.

આજ કાલમાં જનતા અધિકાધિક નાનુક થતી ચાલવાથી લઠ્ઠ કે બાનાને થદલે લાડી એટલે પાતળી લાકડીનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે. લાડીના અનેક બંધ છે. લાડી, તલ્લવાર, માડૂ, જમૈયો, અને છરી તથા બાહુ, વગેરે સર્વ પ્રકારનાં હથિયારોના હાથ જુદા જુદા ગોઠવ-

વામાં આવેલા છે; અને નોટલા હાથ તેટલા જ તેના રોક એટલે પ્રતિષ્ઠા અગર વિરોધ પણ ગોઠવાયેલા છે. એ રોકના લપેટ (સફાઈથી વિરોધીનો હાથ લપેટીને નીકળા જવું), તથા લપેટના છીન (પ્રતિસ્પર્ધીનાં હથિયાર છીનવીને આંચકા લેવાં); એવી રીતની એક કરતાં એક ચડિયાતી રીતની એવી પ્રત્યેક કક્ષાના નૈપુણ્યની પાયરીઓ આપવામાં આવેલી છે. એ ઉપરાંત, લપેટના ફેંક (સામાવાળાનું હથિયાર ફેંકી દેવું), અને લપેટના બંધ એટલે અધેશ, એવા પણ જાણ્યા પ્રકારો છે. આ અધેશને ગાંઠ કહીએ તો પણ ચાલે.

ઉપર જણાવેલા હથિયારોને કેમ પકડવાં, તેનું માપ કેટલું હોય, તે કેમ રાખવાં, ક્યાં રાખવાં, વગેરે બધાં પણ નિયમ છે. પૂર્વ કાળમાં એક એક ધસમ પાંચ પાંચ હથિયારો આંધતો હતો. એનો હેતુ એટલો જ કે જે વખતે જેવો પ્રસંગ પડે, તે વખતે તેવા શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરી શકાય. ખાનાની માહિતી ઉપર આપેલી છે. તે જ પ્રમાણે બીજાં શસ્ત્રોની પણ માહિતી આપવી જરૂરની છે, એટલે તે ટૂંકામાં અહીં આપી છે.

લાઠી અધેશ.

“સો પટાધર, એક લાઠીધર”

લાઠી ફેરવવામાં મનુષ્ય નિપુણ થયા પછી, તેને પોતાના શરીરના કોઈ પણ ભાગ ઉપર સામાવાળો આઘાત કરે તે વખતે, પોતાનો અચાવ ઉત્તમ પ્રકારે કેવી રીતે કરવો, તે માટે જુદા જુદા પ્રકારની લઠતો શીખવવામાં આવતી. એ લઠતો જુદા જુદા પ્રકારની યોજવાનો મુખ્ય હેતુ એ કે મનુષ્યના શરીરના કોઈ પણ ભાગ ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો ધાવ આવે, તે વખતે તેનાથી પોતાનો અચાવ ઉત્તમ પ્રકારે કરી શકાય. અને એજ હેતુથી જુદી જુદી લઠતો ગોઠવેલી છે.

લઠત પહેલીનો નિયમ એવો છે કે તેમાં જાને રમનાર એકમેક ઉપર વારાફરતી ધાવ મારે છે અને રોક છે. એક જણ ધાવ મારે છે કે સામે જણ તે ધાવને રોકે છે, અને પછી તેના ઉપર ધાવ કરે છે. એવી રીતે લઠતમાં વારાફરતી ધાવ મરાય છે અને રોકાય છે.

લઠત બીજોનો હેતુ એ છે કે તેમાં એક જ જણ પ્રતિસ્પર્ધી ઉપર ઉપરાઉપર ધાવ મારે છે અને પ્રતિસ્પર્ધી તેના ઉપર સામે ધાવ ન કરતાં માત્ર પોતાનો અચાવ કરે છે, અને એ ધાવને રોકે છે.

લઠત ત્રીજોનો હેતુ એ છે કે આપણા ઉપર થતા પ્રતિસ્પર્ધીના ધાવ રોકવા અને તેનો જુદી જુદી રીતે વ્યૂંટ કરવો.

આ પ્રમાણે બ્યારે માણસને લાઠી ઉત્તમ પ્રકારે ફેરવતાં આવડે, અને ઉપર જણાવેલી ત્રણે પ્રકારની લઠત સારી રીતે આવડે; ત્યારે તેને લાઠીની સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવી પોતાનો અચાવ કરવાની તથા પ્રતિસ્પર્ધીને પરાજિત કરીને તાજામાં લેવાની કળા અવગત થાય. આ કળા એટલે જ બદેશ.

લાઠી વિદ્યામાં લાઠી અધેશને સર્વથી જાણ્ય પ્રકારની કળા ગણવામાં આવે છે. લાઠી અધેશ જાણનાર મનુષ્ય પોતાનો અચાવ ઉત્તમ પ્રકારે કરી શકે છે, તથા પ્રતિસ્પર્ધીને પગ નીચે રાખી પણ શકે છે. લાઠી અધેશમાં જુદા જુદા પ્રકારના અધેશ યોજેલા છે. આપણા પ્રતિસ્પર્ધીને, નોટલી કડક શિક્ષા કરવાની હોય, તેટલી કડક શિક્ષા તેવા પ્રકારનો અધેશ આંધીને એમાં કરી શકાય છે.

તલવાર અને અધેશ.

એ હાથમાં તલવાર રાખીને કરવાનાં અનેક હાથ છે, તેવા જ એક હાથમાં તલવાર રાખીને કરવાના પણ પુષ્કળ હાથ છે. તલવારના એવા

હાથોનું શિક્ષણ, જે રીતે પદાના હાથ કાઢી ઉપર શીખવાય છે તે રીતે, પ્રથમ લાકડાની તલવારથી શીખવાય છે. એવા હાથ પાકા થયા પછી ગિનધારી તલવાર ઉપર તે શીખવાય છે, અને છેવટે ખરી તલવારનો ઉપયોગ કરવા દેવામાં આવે છે. તલવારના હાથોના અનેક પ્રકાર છે. જેવા કે તડક, સરક, રૂળ, કાટછાટ, અને ધાવ; તેમ જ અણી તથા રૂળની ફેંક એકવડી, બેમુખી, ચોમુખી અને સોળમુખી પણ કરી શકાય છે.

ધાક, અણી, કંડક, અને દાંગ, એ દરેકના બંધેશ છે. તલવારના ઉત્તમ હાથ શીખવા માટે જૂનુ રૂ ધાકીને કાળી ચીકણી માટીનાં પૂતળાં તૈયાર કરાવવામાં આવે છે, અને તેના ઉપર ધાવ મારવાનું શીખવવામાં આવે છે. વળી કેળના થાંભલા ઉપર પણ મહાવરા મારુ આવા પ્રયોગ કરાવવામાં આવે છે. તે પછીની પાવરીમાં કેળના થાંભલામાં લોખંડના સળિયા ધાકીને તેના ઉપર ધાવ કરાવી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

પૂર્વે તલવારનું માપ યજુર્વેદના નીચે જણાવેલા શ્લોક પ્રમાણે હતું :—

“શતાર્ધસંગુલાનાં તુ શ્રેષ્ઠઃ સ્વદ્ગઃ પ્રકીર્તિતઃ ।
તદર્ધો મધ્યસંક્ષામાકૃતત્વો હીનં ન ધારયેત્ ॥”

મહાભારતના વખતે તલવારના હાથ ૨૨ પ્રકારના હતા. તે પછી તે હાથ વધતાં વધતાં ૩૨ પ્રકારના થયા. કેટલાક લોકોની એવી સમજ છે કે પૂર્વે તલવારનાં બહુ નામ ન હતાં. તે ગેર-સમજ દૂર કરવા તેનાં જૂનાં નામો આ નીચે આપ્યાં છે :—

ખડ્ગ (તલવાર).

(૧) રોહિની વાલ, (૨) ચક્રણ,
(૩) નિખલ, (૪) ભદ્રાંગ, (૫) વેગી વાલ,
(૬) રિપુહારણ, (૭) કચ્છેલક,

(૮) બીત, (૯) પદ્માક, (૧૦) તિતરી પંજર, (૧૧) કાવપંજર, (૧૨) કાગી, (૧૩) શિખરક, (૧૪) કપોલક, (૧૫) ત્રીવા-સ્થાન, (૧૬) જૂમંડલ, (૧૭) તીક્ષ્ણાક્ર, (૧૮) મુનય, અને (૧૯) પંચધાત.

આ ઉપરાંત અનેક નામો છે, પરંતુ સ્થળ સંકાયને લીધે અહીં આપેલાં નથી.

રજપૂત, મોગલ, મરેઠા, શીખ અને ગુરખાના વખતનાં તલવારનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે :—

(૧) શિરોધ્ર માનાશાહી, (૨) શિરોધ્ર પગાશાહ, (૩) ભુજ ગોળી, (૪) જૂની મુજરાત, (૫) લાઝુવાડ, (૬) કણ્ઠાટકી, (૭) બનાશાહી, (૮) વડોદરાશાહી (સકેલા), (૯) ખોરાસાની, (૧૦) ઇરાની, (૧૧) નાગણુ (ઇરાની), (૧૨) કુસેની, (૧૩) અક્ષેમાની (અરબી), (૧૪) અક્ષેમાની (પટણી), (૧૫) મગરબી, (૧૬) જૂનૂબી, (૧૭) હજબી, (૧૮) ગદારા, (૧૯) પગરી, (૨૦) જહર-તકિયા. (૨૧) અરબી, (૨૨) તેગા (પટણી), (૨૩) નીમચા, (૨૪) ખાંડા, (૨૫) કણ્ઠાટકી સૈફ, (૨૬) સોસન પત્તા, (૨૭) રુમીમુરા, (૨૮) છુરા-ત્રિધારી, (૨૯) કત્તી કુસેની, (૩૦) કત્તી નવાજખાની, (૩૧) કત્તી હકીમ-ખાની, (૩૨) ખોલીવ કત્તી, (૩૩) ખડ્ગ નેપાળી, (૩૪) કિરપાણુ, (૩૫) તેગા, (૩૬) તખ્તપાણુ, (૩૭) જોધાણુ, (૩૮) ચાંપા-નેરી, (૩૯) ખારીવાવ, (૪૦) ભવાની, (૪૧) પાલનપુરી, (૪૨) ત્રિધારી સમશેર, (૪૩) તેગ, (૪૪) રામપુરી કત્તી, (૪૫) જય મુરુ સમશેર.

આપણા ભારત દેશમાં અનેક ઠેકાણે અનેક જાતની તલવારો તૈયાર થતી હતી. અંગ્રેજ સરકારે આખો ભારત દેશ પોતાના તાબામાં

લીધા પછી અસલી હથિયારો સગભગ નામશેષ થઇ ગયાં છે.

તત્ત્વવારના ધાવ અનેક પ્રકારના થાય છે; અને તે આજ પશુ કેટલેક કેટલાં જોવામાં આવે છે. તત્ત્વવારના મુખ્ય ધાવ આ પ્રમાણે છે:—શિર, કડક, દાગ, જનોઝ, બાહેરા, ગરદનકાઠ અને અણી. આ હાથના પેટાભાગ પશુ ધણા છે. એ હાથના પાછા રોક, ફૂગ, ફેંક, અડંગા, વગેરે જુદા જુદા પ્રકારના અનેક અધેશ છે; અને તે અધેશનાં નામો પશુ અનેક છે. છતાં તેમાંથી થોડાં આપીએ છીએ:—

પૂર્વનાં નામો:—(૧) મણિજંધ પીડન, (૨) બાહુપાશ, (૩) કંક પરિભ્રમણ, (૪) કરભંગ, (૫) કક્ષાજંધન, (૬) કંકપાશ, (૭) પૃષ્ઠજંધ, (૮) પરિવર્તન, (૯) સ્વાંગ સંક્રાંત્ય, (૧૦) દૈધીકરણ, (૧૧) પ્રગઠ, (૧૨) ઓવાભંગ, (૧૩) પ્રભૂતિ, (૧૪) કુર-પર, (૧૫) મુખ પ્રયાતન, (૧૬) પદા-કર્પણ, (૧૭) પાદપાશ, (૧૮) કંસર પીડન, (૧૯) પૂણ્ડ્રપૂજ્ય, (૨૦) મૃગપાશ.

હાલનાં નામો:—(૧) શીતજંધ, (૨) તેજજંધ, (૩) નિશાનજંધ, (૪) દેવજંધ, (૫) જોધજંધ, (૬) આડજંધ, (૭) મખી-જંધ, (૮) અકલ્પજંધ, (૯) માહેરોશ, (૧૦) મુપકજંધ, (૧૧) કમરજંધ, (૧૨) ગણજંધ, (૧૩) બાગુજંધ, (૧૪) પાવજંધ, (૧૫) હાથી ચીનગાર, (૧૬) હાથખોડા, (૧૭) ડગ્ગેડી, (૧૮) જફરજંધ, (૧૯) ક્તા-જંધ, (૨૦) બાજ સાંગડા, (૨૧) કલસરી, (૨૨) સંકળ, (૨૩) નમાજજંધ, (૨૪) મગરજંધ, વગેરે વગેરે.

છુરી.

ત્રિધારી છુરી એ ત્રેતાયુગમાં થયેલી જણાય છે. ‘અભિવપિતાર્થ ચિતામણિ’

નામના અર્થમાં છુરીના નીચે જણાવેલા પવિત્રા આપેલા છે. તેનાં નામ:—(૧) પુલ્કિતવાદ, (૨) શુનક, (૩) લુક્ષિત, (૪) રોપિતક, (૫) પાત્રાંગુલ, (૬) બ્યાધનખ, (૭) પાદગ્રાહ, (૮) પદગ્રાસિ, (૯) અનુક્ષેપ, (૧૦) સર્પિકા, (૧૧) મતેભગતિ, (૧૨) વાયમી ગતિ, (૧૩) કકંટી ગતિ, અને (૧૪) પંચાતન ગતિ.

આ પવિત્રા કેમ કરવા તેનું વર્ણન પશુ એ અર્થમાં છે. એટલુંજ નહીં, પશુ મદાયુદ્ધ, ધનુષ્ય યુદ્ધ, ધનુષ્યની જાતિ, બાણોનાં નામ, પવિત્રા તથા આસનોની માહિતી, તેમ જ ખડ્ગનાં નામો અને તેના પવિત્રા તથા માપ વગેરેનાં પશુ વર્ણનો છે. કવચ કેટલા પ્રકારનાં થાય છે, તેની પશુ માહિતી તેમાં આપેલી છે. એ કવચ એટલે હાથના વખતનાં દારતાન જ કહેવાય. કુતંતું પશુ નામો સાથે તેમાં વર્ણન છે.

અમારા આ લેખમાં જે અધેશ આવવાનાં છે, તેમાં જમૈયા, તલવાર, લાડી, બાહુ, અને માડૂ, એ ગધાના અધેશનાં નામો ધણાં ખરાં જૂનાં આપ્યાં છે. કેમકે એ વર્ષ પૂર્વે મુખ્યમાં ભરાયેલી મુસલમાન ભાઈઓની એક શિક્ષણ પરિપદમાં હૈદરાબાદના મુખ્ય મંત્રી સર હૈદરી સાહેબ એવું બોલેલા કે કુરતી અને મેદાની ખેત્ર એ અમારા જ અર્થોને આધારે લોકોને શીખવવાની સવડ મળેલી છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલા અર્થનું અવલોકન કરવાથી તેઓ સાહેબની એ સમજ સહજ દૂર થઇ શકેશે.

વિશ્વામિત્ર ધનુર્વેદમાં કટારનું નામ છે, પરંતુ છુરી કે અંજરનું નામ નથી. શ્રી મહારાણા પ્રતાપસિંહજીના વખતમાં એ નામ પ્રસિદ્ધિમાં આજનાં જણાય છે.

‘અભિવપિતાર્થ ચિતામણિ’ માં ઉપર જણાવેલા પવિત્રા જે ચાલુ હતા તે આપેલા છે. એ ઉપરથી છેક પુરાતન કાળમાં આ

છુરીનો જન્મ થયેલો એમ માનવાને બરપૂર પુરાવો છે.

જમધર.

જમ=યમ + ધર=દાદ; અર્થાત્ જમધર એટલે યમની દાદ.

આ દધિવાર દુનધારી=એ ધાર-પાનાં-વાળું હોધને તીક્ષ્ણ અણીવાળું હોય છે. શ્રી હનુમતિ શિવાજી મહારાજના વખતમાં એ ઉપયોગમાં આવ્યું છે. એ દધિવાર અંગરખાના ખીસામાં રાખવાનો રિવાજ હતો એમ જણાય

(૧) જમધર.

(૨) તલવાર.

(૩) કટાર.

છે. સરદાર અશ્વમેધનાને જન્મધર તતવા વડે શ્રી શિવાજી મહારાજને મારેલો, એવું કેટલાક ઇતિહાસકાર કહે છે એમા થોડો ગોટાળો થયો છે જન્મધરને મદતે જન્મધાડ એવો શબ્દ જૂનથી વપરાયો છે, તેને લીધે આ ગેમ્મમજ્જ હિતમન્ન થયેની જણાય છે એ જન્મધર હથિયાર અભાગ પાસે છે તેનું ચિત્ર (૪૮૬) આ લેખમા આપેલું છે

જન્મધેા.

આ હથિયાર અરજતીનમાથી આવેલું છે અન્ય લોકો પોતાની કમરે તેને હમેશા બાધી રાખે છે તે એક ફૂટ કરતા વધારે લાંબુ હોતુ નથી તેને એક પાનું હોય છે, અને તેની બન્ને બાજુએ ધાર હોય છે તેની અણી મહત્તીકણ હોય છે, અને મૂઠ્ઠાથી દાતની, જગની ગાયના શીંગની, માનરના શીંગની, કચકડાની કે સીસમના લાકડાની હોય છે આ જન્મધેા ઉપર અનેક પ્રકારની સોના ચાંચીની પટ્ટીઓ તથા હીરા, માણુ, મોતી વગેરે રત્નોએમાડીને તેની મૂઠ્ઠાની શોભા વધારે છે તેને કમરે બાધવાની પણ કળા છે. જુદી જુદી રીતે તેને બાધવામા આવે છે એ રીતે તેને મરે બાધવાથી કમર હમેશા અછડતું છે તેનો કમરે બાધવાનો પટકો ફેટા જેવો લાભો પણ મગ ખેરગી હોય છે કેટલાક જણ તે સાગરના ચામડાનો તેવો પટકો કરાવે છે એ પટકામા જન્મધેા રાખવાનું એક ઘર હોય છે, તેને 'એછો' કહે છે જન્મધાનુ મિયાન મહુ જ નામી બનાવવામા આવે છે તત્તર, જન્મધેા અને બીજા હથિયારોના જે મિયાન તૈયાર થાય છે, તેમા અરજુમાનું નાકકું વપરાય છે તે નાકા ઉપર જુદી જુદી જાતનું કાષડ ચડાવવામા આવે છે, અને તેના પર જરમ્મી, ચાંચી સોનાના ઉપેરી કે સોનેરી તાર ચૂથવામા આવે છે મિયાન એક દમ પડી ન જાય માટે રેશમી અથવા જાંઘીથી

તેને બાધી લેવામા આવે છે, જેને 'ગનનતી' કહે છે.

આ જન્મધેાના અનેક હાથ ડગવેના કે તેટલા જ તેના રોમ તેમ જ ફેક અને બધેશ પણ છે. તે પૈકી મે જ અહીં આપેના છે તેના નામ કમાનમધ કે કમરમધ અને હાથમડી એવા છે તે બે હાથની માહિતી આ લેખમા આપેલી છે હનુમતી પત્રિના આ જન્મધેાની કુચ્છી વખતે ઉપયોગી થાય છે કેટલેક રોકાણે શેન્ધજ પવિત્રાથી પણ આ કુચ્છી ગમાય છે તે પવિત્રા હનુમતી જેવા જ છે

પેશકબ્જ, કુદ્દરી, કિરપાણુ, કટાર.

પેશકબ્જ - આ હથિયાર છુરી જેનું જ છે માત્ર તે તેનાથી થોડું લાંબુ વધારે હોય છે છુરી અનેક જાતની હોય છે તે આતમગુપ્તાની વખણાય છે. પેશકબ્જ એ મોગનાઇ હથિયાર છે તેની પણ અનેક જાતો જણાઇ છે અમન બાદશાહના મિહાવાળી અને પેશકબ્જ અને જોયેની છે

કુદ્દરી - એ મહાસુદ્ધ વખતે વધારે પ્રમાણમા આવી તે ગુગળા લોકો પોતાની પામે રાખે છે

કિરપાણુ :- શીખ લોકોના કિરપાણુને દબે કાણુ ઓળખતું નથી તે નાના તેમ જ મોટા હોય છે

કટાર - આ હથિયાર રજપૂત બીઓ હમેશા પોતાની પાસે ગખતી હતી

લકંઝ, બાના, લાટી, ડાંગ, દંડા.

કેટલાક લોકો અહીં પણ હાથના દડાને જ નહીં કહે છે પણ એ લાકડી કરતા મોટા હોવાથી જ તેને લકંઝ કહેવામા આવેલ છે ઉત્તર દિલ્હી-સ્તાનમા તે વપરાય છે. તે માથા મુત્તા પણ જોયો હોય છે તેની નિમન સો ઉપિયા કરતા

પણ વધારે થાય છે. તે તૈયાર કંઠવાની પણ દેખા છે. વામના જંગમોના વાસ પકવ થયા પછી જેની ગાંઠો મદુ નહીં નહીં કોય તેવા વામને અમામની રાતે દાખી લાવે છે, અને પછી તે વળી ન જાય તેટલા સામ નીચેની માણુએ વળન માધીને તેને લદવાની રાખે છે, અને તેના પર સરશિયું તેન રેડે છે. તે તેન નદામુ ન જાય તે માટે નીચે એક વામણ મુકી મળે છે. ત્રણ ત્રણ મહિના સુધી એ પ્રમાણે તેને તેન પાનામા આવે છે ઉત્તમ લઠ તંયાગ કંઠવાને વર્ષભર પણ તેન પાય છે આ ગીતે તેન પાવાનું બધ થયા પછી તેને પાણીમા નાખી જુએ છે જે તે ખૂડે તો ઉત્તમ ગણાય પછી તેની ગાંઠો તાગથી બાધનામા આવે છે, અને નીચેની માણુએ દાતાવાગી બોળી બેસાડે છે. વાસની ગાંઠો વિષમ હોય છે, જેવી કે ૩-૫-૭-૯ ગુજરાતમા આવી વાહીને શાક મમારવાની વાકી છરી જેવુ વાડુ ફળું બેસાડે છે, અને તેને ધારિયું કહે છે આ હથિયાર ગામડામા લામ દરનારાઓ પાસે હમેશા હોય છે. હાંગ નામનું હથિયાર ગુજરાતમા વગતણીઆ એટલે રખેવાળ વગેરે લોકો વાપરે છે. એ હાંગ ખભા સુધી હોય છે, અને તેને લોખંડી ઢીઢીઓ જડેલી હોય છે એવી ઢીઢીઓ ત્રણ પાય, સાત કે નવ એવી વિષમ રાખે છે, કેમકે સમ સખ્યા અશુભ ગણાય છે. ધાગિયાના હાથ ત્રણ હોય છે. શિર, જનોઢ અને કમર કોષ વખત ધારિયાથી હાથ ઉપર પણ તડાકો (સપાટો) દરનામા (માગવામા) આવે છે હાગના ઘાવ પણ ઉપરના જેવા જ હોય છે એ હાંગ બહુ કરીને પગના નળા ઉપર મારવાનો રિવાજ છે. સામસામે જે વખતે આ હાગના મારે ચાલે છે, તે વખતે પવિત્રા પ્રમાણે કામ થાય છે. ઘાવ કરવો અને રોકવો, એ બન્ને પ્રકાર તે વખતે થાય છે હાંગ ઉપર હાંગ પડે

છે તે વખતે તેમાથી આગના તણખા નીચે છે

૬૩૧.

એ બે હાથના પાખ વામનો હોય છે તેને કેટલાક બેમુગ્ધત પણ કહે છે. કેમકે તે કોષની પણ મુગ્ધત ગણતો નથી એના પણ ધાવ શિર, તમાચા, હાથ-દા, વગેરે થાય છે, અને તે નજો તોડનાનું પણ કામ કરે છે તેને પણ કોષ કોષ ધાગિયાનુ ફળુ બેમાડે છે

પ્રતિપક્ષીને યા હાથ માગવા અને કયા ન માગવા, તેના પણ નિયમ મહામાગત વખતે હતા છતાં બીમએને ગળ કુર્યોધનની જ ન ઉપર મદાનો સપાટો નગાનીને જય મેળવ્યો હતો, અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી હતી એ જ રીતે આજ પણ અનેક નિયમો કરેના છે, પણ ગમતી વખતે શુ યશ, તે કહેવું કે વખતુ કંઈ છે.

કુંત (ભાલું).

“અભિનયિતાર્થ ચિતામણિ” મા આના ત્રણ પ્રકાર આપેના છે —

(૧) ગજકુંત — હાથી ઉપરથી મારવાનુ ભાલુ

(૨) અશ્વકુંત — ઘોડા ઉપરથી મારવાનુ ભાલુ.

(૩) પદાતિકુંત — પાયદળે મારવાનુ ભાલુ

એ ત્રયમા ભાલુ ફેંકવાના પાય પવિત્રા છે. (૧) કદાવર્ત, (૨) કેટલાવર્ત, (૩) પૃથાવર્ત, (૪) દ્વિધાવર્ત, (૫) તત્ત્વન્યાવર્ત. હાથી ઉપરથી ભાલુ ફેંકવાના દાવના અને ઘોડા ઉપરથી ભાલુ ફેંકવાના દાવના જુદા જુદા પવિત્રા થાય છે. અહીં તો ફક્ત પાયદળના જ પવિત્રા આપેના છે ભાનાની ફેંક બને હાથ

વડે કરવાનો પરિપાઠ જણાઈ આવે છે. જૂના વખતમાં ભાક્ષાનું ફળું વીસ આંગળનું વાપરવામાં આવતું. તે ફળું ઉત્તમ પ્રકારના પોલાદનું બનાવતું. સ્થળસંકોચને લીધે અહીં તેનો વધારે વિસ્તાર શક્ય નથી. તેનું ચિત્ર જોઈ લેવું. આ ભાક્ષાને માટે ઉત્તમ અને પવિત્ર જમીનમાં પેદા થયેલો, ભરાઈ તથા તદ્દન નજીક નજીકની ગાંકાવાળો, કાતળીઓવાળો, ફાળો બમ્બર વાંસ પસંદ કરવામાં આવતો. તેની લંબાઈ-ગજબાહુ, અશ્વબાહુ અને પદાતિબાહુ, એ દરેકની જુદી જુદી રહેતી. ભાક્ષાનું ફળું અગર પાતું પડી ન જાય, તે માટે તેને બંને બાજુએ ચાપડા જડવામાં આવતા. ભાક્ષાનું પાતું બે ધારવાળું હોય છે, અને તેની અણી ઘણી તીક્ષ્ણ હોય છે. આવા ભાક્ષાનો ઉપયોગ હાથમાં લઈકરમાં પણ થતો જણાતો નથી. હાથમાં ભાક્ષાની લંબાઈ આઠ ફૂટ માંચ ઇંચ અને પાનાંની પહોળાઈ પોણા બે ઇંચ હોય છે.

પૂર્વનાં જૂનાં ભાક્ષાં કોઈ કોઈ સંરચનામાં પૂજા તરીકે રાખેલાં જણાય છે. તેની નીચેની બેળા પણ અણીવાળી અને શંકુ આકારની નવ ઇંચની હોય છે. આવાં જે ભાક્ષાં પૂજામાં હોય છે, તેને રેશમી શુભ્રા અને ભગવા પટકાનું નિશાન લગાડેલું હોય છે. કેટલાંક ભાક્ષાં સળંગ પોલાદનમાં હોય છે. તેનું પાતું એકધારે હોય છે. અને તેની લંબાઈ આઠ ફૂટ બે ઇંચ હોય છે. આ ભાક્ષાના દાંડા ઉપર મુંદર નકશી કરેલી પણ જોવામાં આવે છે. આનું એક ભાતું શાહ મહારાજના વખતનું અમારા પાસે છે.

સાંગ નામનું હથિયાર ભાક્ષાથી નાનું અને આખું પોલાદનું હોયને તેની લંબાઈ છ ફૂટ ચાર ઇંચ હોય છે. બરછી નામનું હથિયાર પણ ભાક્ષા જેવું જ હોય છે. તેનો પણ ઉપયોગ પાપદળ કરે છે. એ સિવાય પણ વીટા, ૩૭ વ્યા. મી.

બોથાદી, ત્રિશૂળ વગેરે જૂનાં હથિયારો છે. દૂંધમાં જણાવીએ તો એમ કહેવાય કે ભાક્ષાના હાથ આવડે, એટલે એ જ્યાં હથિયારોના હાથ પણ આવડે. જેને ભાક્ષાના હાથ, રોક, લપેટ અને અધેશ આવડતાં હશે, તે આ જ્યાં હથિયારોના પણ તેવા જ હાથ કરી શકશે.

હાથમાં ભાક્ષાની ફેંકતાં જે નામો પ્રચારમાં છે, તે આ પ્રમાણે છે :- (૧) બજરંગ તડક-આગે, (૨) બજરંગ તડક-પીછે, (૩) વટે-એક, (૪) વટે-દો, (૫) વાણ-વેગ, (૬) ચૌધુમાન-ફેંક, (૭) વિજયી-ખોંચ, (૮) પવન-ફેંક, (૯) ચક્ર-ફેંક, (૧૦) સુદર્શન ફેંક, અને (૧૧) હનુમાન ફેંક.

ભાક્ષાની સહંત અને અધેશ પણ જુદાં જુદાં છે. એ અધેશથી આંગળાં બાંધી લેવામાં આવે છે. પગના પણ અનેક અડંગા છે.

સારાંશ.

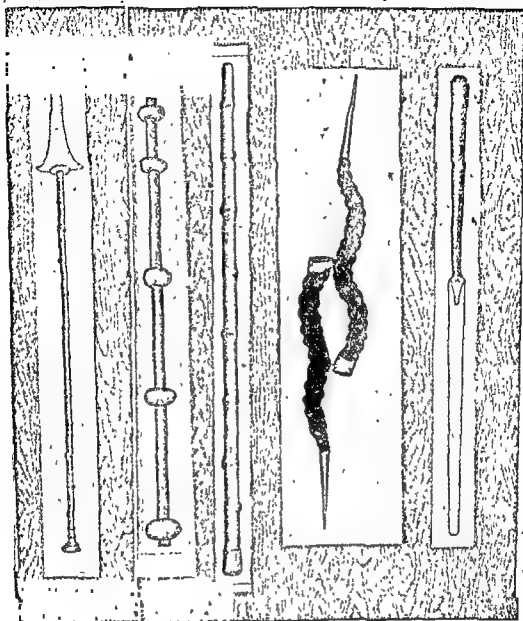
સાધારણ માણસને આ અધેશોની થોડી ઘણી કલ્પના આવે, તેટલા માટે નીચે બતાવેલી આકૃતિઓમાં તેના સ્પષ્ટીકરણ સાથે એ દરેક બાજતના ફક્ત બે બે જ અધેશ બતાવવામાં આવ્યા છે. તવવાર, જમીયો, ભાતું, લાડી, માડૂ, જમધર, રાંગ, બાંકે, દંદાર, પરશુ, કાતર, કુકરી, છુટ્ટી કે કિરપણ, એ દરેક હથિયારના તે નાનું હોય તો પણ અધેશ તો છે જ. પચિત્રા, રોક, લપેટ, ફેંક, અને છીન, એટલાં થયા પછી અધેશ એ છેવટની પાયરી ગણાય.

એટલે, આ કથાનું શિક્ષણ લેનાર દરેક માણસે પોતાનો પાયો સારો નાખવો એ જરૂરનું છે. પાયો એ કાચો હશે, તો કદા પૂર્ણતાએ પહોંચશે નહીં જ. અત્યેક બાજતના અધેશ જુદા જુદા છે. વાસ્તવિક રીતે તો એ એક એક બાજત જ પૂરેપૂરી રીતે જનતા

સમક્ષ મૂકવાની જરૂર હતી. પરંતુ તેવી સવર 'વધારે લખી શકાયો. દાન તો એટલું જ લખીને ન હોવાથી એકાદ બે નમૂના જ દર્શાવીને સંપાદક મદાસયે આ વિષય લખવાની સંધિ દૂંઠામાં આટલું લખ્યું છે. બાવી આશરપદ આખ્યા બદલ તેમનો આભાર માનીને વિરસુ યુવકો આનો ઉપયોગ કરશે, તો હજી પણ છું.

ટીપ:—‘હાહી બંધેશ’ લખતી વખતે જે ગ્રંથો મેં વાંચ્યા, તે આ વિષયનો અભ્યાસ કરનારે અવશ્ય વાંચવા જોઈએ તેથી તેના નામો અહીં આપવામાં આવે છે:—(૧) પ્રાચીન યુદ્ધવિદ્યા, (૨) પૌરસ્ત્ર ધનુર્વેદ, (૩) ખટ્વ પરીક્ષા, (૪) શાહનામું, અને (૫) અભિલેખિતાયં ચિતામણિ.

ચિત્ર: ભાલચંદ્રરાવ બળેએ આ લેખમાના ત્રણ ઉચિતારોના ચિત્રાં દાહી આપ્યા છે તે

નં. ૧

નં. ૨

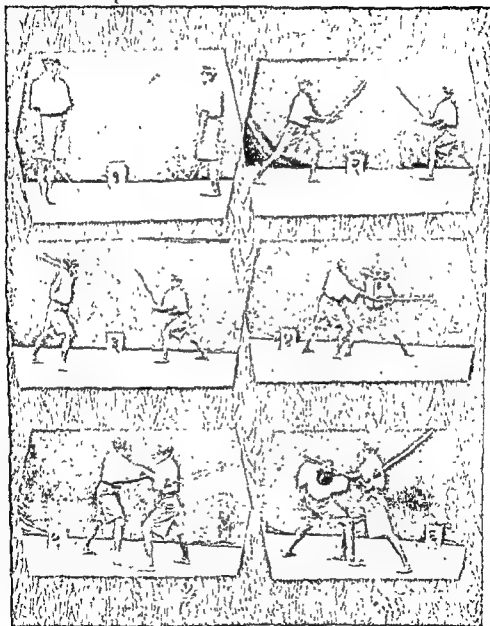
નં. ૩

નં. ૪

નં. ૫

- (૧) મહારાજા પ્રતાપસિંહજીના વખતનું ખાલું. (૨) લડુદાર ખાના. (૩) લડું.
(૪) માફૂ. (૫) પોત્તાદી ખાના.

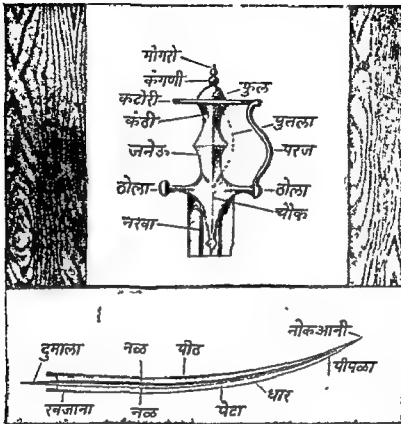
તલવાર.

ચિત્ર સંખ્યા. ૪૮૮-૪૯૩

ચિત્રમાં ૧ થી ૬ નંબરી તોડણી બાથુનાને ૬ અને ૭મણી બાથુનાને ૭ સમજાવેા.

તલવારના જુદા જુદા ભાગનાં નામો.

ચિત્ર સંખ્યા ૪૬૪

તલવાર અંધ પહેલો.

ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે રમનારાઓએ જીભ રહેવું. પછી ડાબો પગ આગળ નાખીને હોશિયારની સ્થિતિમાં આવવું, અને પ્રતિરક્ષા ઉપર ધ્યાન કરવાની તૈયારીથી (ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે) જીભ રહેવું. પછી જ એ ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે તલવાર જ ની કમર ઉપર ધ્યાન કરવા સારું હોવાથી, અને ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે ધ્યાન કરવો. જ એ ડાબો પગ પાછળ મૂકીને તે જ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ગદકાની સહાયથી પોતાનો જથ્થો કરવો. પછી જ એ ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે પોતાના ડાબા હાથ વડે જ નું કાંડું પકડીને, જ ના કાંચની કાટ કરીને, ગદકાને આગળ સરકાવવો. પછી જ એ જ નો પકડેલો હાથ પોતાના ડાબા હાથ વડે લપેટીને નિર્જીવ કરવો, અને ગદકાનો છેડો જ ના ગળા ઉપર ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે રાખીને તેને આંધવો.

તલવાર અધ બીજો.

ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે બીબા રહેવું અને પછી ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે હોશિયારની સ્થિતિમાં સામાનાળા ઉપર ધાવ કરવાની તૈયારીથી બીબા રહેવું.

ચિત્ર નં. ૩ માં જ એ પોતાનો હાથ જ ના પેટમાં 'અણી' નો ધાવ કરવા માટે જગાએ છે. અણી વધારે જોરથી લાગે તેટલા સારું, જ એ તલવાર પકડેલો હાથ જ ના પેટ ઉપર તલવારના છેડાનો ધસારો જતાવીને, પોતાના શરીરની જમણી બાજુએ સીધો પાછળ લીધેલો છે, જ પોતા ઉપર આવવાનો ધાવ રોકવા માટે પૂરી તૈયારીથી બેઠો છે.

ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે જ એ પોતાનો જમણો પગ આગળ નાખીને જ ના પેટ-પર 'અણી' નો ધાવ કરેલો છે. અને જ એ ગદકાની સહાયથી પવિત્રા કાપીને (પાછળ જમણે) જ એ મારેલો અણીનો ધાવ ગદકા વડે રોકેલો છે.

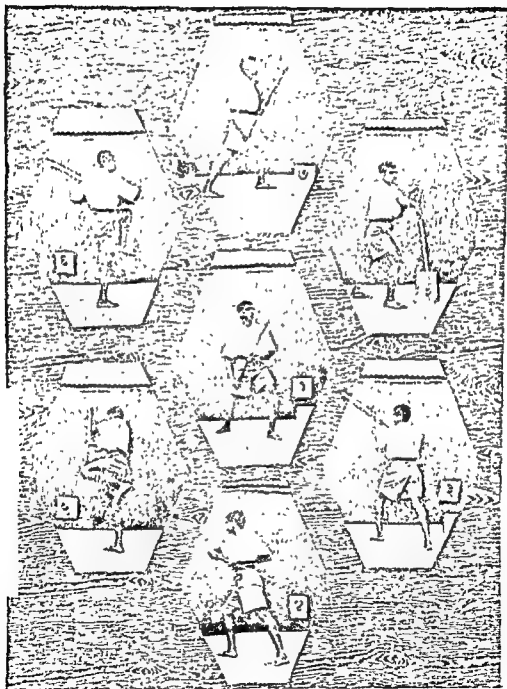
ચિત્ર નં. ૫ માં જ એ પોતાના ડાબા હાથમાં ગદકા સાથે પકડેલું જ નુ કાંડું ગદકાની સહાયથી રોક કરવા માટે ડાબી તરફથી ઉપર લીધેલું છે.

ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે જ એ પોતાના ગદકાથી રોક કરીને જ નો હાથ તલવાર સાથે ગદકાની નીચે દાખેલો છે. અનેની નજર પરપર તરફ રોકાયેલી છે.

ચિત્ર નં. ૭ માં જ એ જ નો તલવાર પકડેલો હાથ તેના જ નો પગમાંથી પાછલી બાજુ ખેંચેલો છે, અને પોતાનો ડાબો પગ જ ના જમણા પગના પગ ઉપર દાખેલો છે.

ચિત્ર નં. ૮ પ્રમાણે જ એ જ નો તલવાર પકડેલો હાથ, તેના જ નો પગમાંથી પાછલી બાજુ ખેંચીને, પોતાના હાથમાંના ગદકા જમણી પર ફેંકીને અને જ ના હાથમાંની તલવાર ખેંચી લઈને, તેને નિઃશસ્ત્ર અનાવવાની શરૂઆત કરી છે.

પોસ્ટાલી ખાના.

ચૌમુખી એક.

‘જાનાની કોઈ પણ ફેંક જે સ્થિતિમાં રહીને કરવામાં આવે છે, તે જિભા રહેવાની પૂર્વ સ્થિતિને ‘હોશિયાર’ કહેવામાં આવે છે.

ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ડાબે પગ આગળ અને જમણે પગ પાછળ પૂર્ણ અંતર ઉપર રાખીને, હોશિયારની સ્થિતિમાં જિભા રહેવું. ડાબે પગ ગોઠણમાં વાળેલો રાખવો, અને જમણે પગ ગોઠણથી સીધો લાંબો રાખવો, જંને પગની પાનીઓ જમીન ઉપર ટેકવીને રાખવી. છાતી આગળ કઢેલી અને સામેની બાજુએ ફેરવેલી રાખવી. બાના બંને હાથની મૂઠીમાં મજબૂત પકડવું. જમણી મૂઠ લાકડાનાં હાંડાના નીચેના છેડા પાસે ત્રણ ચાર ઇંચ જગ્યા છોડીને પકડવી. જમણે હાથ લાંબો પણ ડાણીમાંથી કંઈક વાળેલો રાખવો. જમણા હાથની મૂઠ અને બાનાનો નીચેનો છેડો ચિત્ર પ્રમાણે ભંધ પાસે રાખવો, અને ડાબે હાથ જમીનને સમાન્તર રાખવો. દષ્ટિ બાનાના બીજા છેડા ઉપર રિથર રાખવી, અને ચહેરા રુઆગદાર રાખવો.

બાનાનો છેડો ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ઉપરથી પાછળ જમણી તરફ આણીને, તેમ જ જિભી સપાટીમાં ફેરવીને, આગળ લાવવો. પછી નીચેથી ઉપર વર્તુલાકાર ફેરવીને, અને પાછો જમણે પગ આગળ લાંબો નાખીને, જમણી તરફનું વર્તુલ પૂર્ણ કરવું, અને મોઢું ડાબી તરફ ફેરવવું; તથા ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે બાનાને આણીને અને પાછળ મોઢું કરીને ડાબા પવિત્રા ઉપર જિભા રહેવું.

પછી બાનાનો આગલો છેડો ડાબી તરફ જિભી સપાટીમાં નીચેથી ડાબા પગની જોડે જ પાછળ લઇને ઉપર આણવો, અને ડાબે પગ પૂર્ણ અંતરે પાછળ નાખીને ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે રાખવો.

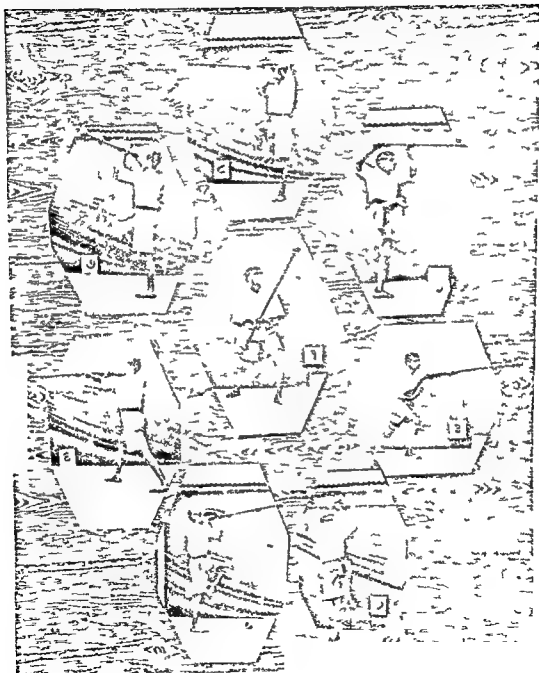
બાનાને તે જ દિશાએ અને વેગથી ફરતું રાખીને, જમણી બાજુએ જિભું એક વર્તુલ લેવું. બાનાની જમણી બાજુનું આ વર્તુલ થતું હોય, ત્યારે ડાબે પગ જિયે ઉપાડીને, અને જમણા પગ ઉપર તોલ સંભાળીને, ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે જિભા રહેવું.

જમણી બાજુનું વર્તુલ પૂર્ણ કરીને બાના જિભી રેવામાં આવ્યું, કે જમણા પગના પંજા ઉપર જમણી તરફ કાટખૂણે બાનાને ડાબા હાથની મૂઠીથી ઘરીર પાસે ખેંચીને અને પકડીને, ડાબી બાજુથી પાછળથી નીચે ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે મરડવું.

ડાબા પગની જોડે જ બાનાને નીચેથી આગળ લાવવું. ડાબે પગ પૂર્ણ અંતર લઇને આગળ નાખવો, અને બાનાને હોશિયારની સ્થિતિમાં ચિત્ર નં. ૭ પ્રમાણે રોટી રાખવું.

આટલે સુધી ચૌમુખી એકની ફેંકનો ચોથો ભાગ થયો. એ રીતે બીજા ત્રણ ફેંક ડાબી પૂર્ણ ફેંક થાય.

સાદુદાર બાના.

ચિત્ર સંખ્યા ૧

લઠ્ઠદાર બાના.

ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ડાબે પગ આગળ અને જમણે પગ પાછળ પૂર્ણ અંતર ઉપર રાખીને, હોશિયારની રિથતિમાં ઊભા રહેવું. ડાબે પગ ગોઠણમાંથી જરા વાળેલો રાખવો, અને જમણે પગ ગોઠણમાંથી સીધો લાંબો રાખવો. જંને પગની પાનીએ જમીન ઉપર ટેકવીને રાખવી. છાતી આગળ કાઢેલી અને સામેની ગાત્રુએ ફેરવેલી રાખવી. ગાનાને જંને હાથની મૂઠીમાં મજબૂત પકડવું. પહેલા બે લઠ્ઠની વચ્ચે જમણે દાઘ રાખીને તેનાથી બાનાને પકડવું. જમણે હાથ લાંબો. પણ કોણીમાંથી કંઈક વાળેલો રાખવો. જમણા હાથની મૂઠ અને બાનાનો નીચેનો છેડો ચિત્ર પ્રમાણે જંધ આગળ રાખવાં ડાબે હાથ જમીનને સમાંતર રાખવો. દૃષ્ટિ બાનાના ઉપરના છેડા ઉપર રાખવી, અને ચહેરાં રુઆગદાર રાખવો.

પછી ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે બાનાને ઊંચે વધને જમણે પગ ઉપાડવો. પછી બાનાને ડાબી તરફથી ગોળ ફેરવીને આગળ આણવું, અને જમણે પગ ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે આગળ લાંબો નાખવો. પછી ડાબે પગ ઉપાડીને, ચિત્ર નં. ૪ માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે આપણા ડાબા હાથ તરફ બાનાનો છેડો કરીને, બાનાને જરા આડું પણ કપાળની ઉપર સામે ધરવું.

પછી ઉપાડેલો પગ જમીન ઉપર ન ટેકવતાં, આપણી ડાબી ગાત્રુએ જમણા પગ ઉપર કાટખૂણામાં ફરવું, એટલે પૂર્વ તરફ મોઢું કરીને ઊભા હોઈએ, તો ઉત્તર તરફ પા વર્તુળ નેટણું ફરવું. ફરતી વખતે આપણી સામે રાખેલું બાના માથા ઉપરથી આડું ફેરવીને, અને ચિત્ર નં. ૫ માં બતાવ્યા પ્રમાણેની રિથતિમાં આપણા હાથ રાખીને ઊભા રહેવું. જમણા હાથની મૂઠ ડાબા હાથની નીચે અને બાના આડું હોય.

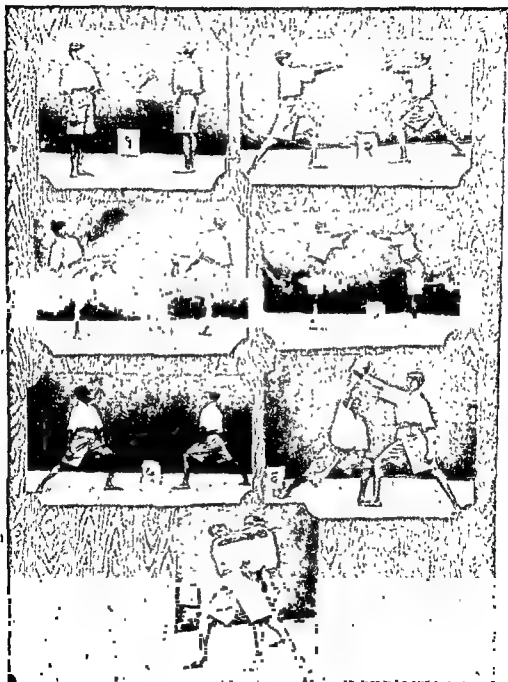
પછી વળી જમણા પગ ઉપર પા વર્તુળ ફરવું, એટલે બરાબર પશ્ચિમ તરફ મોઢું થશે. પછી ઉપાડેલો ડાબો પગ પૂર્વ તરફ પાછળ લાંબો, જમણા પવિત્રા ઉપર ઊભા રહેવું, અને ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે રાખેલા જંને હાથ તેમ જ રહેલા દબને જમણી તરફ લેવા, એટલે બાનાને તેવું જ આડું ફેરવીને ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે રાખવું.

પછી જમણે પગ ઉપાડીને અને બાનાનો ઉપરનો છેડો ડાબા હાથ તરફ કરીને, ચિત્ર નં. ૭ માં દેખાય છે તે પ્રમાણે બાનાને રાખીને ઊભા રહેવું.

ઉપાડેલો પગ તેમ જ ઊંચો રાખીને, ડાબા પગ ઉપર પા વર્તુળ ફરવું, એટલે ઉત્તર તરફ મોઢું કરવું, અને ચિત્ર નં. ૮ માં બતાવ્યા પ્રમાણે માથા ઉપરથી બાનાને અર્ધ વર્તુળ ગોળ ફેરવીને, ડાબા હાથ નીચે જમણે હાથ આવે એવી રીતે બાનાને આડું રાખવું.

પછી વળી ફરી જંધને પૂર્વ તરફ મોઢું કરીને પગ આગળ મૂકવો. આ રીતે માથા ઉપર બાનાને ગોળ ફેરવતા આગળ જવું. અને ચક્રગોળ કહે છે.

માફ.

ચિત્ર સંખ્યા ૫૧૮-૫૨૪

માહૂ-(અંધ પહેલો).

ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે અ અને બ એ જાને ઇસમેા માહૂની લઈત કરવા મારુ જરા ત્રાંસા એકમેકના તરફ જરા તપીને અને પ્રતિપર્ધીના કાંડા તરફ નજર રોટીને ઊભા છે. બંનેના જમણા હાથમાં માહૂ છે. બંનેના પગ ૪૫ અંશના ખૂણાથી ગળેના છે. બંનેએ મોઢા એકમેકથી વિરુદ્ધની દિશામાં ગાખવાં અ એ કે બ એ એકમેકને આખું શરીર ન ગતાવતા પોતાની એક જ બાજુ ગતાવવી

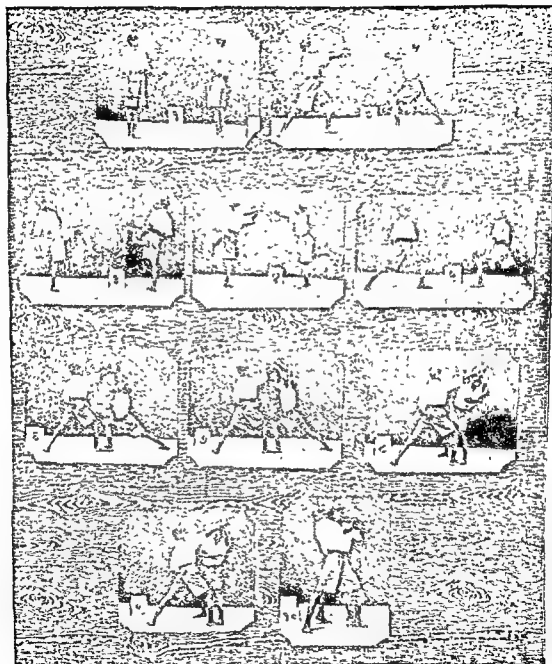
પછી ચિત્ર નં. ૨ મા દર્શાવ્યા પ્રમાણે અ અને બ એ જાને જણે પોતાના જમણા પગ પાછળ લપ્પને ચાસાડીથી પવિત્રા ઉપર ઊભા રહેવું. એ રીતે ઊભા રહ્યા પછી આગવો ડાબો પગ મોઢાથી વાળીને અને પાછવો જમણો પગ અક્કડ રાખીને રુઆમબેર ઊભા ગહેવું. આ વખતે માહૂવાળા જમણા હાથનું કાકું ડાબા હાથના કાડાપર રાખીને, બે હાથ અ એ તથા બ એ એકમેકના તરફ સામે લાંબા કરવા. એ વખતે છાતી આગળ વાવરી, અને પ્રતિપર્ધીના ધાવ કરનાગ કાડા તરફ લક્ષ ગાખવું.

ચિત્ર નં. ૩ મા બતાવ્યા પ્રમાણે આગવો ડાબો પગ શક્ય તેટલો ઊંચે ઉપાડવો. પછી ડાબો પગ નીચે ટેકીને પાછવો જમણો પગ ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે ઊંચે ઉપાડવો. આ વખતે પાછલો પગ આગળ પેટ તરફ ન આથુતા તે પાછળ જ જરા જમણા હાથ તરફની બાજુએ ઉપાડવો. એ પગ એવી રીતે ઉપાડ્યા પછી માહૂવાળા હાથનું કાકું ડાબા હાથના કાડા ઉપર રાખવું, અને બંને હાથ અ એ તેમજ બ એ એકમેકના તરફ સામે સીધા કરવા. આ વખતે કમર પાસેથી છાતીનો મોઢ જરા આગળ રાખવો.

પછી જમણો પગ પાછળ લંગાવીને ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે ઊભા ગહેવું, અને બ એ અ ના ઉપર 'કાનસળી'નો ધાવ કરવો.

એ ધાવ ચિત્ર નં. ૬ માં બતાવ્યા પ્રમાણે અ એ જમણા હાથ વડે રોકવો. રોકતી વખતે પોતાના હાથના પ્રકોટ ઉપર નહીં રોકતા, હાથને ઘણી ધમ્મ ન થાય એવી સાવચેતી રાખીને કાડા ઉપર રોકવો. નહીંતર હાથને ધમ્મ થશે. ધાવ મારતી વખતે બ નો ડાબો પગ આગળ પડે છે તે આગળ પડતાની સાથે અને તેનો ધાવ અ એ અટકાવવાની સાથે જ પોતાના આગળ પગ નીચે અ એ તેનો આગલો પગ દાગવો, અને તેણે શક્ય તેટલું નીચે જવું.

પછી બ નો રોકેલો હાથ અ એ તેવો જ પાછળ દાગીને, બ ની ડોક તેના જ માહૂવાળા હાથ વડે બાધી લેતી. પછી અ એ બ ની પાછળથી માહૂના ડાબી બાજુ તરફના છેડાની અને પ્રકોટની વચ્ચે પોતાનો હાથ ધાવીને તે હાથનો પળે ઠેક તેની ડોક સુધી લાવવો. એટલે ચિત્ર નં. ૭ માં ગતાવેલો ગણુબંધનો બ ધેરા બ ધાગે.

ચિત્ર સંખ્યા ૫૨૫-૫૩૪

માફૂ-(૧૬ બીજો)

ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે રમનાગઝોએ ઊભા રહેલુ. પછી ચિત્ર નં ૨ પ્રમાણે જમણા પગ ડાબે લાંબે ઊભા રહેલુ. પછી ચિત્ર નં ૩ પ્રમાણે ડાબા પગ ઉપાડવા, અને જમણા હાથ ડાબા પછી આગના ડાબા પગ નીચે મૂકીને, ચિત્ર નં ૪ પ્રમાણે જમણા પગ ઉપાડીને, થ તે ચિત્ર પ્રમાણે રાખવા. પછી ચિત્ર નં ૫ પ્રમાણે જમણા પગ પાછળ રાખીને હોશિયારની થતિમા ઊભા રહેલુ

તે રીતે ઊભા રહ્યા પછી ચિત્ર નં ૬ મા ગતાવ્યા પ્રમાણે જ એ મારેલો 'શિર'નો ધાવ એ માફૂવાળા જમણા હાથના કાંડા વડે જ ના કાંડા ઉપર રોકવો એ વખતે જ એ જમણો થ થોડો વ્હાડો ગમ્પીને શમ્પ તેટલુ નીચે જલુ. જ એ જ ના માફૂવાળા કાંડા તરફ પોતાનું જ ગમ્પવુ અને તેના આગના પગનો પ જો પોતાના આગના પગના પગ નીચે દાખવો

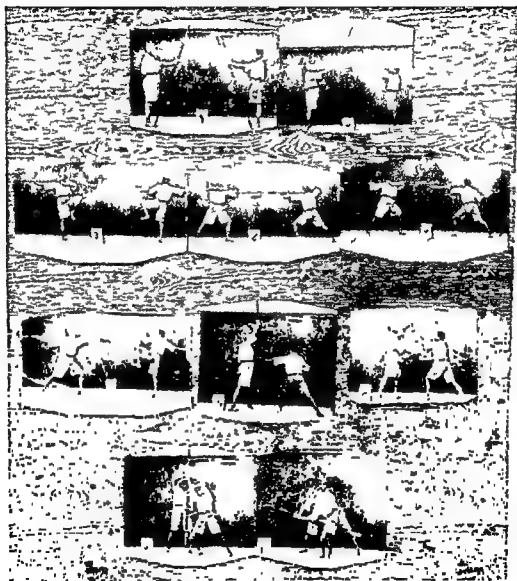
પછી ચિત્ર નં ૭ મા ગતાવ્યા પ્રમાણે જ નો માફૂવાળો હાથ જ એ પોતાના ડાબા હાથ પકડી લેવો એમ પકડવામા તેલુ કાકુ બરાબર પકડી રાખવુ એટલે જ જરા હાથ વાકો થુકો ! તો પોતાને ઇજા થનાનો સંભવ ઓછો રહે

એવી રીતે હાથ પકડી લીધા પછી ચિત્ર નં ૮ મા ગતાવ્યા પ્રમાણે જ નો માફૂવાળો હાથ છાડતા જ એ પોતાનો માફૂવાળો હાથ જે ઠેકાણે રોક કરેલો તે ઠેકાણેથી ઘાટી નહ જ ને 'કુખ'નો વ મારનાની મિથિતિ ખતાવવી તે વખતે જ એ પાછલો જમણો પગ થોડો જમણી તરફ લેવો ! જ આગલો પગ ન હનાવતા, જ ના આગના પગનો પ જો દાખી જ રાખવો પછી જ એ મરમાથી પોતાનો ઝીઠ થોડો પાછળ લેવો, એટલે ધાવ જોરથી વાગે

પછી ચિત્ર નં ૯ પ્રમાણે જ એ જ ને 'કુખ'નો ધાવ મારવો એ મારતી વખતે તેનો હાથનો પગ પોતાના પગ વડે દાખેલો જ રહેવા દેવો, અને મનેના આગના પગના ધૂટણ એકેકને ટેકવેના રહેવા દેવા

પછી મારેલો ધાવ ખેચી લઇને જ નો માફૂવાળો હાથ ન છોડતા, તે હાથનો કોણીનો ધો ચિત્ર નં ૧૦ મા ગતાવ્યા પ્રમાણે જ એ પોતાના ડાબા ખભા ઉપર લેવો તે વખતે જ ના થની રેવાવાળી પ જાની બાજુ ઉપર હોવી જોઈએ એટલે હાથના એ સાધાને તાણુ પડશે, અને મારે તાણુ આપતા હાથ સાધામાથી તૂટી પણુ જગે એ પ્રમાણે હાથ સાધા ઉપર લીધા પછી, એ પોતાનો ખભો ઊંચો લેવો અને જ નો કાંડામા પકડેનો હાથ સાધાથી અવળી તરફ વાગ નો પ્રયત્ન કરવો એમ જવાબી જ ના હાથને વધારે તાણુ પડતા તે તત્ત્વ નિર્મળ થઇ જગે એ મતે પણુ જ નો પગ તો દાખેલો જ રાખવો આ રીતે આ મધેશ પૂરો થાય કે તેને કાઠ તોડ થુ ટહે છે

ભાણું.

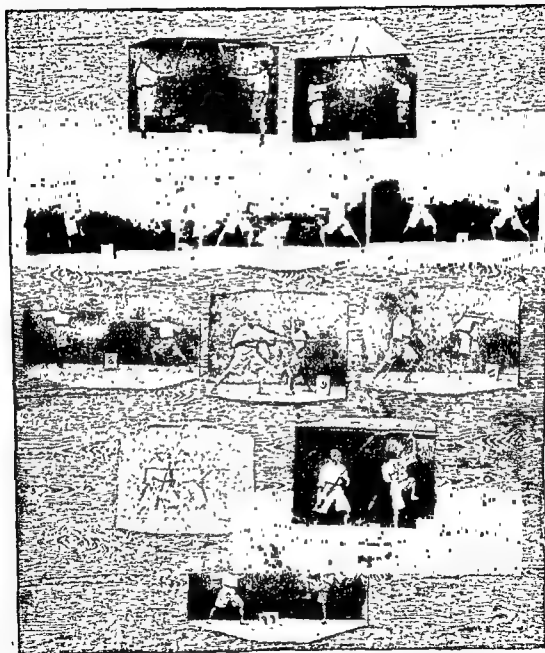
ચિત્ર સંખ્યા ૫૩૫-૫૪૪

ભાણું—(અડંગાનો બંધેશ).

અડંગાનો બંધેશ :—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જમણા હાથમાં ભાણું પકડીને, અને એક-મેક તરફ મોઢાં રાખીને, આરામની રિથિતિમાં ઊભા રહેવું. એકમેકના તરફ દૃષ્ટિ બેઠક રાખવી. જાંને પગ વચ્ચે ૪૫ અંશનો ખૂણો રાખવો, અને કમર તથા ડોક અચ્છડ રાખીને સીધા ઊભા રહેવું. ભાણાની ખોળી (નીચેનો છેડો) જમણા પગની છેલ્લી આંગળી પાસે રાખવી. પછી જમણા હાથ નીચે સરકાવવો, અને ભાણું ઊંચે ફેંકીને, અને તેને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે પકડીને, ઊભા રહેવું. ભાણાના છેડા (અણી) તરફ લક્ષ રાખવું. પછી ડાબો પગ ઊંચે ઉપાડીને ડાબા હાથ વડે ભાણું પકડવું, અને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે જમણા હાથ પાછળ લાંબો કરવો, અને ભાણું જમીન જોડે સમાન્તર રાખીને પાછળ દૃષ્ટિ રાખીને ઊભા રહેવું. પછી ઉપાડેલા પગ આગળ નાખીને ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે આગળ જોરથી સામાવાળા ઉપર ‘ખેંચ’ મારવી. દૃષ્ટિ સામાવાળા તરફ રાખવી. પછી જમણા હાથ પાછળ લપ્પને ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે સાવધાનની રિથિતિમાં ઊભા રહેવું.

ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે જ એ ડાબો પગ ઉપાડીને જ ને છાતીના અધ્ધપટલ ઉપર ‘ખેંચ’ મારવા સારુ તૈયાર થવું. પછી ઉપાડેલા ડાબો પગ આગળ મૂકીને, જ એ ચિત્ર નં. ૭ પ્રમાણે ખેંચ મારવી. એ વખતે જ એ જ ખેંચથી જ્યવા માટે પોતાની ડાબી તરફ વળીને, અને ડાબો પગ જમણી બાજુએ નાખીને ચિત્ર નં. ૭ પ્રમાણે મોઢું ફેરવીને ઊભા રહેવું, અને પોતાનો જમણો હાથ ઊંચે કરીને, ભાણાની અણી તે જ ચિત્ર પ્રમાણે નીચે આણીને, ભાણું ઊભું પકડવું. તે જ વખતે, તેની જ સાથે તેણે જ તું ભાણું જોરથી આગળ દાખીને, પોતાના ડાબા હાથ વડે તેનું ભાણું પકડી લેવું. પછી જ એ જાંને ભાણું સાથે ચિત્ર નં. ૮ પ્રમાણે ડાબે હાથ ઊંચે કરવો, અને પોતાના જમણા હાથ વડે જ તું ભાણું પકડવું, એટલે જ ના હાથમાં તે ચિત્ર પ્રમાણે જાંને ભાણું આવશે. પછી જ એ પોતાનો જમણો પગ પોતાની ડાબી બાજુએ પા વર્ણ પાછળ લપ્પને, જ ની પાછળ જોરથી જવું, અને ભાણું ફેરવીને ચિત્ર નં. ૯ પ્રમાણે જમણા હાથ ઊંચે અને ડાબો હાથ નીચે લાવવો. આ પ્રમાણે કરવાથી જ ની ધન જગડશે, અને તોલ સંભાળવા માટે તે તેનો જમણો પગ જ ના ડાબા પગની આગળ મૂકશે. એ વખતે જ ના હાથને વળ ચડશે. પછી જ એ જ ને પોતાની જમણી બાજુએ ખેંચીને, જાંને ભાણું જ ની પાછલી બાજુએથી તેના જાંને પગની વચ્ચે ચિત્ર નં. ૧૦ પ્રમાણે ધાવવાં, અને તેના ડાબા પગના ગોઠણ ઉપર દાખવાં, એટલે તે જ ચિત્ર પ્રમાણે તે જ ના પૂર્ણ તાગમાં આવશે. આ અંધમાં જ ના જાંને દાખનાં આંગળાં ભાણાની વચમાં દબાતાં હોવાથી તેના હાથને કળ ચડશે.

ભાલા લઢત.

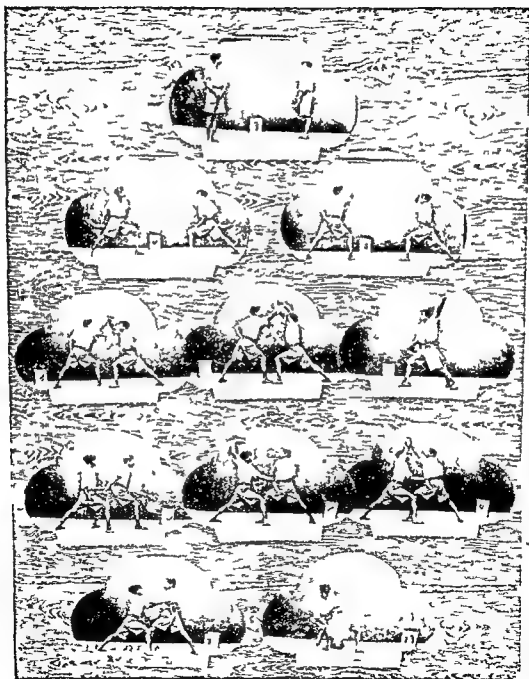
ચિત્ર સંખ્યા ૫૪૫-૫૫૫

ભાલા લઈત.

ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જમણા હાથમાં ભાલાં પકડીને અને એકમેકના તરફ મોઢાં કરીને આરામની રિથતિમાં ઊભા રહેવું. બે પગની વચ્ચે ૪૫ અંશનો ખૂણો રાખવો, અને કમર તથા ડોક અક્કડ રાખી સીધા ઊભા રહેવું. ભાલાનો છેડાનો ભાગ જમણા પગની છેલ્લી આંગળી પાસે રાખવો. પછી જમણો હાથ નીચે સરકાવવો, અને ભાલાને ઊંચે ફેંકીને તથા ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે પકડીને ઊભા રહેવું. ભાલાના છેડા તરફ લક્ષ રાખવું. પછી ડાબો પગ ઊંચે ઉપાડીને ડાબા હાથ વડે બાધું ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે પકડવું. જમણો હાથ પાછળ લાંબો કરવો, અને બાધું જમીનનું જોડે સમાન્તર રાખી, દૃષ્ટિ પાછળ કરીને, ઊભા રહેવું. પછી ઉપાડેલો ડાબો પગ આગળ નાખીને ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે જોરથી આગળ સામાવાળા ઉપર 'જોંચ' મારવી. દૃષ્ટિ સામાવાળા તરફ રાખવી. પછી જમણો હાથ પાછળ લઇને ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે સાવધાનની રિથતિમાં ઊભા રહેવું.

પછી જ એ ડાબો પગ ઉપાડીને ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે જ ને બાધું મારવાની તૈયારી કરવી. જ એ ક્યો ધાવ આવવાનો છે તે તરફ તાકીને જોઈ રહેવું. પછી જ એ ડાબો પગ આગળ રાખીને ચિત્ર નં. ૭ પ્રમાણે જોંચ મારવી, અને જ એ પોતાનો જમણો પગ જમણી બાજુએ લઇને, અને ચિત્ર નં. ૭ પ્રમાણે મોઢું ફેરવી નાખીને, પોતાનું બાધું ઊભું કરીને બચાવ કરવો. જ એ ભાલાનો ફાળ જ ના ભાલા ઉપર રાખવો. પછી જ એ જ ના ભાલાને ધકેલીને, પોતાનો જમણો પગ ચિત્ર નં. ૮ પ્રમાણે ઉપાડીને, જ ને પોતાના ભાલાનો નીચેનો છેડો મારવાની તૈયારી કરવી. પછી જ એ જમણો પગ આગળ નાખીને ચિત્ર નં. ૯ પ્રમાણે એ છેડો મારવો. જ એ તે જ ચિત્ર પ્રમાણે બાજુએ સરકીને તે ધાવ અટકાવવો. આ વખતે બચાવ માટે બંને એકમેકને રોકતા રહે છે. જ એ ડાબો પગ જ ના જમણા પગના મોઢાંને લગાડીને તેના વડે જ ના પગને ધકેલવો. પછી જ એ પોતાનો જમણો પગ ઉપાડીને, અને ડાબા પગ ઉપર જમણી બાજુએ ફરી જઇને, ચિત્ર નં. ૧૦ પ્રમાણે ઊભા રહેવું. પછી જ એ જમણો પગ પાછળ રાખીને, ડાબો પગ ચિત્ર નં. ૧૧ પ્રમાણે ઉપાડીને, જ ને 'જોંચ' મારવાની તૈયારી કરવી.

જમૈયો.

ચિત્ર મંજ્યા ૫૫૬-૫૬૬

જમૈયો-(હાથકડી).

અ અને વ એ જાને જમૈયાથી રમવા માટે, રુઆગભેર જરા ત્રાંસા એકમેકના તરફ તપીને, અને એક આંખ પ્રતિસ્પર્ધીના કાંડા ઉપર રોકીને, તથા બીજી આંખ સામાવાળાની આંખ સાથે મેળવીને બિભા છે. જાનેના જમણા હાથમાં જમૈયા છે, અને જાનેએ પોતાના ડાબા હાથ વડે જમણા હાથને ટેકો આપેલો છે. જાનેએ પગ ૪૫ અંશના ખૂણા કરીને રાખેલા છે. (ચિત્ર નં. ૧)

ચિત્ર નં. ૨ માં હોશિયારની સ્થિતિ બતાવેલી છે. જાનેએ ડાબા પગ આગળ રાખીને વાળેલા છે, અને જમણા પગ પાછળ અડકડ રાખેલા છે. તેમના હાથમાં જમૈયા ધાવ મારવા માટે તૈયાર રાખેલા છે, અને જાનેની નજર કાંડાં તરફ રોકાયેલી છે.

અ એ ધાવ મારવા સારુ હાથ ઉપાડેલો હોઈને, જમણો પગ આગળ મૂકેલો છે, અને વ એ પાછું પોતાનો બચાવ કરવા સારુ હાથ ઉપાડેલો છે (ચિત્ર નં. ૩).

અ એ ફરેલો 'જાહેરા'નો ધાવ વ એ પોતાના જમૈયાવાળા જમણા હાથ વડે અ ના કાંડાને પોતાનું કાંડું જરાજર જોડી દબને રોકેલો છે (ચિત્ર નં. ૪).

એ રીતે અ ના ધાવને રોકીને વ એ ડાબા હાથ વડે અ ના જમણા હાથનું કાંડું ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે પકડેલું છે.

વ, અ નો હાથ એ રીતે પકડેલો રાખીને, સરકી જઈને, જમણો પગ આગળ નાખીને, ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે 'ડૂંગ' લે છે.

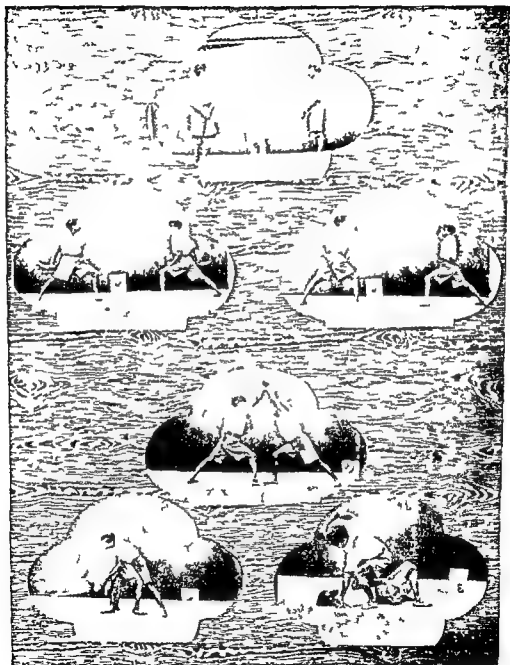
અ નો જમૈયાવાળો જમણો હાથ પૂરેપૂરો કાબૂમાં લઈને, તેને આંચકો લઈને, વ એ તે હાથ નીચે ખેંચેલો છે. વ એ રીતે અ ના હાથને સળંગ પકડી રાખીને, અને તેની પીઠ પાછળ જઈને, તેનો તે હાથ વધારે દાખીને, ચિત્ર નં. ૭ પ્રમાણે તેને નિરુપયોગી કરે છે.

વ આપણા ઉપર ધાવ કરવાનો છે, એવું જોઈને, લાગશે જ અ તે જ પવિત્રા રાખીને, કમર-ફેરવીને, વ નો ધાવ ઝીલવા માટે ચિત્ર નં. ૮ પ્રમાણે તૈયાર થયો છે.

વ એ ફરેલો ધાવ અ એ પોતાના ડાબા હાથ વડે ચિત્ર નં. ૯ પ્રમાણે કાંડામાં રોકેલો છે.

વ હાથમાંનો જમૈયો નાખી દબને અ નો હાથ નીચે દાખે છે. એટલે વ ના હાથમાં અ નું કાંડું ચિત્ર નં. ૧૦ પ્રમાણે સપડાય છે. વ એ પછી અ નો હાથ ફેરવીને, અ ના ડાબા હાથની ઢાણીમાં તેના જ જમણા હાથનું કાંડું રાખીને, હાથકડી કરેલી છે.

પ્રથમથી જ સંપૂર્ણ નિર્જળ થઈ ગયેલા અ ને વ એ પછી વધારે દાખીને ચિત્ર નં. ૧૧ પ્રમાણે 'કમરખૂંધ' બાંધ્યો છે.

ચિત્ર સંખ્યા ૫૬૭-૫૭૨

જમૈયો-(૩૩૩૩).

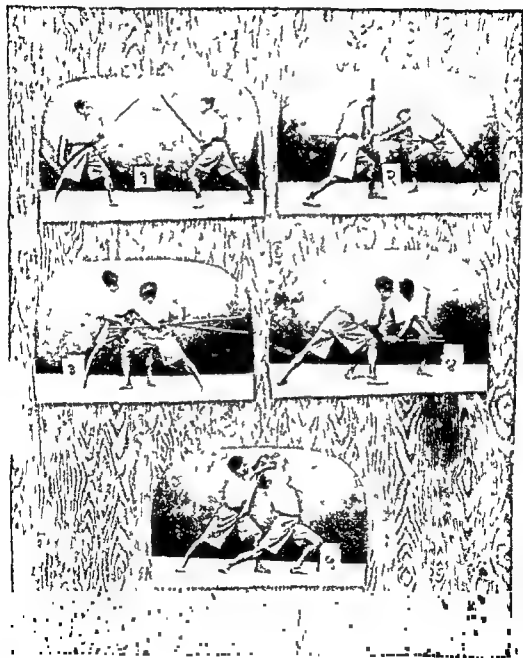
ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જીભા રહેલું. પછી ડાબા પગ આગળ મૂકીને ધાવ મારવાની તૈયારીની સ્થિતિમાં ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે જીભા રહેલું. પછી જ એ જમણો પગ ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે ધાવ મારવા સાર આગળ મૂકવો, અને હાથ જીએ લેવો.

જ એ જ ના ઉપર 'શિર'નો ધાવ માર્યો, તે જ એ ઉપરને ઉપર જ ડાબા હાથ વડે ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે રોકેલો છે. તે માટે જ એ પોતાનો જમણો પગ જ ના પગ ઉપર હાથ દેવા માટે ચાલાકીથી આગળ મૂકેલો છે.

જ એ ડાબો પગ પાછળ લંબાવીને, અને ડાબા હાથ વડે ચાલાકીથી નજીક જમને, જ નો જમણો હાથ જીલટો પાછળ લીધો છે, અને ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે 'લોકેકજ બધ' બાંધેલો છે.

જ એ તેવો જ હાથને પાછળ દાખીને, અને જ ની છાતી ઉપર ગોઠવ્યું દાખીને, વીરાસન કરીને, જ ને ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે હાથબધ કરેલો છે.

લાલી અંધેશ.

લાઠી (દેવપરણ અંધ).

ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે લાઠી રમનારા જ ને જ જાને સામસામે હોશિયારની સ્થિતિમાં, પોતાની સામ આવેલા પ્રતિસ્પર્ધીના શરીરનો કયો ભાગ ઊઘાડે છે, અને કયો ધાવ કરવાથી તે વધારે ધાયક થશે તે જોતા, જાણ છે. જાનેની એક એક આંખ એકમેકની આંખ ઉપર ચોંટકી છે, અને બીજી આંખ એકમેકના કાંડા ઉપર ચોંટકી છે. જાને ધાવ મારવાની અગર પોતાના ઉપર ધાવ આવે તો તેને રોકવાની પૂર્ણ તૈયારીમાં પવિત્રા ઉપર જાણ છે.

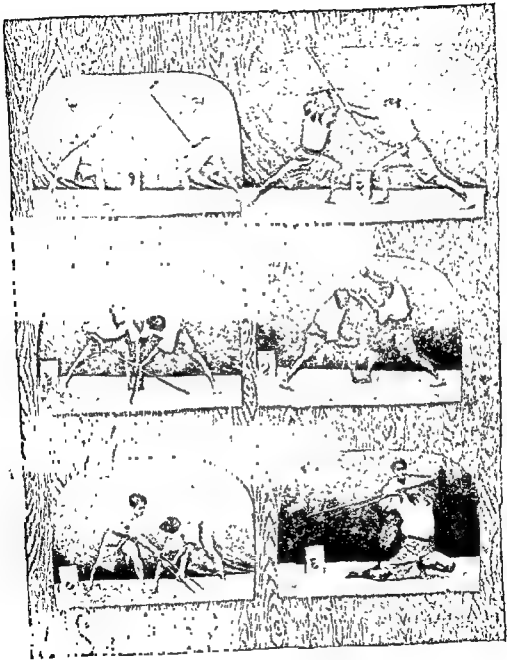
જાને વચ્ચેનું અંતર સામાવાળાનો ધાવ શરીરને પહોંચી શકે તેટલું છે, અને જાનેના પોતપોતાના પગ વચ્ચેનું અંતર ત્રણ ફૂટ છે. જાનેએ પોતાનો આગલો પગ વાળેલો છે, અને પાછલો પગ જોડણીમાંથી અઘડ રાખેલો છે.

ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે જ એ જ કમર ઉપર 'કમર'નો ધાવ મારેલો છે, અને જ એ તે ધાવ પોતાની લાઠી ડાબી બાજુની કમર ઉપર આણીને રોકેલો છે, તથા શરીરની સમાંતર રાખીને શરીરનો બધો ભાગ એ લાઠીની મદદથી રક્ષેલો છે.

ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે જે જગાએ એકમેકની લાઠી ભટકાયેલી છે, તે જગાએ જ એ પોતાના ડાબા હાથ વડે જાને લાઠી પકડીને, અને પોતાનો જમણો પગ આગળ નાખીને, તથા ડાબો પગ પાછળ લઇને (એટલે સરકીને), જ ના જમણા પગમાં જાને લાઠીના કુંદાવડે 'કુખ-અણી' મારેલી છે.

નં. ૪ ના ચિત્રમાં જ એ જાને લાઠીએ જ ના જાને હાથમાં ખોસેલી છે, અને એવી રીતે જ એ જ ના જાને હાથનાં આંગળાં તથા કાંડાં જાને લાઠીએ વડે સપડાવીને દાબેલાં છે.

નં. ૫ ના ચિત્રમાં જ એ લાઠીની વચ્ચે સપડાયેલાં જ નાં આંગળાં વધારે જોરથી દાબ્યાં છે, અને જાને લાઠીએ માથા ઉપરથી નીચે ખેંચીને, તથા જ ની પીઠ પાછળ જઇને, લાઠીની વચ્ચે અંધાપણ તેના હાથ તેના માથા ઉપરથી પાછલી બાજુએ લઇને દાબેલા છે. આ રીતે જ એ જ ને 'દેવપરણ અંધ' આધેશે છે.

ચિત્ર સંખ્યા ૫૭૮-૫૮૩

લાઠી (શાહજેર ચાપડો).

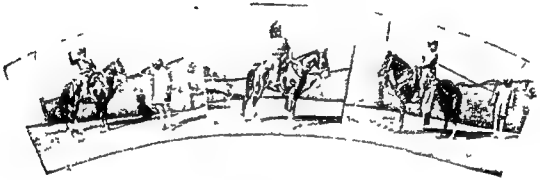
ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે હોશિયારની સ્થિતિમાં જિભા રહેવું. નં. ૨ ના ચિત્રમાં જ એ જ ના માથા ઉપર ધાવ કરેલો છે, અને જ એ તે ધાવ પોતાની લાઠી આડી ધરીને રોકેલો છે. નં. ૩ ના ચિત્રમાં જ એ પોતાની લાઠી વડે જ ની લાઠીની ‘ટાળ’ કરીને જમીન ઉપર દાબેલી છે. નં. ૪ ના ચિત્રમાં જ એ પોતાની લાઠીનો કુંદો જ ના જંને હાથની વચમાંથી આગળ લીધો છે, તેથી જંને લાઠી વડે જ નાં આંગળાં તથા કાંડાં સપડાયો છે. જ એ તે જ વખતે પોતાના ડાબા પગથી જ નો પંજો પથ્થુ દાબ્યો છે.

નં. ૫ ના ચિત્રમાં જ એ રીતે જંને લાઠી વચ્ચે સપડાયેલા જ ના હાથને ફેરવવાની શરૂઆત કરે છે. નં. ૬ ના ચિત્રમાં જ એ જ ના હાથ જંને લાઠીઓના ચીમટામાં પકડીને જ ને સંપૂર્ણપણે ફેરવ્યો છે અને જ ના જંને હાથનાં આંગળાં તથા કાંડાં તેના માથા ઉપરથી પાછલી બાજુએ લાઠીની પકડમાં દાબેલાં છે.

આ બંધને ‘શાહજેર ચાપડો’ કહે છે.

શ્રી.

બાથાટી.

ઉપોદ્ધાત.

કે

બાથાટીના ખેલ મુસલમાનો આવ્યા શીર્ષની પરાકાષ્ઠા કરીને મરેઠાઓનું તેજ પછીથી શરૂ થયો, પણ તેનો પ્રચાર મરેઠી અહમદશાહ અબ્દુલ્લીની પકાણી મેનાને સારી રાખ્યાના સમયે વિશેષ થયો. મરેઠી સામ્રાજ્યના રીતે બતાવી આપ્યું હતું. મહારાવ હોદ્દાના

બાનાઇત સવારો પ્રસિદ્ધ હતા ઘોડેમવારો પાસે તનવાર વગેરે બીજા હથિયારો ગહેતા, તે પશુ બાહુ એ તેનું મુખ્ય હથિયાર હતું ઘોડા ઉપર બેસીને લશ્કરમાં કામ કરનારને શિલેદાર કહેતા બાનુ એ તેનું મુખ્ય હથિયાર હોતને તે સારી રીતે કેમ વાપરવું તે જાણવું એક શાસ્ત્ર જ તે વખતે નિર્માણ થયું હતું કોઈ પશુ હથિયાર સારી રીતે ચલાવવા માટે તે હથિયારને વાપરવાની હામશની ટેવ (અભ્યાસ) રાખવાની જરૂર રહે છે પાનુ એવા રોજના અભ્યાસ નખતે મહાવરો કર નાફને તે હથિયારથી ઇજા ન થાય તે માટે કાળજી રાખવી જોઈએ બાલો માગવાનો અને બાનાનો માર ચૂમવાનો સારી રીતે અભ્યાસ થાય, તેટલા માટે રોજના મહાનરા સારુ બાનાના વાસને લોખાડી અણીદાર ફળુ ન લગાડતાં તેને છેડે કપડા ધીંગી તેનો દડો બનાવતા આવા બાનાની અણી જૂરી હોવાથી તેને બોથાડી કહેતા આની બોથાડીએ લઇને બાનાનું દંડ શીખવવામાં આવતું આ બોથાડીનો ખેન મરેડી સવારોમાં ગફ જ પસદગી પામ્યો હતો પ્રત્યક્ષ લડાઈ સિવાય બ્યા બ્યા ઘોડેસનારોની છાવણી પડે, ત્યા ત્યા રોજ આ ખેલ ચાનું રહેતો એ ખેન ખાની કેખાવનો નથી, પશુ દંડનો છે તે એક ઉત્તમ મરદાની ખેલ છે

એ ખેનથી સનારને બાહુ પકડવાની તેમ જ વાપરવાની સારી ટેવ પડે છે ઉપરાંત ઘોડા ઉપર બેસવાનો ઉત્તમ મહાવરો થાય છે, અને ઘોડા પશુ તેમાં સારો તૈયાર થાય છે સનાનું મૂર્તિવ પુષ્કળ અશે ઘોડાના સારા નરસાપણા ઉપર અવનબે છે એ ખેલ મરેડી તરેહનો છે તેને માટે ઘોડેસવારમાં અને ઘોડામાં ધણી ચપળતા જોઈએ ઘોડી જગામાં ઘોડાને મરજી

અનુસાર વળણો આપીને તેમાં નામ લેવાનું હોય છે માત્ર અધના ઠશાગથી ઘોડા પનટવો જોઈએ કેમ કે તે જ સવાર પોતાનો ગયાત કરીને શનુ ઉપર માર કરી શકે આ ખેન માટે ઘોડા અને સવાર બંને ચપળ જાઈએ

ખેન હથોળે એટલે તેના નિયમ ઠગવવા જ પડે ખરી લડાઇના પ્રસંગે એવા તિયમોનું કંઈ પાનન થતું નથી, એ તો સૌ જાણે છે

આ ખેન જરાગ ખેની શકાય, તે માટે બાહુ (બોથાડી) જરાગર રેગવનાનો મહાનરો થનાની જરૂર છે અને તેટલા જ માટે જમીન ઉપર ઊભા રહીને પ્રથમ બાનાને જુદી જુદી રીતે ફેરવવાનો અભ્યાસ કરનામાં આવતો ત માટેના તેના ફેરવાનું હાથ પશુ ઠગવવામાં આવ્યા છે એ હાથ જમીન ઉપર ઊભા હીન શીખવા, એ વિશેષ સગવડ બધું છે સલામી, ખાધ, વેલ, ખેવડી વેલ, એવા એ ખેનના કેટલાક હાથ છે તે હાથ શીખવાથી શીખનારના હાથગા શક્તિ આવે છે અને ઉત્તમ પ્રકારનું વળણ આવે છે આ રીતના હાથ પુષ્કળ વખત સુધી કરવાનો મહાનરો રાખનાની જરૂર છે

આટ્ટપાટ્ટા, ખોખો, વગેરે મહાગપ્ત્રીય ખેલ છે તેમાં ચાનાખીની શરીરને મનુ પડે તેમ વાળી શકનાની, તથા આસને લ રાવી શકવાની જરૂર પડે છે તે જ ગુણોની આ મોથાડીના ખેનમાં જરૂર પડે કે જ ને પસના મવાર એડમેશમાં મળી જઈને તેની લડાઈ શરૂ થઈ કે આ ખેનમાં મેળવેના મૈથ થનો મારો ઉપયોગ થાય છે આ કળા મરેડી રાજ્ય વખતે પછે જ જોને દરજ્જે પહોંચી હતી પાનુ મરેડી રાજ્ય ગયા પછી તેના ઘોડેમવારોય ગયા અને તે ઘોડાય ગયા એટલે આ ખેન નામશેય થયો

જુદાં જુદાં મરેડી સંરચાનોમાં સેનાનું શિક્ષણ તપીન યુરોપિયન રીતનું થવા માંડ્યું, એટલે આર્દીના જૂના ખેત્રોનું ઉત્થાપન થયું જૂનું તે ગધું ખરાબ, એમ ગણીને બોધાદી જેવો મરદાની ખેત્ર આપણે સુખાગ્યે. દવે તો બોધાદી એટલે શું તેની જ ગમ નથી, હાલમાં અખાડાઓમાં અનેદી જુદાં જુદાં પ્રકારે ફેરવવામાં આવે છે, તેને જ ધણા તો બોધાદીના ખેત્ર માને છે. ચાલીશ વર્ષ પહેલાં બોધાદીના ખેત્ર વડોદરામાં શિલેદાર મંડળીમાં બહુ ચતા. પણ તે વર્ગ જ હવે તો નહીં જેવો થઈ ગયો, એટલે આ ખેત્ર પણ નહીં જેવો જ રહ્યો. આપણા સુખાગ્યે આ ખેત્રની માહિતી ધરાવનારા ચાર પાંચ વૃદ્ધ માણસો હજી પણ જ્વાલિયરમાં છે. તેમના પાસેથી મને આ ખેત્રનાં ફોટો તથા માહિતી વ્યાયામજ્ઞાનકોશ સાર વડોદરાના સરદાર મુશુમદારને મેળવી આપનાં જતી શક્યું. એ લોકોની મદદથી હું આ ખેત્રની માહિતી જનતાસમક્ષ દૂકામાં પણ આપી શક્યો છું. આ ખેત્રનું પુનરુજ્જવન કરવારને આ માહિતીનો પુષ્કળ ઉપયોગ થશે એવી મને ઉમેદ છે. આ કામમાં ફોટો લેવામાં તથા માહિતી લખવામાં જ્વાલિયરના ઝાડીગાડ, અદમ્મ મીરખાની પણ ધણી સારી મદદ થઈ છે. તે જ પ્રમાણે કેપ્ટન રામરાવ કાળકે, આનંદરાવ નિકમ, આપુખાં વીરખાં, મંગારામ મંડકર, કેપ્ટન આગાશરાવ ચોરાત અને ત્રિજકરાવ સદાશિવરાવ સાવરકર પાસેથી પણ મને બહુ મદદ મળી છે. તે માટે તે બધાનો પણ હું આભારી છું.

બોધાદી સાડાનવ ફૂટ લાંબી જોઈએ. બાલાની લંબાઈ દસ ફૂટ હોય છે, પણ જોયે મારવાનું બાહું નવ હાથ (સાડાતેર ફૂટ) લાંબું હોય છે. બોધાદી ખેલતાં કમરની ઉપરના અંગ

ઉપર બાલાના હાથ કરવાના હોય છે. ઘોડાના અંગ ઉપર બોધાદીથી માર મારવાનો નથી, કમ કે તેમ કરવાથી ઘોડો બગડે છે. બોધાદીનો છેડો (દડો) રંગમાં બોળાને ખેત્ર દરેક, એટલે ઘાવ વાગવાની નિશાની સવારના અંગ ઉપર થાય, અને ઘાવ જરાબર લાગ્યો કે નહીં તે જલ્દ તકરાર કરવાનું કારણ જ રહે નહીં. જોવડા ચક્કર ઉપર ઘોડાને ફેરવીને આ ખેત્ર રમે છે.

આ ખેત્ર માટે ઘોડાઓ ફરી શકે તેવું સપાટ મેદાન જોઈએ. તેના પર પછી પાણી છાંંટીને ખેત્રવું, એટલે ધૂળ જડે નહીં. હાલમાં જુદાં જુદાં દેશી સંરચાનોમાં લરકરી ખેત્ર રમાય છે, તેમાં આનો સમાવેશ થાય તો આનું પુનરુજ્જવન થાય.

બોધાદી :—તેની લંબાઈ સાડાનવ ફૂટની હોય. તે પૈકી તેના પાછલા છેડાથી સાડા ત્રણ ફૂટનું અંતર છોડી દબને, તે જગ્યાએ બોધાદી પકડવી, એટલે પકડેલી મૂઠીથી સાડા ત્રણ ફૂટનું અંતર પાછળ અને છ ફૂટનું અંતર આગળ રહેશે. એ રીતે પકડવાથી ખેલતી વખતે ઘાવ કરવાનું સુગમ પડે છે. જૂના વખતમાં લડાઈ વખતે તકવાર કે બાકાતના ઘાવથી શરીરનું રક્ષણ થવા શિલેદાર લોકો પોતાના અંગ ઉપર પોતાની સાંકળીનું ચિત્રખત પહેરતા, અને પીઠ ઉપર મોટી હાલ ગાંધતા. અને તે જ પ્રમાણે આંધા ઉપર પોતાની શિરઆણ તથા કાંડાને ઘાવ લાગે નહીં તે માટે હાથમાં પોતાની પતરાનું આચ્છાદન (દસ્તાન) પણ ધાલતા. એ ઉપરાંત કમરના પટ્ટામાં કે શેત્રામાં જમીયો, કટાર, તમચો વગેરે હથિયારો ખોસીને રાખતા હતા. ચિત્ર નં. ૫૮૪ તથા ૫૮૫ જોવાથી તે વખતના સવારોનો પોશાક લડાઈમાં જતી વખતે કેવો હતો તેની સારી કલ્પના આવશે.

આ રીતનો પોશાક પહેરીને તે વખતના
શરવીરો હાથમાં બાના લઈને ઘોડા ઉપર
બેસતા. ઘોડા ઉપર બેસી પછી ઘોડેસવારોનો
દગદગો કેવો જણાતો, તેની કથના ચિત્ર નં.
૫૮૬ ઉપરથી આવશે બાનાને અણીદાર

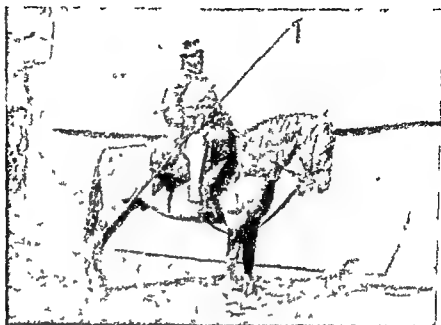

ચિત્ર મંખ્યા ૫૮૫

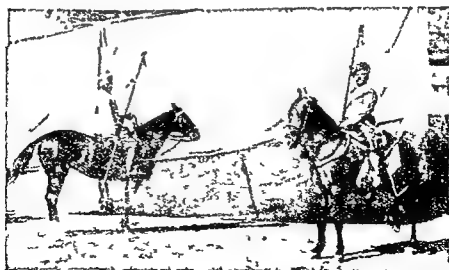
ચિત્ર મંખ્યા ૫૮૪

સોખડી છડો દોષ કે, તેને મદને તે છેડાને
ચીથરા માધીને કાપડી મગો (દડો) કરે છે, તેને
લીધે જોથાદીનો પાત્ર આપાવાળા ઉપર બેસેથી
વાગે, તો પણ તેને ઠગ થતી નથી. એ દશને
નીચેને બાગે - ગીન કપડાની બે પટ્ટીઓ માખા

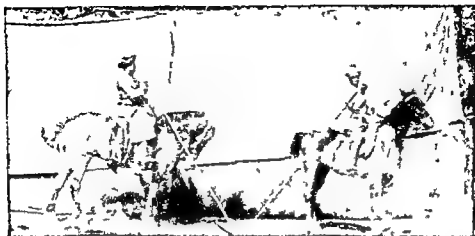

ચિત્ર સપ્તમા ૫૮૬

સારુ ગાધીને નટવની નાખે છે. જોડી બોધાટીની વસ્ત્રના ચિત્ર નં. ૫૮૬ ઉપરથી આ ખેતની શરૂઆતમા ચિત્ર નં ૫૮૭ પ્રમાણે બોધાટીઓ પટ્ટીને ખેતના મેદાન ઉપર આવડુ.

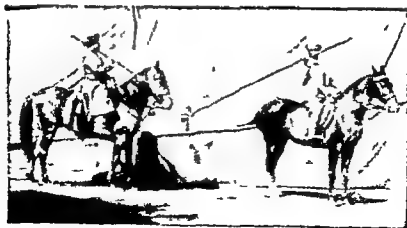

ચિત્ર સપ્તમા ૫૮૭

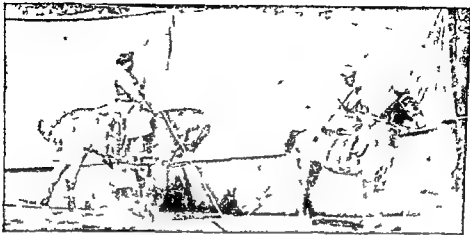

ચિત્ર મંખ્યા ૫૮૮

સલામી :—ખેન શરૂ કરવા અગાઉ ગમનાગ મવારો ચક્કરના મધ્યમાને ચિત્ર નં. ૫૮૮ પ્રમાણે બોધાટીઓ જમીન ઉપર રાખીને સવામી લે છે, અગર ચિત્ર નં. ૫૮૯ પ્રમાણે બોધાટીના છેડાઓને છેડા મેજવીને સવામી લે છે, અગર ચિત્ર નં. ૫૯૦ પ્રમાણે બોધાટીઓ જાંચે

ચિત્ર મંખ્યા ૫૮૯

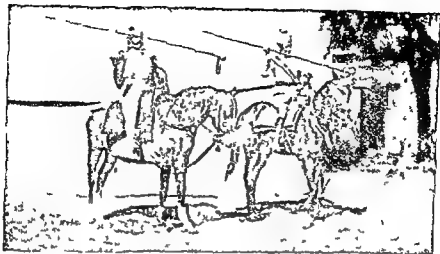

ચિત્ર સંખ્યા ૫૮૮

સલામી :—ખેન શર કરવા અગાઉ રમનારા સવારો ચક્રરના મધ્યભાગે ચિત્ર નં. ૫૮૮ પ્રમાણે બોધાટીઓ જમીન ઉપર રાખીને સવામી લે છે, અગર ચિત્ર નં. ૫૮૯ પ્રમાણે બોધાટીના છેડાઓને છેડા મેળવીને સવામી લે છે, અગર ચિત્ર નં. ૫૯૦ પ્રમાણે બોધાટીઓ જામે

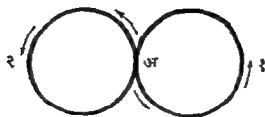
ચિત્ર સંખ્યા ૫૮૯

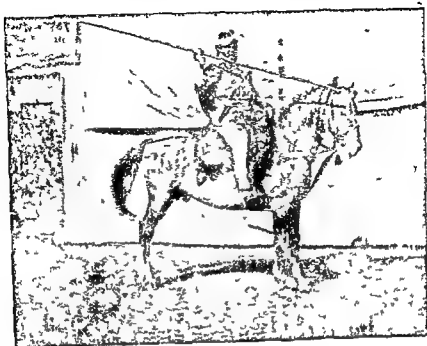
ચિત્ર સંખ્યા ૫૬૦

ધરી રાખીને સસામી લે છે. એ રીતે કેટલું પણ એક રીતે સવામી લીધા પછી ખેતની શરૂઆત થાય છે. સવામી લેવાનો હેતુ હવે પછી રમવાનો ખેલ માત્ર ખેલાડીત્વતિથી જ ખેલવાનો છે એવું જણાવવાનો હોય છે.

પછી ખેવડા ચક્કરની વ્યાકૃતિ ચિત્ર નં. ૫૬૧ માં બતાવેલી છે. તેના ઉપર એકડો અને બગડો છે તે જગ્યાએ બિલ્લસૂચક મોઢાં કરીને રમનારાઓએ ઊભા રહેવું. પછી ઘોડાઓને એ ખેવડા ચક્કર ઉપર ફેરવવાની શરૂઆત કરવી. જાને સવારોની બેઠ જગ્યાને સામેસામે થશે. અમર એ પૈકી જેનો ઘોડો વધારે ચાકાક હશે, તે સવાર જ ઉપર થઈને બીજા સવારની પહેલાં

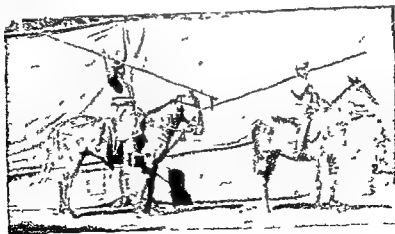

ચિત્ર સંખ્યા ૫૬૧

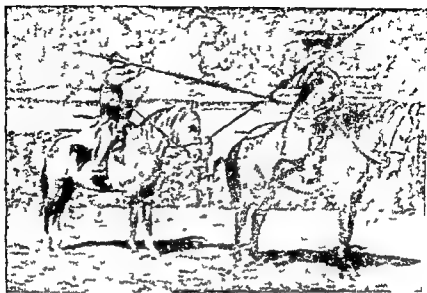

ચિત્ર સંખ્યા ૫૬૨

ગીળ ચક્કર ઉપર જમને તેની પાછળ પડશે. એ રીતે પાછળ પડનાર સવાર આગવા સવારની નજીક આવશે કે તે ચિત્ર નં. ૫૬૨ પ્રમાણે બોથાટી ધરીને ચિત્ર નં. ૫૬૩ પ્રમાણે આગવા સવાર ઉપર બોથાટી માગવા સારુ હાથ જીઓ દે છે. આગવા સવાર તે જ ચિત્ર પ્રમાણે પોતાની બોથાટીને પાછળ વધને યાવ માગનારની બોથાટીને માથુએ ખસેડે છે. એ જ

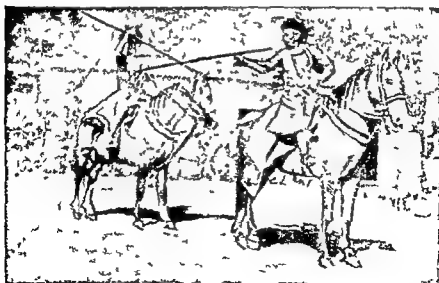

ચિત્ર સંખ્યા ૫૬૩

ચિત્ર સંખ્યા ૫૬૪

દ્વિયા ચિત્ર નં. ૫૬૪ મા વધારે સારી રીતે બતાવી છે. એ રીતે આગલો સનાર ધાનમાંથી બચીને ચિત્ર નં. ૫૬૫ પ્રમાણે તે વધારે પાછળ વળે છે, અને પાછળ સવારની છાતી ઉપર પોતાની બોધાટી મારે છે. એ વખતે એ ધાવ ચૂલના માટે પાછળ સવારે તે જ રીતે પોતાની

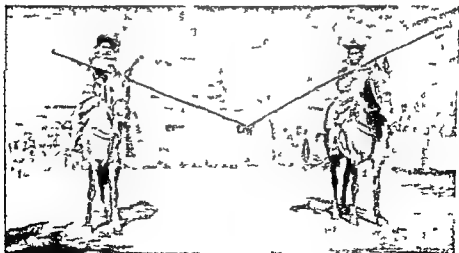

ચિત્ર સંખ્યા ૫૬૫

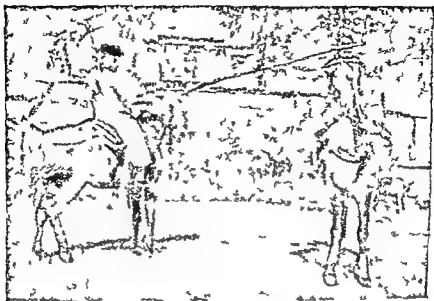

ચિત્ર સંખ્યા ૫૯૬

બોયાટી વડે પ્રયત્ન કરવાનો હોય છે. ચિત્ર નં. ૫૯૬ માં એ પાછના સવારે પોતાનો બચાવ કરેલો બતાવ્યો છે. એ રીતે એન થયા પછી બને રમનારે ચિત્ર નં. ૫૯૭ પ્રમાણે સનામી લેવી.

ચિત્ર સંખ્યા ૫૯૭

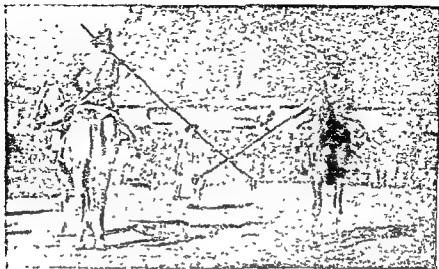

ચિત્ર મ.ખ્યા ૫૬૮

પછી ફરીથી જેનની સરખાન વના ચિત્ર ન પદ્ધત પ્રમાણે જમણી ગાજીનો મરા-
પન્ટે છે, એવું જણાતા જ ડાબી ગાજીના સવારે તેની પાસથી ઉપર બેઠાગીનો વાન
મારવો તે પ્રામાથી ગચીને પન્ટનારે (જમણી ગાજીના સવારે) ધાવ માગના (ડાબી
ગાજીના સવાર) ઉપર ચિત્ર ન. પદ્ધત પ્રમાણે બિનટો ધાવ કરવો પછી રમનારાઓએ ચિત્ર

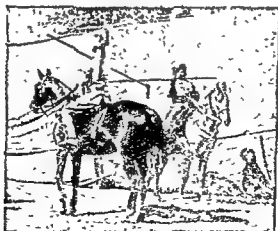

ચિત્ર મ.ખ્યા ૫૬૯

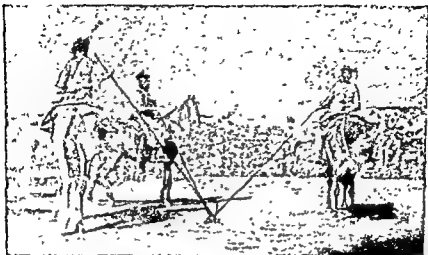

ચિત્ર સંખ્યા ૬૦૦

નં. ૬૦૦ પ્રમાણે પુનઃ સજ્જાની જેવી. ચિત્ર નં. ૬૦૧ માં પાંચડીવાળો સવાર ધાય મારે છે, અને ફેંટાવાળો સવાર જ્યાંય કોઈ છે એમ સમજાવું.

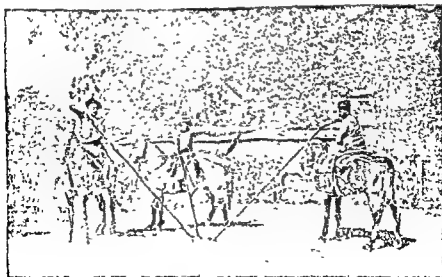

ચિત્ર સંખ્યા ૬૦૧

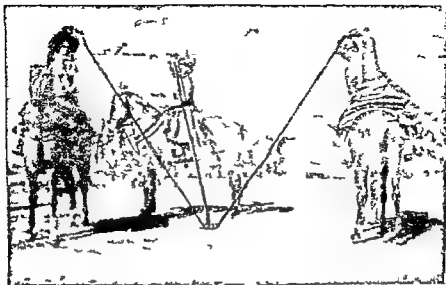

ચિત્ર સંખ્યા ૬૦૨

આ ખેતમાં ત્રણ સવાર સામેલ થાય, તો તે ત્રણે જણ વર્તુળના મધ્યભાગે બોયાદીઓને નીચે જમીન ઉપર ચિત્ર નં. ૫૯૮ પ્રમાણે મૂકીને જોળ કરીને સત્રામી લે છે. પછી એ બોયાદીઓને જમીન ઉપર તેથી જ ટેકવેલી રહેવા દધને એ સવારો ચિત્ર નં. ૬૦૨ પ્રમાણે ઘોડાઓ પત્તાવવાની તૈયારીમાં જોવા રહે છે. એ રીતે ઘોડાને પત્તાવતાં બોયાદીનો હાથ ચિત્ર નં. ૬૦૩ પ્રમાણે જોયો કરીને માથું તેની નીચેથી પેલી તરફ લેવું. અને ઘોડાને પાછલા ભાગેથી બોયાદીની નીચે થઇને ફેરવવા.

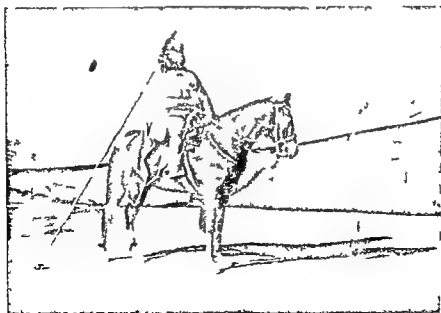

ચિત્ર સંખ્યા ૬૦૩

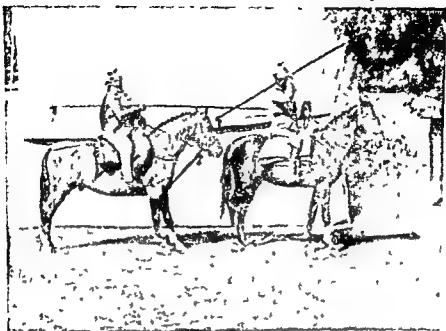

ચિત્ર સંખ્યા ૬૦૪

ચિત્ર નં. ૬૦૩ પછીની રીતિ ચિત્ર નં. ૬૦૪ માં બતાવેલી છે આ રીતે પનગયા પછી બિનની શરૂઆત કરી. પનટવાની ક્રિયાની યરાયર કંપના આવે તે સારું મુદ્દામ ચિત્ર નં ૬૦૫ આપેલું છે રમતી વખતે તેમજ લડાઇના વખતે પનટતા આવડે, એ બધાવ તથા માર મને દષ્ટિથી બહુ જરૂરનું છે તેટલા માટે ઘોડાને પનટવાનો મુદ્દામ મહાવરો કરવો

ચિત્ર સંખ્યા ૬૦૫

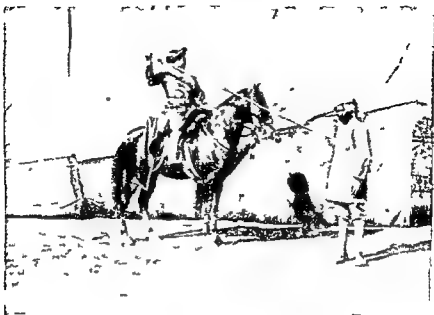

ચિત્ર સંખ્યા ૬૦૬

દાંડો મારવો :—બોયાટીના ખેલમાં સામાવાળાએ ફરેલા ધાવનો બચાવ આપણી બોયાટીથી તેની બોયાટીને બાગુએ ધકેલીને કરવાનો હોય છે. પરંતુ એવી રીતે બોયાટીને ધકેલવા છતાં, કેટલીક વેળા આપણી બોયાટી ફેરવીને તથા ચિત્ર નં. ૬૦૬ પ્રમાણે બગલમાં રાખીને, બોયાટીના જીલટ બાગુના દાંડાથી તેની બોયાટી ઉપર જોરથી આઘાત કરવામાં આવે, તો તેની બોયાટી વખતે ભાંગી જ જાય, અગર તેના હાથમાંથી પડી જાય, અગર નિહાન તે બોયાટીને જોરથી બાગુએ ખસેડીને સામાવાળા પર ધાવ તો જરૂર કરી શકાય. ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે બોયાટી બગલમાં ધરેલી હોવાથી તેને આખા શરીરનું જોર મળે છે, અને સામાવાળા ઉપર તેનો આઘાત કરી શકાય છે. આ રીતે જીલટ બાગુથી જોગનો આઘાત કરવો તેને દાંડો મારવો કહે છે.

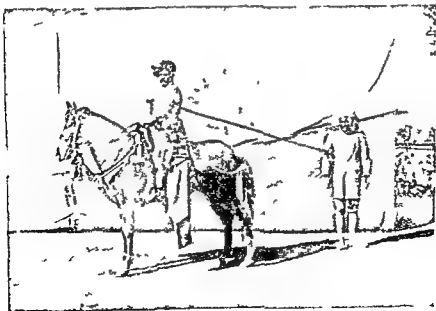
સળક મારવી :—બોયાટીના ખેલમાં 'ખોંચ' મારવી વખતે સામાવાળો દૂર હોવાથી આપણી બોયાટી તેના સુધી પહોંચતી નથી. એવે વખતે 'ખોંચ' મારવાના અવસાનમાં જ બોયાટી ઉપરની આપણી મૂઠ જરા ડીલી કરીને, અને જરૂર પ્રમાણે બોયાટીને એક હાથ નેટલી આપણી મૂઠીમાંથી આગળ સરકવા દઇને, ધાવ કરવો, અને બોયાટીને ફરી મૂળની જગ્યાએ પરત ખેંચી લેવી. આ રીતે જરૂર પ્રમાણે બોયાટીને આગળ સરકાવીને પરત લેવાની ક્રિયાને સળક મારવી કહે છે.

ભાલો ખેંચી કાઢવો :—બોયાટીના ખેલમાં બોયાટીની આણી ખૂડી હોવાથી, તેનો ફરેલા ધાવ સામાવાળાના શરીરમાં ઘૂસતો નથી, પરંતુ પ્રત્યક્ષ લડાઇમાં ભાલાને જોરથી માર્યું હોય તે વખતે તે શત્રુના શરીરમાં ઊંડું પેસીને અંદર બરાબ રહે, તેવા પણ પ્રસંગ આવે છે. તે વખતે ભાલું એકલા હાથ વડે ખેંચી કાઢવું શક્ય નથી. તેથી એ વિગેની પણ માહિતી

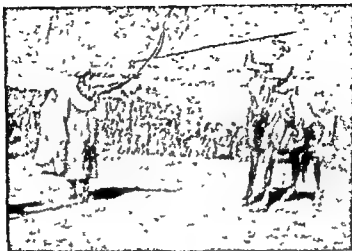

ચિત્ર સંખ્યા ૬૦૭

હોવાની જરૂર રહે છે. ચિત્ર નં. ૬૦૭ પ્રમાણે સામાવાળા દિપગ બાહુ માર્યું, અને તે પગ નીકળતું ન હોય, તો ઘોડાને ફેરવીને આપણે તે બાધું ચિત્ર નં. ૬૦૮ પ્રમાણે બગરમા પકડવું, અને પછી ઘોડાને આગળ ચલાવવો, એટલે ઘોડાના જોરથી જ બાધુ બહાર નીકળશે

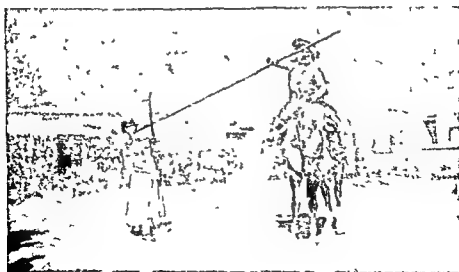

ચિત્ર સંખ્યા ૬૦૮

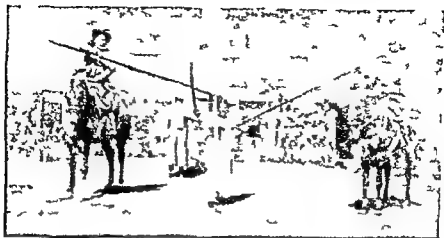

ચિત્ર સંખ્યા ૬૦૯

સવારની અને પાયદળની લડત:—આ ખેલના કૌશલ્યના પ્રકાર તરીકે પાયદળ સિપાઈ ઉપર એક સવાર કે બે સવાર કે ત્રણ સવાર એકદમ હઠી કરે, તો પાયદળ સિપાઈએ પોતાનો બચાવ કેવી રીતે કરવો, તે ચિત્ર નં. ૬૦૯ થી ૬૧૨ માં બતાવ્યું છે. ચિત્ર નં. ૬૦૯ માં રમનારાઓ સક્ષાત્તે છે. ચિત્ર નં. ૬૧૦ માં પાયદળ સિપાઈ બોચાટી ઉપર ત્રણસવારનો

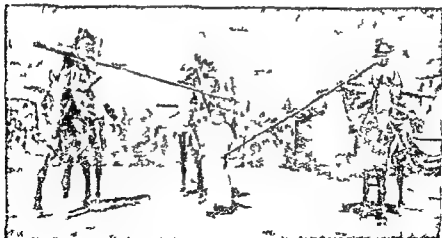

ચિત્ર સંખ્યા ૬૧૦

ચિત્ર મધ્યા ૧૧૧

ઘાવ મરીને પોતાનો ગયાવ મરે છે ચિત્ર ન ૧૧૧ મા એમ્દમ ૧ સવારો હલો મરે, તો એકની ગોધાટી ગમનમા ધરીને, અો બીજીની ગોધાટી ઉપર તનવાગનો ધાવ મરીને, ગયાવ કેવી રીતે મરેલો તે જાનાવેલુ છે ચિત્ર ન ૧૧૨ મા ત્રણ સવારોએ એમ્દમ હલો મરેલો છે, તે ગમતે એકની ગોધાટી ગમનમા, બીજીની ડાગા નાથમા અો ત્રીજીની ઉપર તનવાગનો ધાવ મરીને ગયાવ ક્યાંનુ ગતાવેલુ છે

ચિત્ર સપ્તમા ૧૧૨

ચિત્ર પરિચય :—ઓઘાટીનો ખેત્ર જતે ખેત્રનાર સવારોનો અને ઓઘાટીની માલિની આપનાર ખેલાડીઓનો ફોટો (ચિત્ર નં. ૧૧૩ માં) આપેલો છે, તેમાં—

ચિત્ર સંખ્યા ૧૧૩

ઘોડા ઉપર બેઠેલા :—ડાબી તરફથી જમણી તરફ (૧) કેપ્ટન રામરાવ કાળકે, (૨) રા. આનંદરાવ નિકમ, (૩) શ્રાપુખાં પીગખાં, (૪) અહમદ ખીરખાં અને (૫) ગંગારામ માંડકર એ ગૃહસ્થો છે. તથા

જમીન ઉપર બેઠેલા :—(૧) કેપ્ટન આનાજીરાવ ઘોગત, (૨) રા. ત્ર્યંબક-રાવ સદાશિનરાવ સાવરકર અને (૩) શ્રી. સરદાર અલાસાહેબ આપટે એ ગૃહસ્થો છે.

શ્રી.

ગોફલુ.

કે

ગોફલુ એ જૂના વખતનું એક પ્રકારનું

હથિયાર જ છે. હાથથી પથરો ફેંકીને મારવા કરતાં ગોફલુથી તે વધારે લાંબે અને વધારે બેરથી ફેંકી શકાય છે. હાથમાં તેનો હથિયાર તરીકે બિલકુલ ઉપયોગ થતો નથી. પણ વ્યાયામના અને હરતકોશમ્મના એક પ્રકાર તરીકે આ સાધનનો ઉપયોગ કરવા જેવું છે. જુદી જુદી જગ્યાએ મરદાની ખેત્રોની દરીફાઈઓ થાય છે, તે વખતે મરદાની ખેત્ર તરીકે આનો પણ તેમાં સમાવેશ કરી શકાય.

પહેલાંના વખતમાં રામોશી લોકો દરોડો ધાતતાં ગોફલુનો ઉપયોગ કરતા. સારો મહા-વરો હોય તો ગોફલુથી માણસને દરથી પણ જખમી કરી શકાય. મર્મસ્થાનમાં પથ્થર લાગે તો મનુષ્યનો પ્રાણ પણ તે લઈ લે. આવા ગોફલુના મારાથી દરોડો ધાતનારા લોકો ગામના લોકોને બહાર નીકળવાનું પણ જોખમ બનું કરી મૂકતા. અને એકાદ ઘર લૂંટીને નીકળી જતા. છેક હમણાંના વખતમાં પણ નાના મિસાળ કરીને એક બગવાડ જાતિનો પ્રસિદ્ધ દરોડાખોર હતો. ધુધમાંવ સંસ્થાનના (મિરજ-નાની પાટી) કુટડોળ ગામમાં તેનો જન્મ સન ૧૮૭૦ માં થયેલો. તેનો ગાપ વીકું સારો તાલીમવાળો હતો. નાનાને પણ નાનપણથી જ તાલીમનો શોખ લાગેલો હતો. પચીસ વર્ષનો થતાં સુધી તેને કુસ્તીનો અને શિકારનો શોખ હતો. તેનું શરીર ઉત્તમ રીતે કસાયું હતું તેનું વચન ત્રણસો રતલ હતું. શિકારનો તેને

:- લેખક :-

રા. રા. લક્ષ્મણ નારાયણ મહે,
સં. બાલમજી વ્યાયામશાળા, વડોદરા.

વિશેષ નાદ હતો, અને શિકાર કરવામાં તેનું શુભ્ય હથિયાર ગોફલુ હતું. શિકારના નિમિત્તે ગોફલુ ફેરવીને અચૂક નિશાન મારવાની કળા તેણે હરતગત કરી હતી. એક હાથમાં ગોફલુ અને બીજા હાથમાં કુવાડો લઈને તે દરોડો, કમરે બાંધેલા ઘોડીઆમાં થોડા પથરા રાખતો. ગમે તેવો સાવજ હોય, તેનો એ એક પથ્થરથી કપાળભોલ કરતો. આ રીતે ગોફલુ એ મરદાની વ્યાયામ છે, તેની જરાબર કદખના આવવા સારુ નાના મિસાળની ગોફલુની કુશળતાની આટલી દરીકત અહીં આપી છે.

હાથમાં તે હથિયાર તરીકે વપરાતી નથી, છતાં દક્ષિણના ખેડૂત લોકો ખેતીના પાકનું રક્ષણ પક્ષીઓથી કરવા માટે આ ગોફલુનો

ઉપયોગ લઈ પણ કરે છે. ગોફલુનો એક દરીકાષ્ટમાં કરાવવો હોય, તો તેની દોરીની લંબાઈ તથા ગડાઈ, તેમજ ફેંકવાના પથ્થરનો પણ આકાર અને વજન બરાબર કરાવવાં પડે.

સાધારણ રીતે ગોફલુની દોરી ૭ ફૂટ લાંબી હોય છે. તે દોરીના એ ભાગ, એક ત્રણ ફૂટનો અને બીજો ચાર ફૂટનો હોય, અને તે ભાગને એક ચામડાના ૯ ઇંચ લાંબા તથા ૪ ઇંચ પહોળા કકડા જોડે મજબૂત રીતે બાંધવા, એટલે ગોફલુ તૈયાર થાય ચામડાનો એ કકડો. બામડામાં બંને તરફ સંકડાતો રાખવો, પણ મધ્ય ભાગે તે ૪ ઇંચ પહોળો જોડવો. તેના બંને છેડાને કાણાં પાડીને તેમા એ દોરીનો

પછી એ ગાંઠમાં જમણા હાથની એ આંગળી ઘાતવી, અને જમણા હાથના આંગળાંથી દોરી સજ્જડ પકડવી. પછી ચામડાના કકડામાં પથ્થર મૂકીને, દોરીનો બીજો ભાગ પણ જમણા હાથમાં લઇને, બંને દોરી બરાબર સરખી સજ્જડ પકડવી. (ચિત્ર નં. ૬૧૪). એ રીતે હાથમાં પકડેલી દોરી સરખી લાખી રાખીને હાથમાં લટકતી રાખી કે ચામડાના કકડામાં મૂકેલો પથ્થર બરાબર રહેશે. બીજી દોરી વધારે લાંબી હોવાથી તેનો થોડો છેડો મૂકી બહાર લટકતો રહેશે. પછી ગોફલુને આપણા માથાની આસપાસ જમીનને સાધારણ રીતે સમાંતર રહે એવી રીતે ગોળ ફેરવવી.

ચિત્ર સંખ્યા ૬૧૪

એક ભાગ ઘાતીને મજબૂત ગાંઠ માની આ રીતે ધ્રુવ એટલે ગોફલુ તૈયાર થય. મધ્ય ભાગના એ ચામડાના કકડામાં પથ્થર મૂકીને પછી દોરીના બંને છેડા જમણા હાથમાં રાખીને ગોફલુ ફેરવવાની હોય છે. દોરીના દરેક ભાગના છેડામાં ટચલી આંગળી અંદર જઈ શકે એવી પોશ્ણ ગાંઠ મારવી.

(ચિત્ર નં. ૬૧૫). ફરતાં એક વખત ગોફલુના છેડા માથા ઉપર આવે, અને બીજી વખત ખભાની નીચે જાય, એવી રીતે તેને તિગ્ગસ ફેરવવી. પછી ગોફલુ ફેરવતાં ફેરવતાં બરાબર વેગ આવ્યો કે લાંબી દોરી એકદમ હાથમાંથી છોડવી (ચિત્ર નં. ૬૧૬), એટલે અંદરનો પથ્થર છૂટીને લાંબો જશે.

ચિત્ર મંખ્યા ૧૧૫

ચિત્ર મંખ્યા ૧૧૬

આ રીતે ગોફળને ફેરવીને એક છેડેા છુટેા કાગાનો મારો મદાવરો થયો, કે પથ્થર મગમગ ધારેલી જગાએ જ જમી શકેા તેથી પથ્થર વધારે ચાગે પણ જાગે, અને માગ પણ વધારે કરી શકેા.

ગોફળ તૈયાર કરતા ચામડાનો કકડો વચ્ચે ન નાખતા, દોરી વણતી વખતે જ વચમાં

પથ્થર રવી શહે તેટલી પડોળામ વળવામા જ રાખીને, આખી ગોફળ તૈયાર કરવાનો પણ રિવાજ દોાય છે આરી ગોફળ તૈયાર કરામાં કાષ્ટ વિશેા ખર્ચ લાગતો નથી. એ મારતાં શીખવાથી દાઢને ઉત્તમ વ્યાયામ મળે છે. વળા અચૂક નિશાન મારવાનો પ્રયત્ન કરવામાં દષ્ટિ પણ કેળવાય છે. આ ખેતમા શક્તિ કળતાં કૌશલ્ય અને ચાત્રાક્રી વધારે જોઇએ.

ચક્ર.

પંજાબમાં શીખ લોકોની ઘણી વસ્તી છે. તેમનો ધર્મ એ હિંદુ ધર્મનો જ એક પંથ છે. મુસલમાનોના હુમલા પંજાબ ઉપર પ્રથમ થયા. તેથી ત્યાંના લોકોને ધર્મની આગતમાં બહુ ત્રાસ વેડવે પડ્યો. એવે વખતે મુસલમાનોના આક્રમણનો પ્રતિકાર કરવા માટે ધર્મથી સંગ-

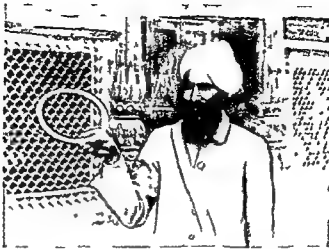

ચિત્ર સંખ્યા ૬૧૭

ઠિત થયેલા લડાયક સમાજની જરૂર હતી. તે જરૂરે શીખ પંથે પૂરી પાડી. એ શીખોને સ્વધર્મસંરક્ષણ માટે અત્યંત ત્રાસ વેડવે પડ્યો. પણ આ લડાયક લોકોએ તે સહન કર્યો.

તેના પરિણામે તેમનામાં શૌર્યવીર્યાદિ સદ્ગુણો વધ્યા, અને તેમણે પ્રસિદ્ધ રણજીતસિંગના વખતમાં પંજાબમાં એક મોટું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું. એ પંથનાં સ્ત્રી-પુરુષો પોતાની પામે હંમેશાં ધર્મનું એક અંગ ગણીને કિરપાણુ (એક પ્રકારની છરી) નામનું એક હથિયાર સ્વસંરક્ષણ માટે નિરંતર રાખે છે. વળી તેમના માથા ઉપરના ફેંટામાં પણ ચક્ર નામનું એક વિશેષ પ્રકારનું હથિયાર તેઓ નિરંતર રાખે છે. એ હથિયાર પોતાની પટ્ટીનું ગોળ આકારનું બનાવેલું હોય છે. તે પટ્ટી એક ઇંચ પડોળા અને અંદરની બાજુએ ધડ જેટલી જાડી હોય છે. એ ચક્રના બહારના ભાગમાં તીક્ષ્ણ ધાર હોય છે. તે ચક્રનો વ્યાસ આશરે દસ ઇંચ હોય છે. આ ચક્રને શીખ લોકો પોતાના ફેંટા ઉપર હંમેશાં આડું રાખે છે. આ સોળતે આપેલા ચિત્ર ઉપરથી તેની રૂપરેખા જરાબર આવશે. ચિત્ર નં. ૬૧૭ માં કિરપાણુ પટ્ટામાં ડેવી રીતે રાખે છે તે જણાશે. એ જ ચિત્રમાં ચક્ર પણ હાથમાં પકડેલું જતાનું છે.

એ ચક્ર અંગૂઠા પાસેની આંગળીમાં ધાલીને સુદર્શન ચક્રની પેઠે ફેરવીને ફેંટાને મારવાનું હોય છે. અગર ચિત્ર નં. ૬૧૮ પ્રમાણે અંગૂઠા અને તેની પાસેની બે આંગળીમાં અંદરની બાજુએથી પકડીને શત્રુ ઉપર જોરથી ફેંકવામાં આવે છે. સારી રીતે ચક્ર ફેરવનાર માણસ એ ચક્ર વડે શત્રુનો શિરચ્છેદ કરી શકે છે, એમ કહેવાય છે.

ચિત્ર સંખ્યા ૬૧૮

ચિત્ર નં. ૬૧૯ માના શીખ માથુસે હાથમા લોખંડી ભાતું લીધેયુ છે, અને માથા ઉપર ફેંટામા જુદા જુદા આદારની છરીઓ, ચક્ર વગેરે હથિયારો ખોમેના છે.

ચિત્ર સંખ્યા ૬૧૯

કોયતો.

❀

આ હથિયાર પોવાદનું છે. તેને કોકળુના ખેડૂતો ઝાડની ડાળીઓ કાપવામાં મુખ્યત્વે વાપરે છે. વિગેષ પ્રસંગે તેનો ઉપયોગ સંહારક હથિયાર તરીકે પણ સારો થઈ શકે છે. એ હમેશા વપરાતું હોવાથી હમેશા સારી ગિયતિમાં રહી શકે છે, અને તે લોકો તેને બહુ ચપળતાથી વાપરી શકે છે ગુરખા લોકોની જેવી કુકરી, તેવો જ કોકળુના લોકોનો આ કોયતો છે. (ચિત્ર નં. ૬૨૦).

ચિત્ર સંખ્યા ૬૨૦

ફાલુ.

❀

આ હથિયાર સંહારક શસ્ત્ર હોઈને પોનાદી બાના જેવું છે. તેનો આકાર થોડાના ફાલકા જેવો પણ વચ્ચે ખાચાવાળો હોય છે, અને તે બરછા કરતાં બહુ હોય છે. તેને પણ બંને બાજુ ધાર હોય છે. તેને બાના પ્રમાણે જ ફેરવી શકાય છે. (ચિત્ર નં. ૬૨૧)

ચિત્ર સંખ્યા ૬૨૧

બરછો.

છે

આ એક મહાન શસ્ત્ર છે. નજીક નાની, દોઢ ઇંચ પહોળી અને દોઢ ફીટ લાંબી એવી પોનાની પટ્ટી લખને તેનો એક છેડો ટીપીંગ મારી મરે છે પટ્ટી તેન એક બે અંદી ફૂટ લાંબા જાડા વામ ૧૧ મહાગાં ખીના ડોકીને બેસાડે છે તેના જીગ્ગ છેડાને ટીપીને અગીતાર જનાવે છે, અને એ પટ્ટીની બંને બાજુને ધાર કાઢવામાં આવે છે આ હથિયાગનો ઉપયોગ મેન્યુમા કુછરો માગવામાં વિશેષ થાય છે એ વજનદાર હોય છે, આ પોનાની માળની પેડે તેને ફેંટી થકાય છે (ચિત્ર નં ૧૦૨)

ચિત્ર મધ્યા ૧૦૨

ચિત્ર સંખ્યા ૧૦૩

કુકરી.

કુકરી એ નેપાળના ગુરખા લોકોનું કોપતા જેવું જ એક હથિયાર છે. મેન્યુમા જેવી રીતે કોપતો જાડની નાળિયો કાપવા માટે વાપરે છે, તેની જ રીતે ગુરખા લોકો આ કુકરી વાપરે છે. ગુરખા લોકોની પરંપરા દરેક સિપાહી અને આવી કુકરી લાંબાવેલી હોય છે જ ગુરખાના ગયા મહાયુદ્ધ વખતે ગુરખા લોકો એ હાથે હાથની નડાઇમાં જર્મનો સામે આ કુકરીનો ઉપયોગ ઘણી અમરકારક રીતે કરેતા, ત્યારથી જ આ કુકરી પ્રસિદ્ધિમાં આવી ગુરખા લોકોના દરેક શેના ઉપયોગનું આ હથિયાર હોવાથી નડાઇમાં તે લોકો તેને મહાન અવજનતાથી વાપરે શકે છે (ચિત્ર નં ૧૦૩)

ધારિયું.

ૐ

આ હથિયારનો પ્રચાર ગુજરાતના ખેડૂત લોકોમાં છે. ચિત્ર નં. ૬૨૪ ઉપરથી તેની કંધક કલ્પના આવી શકશે. એ બે ધૃત્ય પહોળું અને હાથ દોઢ હાથ લાંબું હોય છે. લાગા કાવતા જેવું જ એ હોઇને તેને ત્રણ ચાર ફૂટ લાંબી મજબૂત અને ભરાજી લાકડીના એક છેડામાં તેના હંમેશાં ઉપયોગ કરે છે; તેથી તેને ચપળતાથી વાપરવાની તે લોકોને સારી ટેવ પડી ગય છે. પ્રસંગ પડતાં સ્વસંરક્ષણ માટે કે શત્રુને મારવા માટે પણ ગુજરાતમાં આનો ઉપયોગ ઘણી વખત કરવામાં આવે છે. એના એક જ ધાવથી મનુષ્યનો શિગ્ગ્રહેદ થઇ શકે છે.

ચિત્ર સંખ્યા ૬૨૪

પાછી રીતે જડી લેવામાં આવે છે. એ રીતે એકંદરે તે મારથી પાંચ ફૂટ લાંબું થાય છે. એટલે તેનો મારો દ્વરથી અને લાંબે રહેલા શત્રુ ઉપર પણ કરી શકાય છે. ખેતીના સંરક્ષણાર્થે બાંધેલી વાડમાં નાખવા માટે થોર જેવાં કાંટાવાળાં ઝાડોની ડાળીઓ વગેરે કાપવામાં ખેડૂતો

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જે રીતે ગામડાંના લોકો હંમેશાં સ્વરક્ષા માટે લાકડી લઇને ફરે છે; તે જ રીતે ગુજરાતમાં એવા લોકો આવા ધારિયાં હાથમાં લઇને ફરતા હંમેશાં જોવામાં આવે છે (ચિત્ર નં. ૬૨૪).

ગલોલ (કામડીની).

ધનુષ્યનો ઉપયોગ બાણ મારવા માટે થાય છે. એ જ ધનુષ્યની રચનામાં થોડો ફેરફાર કરીને કાંકરા મારવા માટે એક પ્રકારનું ધનુષ્ય (કામડી) બનાવવામાં આવે છે તેને ગલોલ કહે છે (ચિત્ર નં. ૬૨૫) આ ગલોલ તૈયાર કરવા માટે એક સારી મજબૂત છાલવાળી આશરે ૪૪ ઇંચ લાંબી ભરાઉ વાંસની ગાંડી કામડી

ચિત્ર સંખ્યા ૬૨૫

લેવી. તેને છોલીને તેના જાંને છેડા પાતળા કાપવા. તે મધ્ય ભાગે દોઢ પોણા બે ઇંચ પહોળા રાખવી, અને છેડે માત્ર પોણા ઇંચ પહોળા રહે તેવી તેને છોલીને પાતળા બનાવવી. જાંને છેડે

દોઢ ઇંચ જગા છોડીને ત્યાં દોરી કે તાંત બાંધવા માટે જરા જોડો ખાંચો કરવો. એ ખાંચાની આગળ એક આંગળ જગા છોડીને આગલો ભાગ અણીદાર બનાવવો. આ કામડીને મધ્ય ભાગે અંદરની બાજુએ છ ઇંચ લાંબો એક લાકડાનો કકડો બેસાડવો, અને તે દોરા વડે કામડી જોડે સત્તરડ બાંધવો. એ કકડાની વચમાં ચાર ઇંચ લાંબો એક ખાંચો કરવો કે જ્યાં આંગળાઓની યરા મર પકડ રહે. આમ કરવાથી ગલોલ પકડવાની મૂઠ તૈયાર થઈ. પછી ૮૦-૮૨ ઇંચ લાંબી બકરાના આંતરડાની તાંત અથવા મજબૂત દોરી લઈને તે આ કામડીને ધનુષ્યની પ્રત્યંચાની પેઠે બેવડી બાંધવી. પછી તેને એક છેડે છ સાત ઇંચ જગા છોડીને ત્રણ ઇંચ લંબાઈની એક નાડી મજબૂત સળિ ચિત્ર નં. ૬૨૫ પ્રમાણે તે તાંતના જાંને દોરની વચ્ચે મૂકવી, અને તેને જડા દોરાથી તે તાંતના દોર જોડે બાંધી લેવી. એમ કરવાથી એ તાંતના જાંને દોર એકમેકથી બે ઇંચ છેટે રહેશે પછી એક ઇંચ પહોળો અને દોઢ ઇંચ લાંબો એક નાડા ચામડાનો કકડો લઈને તેને તે જાંને દોરની ઉપર રાખીને શીવી લેવો, એવી રીતે કે તે શીવેલા ચામડાની જૂંગળી (ગોળી) જાંચે નીચે સરકી શકે. કોઇ કોઇ આવી જૂંગળી દોરીથી વણીને બનાવે છે. પછી એ જૂંગળીને મૂઠીની સામે પણ બે આંગળ જેટલી આગલે ભાગે રાખીને આ ગલોલનો ઉપયોગ કરવો. આ વખતે આ જૂંગળીમાં એક કાંકરો રાખવો, અને ચિત્ર

નં. ૬૨૬ પ્રમાણે ખેંચીને, ધનુષ્યમાંથી બાણ છોડે છે તેમ, તે ઠાંકરાને છોડવો. એ છોડતી વખતે આપણા આંગળાને તે લાંબે નહીં તેમ તે બૂંગળીને જરા તિરકસ રાખીને છોડવો.

સારો મદાવરો યતાં આવી રીતે છૂટેલો ઠાંકરો જરાજર નિશાન તાકી શકશે. ગસોલની દાગડી નેટલી નેદદાર દશે તેટલો તે ઠાંકરો વધારે લાંબો જશે. ધનુષ્યની પ્રત્યે આ ને રીતે

કામ થક ગયા પછી એક બાજુથી છોડી લે છે, તે રીતે જ આ દાગડીની તાંત પણ પછી એક બાજુથી છોડી લેવી. એ રીતે તાંત છોડી લેવાથી દાગડીની રિયતિરયાપકતા જળવાય રહેશે, અને પછીના વખતે તે ઠાંકરાને વધારે નેદથી લાંબે મુધી મારી શકાશે. રજરની શોધ થયા પહેલાંની આ ગસોલ છે. રજર મળત્રા લાગ્યા પછી તેની બીજા પ્રકારની ગસોલ બનાવવામાં આવે છે તેની માદિતી દવે પછી અપાશે.

ચિત્ર સંખ્યા ૬૨૬

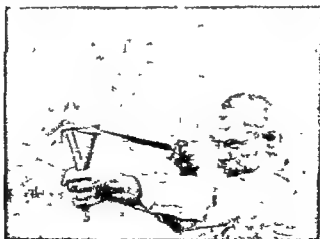
મલોલ (રખરની).

જમણી, આમલી, જાંબુડો કે કડવા લીમડા જેવા ચવડા જાડની બે ફાંટા ફૂટેલી અંગૂઠા જેટલી જાડી ડાળી લઇને તેના ઉપયોગ આવી મલોલ બનાવવામાં કરે છે. ચિત્ર નં. ૬૨૭ જેવાથી એની બરાબર કદબના આવશે. એ હાથમાં બરાબર પકડી શકાય તેટલા માટે તેની મૂઠા ચાર ઇંચ લાંબી જોડાયેલી. તેના ઉપરના બંને ફાંટા પછી ચાર ચાર ઇંચના જ જોડાયેલી. પછી અઢી ઇંચ લાંબો અને દોઢ ઇંચ પહોળો એવો એક જાડા ચામડાનો કકડો લઇને તેના બંને છેડા થોડા સંકોચ કરવા. અને એ બંને છેડામાં દરેક બે આંગળી બાંધી તેમાં ગોળ કાણા પાડવા. પછી છ ઇંચ લાંબા અને અર્ધી ઇંચ પહોળા એના રમરના બે મજબૂત કકડા લઇને તેના અંદરે છેડો એ ચામડાના કકડાના છેડાના ગોળ કાણામાં ધાનવો, અને તે છેડા વાળીને

દોરીથી ગાંધી લેવા. પછી તેના બીજા છેડા પછી ડાળીના બંને ફાંટા જોડે દોરીથી મજબૂત બાંધી લેવા, એટલે મલોલ તૈયાર થશે.

પછી તે ચામડાના કકડામાં એક ગોળ કાંકરો મૂકવો, અને અંગૂઠા તથા તેની પાસેની આંગળીઓથી તેમાં તેને દાખી રાખવો. તે પછી ચિત્ર નં. ૬૨૭ પ્રમાણે તે મલોલની મૂઠા ડાળા હાથમાં અને ચામડાનો કકડો જમણા હાથમાં પકડીને ધાવ મારવાની તૈયારી કરવી. પછી જમણા હાથ વડે એ ચામડાનો કકડો આપણા તરફ જોડી ખેંચવો, એટલે રમરના કકડાઓ દાખા થશે. નિશાન મારવા સારું નેમ તાકીને એ ચામડાનો કકડો એકદમ છોડી દેવો. એ રીતે કરવાથી રમર એકદમ ટૂંકું થશે, અને તેના આયકાથી કાંકરો લાંબે રહેના સક્ષય ઉપર જોરથી ફેંકાશે.

ચિત્ર સંખ્યા ૬૨૭

ચિત્ર સંખ્યા ૬૦૮

રગગનો કંઠડો નેટલો જાડો હશે, અને નેટલા નેગથી ખેંચીને છોડવામાં આવશે, તેટલો લાખો તે કાંકરો ફેંકારો. અઠતી કે ખિમ-કોની જેવા નાનાં પ્રાણીઓ આની ગતોનથી ભારી શકાય છે, અને ટેવ પડતા કાંકરો અચૂક નિશાન છે. પાગધી લોકો ખીસામાં કે બગથ થેલીમાં નાના નાના જોળ કાંકરા ભરીને આવી ગતોનથી શિકાર કરવા જાય છે.

નિશાન મારવા માટે આની ગતોન તથા જમણો હાથ અને હાથ એક જ રેખામાં ફેરી રીતે રાખવાં, તેની કલ્પના ચિત્ર નં. ૬૨૭ તથા ૬૨૮ ઉપરથી સારી રીતે આવશે ચિત્ર નં. ૬૨૭ માં સામે રહેતી વસ્તુ ઉપર નેમ તાકેતી છે, બ્યારે ચિત્ર નં. ૬૨૮ માં જોતી જગ્યાએ ગેહની વસ્તુ ઉપર નેમ તાકેતી છે.

વાધનખ.

શ્રી છત્રપતિ સિવાજી મહારાજે વિજયપુરના સરદાર અફઝલખાન ઉપર વાધનખનો ઉપયોગ કરેલો, અને તેનાં આંતરડાં ગહાર કાઢી નાખેલાં, ત્યારથી આ શસ્ત્રની પ્રસિદ્ધિ થઈ. વાધન નખો જેવી રીતે તીક્ષ્ણ હોઈને ઉપયોગ કરતાં પડેલાં હેખવામાં આવતા નથી, તેવી જ રીતે આ પોલાદી નખ આંગળીમાં ઘાલીએ, તો

તો માહિતગાર માણસ સિવાય એ શસ્ત્ર હાથમાં હોવાનું શત્રુને સહજ જણાઈ આવતું નથી. આંગળીઓમાં સાદી વીંટી ધામે છે, તેવા જ આંગળીઓનો દેખાવ રહે છે. હાથનો પંતે ખુલ્લો હોય ત્યાં સુધી એકલી વીંટી જ ગહારની આબુએ દેખાય છે. પણ ચિત્ર નં. ૬૨૬ પ્રમાણે મૂકી ભીડતાં જ વાધનખ ગહાર આવે છે, તે

ચિત્ર સંખ્યા ૬૨૬

પણ શત્રુને સહજ દેખાતા નથી. તેથી જ આ હથિયારનું નામ વાધનખ પડેલું છે. એનો આકાર પણ વાધન નખ જેવો વાંકો હોય છે. તેને વીંટીમાં બેસાડીને આંગળીઓમાં ધામે છે. એ વીંટી પોલાદની હોય છે. તેને બદલે તે સોના કે ચાંદીની બનાવીને આંગળીઓમાં ધાલી હોય,

તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. આ શસ્ત્ર ઘણા ભાગે ડાબા હાથમાં ધરાય છે, કેમ કે તેથી તેને શત્રુની દૃષ્ટિથી છુપાવવું સુગમ પડે છે. તેનો ધાવ પાંસળી નીચેના પેટ ઉપર, અગર ડોકના કાકડાની આબુના ભાગ ઉપર કરવામાં આવે છે.

ગદા.

૬

મહાભારતમાં ગદાયુદ્ધનાં અનેક વર્ણનો છે. રામાયણમાં પણ ગદાયુદ્ધ વર્ણવેલું છે. મહા-ભારતીય યોદ્ધાઓમાં જરાસંધ, બીમ અને દુર્યોધન એ ઉત્તમ ગદાયુદ્ધ કરનારા તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. બીમે અને દુર્યોધને જાળરામ પાસેથી આ ગદા-યુદ્ધનું શિક્ષણ લીધેલું. “ગદાનો ઢાંડો પચાસ આંગળ લાંબો જોઇએ. તેની મૂઠની તરફ એક નાનું ભેર હોય, અને મારવાના ભાગમાં એક મોટો વજનદાર ગોળો હોય. એ ગોળાનો વ્યાસ દસ આંગળ જોઇએ, અને તેના ઉપરના ભાગમાં એક આંગળનો કળશ જોઇએ. એકંદરે ગદાની લંબાઇ ૬૦ આંગળ હોય, અને તેને બંને છેડે પાંચ પાંચ કુપરીઓ હોય. ગદા ફેરવતાં એ રીતોના અવાજથી રક્તિ વધે છે”. આનું

ગદાનું વર્ણન જૂના ગ્રંથોમાં છે. ગદાના આડ-ત્રીસ દાવ વર્ણવેલા છે, અને ગદાયુદ્ધના પવિત્રા પણ પુષ્કળ ગણાવેલા છે. ગદાનો ગોળો સારી રીતે મજબૂત હોય છે, કેમ કે તે વગર થતુનો ઘાત સહજ કરી શકાય નહીં. ભારતમાં જરાસંધ અને બીમસેનના ગદાયુદ્ધનું ઉત્તમ વર્ણન છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે લડનારાઓ પોતાની ગદા વડે જ સામાવાળાની ગદાને અટકાવીને પોતાનો જવાબ કરતા હતા કેટલીક વખત તેને લીધે ગદાના કંકડા થઇ ગયા એવાં પણ વર્ણન છે. કેમકે પણ ગદાનો પ્રહાર પ્રતિરૂપણીની કમરની નીચેના ભાગ ઉપર કરવાની મનાઇ હતી.

પુરાણમાં વર્ણનો વાંચતાં તે વખતમાં ગદાનો ઉપયોગ પુષ્કળ થતો હતો એમ જણાય છે. યજ્ઞીના વખતમાં તેનો શસ્ત્ર તરીકેનો વપરાશ તદ્દન બંધ થઇ ગયો ગણાય છે. હાલમાં તો માત્ર એક તરીકે પણ તેનો ઉપયોગ ક્યાંય થતો જણાતો નથી. ચિત્ર નં. ૬૩૦ જેવાથી ગદાની બરાબર કલ્પના આવી શકશે. કારેકાને (એક પ્રકારના મગજળને) ફેરવવાની કસરત અથવા વાંસની કાડીના એક છેડાને લોખંડી કે પથ્થરનો ગોળો લગાડીને તેને ફેરવવાની કસરત, એ બંને ગદા બિનચૂક અને સહજ લીલાથી ફેરવી શકાય તે હેતુથી જ કરવામાં આવે છે. હાલમાં તો ગદાયુદ્ધનો લોપ જ થઇ ગયો જણાય છે; અને ફરી તેનો શસ્ત્ર તરીકે ઉપયોગ થવનો સંભવ પણ જણાતો નથી. છતાં જૂના વખતના એક શસ્ત્ર તરીકે તેની માહિતી અહીં આપી છે. હવેકા વજનની ગદા બનાવીને તેની મદદથી

ચિત્ર સંખ્યા ૬૩૦

પુનઃ કેવળ ખેલ તરીકે આ ગદાચુદન જુદા જુદા દાવ અખાડોઓમાં શરૂ કરવામાં આવે, તો નિદાન એક જૂના મરદાની ખેલનું પુનરુજ્જીવન કરવા જેવું થાય.

તીરંદાજી.

ૐ

ખંદૂકનો દારૂ નીકળતાં પકેણાં ધનુષ્યબાણ એ જ લાંબે પદ્ધતિથી શત્રુને મારવાનું સુખ્ય શસ્ત્ર હતું. ભારતવર્ષમાં ધનુર્વિદ્યાનો પ્રચાર ધણી જૂના વખતથી થયો હતો. તે બદલનો સવિસ્તર લેખ આ ખંડની શરૂઆતમાં રા. ગાડગીળ શાસ્ત્રીનો આપેલો છે. આપણા દેશની પેઠે યીગ્ન પણ બધા દેશોમાં ધણી ભાગે ધનુષ્યબાણનો ઉપયોગ લડાઇના કામમાં કરવામાં આવતો હતો. અહીં માત્ર તેનો ઉપયોગ હવે લડાઇમાં થતો નથી, પરંતુ યુરોપ અમેરિકામાં ખેલ તરીકે તીરંદાજીનો બહુ જ પ્રચાર છે. એ દેશની સ્ત્રીઓ પણ આ ખેલને બહુ જ પસંદ કરે છે. આપણે ત્યાં જંગલમાં રહેતા બીજ વગેરે પછાત કામનાં લોકો તીરંદાજીનો ઉપયોગ શિકાર કરવામાં હજી કરે છે. યુરોપ અમેરિકામાં ઉત્તમ પ્રકારનાં તીરંદાજી ખેલમાં કામ આવે તેવાં બનાવીને વેચવામાં પણ આવે છે. આપણા દેશમાં ભરાઉ વાંસનાં કામદાં બનાવવામાં આવે છે, અને બરનાં તીર બનાવે છે. પાછી છાલનો વાંસ લઇને તેનું કામદું (ધનુષ્ય) બનાવે છે, અને તેની દોરીની જગાએ બરનાં તાંત વાપરે છે. અચૂક અને લાંબા પદ્માપર બાણ મારવા માટે

બીજાં લોકો પ્રખ્યાત છે. યુરોપની પેઠે આપણા દેશમાં પણ સ્ત્રી-પુરુષોમાં ખેલ તરીકે તીરંદાજીનો પ્રચાર થતો હજી છે. તીરંદાજી કરવામાં એક પ્રકારનું કૌશલ્ય છે, અને તેમાં સારી રીતે વ્યાયામ પણ થાય છે. જુદે જુદે ઢેકાણે મેદાની અને મરદાની ખેલોની હરીફાઇઓ થાય છે, તેમાં આ તીરંદાજી કામદાં કરવા જેવી છે.

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ ધનુર્વિદ્યામાં ધણો જ પ્રવીણ હતો. એમ કહેવાય છે કે તે સાત તાવડા એક સાથે રાખીને તે એક જ બાણથી તોડતો. તેને મહમદ ઘોરીએ કેદ કરીને કાબૂમાં રાખેલો હતો. ત્યાં તેની આંખો ફેાડી નાંખવામાં આવી હતી. તે પછી તેનું તીરંદાજીનું કૌશલ્ય જોવાની મહમદ ઘોરીની ઇચ્છા થઇ. તે માટે સાત તાવડા લટકતા રાખીને તેને તોડી બતાવવાના પ્રયોગ સારુ તેને ઘોરીના દરબારમાં લાવવામાં આવ્યો. આ વખતે તેની નેડે ચંદ બાટ પણ કેદમાં હતો. પૃથ્વીરાજને તો દેખાતું ન હતું, એટલે ચંદ બાટે તેને તે તાવડાઓ કેટલે અંતરે, કેટલા ઊંચા છે, તેની માહિતી આપવી, અને પૃથ્વીરાજને તેટલી

માદિતી માત્ર ઉપરથી તેનો વેધ કરવો એવું દરાવ્યું.

પછી યરાગર વખતે ચંદ્ર બાટે તે તાવડાઓનું અંતગ્ર જાણાવવાને બદલે, મદમદ ધોરી પોતે જ 'ચાર વામ, ચોવીસ ગજ, અને આઠ આંગળ' નેટવી ઊંચાઇ ઉપર, અમુક અંતરે ખેડેલો છે, એવું એક દુદામાં કહ્યું. અને તે માપથી પૃથ્વીરાજને બાણ મારીને મદમદ ધોરીનો વધ કર્યો, એવી દંતકથા છે. એ ઉપરથી પૃથ્વીરાજનું તીર મારવાનું કૌશલ્ય જણાઇ આવે છે. લાગા અંતગ્ર ઉપર જોઈથી બાણ મારીને મજબૂત અને જડા લક્ષ્યનો વેધ કરવો, એ કૌશલ્યનું તેમજ શક્તિનું દામ છે. તે જ પ્રમાણે એક મિનિટમા વિશેષ બાણ છોડવામાં પણ શરીરસામર્થ્યની જરૂર રહે છે. જાપાનમા તીરંદાજીનો આજ પણ ધણો જોખ છે. ધનુષ્ય અને બાણ થોડા વખતને માટે પણ ત્યાં ભાડે મળે છે, અને ત્યાંના ધણા માણસો તેને ભાડે વધને પણ તીરંદાજીનો સારો મહાવરો કરે છે. લાંગા અંતર ઉપર જોઈથી બાણ મારીને અચૂક નિશાન તોડવું, એ તીરંદાજીનું જે મુખ્ય તત્ત્વ તેના પર ત્યાં વિશેષ લક્ષ આપવામા આવે છે. આપણે ત્યાં આયસમાર્ગના શુરુકુળો છે, તેમા આ તીરંદાજીને ખેવ તરીકે શીખવનાનો પ્રારંભ કરેલો છે; પણ ત્યાં નાનું સરખું ધનુષ્ય લઈને તેનાથી અનેક પ્રકારના કૌશલ્યના વેધ કરી બતાવવા તરફ જ વિશેષ લક્ષ આપવામા આવે છે, તેના કરતાં જોરદાર તીર મારવાનો મહાવરો કરવો, એ વ્યાયામની દૃષ્ટિથી વિશેષ હિતાનહ છે.

પ્રત્યેક માણસે પોતાના હાથના માપથી ચાર હાથ લાણું ધનુષ્ય લેવું. સારો ખરાબ વાસ લઈને તેનું ધનુષ્ય ગનાવવું. એ વાસની છાવ

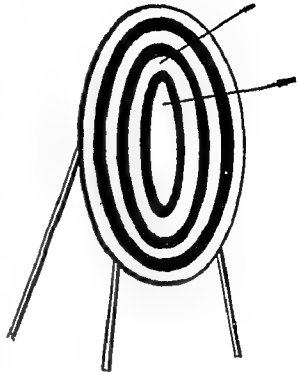
ઉપરના ભાગમાં રહેવા દઈને અદરનો ભાગ જોળ કરવો. મહારની છાવવાળી ગામ્બને ધનુષ્યની પીઠ કડે છે, અને અંદરની જોળ ગામ્બને પેટ કડે છે. ધનુષ્યને જે દોરી ગાંધવાની તે બહુ જડી નહીં પણ મજબૂત જોઈએ. ગકગંના આંતરડાંની તાંત એ દોરીની જગાએ ગાંધી તે ઉત્તમ રેશમની ગારીક મજબૂત દોરી હશે તો પણ ચાવશે ધનુષ્યને વાળીને દોરી ચડાવીએ, એટલે દોરી ઉપર જોર આવે છે. અને બાણ મારતા ધનુષ્યને જોરથી વાળવું પડે છે, તે વખતે દોરી ઉપર જ બહુ જોર આવે છે, માટે જ એ દોરી મહુ મજબૂત હોવાની જરૂર છે. ધનુષ્યની સ્થિતિસ્થાપતતા જામ નહીં, તેટલા માટે વાપરવાની વખતે જ તેને વાળીને દોરી ચડાવવી, અને કામ પુરું થયું કે દોરીને એક બાજુથી ઢાલી લેવી જોરદાર ધનુષ્યને વાળીને તેને દોરી (પ્રત્યયા) ચડાવવી, એ પણ શક્તિનું કામ છે તે જ પ્રમાણે બાણ છોડતી વખતે પણ કાન પર્યંત દોરી જે ચીને બાણ છોડવાનું હોય છે, એટલે એમાં પણ શક્તિ જોઈએ. ધનુષ્ય બગડે નહીં તેમ તેને સંભાળીને મૂકવું. તેનનો હાથ લગાવવાથી વાસ વધારે વખત મુઠ્ઠી સારો રહેશે, અને તેને જગુ લાગશે નહીં. તે જ પ્રમાણે તાતની દોરી હશે તો તેને પણ તેનનો હાથ લગાવવો વિશેષ વપરાવાથી દોરી બગડે છે, કે તૂટે છે, તેથી તીરંદાજી કરવા અગાઉ દોરી યરાગર સારી સ્થિતિમા છે કે નહીં તે ટાળજીપૂર્વક જોવું. વળી દોરી તૂટે, તો કામ અટકે નહીં તે માટે જે ત્રણ દોરી હમેશાં સિનકમા રાખવી છ કૂટ લાણું ધનુષ્ય હોય, તો તેને દોરી ચડાવ્યા પછી ધનુષ્યના મધ્ય ભાગથી દોરી છ મધ્ય દૂર રહે એવા ખેતથી જ ધનુષ્ય વળે, એટલી લંબાઈની દોરી જોઈએ. એના કરતાં ધનુષ્યને વધારે વાળવામાં આવે તો બાણ જોરથી છૂટશે નહીં. વાળેલું ધનુષ્ય દોરી ઉતારી

લીધા પડી પુનઃ પડેનાના જેવું જ રીધું થઈ જાય, તો જ તે ધનુ ય ઉત્તમ ગણાય તેમ સડે લાગ્યો તેને કોઈ વાળી ન શકે તેટલું તે જડું પણ જોઈએ વળી ખાલી શક્તિ અનુભવવા માટે ધનુષ્યને વધારે વાળનું નહીં તેને લીધે તેના તત્ત્વો ઉપર ફાગન જોઈ આતીને તે કમજોર મનશે.

ધનુષ્યના મધ્ય ભાગથી જંગ એક ગાળુએ વામનો પાચ ઇંચ વામો ફરડો તેની અદ્ભુત ગાળુએ રાખીને તેને દોગ વડે પાકો સાધવો આનો હેતુ ધનુષ્યને પડકારની ગોળ આમગ્ની જાડી મૂકે અને એટલો જ છે.

બાણની તબાહ બે ફૂટની જોઈએ, અને તેને છેડે અણીદાર લોખંડી ફળુ બેમાડેલું હોવું જોઈએ તેને છેડે ત્રણે ગાળુએ પીછા મેસાડવા એ પીઝાને લીધે બાણને મીધું જવામા મદદ થાય છે, તથા હવાની ઉપર પણ તે ઊંચું રહી શકે છે પીછા તરફ જાણના એ છેડાને એક ખાચો કરેલો હોય છ દોરીમા બરાબર આવે એવા બેતથી એ ખાચો પાડવો જોઈએ વળી બાણ ગગન રીધું હોવું જોઈએ.

અચૂત નિશાન મારવાનો મહાવરો કવો માટે એક લાખડા ૧૧ ચોટા ઉપર ૪૫૬ લગાડીને તેનાપર ના ૧૧મોટા ધોળા તથા કાળા નગના વર્તુલો કાઢવા, અને તે ચોટું મામે મૂકવા મધ્યભાગે ધોળું વર્તુલ રાખવું, તેના પછી કાળું વર્તુલ આવે, અને તેના પછી વળી ધોળું વર્તુલ આવે, તેમ કરવું એ રીતે ત્રણ ચાર વર્તુલો (ચિત્ર નં ૬૩૧ પ્રમાણે) કઢાવવા મધ્યભાગે નેમ લાગે તેના સૌથી વધારે ગુણુ રાખવા, અને તેના પછીના વર્તુલો માટે ઓછા ગુણુ ગણના આથી તીરદાહની હગીશમાં પડેલો નબર ફગવાનું સુગમ પડશે.

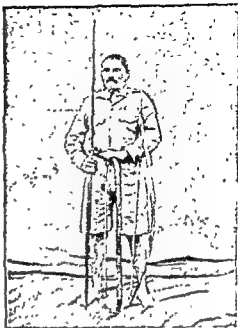
ચિત્ર સંખ્યા ૬૩૧

બાણ ગળવાને આમ ૧૦ બાણ જોઈએ તેમા બાણ રહે એટલી જંગા જોઈએ. પીછાવાળો ભાગ બાધાની બહાર રહે એવા બેતનું બાણ જોઈએ બાણનો લોખંડી છેડો નીચે ગળીને એ બાધામા બાણ જીનટા ભગવીને રાખવા એ બાણ ડામી બાણ ૧૧ ખમા ઉપર લટકવું રહે, એવી રીત ૧૧ દોરી તેને બાધવી ડાગા હાથમા ધનુષ્ય પકડવાનું હોય છે, એટલે ડામી બાણ બાણ હોવાથી તેમાથી જરૂર પ્રમાણે જમણા હાથ વડે એક એક બાણ દાઢી લઈ શકાય.

બુદ્ધી જુદી રીતે બિભા રહીને અને ચત્તા કે અવળા સૂઝને પણ બાણ મારવાનો મહાવરો કવો એમ કરવામા કોશસ્થ છે.

(૧) જુદા જુદા પ્રકારનાં ધનુષ્યો.

આપણા દેશમાં વાંસનાં ધનુષ્યો બનાવાય છે. તે જ પ્રમાણે પોલાદની પટ્ટીનાં પણ ધનુષ્ય બનાવાતાં હતાં. યુરોપ અમેરિકામાં ત્યાંનાં કાંઈ વિશિષ્ટ જાડોનાં લાકડાનાં બનાવાય છે. ચિત્ર નં. ૬૩૨ ઉપરથી જુદા જુદા ધનુષ્યોની કલ્પના આવશે.

ચિત્ર સંખ્યા ૬૩૨

(૨) જુદા જુદા પ્રકારનાં બાણ.

ચિત્ર નં. ૬૩૩ માં જુદાં જુદાં બાણોના નમૂના બતાવેલા છે. એ બાણોના છેડાને જુદા જુદા આકારનાં પોલાદી ફળાં બેસાડેલાં છે. એ બાણોના બીજા છેડાને ધનુષ્યની દોરીમાં આવે તેવા ખાંચા પાડેલા હોય છે, અને તે ખાંચાની પાસે જ તેને ત્રણ કે ચાર પીછાં બેસાડેલાં હોય છે.

(૩) ધનુષ્યને દોરી ચડાવવી.

ધનુષ્યના એક છેડાને દોરી ગાંધેલી હોય છે, તે બીજા છેડાને ધનુષ્ય વાપરતાં અગાઉ ચડાવી સેવાની હોય છે. તે માટે ધનુષ્યની અંદરની બાજુ આપણા તરફ કરવી, અને ધનુષ્યનો ઉપરનો છેડો આપણા ડાબા હાથે પકડીને ધનુષ્યને આપણી સામે ઊભું રાખવું. પછી ડાબા હાથ વડે તે ઉપરનો છેડો જોરથી નીચે દાગવો, અને જમણા હાથ વડે દોરીનો ફાંસો ધનુષ્યના ખાંચામાં બેસાડવો. ધનુષ્ય મજબૂત હોય, અને તે ડાબા હાથથી જરાજરા ન વળે, તો ખંને હાથનું જોર આપીને, ડાબા પગનો ગોઠણ ધનુષ્યના મધ્ય ભાગે ધનુષ્યના પેટ ઉપર સ્થગાડવો, અને ધનુષ્યને વાળીને, તેના ખાંચામાં એ ફાંસો બેસાડવો. ધનુષ્યને પગની નીચેના ભાગથી દાગવું એ ઠીક નથી ગણાવું.

(૪) તૈયારીની સ્થિતિ.

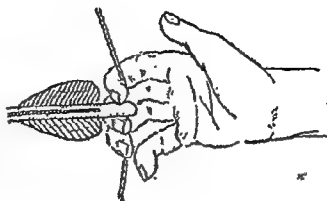

ચિત્ર સંખ્યા ૬૩૪

ચિત્ર નં. ૬૩૪ પ્રમાણે બે પગ વચ્ચે અંતર રાખીને અને તેમ સંભાળીને ઊભા રહેવું. ડાબા હાથમાં ધનુષ્ય લેવું, અને તેના ઉપર (એટલે આપણી ડાબી બાજુએ) બાણ આડું રાખીને તેને આપણા ડાબા હાથની આંગળીઓમાં પકડવું. અને બાણની પાછલી બાજુનો ખાંચો દોરી ઉપર ચડાવીને જમણા હાથના અંગૂઠાની અને પહેલી આંગળીની વચ્ચેમાં બાણને પકડવું. પછી નિશાન ક્યાં મારવાનું છે તે જરાજરા નીરખવું. બાણ પકડવાની જુદી જુદી રીતો નીચેનાં ચિત્રોમાં જતાવેલી છે.

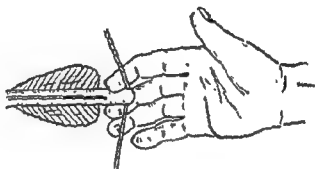
ચિત્ર સંખ્યા ૬૩૫

ચિત્ર નં. ૬૩૫ માં અંગૂઠાની પાસેની આંગળી અને વચ્ચેની આંગળી એ જોતી વચમાં ખાણ પકડેલું છે, અને ત્રણ આંગળીઓની મદદથી બાણ તથા દોરી એવી રીતે ખતાવી છે.

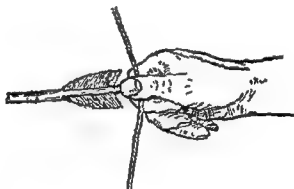
ચિત્ર સંખ્યા ૬૩૬

ચિત્ર નં. ૬૩૬ માં એ આંગળીઓ લાંબી કરીને બાણ કેમ છોડવું તે બતાવેલું છે.

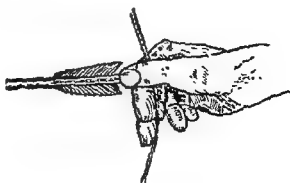
ચિત્ર સંખ્યા ૬૩૭

ચિત્ર નં. ૬૩૭ માં અંગૂઠાની પાસેની આંગળી બાણ પકડીને તેને ત્રીજા બતાવી છે.

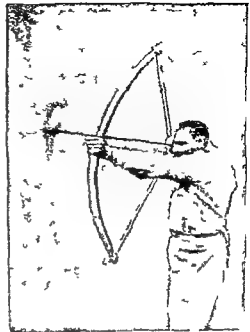
ચિત્ર સંખ્યા ૬૩૮

ચિત્ર નં. ૬૩૮ માં અંગૂઠા અને તેની પાસેની આંગળી વચ્ચે બાણ પકડેલું છે, અને ત્રણ આંગળીઓથી દોરી એવી રીતે બાણ છોડવાની ક્રિયા બતાવી છે.

(૫) નિશાન મારવું.

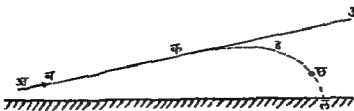
ચિત્ર નં. ૬૩૯ પ્રમાણે ધનુષ્યને બાણ વગાડીને, ડાબો હાથ લાંબો કરીને તેને પદ્મવું બાણ મારવા માટે દોરી જમણા હાથ વડે આપણા કાન તરફ ખેંચવી ને વસ્તુ ઉપર નિશાન મારવું હોય, તે વસ્તુ બહુ દૂર ન હોય, તો તો બાણ સીધી લીટીમાં છોડેવી દિશામાં જ જાય છે. એટલે તે વસ્તુ ઉપર જ વક્ષ રાખવું. પણ વસ્તુ નો વધારે દૂર હોય, તો છૂટેલું બાણ કેટલેકે ઘૂમી સીધું જઈને, પછી ગુરુવાકર્ષણના નિયમ પ્રમાણે તે પોતાના વજનના દારણે જ નીચે નીચે નમતું જાય છે. ચિત્ર નં. ૬૪૦-૬૪૧ જોવાથી તેની કંપના આવશે. તેટલા માટે જ નિશાન લેતા વસ્તુના કંઈક ઉપરના ભાગે લક્ષ રાખવું, એટલે નિશાન ખરાબર લાગશે.

ચિત્ર સંખ્યા ૬૩૯

ચિત્ર સંખ્યા ૬૪૦

ચિત્ર સંખ્યા ૬૪૧

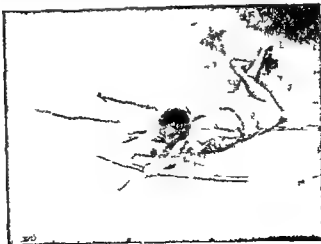
ચિત્ર સખ્યા ૬૪૨

જીડનારા પક્ષી ઉપર નિશાન લેવાનું હોય, તો ચિત્ર નં. ૬૪૨ પ્રમાણે ધનુષ્યને ઊંચી બાજુ તરફ રાખવું પક્ષી જો બગાડર માથા ઉપર રીડ તો ધનુષ્યને પણ માથા ઉપર રાખવું નિશાન લેતા પક્ષીની ગતિ અને આપણા ॥ વેગ એ બનેનો વિચાર કરીને નિશાન આપણે બાજુ ત્યાં પહોંચે તે વખતે પક્ષી ૨ જે ઠેકાણે જાય, તે ઠેકાણાનો અદાજ

ચિત્ર મખ્યા ૬૪૩

રીને તેવા બેતથી પક્ષીના આગના ઝાંગ ઉપર નિશાન લેવું એ વખતે પાનનું બોગ હોય, તો તેનો પણ વિચાર કરવો, તો નિશાન બગાડર લાગશે ચિત્ર નં. ૬૪૩ પ્રમાણે બેરીને પણ બાજુ મારવાનો મહાનરો કરવો તે જ પ્રમાણે ચિત્ર નં ૬૪૪ પ્રમાણે અવળા સૂમને સામેની વસ્તુ ઉપર, તથા સરળા સૂમને પણ સામેની વસ્તુ ઉપર બાજુ મારવું વળી તે બંને સ્થિતિમાં

ચિત્ર

સખ્યા ૬૪૪

ચિત્ર

સંખ્યા ૬૫

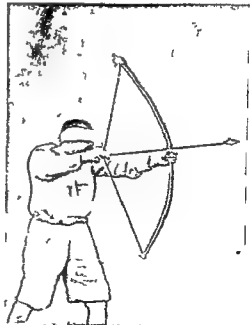
પાળથી બાળુની વસ્તુ ઉપર પણ બાણ મારવાની ટેવ કેળવવી તેજ પ્રમાણે ચિત્ર નં. ૬૪૫ પ્રમાણે પાછથી બાળુએ રંગીને પણ વેધ કરવો.

જમીન ઉપર પાણીથી ભરેલી પગલ મૂકીને તેમા જામે ગળેથી વસ્તુનું પ્રતિબિંબ પડેલુ હોય તે જોઇને ચિત્ર નં. ૬૪૬ પ્રમાણે નિશાન

તાલુ તેજ પ્રમાણે ચિત્ર નં. ૬૪૭ પ્રમાણે આખે પાટા ગાધીને શબ્દવેધ કરવો જે વસ્તુ ઉપર નિશાન માનવાનુ હોય, તે વસ્તુ આખથી જોવાની ન હોવાથી, તે વસ્તુ ઉપર ખીજા માણસ વરસથી આગત કરાવીને, તેથી જે અવાજ થાય તે અવાજને અનુસરીને, નિશાન લઇને બાણ મારવુ

ચિત્ર સંખ્યા ૬૪૬

ચિત્ર સંખ્યા ૬૪૭

તલવારના હાથ.

ઉપોદ્ધાત.

તલવારનો શસ્ત્ર તરીકેનો ઉપયોગ યજ્ઞ પુરાતન કાળથી આયુ છે. જૂના વખતમાં એ ખડ્ગયુદ્ધનું એક મ્વત ન શસ્ત્ર જ હતું તે પછીના સમયમાં અનેક પ્રકારના અસ્ત્રો તથા શસ્ત્રોની શોધ થતા, હવે તલવારનો ઉપયોગ ઘણો જ કમી થઈ ગયો છે. હાથોહાથની લડાઈમાં તેને ખરેખર હવે સગીનનો ઉપયોગ વધારે થાય છે છતાં પણ લશ્કરી પોશાકમાં તલવારનું સ્થાન હજી કાયમ રહેલું છે. અને તલવારની જુદા જુદા પ્રકારની ફેંક તથા કાટ કરી ખતાવવી, તેને હાનમાં ઉત્તમ પ્રકારના મરદાની તથા લશ્કરી ખેન તરીકે ગણવામાં આવે છે એ ખેનમાં કસરત સારી થાય છે, અને વિશેષ પ્રસંગે પોતાનો ખ્યાલ કરવાનું પણ એ સારું સાધન છે. હાન તો આપણા દેશમાં ઠાંધ પણ પ્રકારનું હથિયાર રાખવાની મનાઈ જ હોવાથી, તલવાર કેની હોય છે તેનું જ્ઞાન પણ સાધારણ જનતાને નહીં જેવું જ હોય છે. હાનની વ્યાયામશાળાઓમાં તલવારના હાથ પણ તેથી જ ખાલી પતરાની ખિનધારી તલવાર ખનાવીને કરાવવામાં આવે છે ઘણી જગ્યાએ તલવારના આવા હાથ સઘ-પદ્ધતિથી કરાવવામાં આવે છે એ હાથ એકનાએ કરવાના હોય કે સઘે કરવાના હોય, પણ તેમાં પ્રત્યક્ષ કાટના હાથ કરાવવાનો તો રિવાજ જ રહ્યો નથી, અને ફેરવવાની તલવાર પણ નકની, ખિનધારની અને હનકા વજનની જ વપરાય છે. એટલે પદ્ધાના સાધારણ હાથ જેવા જ તલવારના પણ હાથ કરાવવામાં આવે છે.

આવા હાથથી ખાની દેખાવ મારો આવે છે, પણ તેનો પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ ઠંધ પણ નથી હોતો. મગજના કે લાડીના હાથ ઠંવામાં અગત્ય ફરીગદ્દાની એકની માફ કરવામાં જેવી અમુક પ્રકારની કમગત થાય છે, તેવી જ આમાં પણ થાય કે.

જેને તલવારનો હથિયાર તરીકે ઉપયોગ શીખવો હોય, તેણે ખરેખરી તલવાર લખને આના હાથ શીખવા જોઈએ અને એવા હાથ કરવામાં જે જુદી જુદી કાટના હાથ કરવાના હોય છે, તે જોના ચાખનાએ સામે ગખીને તેના ઉપર કરના જોઈએ રોજ જોના નવીન ચાખના મળવા શક્ય ન હોવાથી, જૂના વખતમાં ચીકણી માટીમાં ૩ મેળવીને, તે માગી પનાળી રાખીને, તેના મોટા પિંડો ખનાવી રાખતા. અને પછી એ પિંડાનો જરૂર જેટલો જડો તથા વાળો જોળો મનાવીને, તેના ઉપર આવા તલવારના ધાવ મારીને મહાવરો કરતા. તેને લીધે તલવાર કેમ હાથમાં પકડવી, અને તેના ધાવ કેમ મારના, તેની ખરી માહિતી પ્રત્યક્ષ મળતી; અને રોજના મહાવરાથી તેની સારી ટેન પડતી. ત્રાસો ધાવ મારીને તલવાર સફાઈથી પાછી એ ચી લેવાની હોય છે. એ રીતે ટેવ જોળવીને જરાજર ધાવ મારવામાં આવે, તો જ એાછી મહેનતે જોરની કાટ કરી શકાય ખાલી નકલી તલવાર જોરથી ફેરવવામાં તો માત્ર સમસમ અવાજ થાય એટલું જ; પરંતુ તેનો ઉપયોગ ઠંધ જ નહીં.

તલવારના હાથોનો મહાનરો દરવા માટે શેરડીની ભારીઓનો પશુ સારો ઉપયોગ થઈ શકે એની ભારી ઉપર કે ઢેળના થાબના ઉપર ધાવ ખાતતા બે બગાવર નાવ ખાતનામા આવે નહીં, તો તનવાર વળી જાય છે, અને ધાવ ખાતનારના ખબાને, કોણીને કે કાડાને ધાવના અવસાન પ્રમાણે આચકો લાગી ધમ્મ થાય છે

તનવાર સારા ઉત્તમ પોતાની અને સારી રીતે પાણી પાચેની લેની તેની ધાર બરાબર સજ્જતી, તથા તેને કાટ ચડીને તે બગડે નહીં તેની કાળજી રાખવી

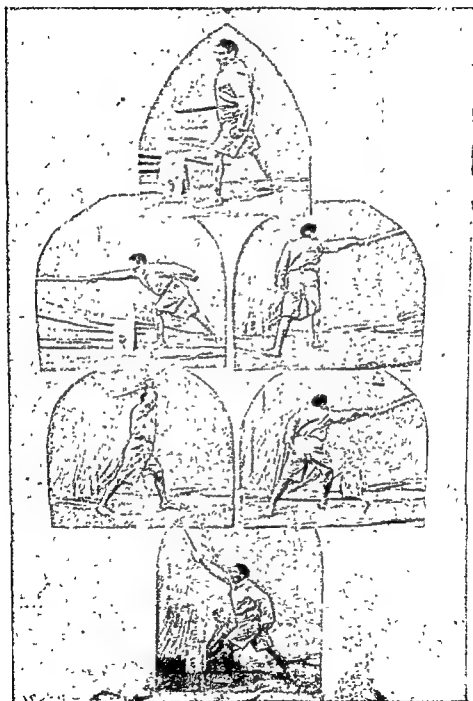
તનવારની ફે કના દાવ બે બરાબર આવડે તો તેનાથી પ્રમગે ચોતગૂના શત્રુઓ ઉપર પશુ ધાવ કરીને પોતાનો બચાવ કરી શકાય

એ હાથમા તનવાર રાખીને જેની ફે કરે છે, તેવી જ એ હાથમા તનવાર રાખીને તે બને તનવારની ફે ક એકીવખતે પશુ કરી શકાય છે તેમા પશુ તેવી જ જૂનો થાય છે જમણા હાથથી જ બે મરાગર કાટ કરવાનું મુરકેન પડે, તો ડાયા હાથથી તેવી કાટ કરવાનું વધારે ટાણુ પડે, એ દેખીતું જ છે પ્રથમ તો

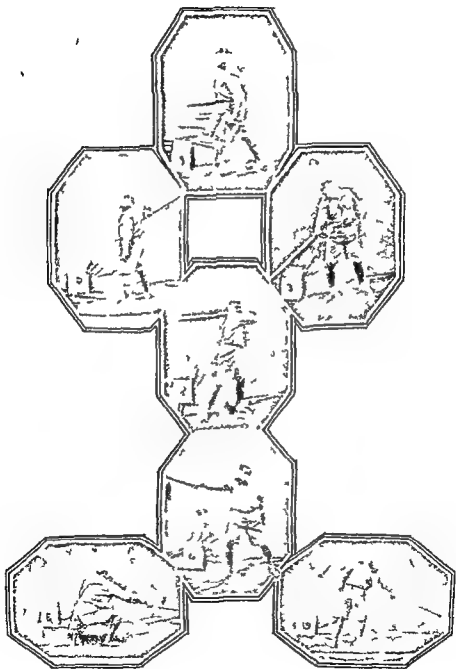
નાવ અમુક ચોક્કસ જગા ઉપર મગાવર ખાત વાની ટેવ પાડવી જોઈએ, અને તે ધાવથી ધારવા પ્રમાણેની કાટ થવી જ જોઈએ તેટલા માટે યોગ્ય રીતે તનવાર ફેરવવાનો શમ્પ તેજો વધારે મહાનરો કરવો આવો મહાવરો પુષ્કળ થયા પછી મને હાથથી મિનચૂક નાટ કરતા આવડશે પરંતુ હાન વરત તો આ દિશાનુ માત્ર જ્ઞાન પશુ કોઈને ન રહેતું હોવાથી મુદ્દામ આટલું સવિસ્તર લખવું પડ્યું છે

માત્ર તનવાર હાથમા હોય તેથી કંઈ લાભ નથી કોપતો, કુકરી કે ધારિયા વગેરે હથિયારો ખેડૂતો રોજ ખેતીના કામ માટે લાકડું કે ઝાડની ડાળીઓ કાપવામા વાપરે છે એ હથિયારો વાપરવાની ટેવ હોય, તો તે તનવાર કરતા પશુ પ્રસગે વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડે છે કેમ કે તે કેમ વાપરવા તો સારો મહાવરો તે લોકોને થઈ ગયો હોય છે તેવી તનવારની હાન ગિચ્છિત રહી નથી તનવારની એની કાટ તો મહાવરો કયાં સિનાય કરતા જ આવડતી નથી તેટલા જ માટે, તનવાર વાપરવાની છુટ્ટા રાખનારાઓએ તેની તૈયારી અગાઉથી કરી રાખવી, એ સારું.

એક તલવારના હાથ.

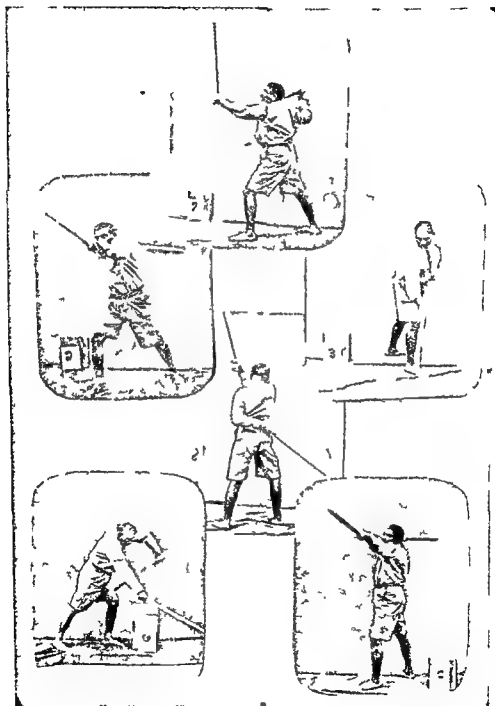
એક તલવારના હાથ-(હાથ પહેલો):—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ડાબો પગ આગળ રાખીને, અને જમણા હાથમાં તલવાર તે ચિત્ર પ્રમાણે જમીનની જોડે સમાન્તર રાખીને, ઊભા રહેવું. પછી તલવાર વાળો હાથ શક્ય તેટલો પાછળ ખેંચીને એકદમ અવસાનથી ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે શરીરનો ઝોક આગળ લેવો, અને સામાવાળાને અણી મારવી. સામાવાળો દૂર હોય તો જમણો પગ અને ડાબો પગ જરા જરા આગળ સરકાવતા, ‘સરક પચિત્રા’ થી જરૂર નેટલા આગળ જઈને, તેને ‘અણી’ મારવી. પછી એકદમ પાછળ જમણી જાણુ ફરીને, ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે જમણા હાથ તરફના યત્રુ ઉપર ‘ગરદન કાટ’ નો ધાવ મારવો. પછી પાછલો ડાબો પગ ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે આગળ મૂકીને, તે જ ચિત્ર પ્રમાણે તલવાર માથાની પાછળ રાખીને ઊભા રહેવું. પછી પાછલો જમણો પગ આગળ મૂકીને ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે તે જાણુના સામાવાળા ઉપર ‘શિર’ નો ધાવ મારવો. પછી આપણી ડાબી તરફ ફરીને ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે મૂળની જાણુએ મોઢું આબુ’ કે તે જાણુના યત્રુ ઉપર ‘ખોપરી’ નો ધાવ મારવો. પછી તે હાથ આપણી ડાબી જાણુએ આડથે કે તે જાણુના યત્રુ ઉપર ‘જનોઢ’ નો ધાવ મારવો. પછી જમણી તરફથી પોણું ચક્કર ફરીને જમણો પગ આગળ લઈ યત્રુની જમણી કાન-પટ્ટી ઉપર તમાચાનો ધાવ મારવો. પછી હાથ પાછળ લઈ ડાબો પગ આગળ મૂકવો. આ રીતે ચારે જાણુ મોઢું ફેરવીને, ચાર કાટો ફરીને, મૂળની સ્થિતિમાં આવી ઊભા રહેવું.

ચિત્ર સંખ્યા ૬૫૪-૬૬૦

એક તલવારના હાથ-(હાથ બીજો):—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ઊભા રહીને અણી મારવાની ફક્ત ગતાવધી, અને તલવારને માથા ઉપરથી ફેરવીને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે પાછળ લાવવી, તથા પાછલો જમણો પગ આગળ લાવીને સત્રુના આગલા પગની જાંઘ ઉપર ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે જાંઘનો ધાવ મારવો. પછી તલવાર વાળેા હાથ ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે પાછળ લાવવો. પછી ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે પહેલી આંખ મોઢું કરીને સત્રુ ઉપર તે ચિત્ર પ્રમાણે ‘ગરદન કાટ’ નો ધાવ મારવો. પછી જમણી આંખથી પાછળ ફરીને, ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે નીચે ભેસી સત્રુના મોઢાં ઉપર ‘કુકડ’ નો ધાવ મારવો. પછી તેવા જ ઊભા થઇને અને હાથને માથાની પાછળ લઇને, જમણી આંખથી સત્રુ ઉપર ‘કુમર’ નો ધાવ ચિત્ર નં. ૭ પ્રમાણે મારવો. પછી ડાબી તરફ ફરીને પાછલી આંખએ મોઢું કરીને શરૂઆતની સ્થિતિમાં ઊભા રહેવું. એ રીતે પહેલા દાવ પ્રમાણે આ દાવની પણ ચોખ્ખી કરવી.

બે તલવારના હાથ.

એ તલવારના હાથ-(હાથ પહેલો).—ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે ડાબા પવિત્રા ઉપર ઊભા ગડેલુ ડાબા હાથની તનવાગ સામે અને જમણા હાથની તનવાગ ડોન્ની પાછળ ચિત્ર પ્રમાણે રાખવી પછી જમણો પગ આગળ મૂકીને ડાબા હાથ વડે શત્રુની ડાબી માથા ઉપર ધાવ મારવો, એટલે ડાબો હાથ ચિત્ર નં ૨ પ્રમાણે આગળ આવશે, તે વખતે જમણો હાથ તેવો જ પાછળ રહેના દેવો પછી ડાબો હાથ ફેરવીને પીઠની પાછળ ચિત્ર નં ૩ પ્રમાણે નીચેની તરફ રાખવો, અને ચિત્ર નં ૨ માં ડાબો પગ પાછળ હોતો તે ઉપાડીને જમણા પગની પાછળ લિંગ્ક્સ રાખવો. આ રીતે ડગવા માટે ડાબી બાજુ ફરી જવું તે જ વખતે ચિત્ર નં ૨ માં જમણો હાથ પાછળ હોતો, તે ચિત્ર નં ૩ પ્રમાણે નીચે લાવીને, શત્રુના ગોઠણ ઉપર ધાવ મારી, ચિત્ર નં ૪ પ્રમાણે એ હાથને ડાબી બાજુએ ઊંચે નાવવો અને મોઢું સહેજ ડાબી બાજુએ ફેરવવું, તથા જમણો પગ તે જ બાજુએ આગળ મૂકવો, એટલે જમણો હાથ ડાબી બાજુ ઊંચો અને ડાબો હાથ પાછળ પીઠ ઉપર ગહેરો, ૧૩ી તે જ અવસાનમાં જમણો પગ ચિત્ર નં ૪ પ્રમાણે આગળ મૂકવો.

પછી જમણો હાથ ફેરવીને અને ડાબો પગ આગળ મૂકીને, શત્રુની જમણી છૂટી ઉપર ધાવ મારવો, એટલે જમણો હાથ ચિત્ર નં ૫ પ્રમાણે આવશે આ વખતે ડાબો પગ આગળ નાવતા પીઠ પાછળનો ડાબો હાથ પણ ચિત્ર નં ૫ પ્રમાણે આગળ લાવવો, અને પછી તે ડાબો હાથ માથા ઉપર જમણી તરફ આણીને, માથાની આમપાસ પૂર્ણ વર્તુલા કાર ફેરવીને, શત્રુની કાનપટ્ટી ઉપર તે ડાબા હાથ વડે ધાવ મારવો. પછી જમણો પગ જમણી તરફથી પાછળ લેવો, અને અર્ધવર્તુલ ફરીને ડાબા પગની પાછળ ચિત્ર નં ૬ પ્રમાણે મૂકવો, અને તે જાત્ર પ્રમાણે ૪ ને હાથ ગાખના પછી મૂળ સ્થિતિની ડાબી બાજુ ફરીને ઊભા રહેવું તે સ્થિતિમાં રહીને પછી તે મોઢાથી ઉપરના જ હાથ કરના એ રીતે મારે બાજુએ મોઢું ફરીને હાથ ડગવા.

ઉપરના હાથ કગતા ૪ ને તનવારમાં મગધુ અતર ગડેલુ જોઇએ એક હાથ આગળ ફરતો હોય, તે વખતે બીજો હાથ પાછળ રાખવો એ પ્રમાણે કગતાથી તનવારો એમ્બેક ઉપર અથડાતી નથી, અને ધાવ માનત આડે આવતી નથી માથા ઉપરથી હાથ દેવતી વખતે પણ તનવારના અતર બરાબર જાળવવું જોઇએ, અને એ-હાથ પછી બીજો હાથ માનવો જોઇએ.

ચિત્ર મંજ્યા ૬૬૫-૬૭૦

એ તલવારના હાથ-(હાથ બીજો):—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે તત્તવારો પકડીને ઊભા રહેવું. પછી માથેના શત્રુ ઉપર જમણે પગ આગળ લઇને જમણા હાથ વડે 'લ'ગોટ'નો ધાવ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે મારવો. પછી તે જ ગતિમા ડાબા હાથ વડે આપણી ડાબી બાજુના શત્રુ ઉપર 'મરદન'નો ધાવ મારવો. પછી ડાબી બાજુ ફરીને ડાબો પગ પાછળ લાવવો, અને ડાબો હાથ ફેરવીને ઊભોટો કરી, પીઠ ઉપર ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે લાવવો; તથા જમણે હાથ માથાની ડાબી બાજુએ ઉપર લઇ, પાછલી બાજુએ જે શત્રુ હોય તેના ગોઠણ ઉપર ધાવ મારવા માટે ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે ફરીને, નીચે બેમી જમણા હાથ વડે ધાવ મારવો. આ ધાવ મારતાં જમણા હાથનું કાડું ગોળ ફેરવીને ધાવ મારવો. પછી જમણે હાથ ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે પાછળ વાળી ઊભા રહેવું, અને ડાબો હાથ પાછળ હોય તે ફેરવીને ઉપર લાવવો. પછી પાછલો ડાબો પગ ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે આગળ તારી ડાબા હાથ વડે આપણી જમણી બાજુના શત્રુની જમણી ઢાનપટ્ટી ઉપર ધાવ મારવો. પછી જમણે પગ ડાબાની પાછળ લેવો, એટલે મૂળ સ્થિતિમા મોઢું આવશે. પછી મૂળ સ્થિતિની જમણી બાજુએ બંને તત્તવારો ફેરવીને, તે બાજુએ મોઢું કરીને ઊભા રહેવું પછી તે મોઢાથી ઉપર પ્રમાણે ક્રિયા કરીને હાથ ફરવો. એ રીતે ચારે બાજુથી હાથ ફરવા.

આ હાથ બરાબર કરતા આવડ્યા કે એક, ચાર, બે, ચોરસી, ચોરસી તથા અષ્ટમુખી વગેરે હાથ કરવાનો જે તે બાજુ મોઢા ફેરવીને મદાવરો કરવો. એ રીતે કરતા ગોળાકાર કરતા જે ચક્કર આવે છે તે પશુ નહીં આવે.

૧ બાળકૃષ્ણ ઉદે રાવસાહેબ ગણપતરાવ કુળે, કાશી.

ચિત્ર સંખ્યા ૬૭૧

પદા, તપવાર, બાહુ વગેરે હથિયારના કામગા એ સારા હેસિયાર છે. પાંચ હથિયારો એક સાથે વધને એ જુદા જુદા પ્રકારના હાથ કરે છે.

હનુમંતી પદો.

ઉપોદ્વાત.

તલવાર, ભાનુ, મન્ત્રી, ધનુષ્યમાણ, કિરપાણ, બિંદિપાન (ગોધણ), વગેરે હથિયારો પ્રાચીન સમયમાં નીચળા, તે નખતથીજ પકડાતો પણ જન્મ થયેનો જણાય છે પદો એ તીક્ષ્ણ ધાર વાળુ તલવાર જેનું શસ્ત્ર છે, અને તેની મદદથી આત્મસંરક્ષણ તથા યજુનો નાશ અને મરી શકાય છે પદાધર પોતાની આસપાસ પદો ફેરવા કરે, તે સુદર્શન ચક્રની પેઠે જ તે કેરવનાગનું રક્ષણ કરે છે બદ્ધકના દાડનો શોધ લાગ્યો ન હતો, તે નખતે હાથોહાથની લડાઈ-ઓમાં આ પદાનો સારો ઉપયોગ થતો હતો બદ્ધક, તોપ, વગેરે નરીન સાધનોનો શોધ થયા પછી આવા જૂના હથિયારો હવે નાશ ॥ કામમાં નિરુપયોગી થઈ પડ્યા છે તેને લીધે હાનના લસ્કરોમાં પદાનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી મરેઠા લોકોની ઘરકિર્દીમાં પદાનો ઉપયોગ નડાઈના કામમાં ઘણા થયેલા હોવાથી મહારાષ્ટ્રમાં પકડાતો પ્રચાર વિશેષ થયેલો છે લસ્કરમાં દાખલ થતા પહેલા તે વખતે પ્રચલિત હથિયારો વાપરનાનું શિક્ષણ પ્રથમ આપવામાં આવતું હતું, અને તે વાપરવાના કૌશલ્ય પ્રમાણે જેની તેની લસ્કરમાં દાખલ થવાની લાયકાત ગણનામાં આવતી તેને લીધ તનવાર, પનો, ભાનુ વગેરે કેમ વાપરવા, તેનું મરેઠા લોકોએ શાસ્ત્ર જ બતાવ્યું હતું, અને તે શાસ્ત્રનો પ્રચાર તે વખતે મહારાષ્ટ્રમાં ગામેગામ થયો હતો. અને તેથી, પદો ફેરવવાની કળા પણ તે વખતે જિંદે દરજ્જે પકડાઈ હતી પત્રીથી નધી જ ૪૭ વ્યા મી

પરિસ્થિતિ મદનાઈ ગઈ, એટલે આયુદ્ધોપયોગી કળાનો પણ ડાસ થતો ગયો. આજ પણ મહારાષ્ટ્રમાં અખાડાઓમાં જુદા જુદા મરદાની ખેત્રોમાં પનો ફેંવવાનો ખેન પણ તેવા એક પ્રકાર તરીકે હજી કાયમ રહેતો છે પગલું પછીથી અખાડાઓની નિકૃષ્ટ દશા થતા આ પદાની ઘળાનો તોપ થતો ગયો છે આપણા સુભાગ્યે ફરીને સમાજનું લક્ષ જૂના મરદાની ખેત્રો તરફ વળેલું છે, તેને લીધે એ નામગેય થતા જતા પદાના ખેન તરફ મમાજનું લક્ષ ફરી ખેંચાયું છે એ આનંદની વાત છે

મરેઠા લોકોની લડાઈઓમાં પદો ઉત્તમ રીતે ફેંવીને યજુનો પરાજય કર્યાના અનેક પ્રસંગો છે, અને તેના નર્ણનો પણ છે લડાઈના પ્રસંગે પદો મારો ફેંવતા આવડે, તેટલા માટે ખે ખે કનાં સુધી એક અગર જ ને હાથમાં પદો લઈને ફેરવવાનો તે લોકો મહાવરો કરતા હતા આની રીતે કસગત કરવાથી તે લોકોનું શરીરસામર્થ્ય ઘણું જિંદા પ્રકારનું થતું હતું તે વખતમાં પુરુષોની પેઠે સ્ત્રીઓ પણ પદો ફેરવવાના કામમાં તરમેજ થતી ઝાસીના શ્રી સૌ નક્કી ગામની પદો ફેરવનાર તરીકેની ઉત્તમ ખ્યાતિ હતી તે જ પ્રમાણે રા વાસુદેવ બળનત દડકેની સ્ત્રીએ પદાની મદદથી પોતાના પાતિનરત્યનું રક્ષણ કરેનું હતું એમ કહેવાય છે આજ ઘણા હતાહરણો આપી શમશે એ ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે, કે એ એક જૂની કળા છે તેનો ઉપયોગ હવે એક ઉત્તમ વ્યાયામ તરીકે

કરનાનો છે. તે ઉપરાંત, આજ પણ વિસિદ્ધ પ્રસંગે યુગંતોથી આત્મચક્ષુ કન્વાના કામમાં પણ તેનો મારો ઉપયોગ થઈ શકે છે.

પદાનો વ્યાયામ નિયમિત રીતે કરવાથી શરીરમાં મૂર્તિ આવે છે, અને મગજ તીવ્ર થાય છે. શરીર ચપલ અને નીરોગી બને છે, તથા શરીરમાં એક પ્રકારનું જોશ આવે છે. જેને પોતાનું બનસંવર્ધન કરીને આરોગ્યચક્ષુ કન્વાનું હોય, તેણે તો આ વ્યાયામ જરૂર કરવો.

ઓ! વિશ્વવંશ પવિત્ર ભરતભૂમિમાં જન્મ લેનારા બાળકો! અને ઓ! દેશના આધારભૂત તરુણો! તમારી માતૃભૂમિની ભવિષ્ય કાળની જોખમદારી તમારા ઉપર છે તેટલા માટે તમે પોતાને તથા તમારા મિત્ર દેશમધુઓને આ પદા જેવા મરદાની ખેલોની અભિરચિ એની લગાડો, કે જેથી સૌનું આત્મચક્ષુ વધે, અને અંગમાં મૂર્તિ, ચપલતા તથા કાર્યક્ષમતા આવે, તેમજ આત્મચક્ષુ કે પરસ્પરચક્ષુ દરવાનું સામર્થ્ય વૃદ્ધિગત પામે

પદાના વિભાગ

પદી શબ્દમાંથી પદો એવે ૧૭૬ થયે છે, અને વ્યવહારમાં પદો એવા નામથી પ્રચલિત છે. તેના બે પ્રકાર છે. એકધારી પદો અને બેધારી પદો. એકધારી પદાના હાથ પાસેનું પાનું દોઢ ફૂટ સુધી એકધારી અને પછી બેધારી હોય છે. તેથી આ એકધારીનો પણ બેધારી જેવો ઉપયોગ કરી શકાય છે બેધારી પદાને બે ને બાજુ સરખી ધાર હોય છે, અને ઘણી ધમાતના વખતે તેનો સારો ઉપયોગ થાય છે. પદાના પાંચ ભાગ હોય છે. હાથો, પકડ, પાનું, મૂઠ અને ઢી એ પાંચ ભાગો બેડીને પરી બનાવનામાં આવે છે.

પદાને તૈયાર કરવાની રીત.

એક ફૂટ પહોળું, બે ફૂટ લાંબુ અને એક ટોરો બહુ એવું ચોવાદનું, લોહનું, પિત્તળનું કે તાંબાનું એક પતનું લેવું. પછી હાથના આકારનો ઘાટ કરના માટે હાથ તૈયાર કરીને તેમાં તે પતંગને ધારીને હાથનું, એટલે હાથ તૈયાર થયે. પછી તેને મૂઠ ધાનવાની જગાએ નીચે અને ઉપર એવા બે તથા કહી ધાનવાની જગાએ પણ હાથની બંને ધાર પામે બે બાજુમાં બે, એવા કાણા પાડવા પદાને હાથમાં પડડી શકાય તેટલા માટે તેની મુઠની જગાએ (હાથની આગલી ગાંઠની મુઠની અંદર એક કે દોઢ ઇંચ જગા છોડીને), બંને તરફ નાની આગળના છેડા જેટલા બડા કાણાં પાડવા, અને તે કાણામાં તેટલી જ બડાછતો (આશરે પાંચમી બડાછતો) લોખંડી સળિયાનો કંકડો બેસાડવો, અને પતંગની બહાંગના ભાગે બે બાજુએ પિત્તળની ચત્તીઓ બેસાડી તે સળિયાનો કંકડો હાથે નહીં તેવો મજબૂત જડવો. એ કંકડો બેસાડતા પહેલાં તેને તે સળિયા કરતા જગ પહોળા વ્યાસની એક પોની જૂંગળી પહેગવની એ જૂંગળી એ સળિયાને એવી રીતે પકડાવવી (ચડાવવી) કે સળિયાને પ્રત્યેક મજબૂત બેસાડવા છતાં તે જૂંગળી તો તેની ચોપામ કરી જ શકે, અને જામી નીચી થઈ શકે પછી હાથના છેડા પામે ધનુષ્યના આકારની એક ઢી બેસાડવી, કે જેથી હાથમાંથી હાથ નીચળી ન જાય પછી ૧૨ ઇંચ નાખી અને એક ઇંચ પહોળી બે લોખંડી પદીઓ લઈને તેનો પડડ તૈયાર કરવો, અને તે પકડની પદીઓના એક બાજુના છેડા વાળીને, તે પકડ હાથની આગળની ગોળ બાજુએ રિવેટ કરીને જોડવો. પછી એ પકડને બે બે ઇંચ ઉપર જરૂર જેટલાં કાણા પાડીને, અને તે જ માપથી પદાના પાનાને પણ કાણા પાડીને, અંદર ૨૬

કે ખીલા મારીને મજબૂત બેસાડવો. પટાનું પાનું એવું સ્થિતિસ્થાપક અને જાડું જોઇએ, કે એ પાનાના અર્ધા ભાગ પછીનો ભાગ વાળીને, ઉપર નીચે નમાવી શકાય અગર વાળી શકાય.

હાથાનો ઉપયોગ.

તક્ષવારની મૂઠં નાની હોય છે, તેથી હાથને પરસેવો વળે ત્યારે તે હાથમાંથી વખતે ખસી જાય છે. પટાની મૂઠં-હાથો હાથના આકારનો હોઇને હાથની કાણી જેટલો લાંબો હોય છે, અને તેની અંદર હાથને ધાતવાનો હોય છે. તેથી તે પટો ગમે તેમ ફેરવીએ, તે વખતે પણ તે હાથમાંથી નીકળી જતો નથી. તેની રચના જ એવી છે, કે તેમાંથી હાથ એકાએક કાઢી જ શકાતો નથી. વળી એ હાથો કાણી સુધી લાંબો હોવાથી અને હાથના આકારનો જ પોત્રાદનો ગોળ બનાવેલો હોવાથી, હાથ ઉપર શત્રુના પટાનો કે તક્ષવારનો ધાવ આવે તો પણ તે હાથનો સારી રીતે બચાવ કરે છે.

પટાનો હાથ (ધાવ) મારવાની રીતિ.

ફરીગદ્દાની પેઠે જ પટાના બેલોમાં પણ માથું, કાનપટ્ટી (જમણી કે ડાબી), ખભા, પાંસળાઓ, કમર, જંઘ. પગની પિંડીઓ અને ઘૂંટી, એ ભાગો ઉપર તેના ધાવ મરાય છે. પટાને જો કે ધાર બે બાજુએ હોય છે, તો પણ તેનો ધાવ તો એક બાજુથી જ જોરથી મારી શકાય છે. પટો હાથમાં લેતાં છેલ્લી આંગળી તરફ તેની જે ધાર હોય છે, તે બાજુથી જ તેની ધાર સારી વાગે છે. એટલે ઉપર જણાવેલી જગાના જુદા જુદા ધાવ મારતાં, છેલ્લી આંગળીની બાજુ સામે આવે એવી રીતે એ ધાવ મારવા. ઉપરથી નીચે ધાવ મારવાના હોય, તો તે વખતે છેલ્લી આંગળીની બાજુ નીચે રાખીને ધાવ મારવા; અને નીચેથી ઉપર ધાવ મારવાના હોય તે વખતે છેલ્લી આંગળીની બાજુ ઊંચે રાખીને

ધાવ મારવા. જમણી તરફથી ડાબી તરફ ધાવ મારવાના હોય, તો હાથ સવળો ટરીને છેલ્લી આંગળીની બાજુ ડાબી તરફ કરવી. ધણા માણસો આ ધોરણ ધ્યાનમાં રાખ્યા વગર પટાના હાથ કરે છે, પણ તેમ કરવું એ બરાબર નથી. બરાબર સરખી ધાર રાખીને ધાવ મરાય, તો પટાનો ફરફર એવો અવાજ થતો નથી. જૂલથી પટો આડો રહ્યો હોય, તો જ પટાનો ફરફર એવો અવાજ થાય છે; અને તેને લીધે પટો વધારે સ્ફૂર્તિથી ફરે છે એમ જોનારને લાગે, પણ તેવી રીતે પટો રાખીને ધાવ મારવાથી સારી કાટ થતી નથી. પટાનો ધાવ મારતાં હાથ ટૂંકો ન રાખતાં શક્ય તેટલો લાંબો રાખવો, અને ચતુરાઈથી તિરક્કસ ધાવ મારવો.

કાટ.

પટાના બધા હાથોમાં કાટનું કામ વધારે મહત્વનું છે. તે જો સધાય નહીં તો ખાલી પટો ફેરવવાનો કંઈ જ અર્થ નથી. કાટનો મુખ્ય હેતુ ચોક્કસ જગાએ ધાવ મારીને શત્રુને જખમી કરવાનો હોય છે. અને તેટલા જ માટે પટો સ્થિતિસ્થાપક પાનાનો, સારી અણીવાળો, અસસ પોત્રાદનો અને સારી ધારવાળો હોવાની જરૂર છે. નહીંતર કાટ સારી ન થતાં કાટ કરવાની વસ્તુ જ આગળ (સામે) ઊઠી જાય છે.

કાટ કરતાં સામે રાખેલી વસ્તુ આપણાથી કેટલે દૂર છે, અને તે પટાની પહોંચમાં છે કે નહીં, તે કાટ કરનારે પ્રથમ જોવું-જાણવું જોઇએ. જો તે પટાની પહોંચ બહાર હોય કે બહુ જ નજીક હોય, તો જરૂર પ્રમાણે આગળ કે પાછળ પવિત્ર કાપીને પછી કાટ કરવી. બરાબર ચતુરાઈથી ધાવ થાય, તો જ સારી કાટ થાય, અને એક જ ઘાએ લીંછુના બે કડકા થઇ જાય. એ રીતે એક બાજુની કાટ બરાબર

આવડે, કે બીજી જાણુની કાટ કરવાનો મહાવરો કરવો.

નવીન શીખનારાઓ માટે જુદી જુદી કાટની હકીકત રવતંત્ર આપેલી છે. પણ એ બધી કાટ જરાગર આવડે, કે જુદા જુદા પ્રકારના હાથે ગિત્ર રીતે કરવાનો મહાવરો કરવો.

પટ્ટાનો ધાવ જરાગર લાગે છે કે નહીં તે જોવા સારુ કેળવેલા ધાંબસો કે શેરડીનો બારો લટકતો રાખીને તે કાપી જોવો. જરાગર તિરકસ ધાવ જશે તો જ લટકતી વસ્તુ કપાશે. ધાવ જરાગર તિરકસ નહીં લાગે, તો વસ્તુ કપાવાને બદલે પટ્ટાનું પાનું જ વળી જશે. સારા પટ્ટા ખેલનારા એક જ ધાવથી પચાસ શેરડીના બારાને સાફ કાપી નાખતા હતા એમ કહેવાય છે. ધાવ જરાગર એસે તો હાથને આંચકો ન લાગતાં સામેની વસ્તુ જ જરાગર કપાઇ જાય; નહીંતર હાથને આંચકો લાગે, અને કાંડાને તથા હાથને ઇજા થાય. તે જ પ્રમાણે પટ્ટાનો ધાવ ચોક્કસ જગાએ લાગ્યો કે નહીં, તે જોવા માટે લીંછુ, ખટાટા કે લર્વીંગ, ચોખા જેવી ઝીણી વસ્તુ સામે રાખીને તે કાપી જોવાનો મહાવરો કરવો. સારી રીતે મહાવરો થયા પછી આંખે પાટા બાંધીને પણ એવી ઝીણી વસ્તુ કાપી શકાય છે.

પટ્ટાના પ્રકાર.

એક હાથથી પટ્ટો જરાગર ફેરવતાં આવડે, એટલે બંને હાથમાં પટ્ટા ધાલીને તેને ફેરવતાં શીખવું. પછી એક હાથમાં પટ્ટો અને બીજા હાથમાં બનેલી પકડીને ફેરવવાની ટેવ કેળવવી. તે જ પ્રમાણે એક હાથમાં પટ્ટો અને બીજા હાથમાં લકડી પકડીને પણ ફેરવતાં શીખવું. આ રીતે એકહાથી પટ્ટો, દુહાથી પટ્ટો, પટ્ટા-બનેલી અને પટ્ટાલકડી એવા એના ચાર પ્રકાર છે.

શિક્ષણ પદ્ધતિ

પટ્ટાના વિષયમાં (રાહમાં) ચક્ર, પલટો, કાટ, કાઢણી વગેરે જાગતો હોવાથી શીખનારને તે કહણુ પડે છે. તેટલા માટે એ પ્રત્યેક જાગત (રાહ) શીખવતી વખતે શિક્ષકે એ જાગતોના બાગ પાડીને શીખવવું. એક જાગત (રાહ) નો એક બાગ પૂરો થયા પછી બીજો બાગ શીખવવો, એટલે શીખનારને મુગમ પડશે. તેટલા માટે એ બાગોની જુદી જુદી ક્રિયાને જરૂર લાગે, તો એક, બે, ત્રણ એવી સંખ્યા આપીને શીખવવી. એક વખત આવ્યા બાગો જરાગર આવ્યા પછી, આખી સળંગ ક્રિયા (રાહ) કરાવવી. એવો સારો મહાવરો થયા પછી જીડીને (કેળવે) હાથ (રાહ) કરતાં શીખવવું.

પટ્ટાના પારિભાષિક શબ્દો.

રાહ:—પટ્ટાની ફેંક, ધાવ કે હાથ, હાંસ, કાટ, ધાવ, પલટો વગેરે કરેલી ક્રિયાઓ મળીને એક રાહ થાય છે.

પલટો:—મોહું પાછળ ફેરવીને અથવા કોઇ કાટ કરીને પાછું ફરવાની રીત.

કાટ:—ધાવ મારવાની ક્રિયા.

કાઢણી:—ધાવ મારતાં અગર ધાવ મારીને પટ્ટાને પગની વચ્ચેમાંથી કે ઢેકાને પગની નીચેથી કાઢી લેવાની રીત.

મહોરો ફેરવવો:—મોહું ફેરવવું.

હાથ મારવી:—ધાવ મારીને કે ફાલ મારીને બગલની નીચેથી નીકળી જવું, અથવા હાથ ટેકવીને આગળ કે પાછળ ફાટી મારવો.

કાટ છાટ:—ધાવ મારીને કાપવું.

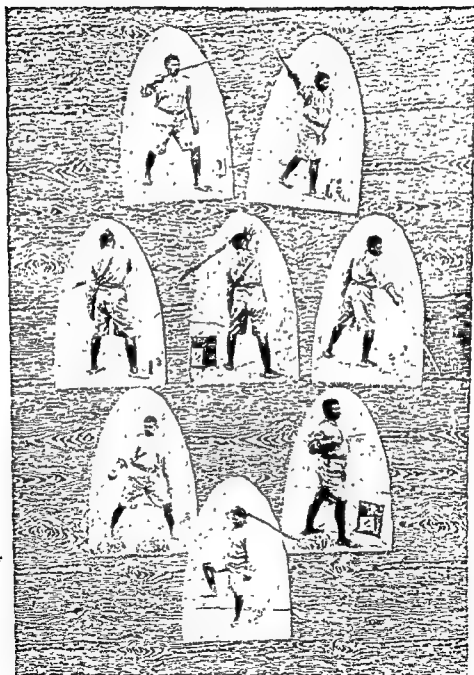
પદો લેવાની રીત.

વ્યાયામશાળામાં પદો ખીંટી ઉપર ટાગી ગાંધેસો હોય છે ત્યાંથી તેને ઉપાડીને મહાગ્ર મેદાનમાં લાવનારો હોય છે તે નખતે તેને હાથમાં લેતા અગાઉ તેને વદન કરવું એવો જીનો ચાન છે પછી જમણે હાથે તેનો હાથો અગર પકડ પઢીને તેને ખીંટી ઉપરથી નીચે લેવો, અને તેનો ઊંડો ઉપર ડરીને તેને ડાયા હાથમાં બધાં અવળો કરવો પછી હાથમાં જમણે હાથ ચત્તો કરીને ધાવીને તેને મજબૂત પકડવો, અને તે આપણા હાથમાં મરાગર બેડો છે કે નહીં એ જોવા તે હવાની જોવા તે ઢીલો દશે તો આગલી બાજુ હાથને ઘસાશે તેમ હોય તો હાથને ડમાન માધીને પઢી જોવો, એટલે મરાગર બેસશે તેમ છતાં જો મરાગર ન મેસે તો બીજો લેવો. એ રીતે મરાગર બેઠા પછી તેને મહાગ્ર લાવીને મેદાન ઉપર ગાંધેસો નવીન શીખનારે નીચે મતાવ્યા પ્રમાણે એક મીધી કીમીમાં ત્રણ વર્ણનો લાદના.

૧૦ ફૂટ ૧૮ ફૂટ
૨ ————— ૨

નમ્ર ૧ અને ૨ ના વર્ણ ૧-એ ૩૦ ફૂટનું અંતર રાખવું, અને ૨ ન મરના વર્ણ ૧થી ૧૨ ફૂટનું અંતરે ૩ નમ્રનું વર્ણ ૧ લાદવું આ વર્ણો પૈકી ૨ નમ્રના વર્ણ ૧ ઉપર પદો ચૂકવો, અને પાછળ પવિત્રા લઇને ૧ નમ્રના વર્ણ ૧ ઉપર જઈને ડાબો પવિત્રા આગળ ગાંધીને જીભા ગૂંચવું પછી ડાબો પગ જીભો ડરીને મને હાથ ઉપર લેવા અને આગળ પવિત્રા નાખતા ૩ નમ્રના વર્ણ તરફ જવું જમણો પગ ગોઠણમાંથી અડકડ રાખવો, અને ડાબો પગ, આગળ જમીન તરફ રહે એવા બેતથી રાખી તેનો પંજો મઢીને જીભો રાખવો પછી આગળ જતી વખતે એક એક પગ જીભે ઉપાડીને આગળ પવિત્રા નાખતા જવું પદાંતી પામે મયા પછી જમણો પગ આગળ ન હોય, તો પગ મદલીને પણ જમણો પગ આગળ રાખી જીભા રડેવું પછી છટ્ટેવ અને ચુરુનું રમરણ કરીને જ ને હાથ વડે પદાને નમ્રકાર કરવા તેમ જ ચુરુની આજ્ઞા બધને પદો ઉપાડી, જમણા હાથમાં લાવીને, પવિત્રા મદલીને, ડાબો પગ આગળ રાખી જીભા ગૂંચવું

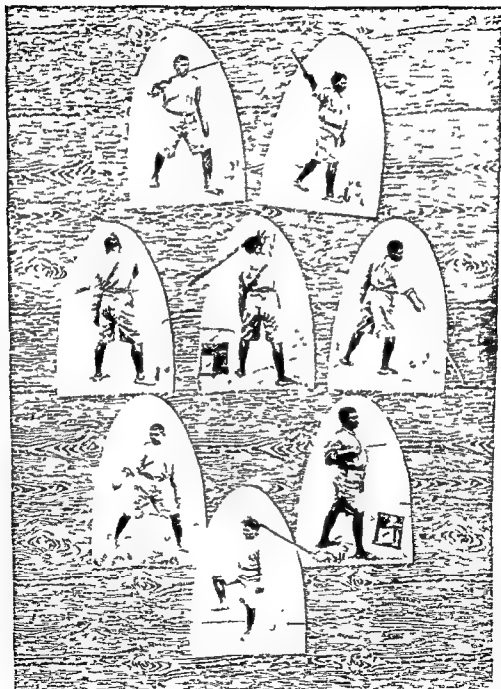
પલોટા.

પલટો:—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જમણા હાથમાં પદો પકડીને અને ડાબે પગ આગળ મૂકીને તૈયારીની રિયતિમાં બિભા રહેવું. પછી પદાતું પાતું લક્ષ્યાવીને જોવું. પછી પદાનો હાથ માથા ઉપરથી પાછળ લઇ, પદો ડાબી તરફથી જમણી તરફ ફેરવી લાવી, ધાવ મારવાની તૈયારીની રિયતિમાં ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે રહેવું. પછી તે જ ચિત્ર પ્રમાણે પાછલો જમણો પગ આગળ મૂકવો. પછી સામાવાળાના ડાબા ખભા ઉપર ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે જનોઇનો તિરકસ ધાવ મારવો, એટલે પદો ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે ડાબી ગાત્રુએ આવશે. પછી પદાનો હાથ ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે માથા ઉપર લઇને, સામાવાળાના જમણા ખભા ઉપરથી જનોઇનો તિરકસ ધાવ મારવો, એટલે પદો ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે જમણી ગાત્રુએ આવશે. પછી ડાબે પગ ઉપાડીને જમણા પગની આગળ ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે મૂકવો, અને સરીર પાછળ ફેરવવું; એટલે તે ચિત્ર પ્રમાણે સરીરની રિયતિ આવશે. પછી ચિત્ર નં. ૭ પ્રમાણે જમણો પગ ઉપાડીને ડાબા પગ ઉપર બિભા રહેવું, અને પદાનો હાથ તે ચિત્ર પ્રમાણે માથાની પાછળ લેવો. પછી જમણી ગાત્રુએ અર્ધવર્તુળ ફરી જવું, અને પાછળની ગાત્રુએ (મૂળ દિશાએ) મોઢું ફરીને ચિત્ર નં. ૮ પ્રમાણે જમણો પગ આગળ મૂકીને, અને તે ચિત્ર પ્રમાણે પદો પકડીને બિભા રહેવું. પછી પાછલો ડાબો પગ જમણા પગની આગળ મૂકીને, ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે તૈયારીની રિયતિમાં બિભા રહેવું.

નવીન શીખનારના લક્ષમાં બધી ક્રિયા આવે, તેટલા માટે બામ પાડીને બધી ક્રિયા (રાહ) તુ વર્ણન કયું છે. પણ એ બધી ક્રિયા ધ્યાનમાં આવી ગયા પછી, તે બધી એક પછી એક, વચ્ચે નહીં થોભતાં કરવાની છે. આ રીતની આ આખી ક્રિયાને પલટો કહે છે. હવે પછી જતાવવામાં આવશે તે જુદી જુદી રાહ તથા સત્તામી વચ્ચે કર્યા પછી, આ પનટો કરીને મૂળ રિયતિમાં આવવાનું હોય છે. તેથી પદ્ધતીની આ હકીકત પ્રથમ આપેલી છે. પદ્ધતીની આ ક્રિયા બરાબર કરતાં આવડી, કે પછીની બધી ક્રિયા ઉડાણ (ફેદકો) લઇને દરવાની ટેવ પાડવી, એટલે કામ સફાઇબધું દેખાશે, અને કસરત સારી થશે.

પલટો,

ચિત્ર સંખ્યા ૬૭૨-૬૭૬

પલટો:—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જમણા હાથમાં પદો પકડીને અને ડાબો પગ આગળ મૂકીને તૈયારીની સ્થિતિમાં બિભા રહેવું. પછી પદાનું પાનું હથાલીને જોવું. પછી પદાનો હાથ માથા ઉપરથી પાછળ લઇ, પદો ડાબી તરફથી જમણી તરફ ફેરવી લાવી, ધાવ મારવાની તૈયારીની સ્થિતિમાં ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે રહેવું. પછી તે જ ચિત્ર પ્રમાણે પાછલો જમણો પગ આગળ મૂકવો. પછી સામાવાળાના ડાબા ખભા ઉપર ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે જનોહનો તિરકસ ધાવ મારવો, એટલે પદો ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે ડાબી ગાંઠુએ આવશે. પછી પદાનો હાથ ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે માથા ઉપર લઇને, સામાવાળાના જમણા ખભા ઉપરથી જનોહનો તિરકસ ધાવ મારવો, એટલે પદો ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે જમણી ગાંઠુએ આવશે. પછી ડાબો પગ ઉપાડીને જમણા પગની આગળ ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે મૂકવો, અને શરીર પાછળ ફેરવવું; એટલે તે ચિત્ર પ્રમાણે શરીરની સ્થિતિ આવશે. પછી ચિત્ર નં. ૭ પ્રમાણે જમણો પગ ઉપાડીને ડાબા પગ ઉપર બિભા રહેવું, અને પદાનો હાથ તે ચિત્ર પ્રમાણે માથાની પાછળ લેવો. પછી જમણી ગાંઠુએ અર્ધવર્તુળ કરી જવું, અને પાછળની ગાંઠુએ (મૂળ દિશાએ) મોઢું કરીને ચિત્ર નં. ૮ પ્રમાણે જમણો પગ આગળ મૂકીને, અને તે ચિત્ર પ્રમાણે પદો પકડીને બિભા રહેવું. પછી પાછલો ડાબો પગ જમણા પગની આગળ મૂકીને, ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે તૈયારીની સ્થિતિમાં બિભા રહેવું.

નવીન શીખનારના લક્ષમાં બધી ક્રિયા આવે, તેટલા માટે ભાગ પાડીને બધી ક્રિયા (રાહ) નું વર્ણન કર્યું છે. પણ એ બધી ક્રિયા ધ્યાનમાં આવી ગયા પછી, તે બધી એક પછી એક, વચ્ચે નહીં ચોખતાં કરવાની છે. આ રીતની આ આખી ક્રિયાને પલટો કહે છે. હવે પછી જાતલવવામાં આવશે તે જુદી જુદી રાહ તથા સત્તામી વચ્ચે કર્યા પછી, આ પવટો કરીને મૂળ સ્થિતિમાં આવવાનું હોય છે. તેથી પવટાની આ હકીકત પ્રથમ આપેલી છે. પવટાની આ ક્રિયા અત્યંત કરતાં આવડી, કે પછીની બધી ક્રિયા ઉશાણ (ફેફકો) લઇને કરવાની ટેવ પાડવી, એટલે કામ સફાઈનું દેખાશે, અને કમરત સારી થશે.

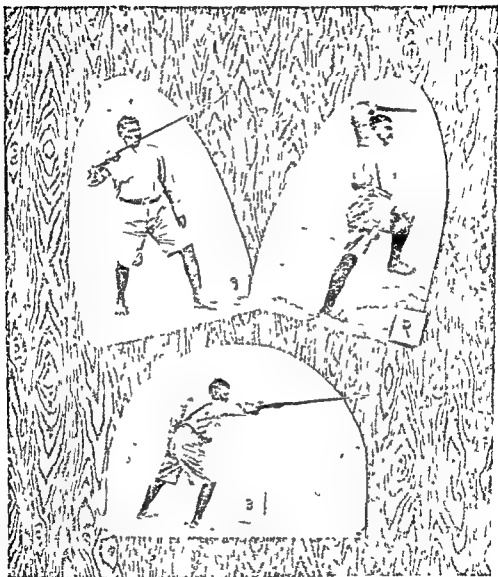
પહેલી રાહની સલામી.

પહેલાં રાહની સલામી:—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે તૈયારીની સ્થિતિમાં ઊભા રહેવું. પછી કોણીમાંથી જમણે હાથ જોડે તીચો રાખીને પદાને હલાવવો. એ રીતે પદો હલાવતા હલાવતા સરકે પવિત્રાથી બે ચાર પવિત્રા આગળ જવું, અને પદાનો હાથ આગળ રાખીને સામાવાળાને ‘હૂલ્લ’ મારવી, અને તે જ અવસાનમાં હાથ છાતી પાસે પાછળ લઇને આડો રાખવો અને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે પાછળ ફરીને જમણા પગનો પંજો ઊભો રાખીને ઊભા રહેવું. પછી મોઢું ન બદલતાં ચિત્ર નં. ૨ માંનો જમણા પગનો પંજો જમીન ઉપર મૂકીને, ડાબો પગ પાછળ છે તે જમણી બાજુએ જમણા પગ જોડે મેળવી લેવો. પછી જમણો પગ ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે જોડે લઇને પદાનો હાથ માથા ઉપરથી પાછળ લેવો. અને તે જ અવસાનમાં જમણો પગ ઉપાડેલો રાખીને, ડાબી બાજુથી પાછળની બાજુએ ફરીને, ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે જમણો પગ આગળ મૂકવો, અને તે બાજુના સામાવાળાના ડાબા ખભા ઉપર જનોઇનો હાથ મારવા માટે પદાનો હાથ તૈયાર રાખવો. પછી જનોઇનો ધાવ આરીને પસટાની ક્રિયા જોડાણ આરીને કરવી અને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે શરૂઆતની સ્થિતિમાં આવી ઊભા રહેવું.

(આગલો પગ એક વેંત આગળ સરકાવીને પાછલો પગ એક વેંત આગળ સરકાવવો. પછી ફરીને આગલો પગ એક વેંત આગળ સરકાવી પાછલો પગ તેટલો જ આગળ સરકાવવો. આ રીતે બંને પગ થોડા થોડા આગળ સરકાવતા તે જ પવિત્રા ઉપર આગળ જવું, તેને સરકે પવિત્રા કહે છે.)

પહેલી રાહ (તથા ચક્કરની).

ચિત્ર સંખ્યા ૬૮૪-૬૮૬

પહેલી રાહ (તથા ચક્કરની):—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે તૈયારીની રીતિમાં ઊભા રહેવું. પછી પાછલો જમણો પગ ઉપાડીને, અને પટાનો હાથ માથા ઉપર લઇને, ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ઊભા રહેવું. પછી જમણો પગ આગળ મૂકીને, ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે ‘ગરદન કાટ’નો ધાવ મારવો, અને તે જ અવસાનમાં આગલો જમણો પગ જીએ લઇને, હાથ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે માથા ઉપર લેવો અને ડાયા પગ ઉપર ઊભા રહીને ડાબી જાંઘુથી સંપૂર્ણ ચક્કર ફરવું. ફરી

ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે મોઢું આગ્યું કે પુનઃ ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે 'ગરદનકાટ' નો ધાવ મારવો, અને ફરી જમણો પગ ઉપાડીને પહેલાંની પેઢે ડાબી આગ્યુથી સંપૂર્ણ ચક્કર ફરવું. ફરી મૂળની આગ્યુએ મોઢું આગ્યું કે 'ગરદનકાટ' કરવી. આ રીતે ત્રણ ચક્કર લેવાં. અને ત્રીજું ચક્કર પુરું થયા પછી 'ગરદનકાટ' નો ધાવ મારીને 'પવટા' ની દિશા કરવી, તથા ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે તૈયારીની રિથિતિમાં ઊભા રહેવું.

પહેલી રાહની વેલ :—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે તૈયારીની રિથિતિમાં ઊભા રહેવું. પછી ચિત્ર નં. ૨ તથા ૩ પ્રમાણે દિશા કરીને 'ગરદનકાટ' નો ધાવ મારવો. પછી પદાને હાથ ડાબી આગ્યુએ ગયો કે તે હાથ છાતી સામે આડો રાખી તે જ અવસ્થાનમાં પાછો ડાબો પગ ઉપાડી, ડાબી તરફથી ફરવું, અને ડાબો પગ જમણા પગની પાછળથી લઇને, જમણા પગની આગળ મૂકવો. પછી પુનઃ પાછળ રહેલો જમણો પગ ઉપાડી, ડાબી તરફથી ફરવું, અને જમણો પગ ડાબા પગની આગળ મૂકવો. આ રીતે બે વખત પગ આગળ લીધા, એટલે આપણી આસપાસનું સંપૂર્ણ ચક્કર થયું, અને પુનઃ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે મોઢું આગ્યું. એ રીતે બે વખત પગ આગળ સીધી લીટી ઉપર મૂકીને જતાં, પદાને હાથ માથા ઉપરથી ફેરવીને, ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે 'ગરદનકાટ' મારવા માટે આજુબો પડે છે. પછી પુનઃ જમણો પગ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ઉપાડી ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે 'ગરદનકાટ' નો ધાવ મારવો. પછી ઉપર પ્રમાણે પુનઃ પદાને હાથ છાતી સામે રાખી પ્રથમ ડાબો પગ જમણા પગની આગળ મૂકીને ઉપર જતાવેલી રીતે હજી વધારે આગળ જવું. એ રીતે જગાની સવડ પ્રમાણે ૩-૪ વખત ચક્કર લઇને આગળ જવું, એટલે આગળનાં ચક્કરોની વેલ થશે.

પછી ઊંડડી દિશાએ પાછળ પગ મૂકીને પાછળનાં ચક્કરોની વેલ કરી મૂળની જગાએ આવવું. આ વખતે જમણો પગ આગળ હોય છે તે ઉપાડી, ચિત્ર નં. ૨-૩ પ્રમાણે 'ગરદનકાટ' નો ધાવ મારવો, અને તે જ અવસ્થાનમાં પદો ડાબી આગ્યુએ આવ્યો, કે પદાને હાથ છાતી સામે રાખી, આગલો જમણો પગ ઉપાડી, ડાબા પગની આગળથી ડાબી આગ્યુએ ફરીને, જમણા પગની પાછળ રાખવો. પછી ડાબો પગ ઉપાડી ડાબી આગ્યુએ ફરીને, જમણા પગની પાછળ રાખવો, એટલે આપણી આસપાસનું એક ચક્કર પુરું થઇ શરૂઆતની દિશામાં મોઢું આવશે, તથા જમણો પગ આગળ અને ડાબો પગ પાછળ રહેશે. આ પ્રમાણે ધાવ મારતાં પહેલાં પદાને હાથ માથા ઉપર રાખવો, અને ધાવ મારીને ચક્કર લેતી વખતે તે હાથ છાતી સામે રાખવો. પછી ચક્કર લઇને, જમણો પગ ઉપાડી પુનઃ ચિત્ર નં. ૨-૩ પ્રમાણે ધાવ મારવો, તથા ઉપર-પ્રમાણે પ્રથમ જમણો પગ પાછળ અને પછી ડાબો પગ જમણા પગની પાછળ નાખી પાછું જવું. આ રીતે પાછળનાં ચક્કરોની વેલ કરીને મૂળની જગાએ જવું. એ પ્રમાણે ચારે આગ્યુની વેલ કરવી.

નવીન શીખનારે જમીન ઉપર સીધી લીટી દોરીને તેના ઉપર વેલ કરતા કરતા આગળ કે પાછળ જવું. છેવટે ડાબો પગ આગળ રાખીને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ઊભા રહેવું.

બીજી રાહની ડૂબની સલામી.

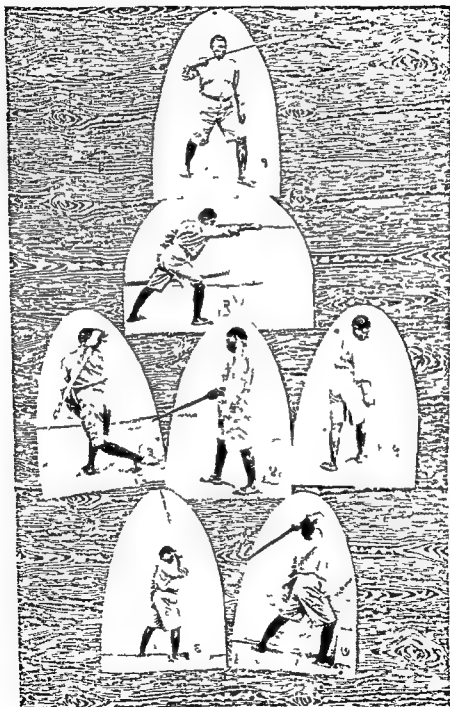

ખીજી રાહની દૂખની સલામી:—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ડાબો પગ આગળ રાખીને ઊભા રહેવું. પછી ડાબો પગ ઉપાડી આગળ મૂકવો, અને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે સામાવાળાના આગળ રહેલા પગના ગોઠણ ઉપર ‘ઓચ’ મારવી. પછી જમણો પગ ડાબા પગની પાછળ ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે રાખી, કેટલી શરીર આગળ નમાવીને, માથું પટાના હાથની નીચે લેવું. પછી જમણી બાજુએ ફરીને ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે પાછળ મોઢું કરીને ઊભા રહેવું. પછી હાથ ફેરવીને સામાવાળાની ડાબી ‘કાનપટ્ટી’ ઉપર ધાવ મારવો, એટલે ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે હાથ આવશે. ત્યાંથી નીચેથી લઇને ઉપર ‘જમણી જંઘ’ ઉપરનો ધાવ ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે મારી, ડાબો પગ આગળ મૂકવો, અને તે જ અવસાનમાં જમણી તરફથી ડાબી તરફ માથા ઉપરથી હાથ ફેરવીને સામાવાળાના જમણા ખભા ઉપર ‘જનોઘ’નો ધાવ મારવો. પછી પકટો લઇને મૂળની દિશાએ મોઢું કરી ઊભા રહેવું.

ખીજી રાહ:—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પાછલો જમણો પગ ઉપાડી, ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે આગળ ‘હલ’ મારવી. પછી પાછલો ઉપાડેલો જમણો પગ આગળ મૂકવાના અવસાનમાં પટાનો હાથ માથા ઉપરથી ડાબી તરફથી જમણી તરફ ફેરવીને ‘ગરદનઠાટ’ કરવી, એટલે ચિત્ર નં. ૮ પ્રમાણે પટાનો હાથ આવશે. પછી પાછલો ડાબો પગ આગળ મૂકી જમણી બાજુનો ‘કોઠા’ નો (કમર તથા પાંસળાની વચમાં) ધાવ મારવો, અને હાથ આગળ રાખીને જ ચિત્ર નં. ૨-૩-૪-૫-૬ પ્રમાણે ‘ડૂબ’ કરવી. પછી ‘કાનપટ્ટી’ ઉપર ધાવ મારી પકટો કરવો, અને મૂળની દિશાએ મોઢું કરી ઊભા રહેવું.

ખીજી રાહની વેલ:—ખીજી રાહની માહિતી આપેલી છે, તે પ્રમાણે જમણો પગ ઉપર ઉપાડી ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે ‘હલ’ મારવી. પછી જમણો પગ આગળ મૂકી ‘ગરદનઠાટ’ નો ધાવ મારી ચિત્ર નં. ૮ પ્રમાણે હાથ લાવવો. પછી ત્યાંથી પટા વડે ‘કોઠા’ નો ધાવ મારવો. પણ તે વખતે ધાવ મારતાની સાથે જ આગળ મૂકેલો ડાબો પગ ઉપાડી, જમણી બાજુએ મોઢું થાય એવી રીતે આગળ મૂકવો, અને પછી ત્યાંથી ચિત્ર નં. ૩-૪-૫ પ્રમાણે ‘ડૂબ’ લેવી. પછી ત્યાંથી ડાબી તરફથી જમણી તરફ પટાનો હાથ લઇને ‘કોઠા’ નો ધાવ મારવો. આ વખતે માથાની પાછળથી હાથ જવા દઇને, પુનઃ ચિત્ર નં. ૭ પ્રમાણે ‘હલ’ મારવી, અને ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ક્રિયા કરવી. પ્રથમ મોઢું પૂર્વ તરફ, પછી દક્ષિણ તરફ, પછી પશ્ચિમ તરફ અને પછી ઉત્તર તરફ કરીને આ વેલ કરવી.

ત્રીજી રાહની સલામી (ઊલટી ડૂબ).

ત્રીજી રાહની સલામી (ઊલટી રૂબ):—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ડાબે પગ આગળ રાખી ઊભા રહેવું. પછી સરક પવિત્રાથી એક બે પવિત્રા આગળ જવું, અને માથા ઉપરથી ડાબી બાજુએ પટ્ટાનો હાથ ફેરવવો; અને પાછલો જમણો પગ આગળ નાખી, સામાવાળાના ડાબા ‘ખભા’ ઉપર ધાવ મારવો. અને હાથ ડાબી તરફ ગયો કે તેને ઊઘટો લઈ સામાવાળાની ‘છાતી’ ઉપર ધાવ મારવો. તે જ અવસાનમાં જમણો પગ પાછળ લેવો, અને હાથ નીચેથી પાછળ વાળીને ઉપર લેવો. પછી જમણો પગ આગળ રાખી ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ‘હલ’ મારવી. પછી ડાબે પગ ઉપાડી જમણા પગની પાછળથી પેલી તરફ રાખવો; અને કમરથી શરીર સહેજ નીચે નમાવી, તેને ડાબી તરફથી જમણી તરફ ફેરવવું, અને હાથ નીચેથી માથું કાઢી, ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે ‘ડૂબ’ લઈ ફરી જવું, તથા ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે જમણો પગ આગળ રાખી, સામાવાળાની જમણી ‘પાંસળી’ ઉપર ધાવ મારવો. તે હાથ ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે પાછળ ગયો, કે ઠેકીને ચક્કર ફરીને તથા માથા ઉપરથી હાથ ફેરવીને પક્ષટો લેવો, અને સહઆતની સ્થિતિમાં આવી ઊભા રહેવું.

ત્રીજી રાહ (ઊલટી રૂબની):—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ડાબે પગ આગળ રાખી ઊભા રહેવું. પછી સરક પવિત્રાથી બે ત્રણ પવિત્રા લઈને આગળ જવું. એ રીતે આગળ જતી વખતે હાથ ઊંચેનીચે કરી પટ્ટો હલાવવો. પછી પટ્ટાનો હાથ ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે ઉપર લેવો, અને જમણો પગ આગળ રાખી, જમણી બાજુથી હાથ પાછળ નાખી, નીચેથી પટ્ટો ઉપર લઈને સામાવાળાના ઉપર ‘શિરનો’ ધાવ મારવો, તથા ચિત્ર નં. ૩, ૪, ૫ પ્રમાણે ‘ઊલટી રૂબ’ લેવી. પછી પક્ષટો લઈ પ્રથમની સ્થિતિમાં આવી ઊભા રહેવું (ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે).

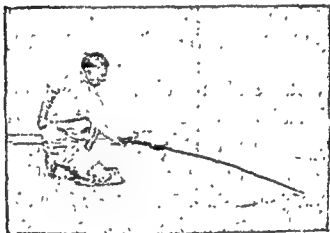
ત્રીજી રાહની વેલ (ઊલટી રૂબની):—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ઊભા રહેવું. પછી જમણો પગ આગળ મૂકી ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ‘હલ’ મારવી. પછી ચિત્ર નં. ૩ થી ૫ પ્રમાણે ‘ઊલટી રૂબ’ લઈ, ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે હાથ આપ્યો, કે ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે હાથ ઉપર લેવો, અને પટ્ટાનો હાથ પાછળથી પોણું વળું ફેરવી સામાવાળાના ‘ગાંઠ’ ઉપર નીચેથી ઉપર લઈને ધાવ મારવો, તથા ચિત્ર નં. ૭ પ્રમાણે હાથ ઉપર આપ્યો, કે ‘ગરદનકાટ’નો ધાવ મારી પાછળનાં ચક્કરોની વેલ કરવી. એ રીતે બે ચાર વખત પાછળની વેલ કરતા પાછળ જવું, અને પછી આગળનાં ચક્કરોની વેલ કરતા આગળ ચાલવું. છેવટે પક્ષટો લઈને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ઊભા રહેવું.

કાટ પહેલી

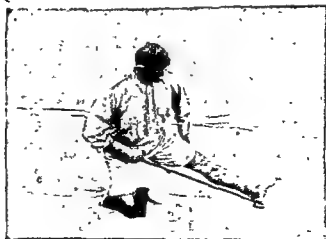
ચિત્ર સં. ૭૦૨

કાટ બીજી

ચિત્ર સં. ૭૦૩

કાટ ત્રીજી

ચિત્ર સં. ૭૦૪

કાટ પહિલી :—આપણી સામે જે પવિત્રા જેટલે અંતરે એક-લીંછુ રાખવું. આપણે ડાગ્યા પવિત્રા ઉપર જિભા રહેવું. પછી પાછળનો જમણો પગ આગળ મૂકવો, અને તે જ અવસાનમાં સામે ‘કાનપટ્ટી’ નો ધાવ મારી પટ્ટાનો હાથ ડાગ્યા ખભા ઉપર લેવો. પછી પટ્ટાનો હાથ અવળો કરીને આગળ રાખેલા લીંછુના મધ્યભાગ ઉપર પટ્ટાની ધારથી ચિત્ર નં. ૭૦૨ પ્રમાણે સજાઈથી ધાવ કરવો, અને તે જ ગતિમાં ઉઠાણુ મારી પગટો લેવો. પછી મૂળની યાજ્ઞુએ મોઢું ફરી જિભા રહેવું.

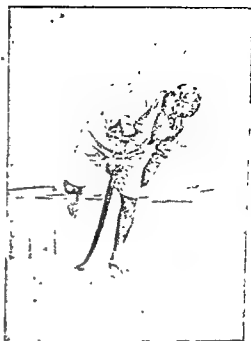
કાટ બીજી :—ડાગ્યા પવિત્રા ઉપર જિભા રહી સામે ‘હ્રદ’ મારવી. પછી જમણો પગ ઉપાડી ડાગ્યા પગ ઉપર જિભા રહેવું, અને જમણી તરફથી ડાગી તરફ સંપૂર્ણ ચક્કર ફરી જવું. પછી જમણો પગ ડાગ્યા પગની પાછળ રાખી, ચિત્ર નં. ૭૦૩ પ્રમાણે બેસવું, અને તે જ અવસાનમાં પટ્ટાનો હાથ અવળો રાખી લીંછુની કાટ કરવી. તે જ પ્રમાણે એ જ રીતે સંપૂર્ણ ચક્કર લઈ, જિભા રહીને પશ્ચ લીંછુની કાટ કરવાની ટેવ પાડવી.

કાટ ત્રીજી :—ડાગ્યા પવિત્રા ઉપર જિભા રહેવું. પછી જમણો પગ આગળ નાખવો, અને ‘લંગોટ’ નો ધાવ નીચેથી ઉપર મારવો. પછી ‘જનોઈ’ નો ધાવ મારી હાથ પાછળ લીધો કે તેને પાછળથી માથા ઉપર લઈ, ચિત્ર નં. ૭૦૪ પ્રમાણે એકદમ ગોઠણને જમીન ઉપર ટેકવી, ડાબો પગ સામે રાખેલા લીંછુ ઉપર રાખવો, અને લીંછુના મધ્યભાગ ઉપર ધાવ મારી પગની પાની નીચે રાખેલા લીંછુની કાટ કરવી. આ કાટ કરતી વખતે પટ્ટાને આપણી તરફ ખેંચીને કાટ કરવી. પછી ડાબો હાથ પટ્ટા ઉપરથી પેલી યાજ્ઞુ રાખી, પગ ઉપર ઉડાવી, ગુલાંટ લઈ, પેલી તરફ જવું. આ કાટ ગ્રહ કૃત્ય છે માટે પ્રથમ સાવકાસ કરવી. નહીંતર પગ જ કપાઈ જવાનો સંભવ છે.

કાટ શેથી

ચિત્ર સંખ્યા ૭૦૫

કાટ પાંચમી

ચિત્ર સંખ્યા ૭૦૬

કાટ મુદ્રી

ચિત્ર સંખ્યા ૭૦૭

કાટ સાતમી

ચિત્ર સંખ્યા ૭૦૮

કાટ ચોથી :—હ મેશની પેઠે જિભા રહેવું પડી જમણો પગ આગળ નાખી જમણી તરફથી ડાબી તરફ પદો નહિ ‘ગરદનકાટ’ કરવી, અને લાગના જ બિનડી માથુથી ડાબી તરફથી જમણી તરફ ધાવ મારી ‘ગરદનકાટ’ કરવી પછી આગલો જમણો પગ પાછળ નહિ, ડાબા પગની સીધી લીટીમાં ચિત્ર ન ૭૦૫ પ્રમાણે ગમવો પછી બે પગની વચ્ચે નીંજી હોય, તે કાપના માટે આગળથી (સામેથી) પદો મંને પગની નીચેથી પાછળ નહિ કાટ કરવી. પદો પગને નામે નહીં તેમ બને પગે જિયો ફૂદકો માગીને, પગ અધર હોય ત્યાં સુધીમાં જ પદાને પગની નીચેથી નહિ કાટ કરવી આ કાટ ઘણી ઠંણ છે માટે શરૂઆતમાં હાથમાં પદાને મદને નાખી નહિને કાટ કરવાનો મહાવરો કરવો જ્યારે નાજડી પગને નાગ્યા મિવાય એની કાટ મરામર થવા માટે, ત્યારપછી દૂર પદાથી કાટ કરી તે મરામર આવડયા પછી મનથી યુનાટ નહિને આ કાટ કરવી

કાટ પાંચમી —ડાબો પગ આગળ રાખી જિભા રહેવું પછી જમણો પગ આગળ લઇને અને પદાને હાથ ડાબી તરફ નહિને માથાવાળાની જમણી માથુની ‘કુમર’ ઉપર ધાવ મારવો પડી પદો જમણી માથુએ આવ્યો, કે ચિત્ર ન ૭૦૬ પ્રમાણે હાથ અવળો કરીને, અને જમણો પગ ઉપાડીને, એ પગની વચ્ચે ગમેના લીંજી ઉપર કાટ કરવી પછી જમણો પગ જમીન ઉપર ટેકવી, ડાબો પગ ઉપાડી, તેની નીચેથી પદો કાઢી લેવો પડી બિનડી ‘દૂન’ તથા ચક્કર ફરી સામે આવવું આ કાટ કરવી અધરી છે, માટે પ્રથમ લાકડીથી કાટ કરવાનો મહાવરો કરવો તે પ્રમાણે કરતા ધાવ મરામર નાગવા માટે, એટલે પડી નાના પદાથી કાટ કરવી

કાટ છઠ્ઠી —ડાબો પગ આગળ રાખી જિભા રહેવું પછી પદાને હાથ જિયે નહિ ‘ખોહા’નો ધાવ મારે છે તે રીતે ઉપરથી નીચે ધાવ માગવો અને ચિત્ર ૧. ૭૦૭ પ્રમાણે ડાબો પગ જિયે ઉપાડી, પગ નીચે રાખેના લીંજી ઉપર કાટ કરવી પછી પદાને હાથ તેવો જ રાખી પાછળ બેચી લેવો આ રીતની કાટ કર્યા પછી ડાબો પગ નીચે ટેકવીને, અને જમણો પગ ઉપાડીને ડાબા પગની પેલી તરફ પાછળ રાખી, પૂર્ણ વર્ણ હ ફરી, મૂળની માથુએ મોઢું આવ્યું, કે ‘ખોપરી’નો ધાવ કરવો, અને તે જ અસાનમાં મૂળ ગ્રિતિમાં આવી જિભા રહેવું

કાટ સાતમી —હ મેશની પેઠે ડાબો પગ આગળ રાખી જિભા રહેવું, પછી જમણો પગ આગળ તથા ‘કુમર’નો ધાવ મારવો, અને પદાને હાથ જમણી માથુએ આવ્યો, કે માથાની પાછળ લેવો પડી આગળ રાખેલો જમણો પગ પરત પાછળ લઇ, ડાબા પગની સીધી લીટીમાં રાખવો પછી ચિત્ર ન ૭૦૮ પ્રમાણે પાછળ નમીને, પાછળની જમીન પર રાખેલું લીંજી દેખાયું, કે ડાબી તરફથી જમણી તરફ ધાવ કરી કાટ કરવી, અને સીધા જિભા રહેવું. આ રીતે મરામર કાટ થવા માડી, કે અવળી યુનાટ મારી કાટ કરવી.

કાટ આહમી

ચિત્ર સંખ્યા ૭૦૬

કાટ આહમી:—જોને પગ એક જ સીધી લીટીમાં રાખી બિબા રહેવું. પછી પટ્ટાનો હાથ ડાબી બાજુથી આધાની પાછળથી ફેરવી લાવીને ઢમગમાંથી નખી જવું, અને પટ્ટાનો હાથ મારી ડાબા પગની પેલી તરફ રાખેના લીજુની કાટ ચિત્ર નં. ૭૦૬ પ્રમાણે કરવી. પછી ડાબો હાથ આગળ જમીન ઉપર ટેકવી, ચુનોટ લાઇ ચિત્ર નં. ૭૧૦ પ્રમાણે બિડીને, ખીચ તરફ ખેંચવું. આ કાટ પછુ ઠકણ છે માટે શરૂઆતમાં લાકડીથી કરી

કાટ આહમી

ચિત્ર સંખ્યા ૭૧૦

કાટ નવમી

ચિત્ર મ ૭૧૧

કાટ નવમી — આખે રૂમાન બાધીને ચિત્ર ન ૭૧૧ પ્રમાણે બેસવું, અને પટાનો હાથ ડાગી બાજુથી પાછળ નાવવો પછી 'પાલટ' નો ધાત્ર મારીને ચિત્ર ન ૭૧૨ પ્રમાણે ઠાટ કરવી આ મટ ન્તા અગાઉ, આખો ઉઘાડી હોય ત્યારે લીંછુ કયા અને કેના અતરે મૂકેલું છે તે જોયા ગાઢ આમો ગાધવી પછી (બાધ્યા પછી) અઢાજથી લીંછુની મટ કરનાની હોય છે આ ડાન ન્વામા વિગત પ્રકાગ્નુ મૈશલ્ય છે

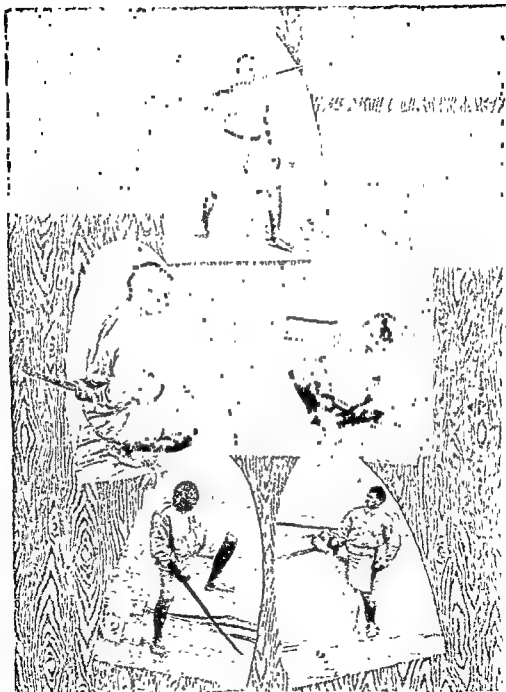
સૂચના — આ ઉપનાત સામા માણસના મોઢામા નરગ નખીને તેની કાટ કરવી, તે ન ઉપ રૂમાનની નીચે ગીડાના ૫૦ પાના ગખીને, અગર કમાનમા કેશ ગખીને, રૂમાન ન કાપતા પાન અગર ફેળા જ માપના, વગેરે અને પ્રકારની દુશગતાનથી કાઠે છે તે કરનાની કળા જાણીતા શિક્ષ-પાસેથી શીખવી જોઈએ ઉપ જણાવેની જુદી જુદી મટો કરવાનો પટાની મનામી, રાહ તથા વેન કરતી વખતે મઢાવરો મ્વો તે જ પ્રમાણે સામે જોભો ન્હેમે માણસ પને મનારના અગર ઉપ લીંછુ ફેકે, તો તે લીંછુને આપણા અગરે નામના ન ફેતા, પના વડે પતા આનડુ જોઈએ આની નીંછુની મટ આનડે તો તે ઉત્તમ પનાધગ મણાય

કાટ નવમી

ચિત્ર મ ૭૧૨

કાઢણી.

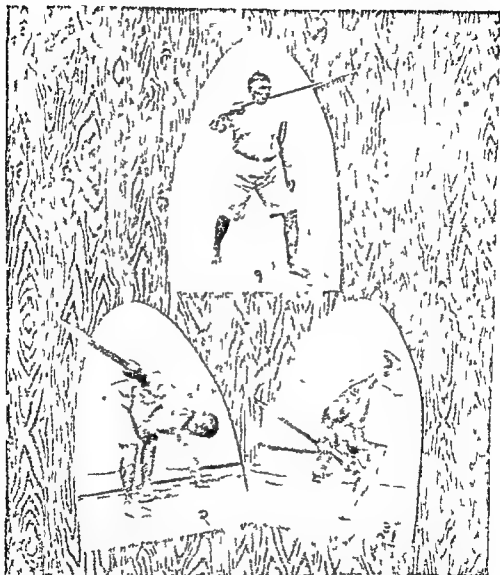

કાઠણી પહેલી :—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જિભા રહી સરક પવિત્રાથી એ ત્રણ પવિત્રા આગળ જવું. પછી પાછલો જમણો પગ આગળ મૂકી જમણા હાથ તરફથી ડાબા હાથ તરફ અને પછી ડાબા હાથ તરફથી જમણા હાથ તરફ એમ ઊંચટસૂચટ ‘ગરદન કાટ’ કરવી. ડાબા હાથ તરફથી જમણા હાથ તરફ ‘ગરદન કાટ’ કરતી વખતે તે જ અવસાનમાં આગળ રાખેલો જમણો પગ પાછળ લેવો, અને પદાનો હાથ ડોકની પાછળ ઝાઝા માથા ઉપરથી ફેરવીને પીઠ તરફ ઊંચટો લાવવો. પછી ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે નીચે બેસી ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે પટ્ટો જાંને પગ પાસે લઈ જમીન ઉપર પદાની પાછળ ડાબો હાથ ટેકવીને બેસવું. પછી શરીરને જાંચે કુદાવીને પગ ઉપર ઉડાડવા અને પદાને પગની નીચેથી આગળ કાઢવો. પછી જિભા રહીને ‘ખોચ’ મારવી. પછી પલટો કરીને મૂળ દિશાએ મોઢું કરી જિભા રહેવું.

આ કાઠણી યરાબર કરતાં આવડે એટલે જિભા રહીને જાંચે કુદકો મારીને કરવાની મહાવરો કરવો. પદાને પગની નીચેથી કાઢતાં શરીર ભારે હોવાથી કુદાચ નહીં તો શરૂઆતમાં જમીન ઉપર કૂલા ટેકવી પગ જાંચા લઈ પદાને તેની નીચેથી કાઢવો. પછી મહાવરો વધતાં એ રીતે કૂલા ટેકવા સિવાય પદાને કાઢવાની ટેવ પાડવી.

કાઠણી બીજી :—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જિભા રહી જમણો પગ આગળ મૂકી ‘ભાંડાર’નો ઘાવ મારવો. પછી પટ્ટો ડાબી તરફ આવ્યો, કે ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે ડાબો પગ જાંચો કરી તેની નીચેથી પદાને પાછળ લેવો, અને સાગલા જ ડાબો પગ ટેકવી, ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે જમણો પગ જાંચે ઉપાડી, તેની નીચેથી પદાને ગહાર કાઢવો. પછી પલટો કરી મૂળની દિશાએ મોઢું કરી જિભા રહેવું.

કાઠણી ત્રીજી :—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જિભા રહેવું. પછી પદાનો હાથ માથાની પાછળથી ડાબી તરફથી જમણી તરફ વર્તુલાકાર ફેરવી આગળ લાવવો. પછી તે જ અવસાનમાં જમણો પગ આગળ મૂકવો, અને ડાબો પગ જાંચે ઉપાડવો. પછી જાંને પગની વચ્ચે ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે ‘કાક’નો ઘાવ મારવો. પછી તે જ ગતિમાં તે હાથ પરત લેવો. પછી ડાબો પગ જમીન ઉપર ટેકવી જમણો પગ જાંચે ઉપાડવો, અને પદાનો હાથ જમણી તરફથી ડાબી તરફ માથાની પાછળથી ફેરવીને, ડાબા પગ ઉપર પૂર્ણ ચક્કર ફરવું, તથા મૂળની દિશાએ આવે કે જમણો પગ આગળ મૂકવો, અને પછી ડાબો પગ તેની આગળ મૂકી ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે જિભા રહેવું.

ચિત્ર સંખ્યા ૭૧૮-૭૨૦

કાઢણી ચોથી:—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે બિભા રહેલું, પછી સરક પવિત્રાથી પદ્માને ઉપર નીચે હનાવતા હનાવતા એ ત્રણ પવિત્રા આગળ જવું. પછી જમણે પગ આગળ મૂકી 'ગરદન કાટ' મારવી, અને ત્યાંથી જ હાથને ફેરવી 'ખાઉરો'નો ધાવ મારવો. પછી આગળે જમણે પગ પાછળ લઇ, ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે ડાગા પગની પાસે રાખવો, અને આગળ નમીને ડાબો હાથ જમીન ઉપર ટેકવવો. પછી પદ્યો નીચે કરી જમણે પગ ઉપાડી તેને પદ્મા ઉપર ઘડને પેલી તરફ મૂકવો, અને તે જ ગતિમાં ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે ડાબો પગ ઉપાડીને તેને પદ્મા ઉપર ઘડને પેલી તરફ લેવો. પછી બિભા રહીને પનટાની ક્રિયા કરવી.

સૂચના:—આ કાઢણી મરાઠર આવશ્યા પછી કુચ્છીમાં જે પ્રમાણે ધડ ફેરવીને 'ડંકી' લે છે તે રીતે અને પગથી જાંચે બહાર 'ડંકી' લેવી, અને પગ પદ્માની પેલી તરફ મૂકી કાઢણી કરવી.

કાઢણી પાંચમી:—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે બિભા રહેલું પછી સરક પવિત્રાથી પદ્માને ઉપર નીચે હનાવતા હનાવતા એ ત્રણ પવિત્રા આગળ જવું. પછી જમણે પગ આગળ મૂકી સામાવાળાના ડાગા 'કોઠા' ઉપર ધાવ મારવો. અને ડાબો હાથ જાંચે દરી પદ્માનો હાથ ડાબી બગલમાં ધારવો. પછી ડાબો પગ ઉપાડી જમણા પગની જોડે આગળ મૂકવો. પછી ડાબો હાથ ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે જમીન ઉપર ટેકવી, અને પગે એટલું ઉપર બહાર (કેડી), યુનાટ લઇ ડાબો પગ બિભા રાખી, જમણા પગના ગોઠણ ઉપર બેસવું.

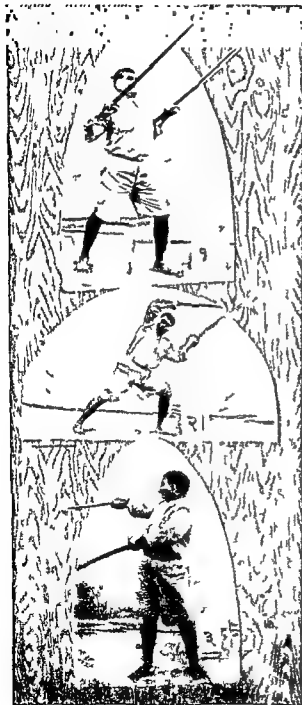
સૂચના:—કાટ અને કાઢણી સારી કરતા આવડી કે રાહ અને વેનના હાથ કરતી વખતે કાઢણી પણ કરવાનો મહાવરો કરવો.

બે પદાની સલામી-(પહેલી રાહની):—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ડાબે પગ આગળ રાખીને, અને પદો ચિત્રમાં ગતાશ્યા પ્રમાણે પકડીને, ઊભા રહેવું. પછી સરક પવિત્રાથી પદાને ઉપર નીચે હલાવતા હલાવતા બે ત્રણ પવિત્રા આગળ જવું. પછી પાછલો જમણો પગ આગળ લઇ, ડાબા હાથ વડે ‘ખોપરી’ નો અને જમણા હાથ વડે ‘કોઠા’ નો ઘાવ મારી, ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે પદાને જવા દેવા. પછી પાછળ મોઢું ફેરવી પદાને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે ડાબી બાજુથી પાછળ લેવા. પછી બંને પદા પીઠ પાછળથી ગોળાકાર ફેરવવા. આ રીતે પદાને ફેરવતાં વચમાં ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણેની રીતિ આવે છે. પછી બંને પદાને જમણી બાજુએ જવા દેવા, અને મૂળ દિશાએ મોઢું ફરી ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ઊભા રહેવું.

સૂચના:—જોડ પદાનું કામ કરતી વખતે બંને પદા એકમેકને સમાન્તર રાખીને ફેરવવાની કાળજી રાખવી. નહીંતર પદા એકમેક ઉપર અથડાઇને તેનામાં ખાણ પાડવાનો કે શરીરને ધમ થવાનો સંભવ છે.

એ પદાની પહેલી રાહ :—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ડાબે પગ આગળ રાખી ઊભા રહેવું. પછી જમણા પગ આગળ કરી ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે જમણા હાથ ડોકની પાછળ લાવવો. પછી જમણા હાથ વડે ‘ઉસ્ટી જનોઈ’ નો ધાવ મારવો, અને તે જ વખતે ડાબા હાથ વડે ‘મોઢા’ નો હાથ ફેરવવો; તથા ડાબો પગ જમણા પગની પાછળ જમણી પાવુએ રાખવો, એટલે ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે રિથિતિ આવશે. પછી ડાબી તરફથી જમણી તરફ ફરી જવું, અને તે જ ગતિમાં ડાબો હાથ પીઠ પાછળ લાવવો, અને જમણો હાથ ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે આગળ રાખવો. પછી તે જ મોઢા તરફ સરકે પવિત્રાથી બે ત્રણ પવિત્રા આગળ જઈને જમણા હાથ વડે ‘કુમર’ નો ધાવ મારવો, અને ડાબો હાથ ઊંચટો ફેરવી ઉપર લાવવો, એટલે ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે રિથિતિ આવશે. ‘કુમર’ નો હાથ મારવાના અવસાનમાં પાછલો ડાબો પગ જમણા પગની પાછળથી જમણી તરફ મૂકવો, અને જાને હાથ વડે મોઢાના હાથ પ્રમાણે પદા ફેરવવા. આ રીતે પદા ફેરવતાં વચમાં ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે રિથિતિ આવશે. પછી જમણો પગ આગળ આણી ડાબો પગ તેની પાછળ મૂકવો, અને ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ઊભા રહેવું. પછી સંક્રામીની પૂર્ણ ક્રિયા કરવી.

બે પદાની વેલ (પહેલી રાહની).

બે પદાની વેલ-(પહેલી રાહની) —ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે બિના રહેવું. પછી ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે જને હાથ વડે જમણી માથુએ લાન મારના, એટલે ચિત્ર નં ૨ પ્રમાણે હાથ પાછળ જશે પછી આગતો ડાબો પગ ઉપાડી જમણા પગની આગળથી લઇને જમણા પગની પાછળ મૂકવો પછી જમણો પગ ઉપાડી ડાબા પગની પાછળ મૂકવો આ રીતે કંવાથી શરીરનું સંપૂર્ણ ચક્કર થશે, અને ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે મૂળની દિશાએ મોઢું આવશે એ રીતે જગાની સવડ પ્રમાણે પાછળ પગ નાખીને ચક્કરો લેવા, એટલે પાછળની વેલ થશે પછી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની ક્રિયા બિનટી કરીને આગળ પગ રાખી ચક્કરો ફરવા, અને મૂળની જગાએ ચિત્ર નં ૧ પ્રમાણે આવવું, એટલે આગળની વેલ થશે

ઉપસંહાર.

અમારી પરંપરામાં પદાની રાહ કરતાં શરૂઆતમાં સજામી, પછી રાહ, પછી ધાવ અને છેવટે સજામી કરે છે. તેથી તે પ્રમાણે જ હકીકત અહીં આપી છે. વળી પ્રત્યેક રાહમાં સજામી, હ્રસ, કાટ, કાઢણી વગેરે ભાગ કરીને વાંચનારને આ વિષય બરાબર સમજાય તેવી રીતે તે દરેકનાં જુદાં જુદાં ચિત્રો પણ આપેલાં છે. છતાં ચિત્રની મદદથી પણ આ વિષય સમજવો કઠણ છે. તેા પણ શક્ય તેટલો પ્રયત્ન સમજવાનું સુલભ થાય તેવા હેતુથી કરેલો છે. થોડીક પણ પદાની રાહ જેને આવડતી હશે, તેને આ બધું સહજ સમજશે. પ્રત્યેક રાહ બરાબર આવડે ત્યાં સુધી પુષ્કળ વખત કરવી, એટલે ચક્કર ન ચડતાં ત્યાસ વધારે લંગાશે અને કામ વધારે સફાઈથી થવા માંડશે. એક રાહ બરાબર આવ્યા પછી બીજી રાહ શીખવી.

પદાની સંજ્ઞામંત્રી, રાહની, હૂમની અને કાટની અહીં જે ક્રિયા આપી છે, તે બધી ક્રિયા પૂરતી ચાકાકાથી અને ગિનચુક કરતાં આવડી કે તે જ ક્રિયા છઠ્ઠા પ્રમાણે બે, ચાર અથવા આઠે દિશાએ મોડું ફેરવીને પણ કરતાં આવડવી જોઈએ. લડાઈના વખતે શત્રુ આપણી સામે કે કોઈ એક જ બાજુએ હોય, એવું હંમેશાં બનતું નથી. ટેટલીક વખત આપણી આસપાસ ચારે બાજુથી શત્રુ આપણને ઘેરી લે છે. ત્યારે તેના ઉપર લક્ષી કરવો અને તેનાથી આપણે બચાવ કરવો પડે છે, તેવે વખતે જે બાજુ શત્રુ નજીક હોય, તે બાજુ પ્રથમ જઈને તેના ઉપર ધાવ કરી, જાગના જ બીજી બાજુના નજીકના શત્રુ ઉપર ધાવ કરવાની જરૂર હોય છે; તેટલા માટે જુદી જુદી બાજુએ વળીને પદાના ધાવ કરવા પડે છે. તેથી દ્વિમુખી, ત્રિમુખી અને ચતુર્મુખી એવા જુદા જુદા

પવિત્રા ઉપર પદાના હાથ કરતાં શીખવું, કે પ્રસંગે તેના સારો ઉપયોગ થાય. તેવા જુદા જુદા પવિત્રાની માહિતી તેટલા જ માટે અગાઉ આપવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત ત્રણ જણે મળીને સંઘથી પણ પદા ફેરવવાનો મહાત્મરો કરવો કે પ્રસંગે જુદા જુદા પ્રકારના બ્લોડો જેવી રચના કરીને આપણે આપણા પક્ષની નિઃશસ્ત્ર મંડળીનું સંરક્ષણ કરી શકીએ. યુરુ-ગધુ રા. લક્ષમણ ગળાવત બોપટકર, એમ.એ., એલ.એલ.બી., એમણે ‘હાંડ-પદા’ નામના પુસ્તકમાં એ પ્રમાણે જણાવેલું છે, અને આ ખેત્રની માહિતી પણ આપેલી છે. છઠ્ઠા હોય તેમણે તે પુસ્તક વાંચી જોયું.

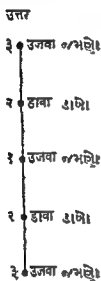
પવિત્રા ઉપર કેવળ ચાલીને ધાવ કરવામાં વખત બહુ જાય છે, તેથી જરૂર પ્રમાણે ફરીને કે ચુનાંટ લઇને જુદી જુદી દિશાએ મોં ફેરવી આત્મસંરક્ષણ કરવું પડે છે તથા શત્રુ ઉપર લક્ષી કરવો પડે છે.

કાટના જે પ્રકારો ગતાવેશ છે તે બરાબર આવ્યા, કે નીચે જતાવેલી વિશેષ કૌશલ્યવાળી અને અમલકૃતિ બરેલી કાટ કરતાં શીખવું. માણસના મોઢામાં લવંગ પકડાવી તે લવંગની કાટ કરવી, મનુષ્યને મચળો મુવાડી તેના પેટ ઉપર લીંબુ કે ગરદનું રાખી તેની કાટ કરવી, રૂમાખમાં કેળાં પાંધી રૂમાખને કાપ્યા સિવાય તે કેળાંની કાટ કરવી, બીડાનાં પચાસ પાનની મુઠી એક ટેબલ ઉપર મૂકી તેના ઉપર રૂમાખ દાંડવો, અને તે રૂમાખને નહીં કાપતાં તે પાનની માત્ર કાટ કરવી, (આવી કેળાંની કે પાનની કાટ જાણીતા યુર પામે શીખવી પડે છે), તથા જુદા જુદા પ્રકારની દસરતેનાં ઝાડ ગનારી તેમાં કામ કરનાર માણસોના સરીર ઉપર ગરદનું કે લીંબુ રાખી તેની કાટ કરવી.

બનેટી પટ્ટા, લઠ્ઠી પટ્ટા, વગેરે પ્રકારોની માહિતી કસરતના સ્વરૂપની હોવાથી તે અહીં આપી નથી. કસરતના-પ્રકાર-દેશી એવા આ જ્ઞાનકોશના ખંડમાં તે આપવામાં આવશે.

દ્વિમુખી પવિત્રા.

ચિત્ર નં. ૭૩૪ ની વચમાં ૧ ના આંકડાથી

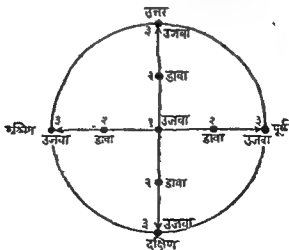

ચિત્ર સંખ્યા ૭૩૪

બતાવેલી જગા ઉપર જમણે પગ, અને ૨ના આંકડાથી બતાવેલી જગા ઉપર ડાબે પગ રાખી, ઉત્તર તરફ મોં કરી પવિત્રા ઉપર બિભા રહેવું. પછી જુદા જુદા પ્રકારની રાહ, વેશ, કાટ, વગેરે પટ્ટાના હાથ કરી ઉત્તર તરફ જવું. આગળ જતાં જુદા જુદા હાથોના સ્વરૂપ પ્રમાણે જમણી તરફથી કે ડાબી તરફથી ફરીને હાથ કરવા. એ રીતે જમણી તરફની ક્રિયા પૂરી કરીને પછો લઠ્ઠી મૂળની જગાએ પરત આવવું. પછી દક્ષિણ તરફ મોં કરી ૧ ની જગા ઉપર જમણે અને ૨ ની જગા ઉપર ડાબો પગ રાખી બિભા રહેવું, અને તે બાજુએ મોં રાખી હાથ કરવા. ઉત્તર દક્ષિણ કે પૂર્વ પશ્ચિમ એમ બંને દિશાએ બિલટમ્લટ જઈને આ રીતે હાથ કરી શકાય છે, માટે આ પવિત્રાને દ્વિમુખી પવિત્રા કહે છે.

ચામુખી પવિત્રા.

ચિત્ર નં. ૭૩૫ ની વચમાં ૧ ની જગા ઉપર જમણે પગ અને ૨ ની જગા ઉપર ડાબે પગ રાખી, ઉત્તર તરફ મોં રાખી બિભા રહેવું. પછી જુદી જુદી રાહ, વેશ તથા કાટ તે

ચિત્ર સંખ્યા ૭૩૫

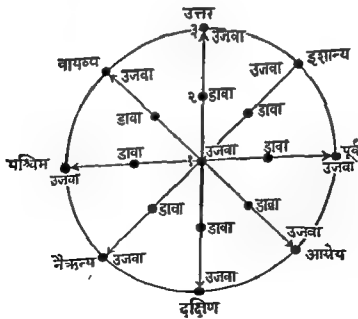
૩જવા = જમણે.

= ડાબે.

બાજુએ જ મોં રાખીને કરવી, અને પછી મૂળની જગાએ આવ્યા પછી ૧ ની જગાએ જમણો પગ અને ૨ ની જગાએ ડાબો પગ રાખી દક્ષિણ તરફ મોં કરી બિભા રહેવું. પછી તે દિશાએ પદાના હાથ કરવા. ત્યાંથી મધ્ય ભાગે પરત આવ્યા પછી પક્ષો દ્વય ૧ ની જગાએ જમણો પગ અને ૨ ની જગાએ ડાબો પગ રાખી પૂર્વ તરફ મોં કરી બિભા રહેવું. પછી તે દિશાના જુદા જુદા હાથ કરી, મૂળની જગાએ મધ્ય ભાગે પરત આવવું; અને ૧ ની જગાએ જમણો પગ તથા ૨ ની જગાએ ડાબો પગ રાખી પશ્ચિમ તરફ મોં કરી બિભા રહેવું, અને તે દિશાએ પદાના જુદા જુદા હાથ કરવા. પછી ફરી ઉત્તર તરફ મોં કરી બિભા રહેવું, અને ફરી તે જ પ્રમાણે ચારેય બાજુ મોં કરી બિભા હાથ કરવા. આ પવિત્રાને ચોમુખી પવિત્રા કહે છે.

અષ્ટમુખી પવિત્રા.

ચિત્ર નં. ૭૩૬ ના વર્તુલના મધ્ય ભાગમાં ૧ ની જગા ઉપર જમણો પગ અને ૨ ની જગા ઉપર ડાબો પગ રાખી ઉત્તર તરફ મોં કરી બિભા રહેવું. પછી તે દિશાએ પદાના હાથ કરવા, અને પુનઃ મૂળની જગાએ આવીને ૧ ની જગા ઉપર જમણો પગ તથા ૨ ની જગાએ ડાબો પગ રાખી દક્ષિણ તરફ મોં કરી બિભા રહેવું. પછી તે દિશાએ પદાના હાથ કરવા. પછી મધ્ય ભાગે પરત આવી, ૧ ની જગાએ જમણો અને ૨ ની જગાએ ડાબો પગ રાખી, અગ્નિ ખૂણા તરફ મોં કરી બિભા રહેવું. પછી તે ખૂણાના હાથ કરી દક્ષ, મધ્ય ભાગે આવી, વાયવ્ય ખૂણા તરફ મોં કરી હાથ કરવા. પછી પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને નૈઋત્ય એ તરફ અનુક્રમે મોં કરી હાથ કરવા, અને પુનઃ

ચિત્ર સંખ્યા ૭૩૬

જાવા = જમણો.

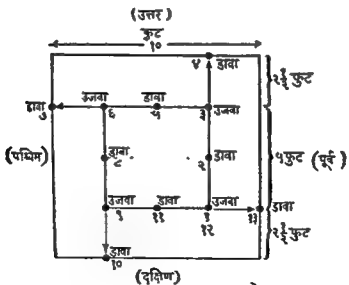
ડાવા = ડાબો.

ઉત્તર તરફ મોં કરી કામ શરૂ કરવું. આ પવિત્રાને અષ્ટમુખી પવિત્રા કહે છે.

ચોરંગી પવિત્રા.

ચિત્ર નં. ૭૩૭ પ્રમાણે દસ ફૂટ લાંબો અને દસ ફૂટ પહોળો એવો એક ચોખ્ખો મેદાન ઉપર દોરવો, અને તેની અંદરની બાજુએ પાંચ ફૂટ લાંબો અને પાંચ ફૂટ પહોળો એવો એક બીજો ચોખ્ખો તેજ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે દોરવો. પછી ૧ ની જગ્યાએ જમણે અને ૨ ની જગ્યાએ ડાબે પગ રાખી, પવિત્રા પ્રમાણે જિભા રહેવું. ૧ અને ૨ ની વચ્ચેનું અંતર અઢી ફૂટનું હોય. પછી પટ્ટાના હાથ કરીને આગળની વેડ કરવી, અને ૩ ની જગ્યાએ જમણે તથા ૪ ની જગ્યાએ ડાબે પગ રાખી જિભા રહેવું. સાંથી ડાબો પગ ઉપાડીને ૫ ની જગ્યા ઉપર રાખવો, અને હાથ કરીને પશ્ચિમ તરફ જવું, તથા ૬ ની જગ્યાએ જમણે

પગ અને ૭ ની જગ્યાએ ડાબો પગ રાખી જિભા રહેવું. પછી ફરી ૭ ની જગ્યા ઉપરથી ડાબો પગ ઉપાડી ૮ ની જગ્યા ઉપર રાખવો, અને દક્ષિણ તરફ મોં કરી જિભા રહેવું. પછી ૯ ની જગ્યાએ જમણે અને ૧૦ ની જગ્યાએ ડાબો પગ રાખવો. આ રીતે દક્ષિણ તરફ જતાં પટ્ટાના હાથ કરવા. પછી સાંથી ડાબો પગ ૧૧ ની જગ્યાએ રાખી પૂર્વ તરફ મોં કરવું, અને તે બાજુએ હાથ કરીને ૧૨ ની જગ્યા ઉપર જમણે તથા ૧૩ ની જગ્યાએ ડાબો પગ રાખી જિભા રહેવું. આ પવિત્રામાં અંદરના ચોખ્ખો ઉપર (એ ચોખ્ખોના કાંઠા ઉપર) ચાલીને હાથ કરવાના હોય છે, અને ચારે દિશાએ ૪, ૭, ૧૦ તથા ૧૩ ની જગ્યા ઉપર ડાબા પગ એ ચોખ્ખોની બહારની બાજુએ (મોટા ચોખ્ખોની બાજુ ઉપર) રાખવાના હોય છે. આ રીતે પવિત્રા ચાલીને હાથ કરે છે તેને ચોરંગી પવિત્રા કહે છે.

ચિત્ર સંખ્યા ૭૩૭

જનવા = જમણે.

ડાવા = ડાબે.

૩૨૪.

ક

ઉપોદ્ધાત.

ગુરુ અગર પોશાદી ગદા એ એક પ્રકારનું સંહારક શસ્ત્ર છે. તે પ્રથમ ક્યારે વાપરવામાં આવ્યું, તે નહીં જાણી શકાય. એમ જાણે છે કે મોગલ આદલાશોના વખતમાં આ શસ્ત્ર અસ્તિત્વમાં હતું, કેમકે તેનું નામ ગુરુ કે ગુરુ છે. તે ઉપરથી એમ જાણાય છે કે તે વખતની પ્રચલિત ફારસી બાષાનો એ શબ્દ હશે. જૂના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં આનું નામ કે વર્ણન ક્યાંય નથી. તેમ પ્રાચીન કાળની લડાઈઓમાં પણ આનો ક્યાંય વિશેષ ઉપયોગ થયો હોય તેવું પણ કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી.

લાકડાની ગદાની કલ્પના ઉપરથી આ પોશાદી ગદા (ગુરુ) બનાવવાની કલ્પના થઈ હોય એવું અનુમાન કરી શકાય. તત્તવારની મૂઠ જોવી જ આ ગુરુને પણ મૂઠ કરેલી હોય છે. ગદાના જડા લાકડી દાંડાને બદલે ગુરુને માટે ત્રણ ફૂટ લંબાઈનો જડો પોશાદી મજ લઈ તેને કમરખતી પાંખડીઓ જેવી લોખંડી પાંખડીઓ બેસાડેલી હોય છે. આ પાંખડીઓને તીક્ષ્ણ ધાર હોય છે. કોઈ કોઈ ગુરુની પાંખડીઓ ખૂદી પણ હોય છે; તેમ કોઈ કોઈની પાંખડીઓ વળી આંકડીદાર પણ હોય છે. આવા ગુરુનો ધાવ શરીર ઉપર વાગેલો હોય, તો ચામડી છોલાઈ જઈ જખમ બહુ બગેર થાય છે.

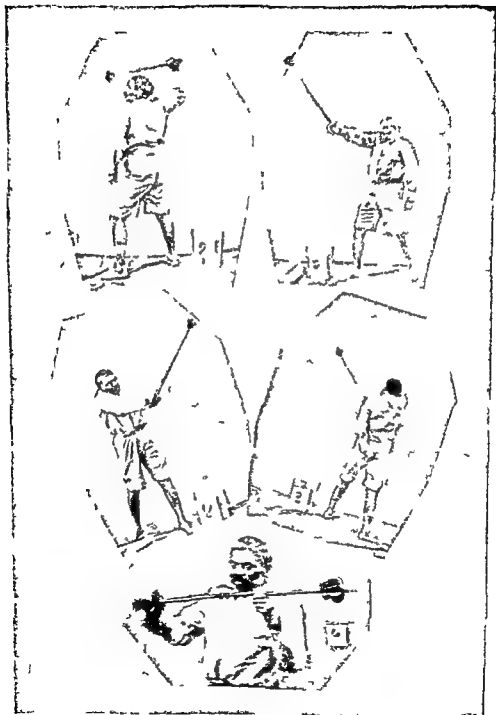
ગુરુના પાંચ ભાગ હોય છે.—(૧) મૂઠ,

(૨) મજ, (૩) કમળ, (૪) કમળના આગળ અર્ધો ઇંચ લાંબો છેડો, (એ છેડો મુગટ ઉપરના કળશ જેવો હોય છે), અને (૫) કડીઓ. કડીઓ આઠ ધાત્રવામાં આવે છે. ગુરુ ફેરવતાં તે કડીઓ આગળ પાછળ સરકવાથી તેનો જે નાદ થાય છે તે નાદમાં તક્ષીન થઈ જતાં તેના વાપરનારને કંટાળો આવતો નથી, પણ સૂતિ વધી બિલ્લી મદદ થાય છે.

કુરતીમાં વિજયી નીવડેલા ધણા મોટા દરબખના પહેલવાનને મદા કે ગુરુ બક્ષિસ તરીકે આપવાનો જૂના વખતમાં રિવાજ હતો. શ્રી. કે. ખડેરાવ મહારાજ ગાયકવાડના વખતમાં વડોદરાના નામાંકિત પહેલવાનોને એવાં ગુરુ ધનામમાં મળેલાં, તે હજુ પણ કેટલાક અખાડાઓમાં રાખી મૂકેલાં છે.

ગુરુ મદા પ્રમાણે જ ફેરવાય છે. તેનો ધાવ શરીર ઉપર બેડો હોય તો બહુજ ખરાબ પ્રકારનો જખમ થાય છે. મરંજીયાનમાં ધાવ લાગ્યો હોય, તો પ્રાણ જવામાં પણ કંઈ વાર લાગતી નથી. એના ખેડમાં તો ‘શિર’, ‘બગલ’ અને ‘પટ’ ઉપર મુખ્યત્વે એના ધાવ કરવામાં આવે છે. આવા એ શસ્ત્રની લડાઈમાં તો બચવાનું ધોરણ પકડીને લડવું એ જ સારું. કેમકે તેનો ધાવ ઢાલથી પણ અટકાવવો કઠણ પડે છે. એવે વખતે બિલ્લું ઢાલવાળા હાથના દાંડાને ધજ થવાનો સંભવ રહે છે.

ગુરુજ.

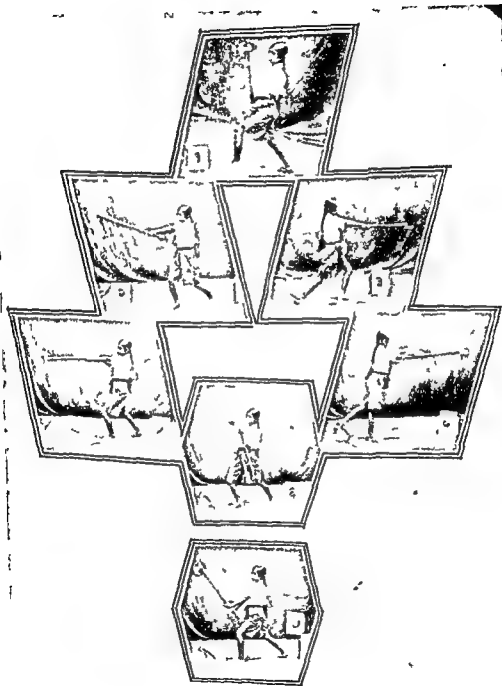

ચિત્ર સંખ્યા ૭૩૮-૭૪૨

ગુરૂજ (હાથ પહેલો):—ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે ડાગા પવિત્રા ઉપર ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ગુરૂજ બંને હાથમાં આડું રાખીને જીભા રહેવું. પછી ગુરૂજને ડાગા હાથ વડે ઉપર ઝુકાવી ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે માથા ઉપર રાખવું. પછી તે જ અવસાનમાં તેને માથાની પાછળથી ગોળાકાર ફેરવીને ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે જમણો પગ આગળ લઇ સામે જીભા રહેલા શત્રુના માથા ઉપર મારવું. પછી તે જ ઓઠમાં ડાબો પગ પાછળ લઇ આપણી ડાબી તરફથી વળીને ચિત્ર નં. ૩ પ્રમાણે મોઢું આગળ કે તે બાજુએ (આપણે શરૂઆતમાં જીભા હતા તેની જમણી બાજુએ) જીભા રહેલા શત્રુની ડાબી બાજુની ખોપરી ઉપર ગુરૂજ મારવું. પછી ગુરૂજનો હાથ તેવો જ પરત લઇ ડાબો પગ ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે તિરકસ બાજુએ આગળ મૂકવો. અને તે બાજુએ જીભા રહેલા શત્રુની જમણી ખોપરી ઉપર તે મારવું. પછી ગુરૂજને તેવું જ આપણી જમણી બાજુએ ફેરવીને તથા જમણો પગ પાછળ લઇને શરૂઆતની સ્થિતિ (ચિત્ર નં. ૫) પ્રમાણે તેને બંને હાથમાં રાખી જીભા રહેવું.

આ હાથ કરતાં પવિત્રા ત્રિકોણમાં ફેરે છે, તેથી તેને ત્રિરંભી પવિત્રા કહે છે. ગુરૂજ લોખંડી હોવાથી વજનદાર હોય છે, તેને લીધે તેના હાથ કરતી વખતે તેની બધી ક્રિયા તેના ઓઠમાં જ, વચમાં નહીં થોભતાં, કરવાની હોય છે. તત્કાલે કે પહાની પેઠે ગુરૂજના પથ્થુ અનેક પ્રકારના હાથ કરવાનો મહાવરો કરવો. સામેના ઇસમના હાથમાં ગુરૂજ હોય, અને તે તેના ગુરૂજથી આપણને મારવા માટે આપણા અંગ ઉપર આવે, તે વખતે ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે આપણો ગુરૂજ રાખીને, અને તેને જીએ કે બાજુએ નરર પ્રમાણે ઝુકાવીને, આપણો બચાવ કરવો.

પરશુ.

ચિત્ર સંખ્યા ૭૪૩-૭૪૯

પરશુ.

લેખક:—રા. રા. બાબુરાવ જા. ફેલી, બ્યામ વિદ્યાર્થ, વ્યવસ્થાપક શ્રી રામદાસ
ચાચામણા, તથા કસરત અધ્યાપક, ન્યુ ઇરા હાઈસ્કૂલ, વડોદરા.

પરશુ એ હથિયાર બારતવર્ષમાં ઘણા પુરાતન સમયથી વપરાતું હોય એમ જણાય છે. વૈદિક સમયમાં પણ કેટલાક દેવતાઓના હાથમાં પરશુ હોવાનાં વર્ણનો છે. શ્રી પરશુરામનું તો પરશુ એ જ મુખ્ય હથિયાર હતું. પરંતુ આજકાલની લડાઈઓમાં આ હથિયારનો કંઈ વિશેષ ઉપયોગ થતો નથી. હાથોહાથની લડાઈમાં એનો ઉપયોગ થવા જોઈએ છે. પણ હાલના લશ્કરોમાં ક્યાંય એ જણાતું નથી. હાલ તો માત્ર તેના જુદા જુદા હાથ શીખવા, એ કેવળ મરદાની ખેતના એક પ્રકાર તરીકે છે.

ચિત્ર ઉપરથી આ હથિયારનો આકાર કૈવા હોય છે તે સહજ સમજાઈ આવશે. એને લાકડાનો કે લોખંડનો હાંડો હોય છે. કુવાડીની પેઠે તેનો ઉપયોગ હાથમાં તો બાગના ઝાડોની ડાળીઓ વગેરે તોડવાના કામમાં માત્ર થાય છે. તેનું પાનું સારું વજનદાર અને પોલાનું હોય છે. તેનો ઉપયોગ પ્રસંગે કરી શકાય એવી જેની ઇચ્છા હોય, તેણે આ હથિયારનો ઉપયોગ ઝાડની ડાળીઓ વગેરે તોડવાના કામમાં હંમેશાં કરવો, એટલે બરાબર ધાવ મારવાનો મહાવરો થશે. તલવારના હાથ કરે છે તેવા જ આના પણ હાથ સંધ્યાયામમાં કરી જતાવાય છે. તે પૈકી નમૂના હાથલ એક હાથ અહીં આપ્યો છે.

પરશુ—(હાથ પહેલો):—ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે પરશુ રાખીને ઊભા રહેવું. પછી પાછલો જમણો પગ આગળ લઈ ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે સામેના યતુ ઉપર ‘બાકુ’નો તિરકસ ધાવ મારવો. પછી પરશુને જમણી બાજુથી પાછળ લઈ માથાની પાછલી બાજુથી અર્ધવર્તુલ ફેરવી, પાછળની બાજુએ લાવવો, અને તે જ વખતે આપણી ડાબી બાજુએ ફરીને, પાછલા ભાગ તરફ મોં ટરવું. આ રીતે કરતાં પગ ગદલાવવાના નથી. ચિત્ર નં. ૨ જમણો પગ ગોઠણમાંથી નમાવેલો છે, તે ચિત્ર નં. ૩ માં સીધો કરી, ડાબા પગને ગોઠણમાંથી નમાવી, ડાબા પવિત્રા ઉપર ઊભા રહેવું, અને તે ચિત્ર પ્રમાણે ‘કમર’નો ધાવ મારવો.

પછી જમણી બાજુએ ફરીને ચિત્ર નં. ૩ માં પાછળ રાખેલો જમણો પગ જમણી તરફથી પાછળ લાવી, ચિત્ર નં. ૪ પ્રમાણે ડાબા પગની પાછળ રાખવો, અને તે જ ચિત્ર પ્રમાણે ‘ગરદન’નો ધાવ મારવો. પછી જમણી તરફથી ફરીને આપણી આસપાસ વર્તુળાકાર ફરી જવું; તથા ચિત્ર નં. ૫ પ્રમાણે પાછલા ભાગ ઉપર ‘ગરદન’નો ધાવ મારવો. પછી તેવા જ જમણી બાજુથી પાછલી બાજુએ ફરીને, ‘શિર’નો ધાવ મારવા સારું ચિત્ર નં. ૬ પ્રમાણે પરશુ રાખીને ઊભા રહેવું. પછી ચિત્ર નં. ૭ પ્રમાણે ડાબો પગ આગળ લઈ ‘શિર’નો ધાવ મારવો.

શ્રી.

સાઠમારી અને ડાગદારી.

સાઠમારીની જગા (અગાડ).

ઉપોદ્ધાત.

ૐ

જાના વખતમાં ભરત દાથીની જોડે શ્રદ્ધા

કરવી, એ એક પ્રકારનો મગ્દાની એક દત્તો, તેને મળ્યુદ કહેતા. ભરત દાથી જોડે માફુ-યુદ્ધ કરનારા શ્રીકૃષ્ણભીમસેન જેવા મહી પુરાણ કાળમાં હતા, એવું પુરાણોમાં વર્ણન છે. આવા એ મળ્યુદમાં મનુષ્યની શારીરિક શક્તિનો, અવળતાનો અને સાહસિકતાનો ખુબ ઉપયોગ થતો હતો. ભરત દાથી અંગ ઉપર ચડી આવે, તે વખતે તેની જોડે શ્રદ્ધા શરૂ કરી તેની પીઠ પાછળ જઈ તેની પૂઝી પકડતા, અને તેને લીધે તે ફરવા-માંડતો કે તેની પાછળ પાછળ તે પછુ ગોળગોળ ફરતા, અને છેવટે દાથી થાકતો ત્યારે તેને હાર કરતા. આવાં વર્ણન એ પુરાણોમાંથી મળી આવે છે. કંસની મળ્યાળાનો અર્થત ભરત કુવલ્યાપીડ નામનો દાથી તેના મહાવતે શ્રીકૃષ્ણ ઉપર છોડ્યો. તે વખતે તે દાથીની જોડે શ્રીકૃષ્ણે જે ઝટાપટી

— લેખક —

૬. નારાયણ બળવંત જોશી, વડોદરા.

કરી, તેનું વર્ણન હરિવંશમાં અને શ્રીમદ્ ભાગવતમાં સવિસ્તર આપેલું છે.

તે પછી મોગલ સમયમાં જાદસાહ જહાંગીરને પોતાના પ્રથમથી ભરત દાથીને

દેગણે લાવવાનો જાહુ જ શોખ હતો, એમ જણાય છે. તે જ પ્રમાણે છેક હમણાનાં વખતમાં પણ સાંગની સંસ્થાનના અધિપતિ કે. શ્રી. તાત્યાસાહેબ પટવર્ધનને પોતે ઘોડા ઉપર બેઠીને મસ્ત હાથીને ખેલાવવાનો ઘણો શોખ હતો, એમ જણાય છે. શ્રી. તાત્યાસાહેબ હાથમાં બાહુ લમ્બને ઘોડા ઉપર સવાર થઇને તૈયાર થતા, કે મસ્ત હાથીને તેમની સામે મોકળો છોડવામાં આવતો. પછી તેઓ તે હાથીને ચીડવીને પોતાના ઉપર આવવા દેતા, અને તેની જોડે બેઠતા. એવી રીતે આખો દિવસ તેને દોડાવીને બ્યારે તે થાકતો, ત્યારે પછી તેને જાંધી લેવામાં આવતો. આ ખેલ માટે સાંગનીમાં સ્વતંત્ર છૂટી જગા ન હોવાથી હરેલા દિવસે હાથીને મોકળો છોડવાનો છે એવી ખબર આખા ગામમાં અગાઉથી અપાતી. એટલે ગામના પ્રજા-જનોને એ હાથીથી ધન થવાનો સંભવ ન રહેતો. એવી રીતે હાથીને ખેલાવવા માટે સવારને ઘોડા ઉપર કેટલી કુશળતાથી બેસવું પડતું હશે, અને મનથી કેટલી હિંમત રાખવી પડતી હશે, તેની કલ્પના વાચકોએ જ કરી લેવી.

અગાઉ.

મસ્ત હાથીને ખેનવવાનો થોડો જુદો પ્રકાર હજુ પણ વડોદરા સંસ્થાનમાં ચાલુ છે. મસ્ત હાથીના ખેલો કાવવામાં વડોદરા સંસ્થાન પ્રખ્યાત છે. શ્રી. ખડેગજ મહારાજ ગાયકવાડને અનેક પ્રકારના મસ્તાની ખેલોના પર વ્યા. યા.

કે. શ્રી. તાત્યાસાહેબ પટવર્ધન, સાંગલી સંસ્થાનના અધિપતિ

ચિત્ર સંખ્યા ૭૫૦

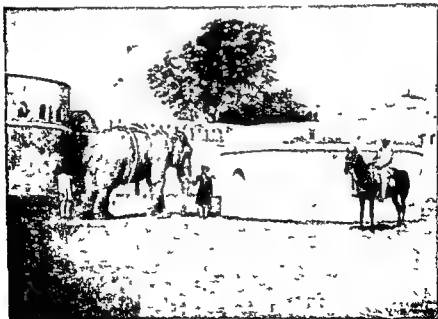
શોખ હતો. તેમની દારકિર્દીમાં આવા મસ્તાની ખેલો માટે અગાઉ એ નામની જગા મુકામ તેમણે જાંધવી. એ જગા વડોદરા શહેરની પૂર્વ તરફ પાણી દરવાજા નહા છે. તે ૩૫૦ ફૂટ લાંબી અને ૨૨૦ ફૂટ પહોળી છે. એ જગાની પશ્ચિમે તથા ઉત્તરે આવેલી ઇમારતોના બીજા માળ ઉપર મુકામ થી. ખાસા સવારીને બેસવા માટે પણ સવડવાળી જગા જાંધેવી છે ગામની જાંધી જાગુએ ચારે તરફથી પચ્ચીસ ફૂટ જાંધો કાટ ગાંધેલો કોષ તેના ઉપર નગરવાળી પ્રેક્ષક કોઠાને બેસવાને અનુકૂળ પડે તેવી સવડ

કે. શ્રી. સયાજીગવ મહારાજ ગાયકવાડે તે પછી કરાવેલી છે. આ મેદાનની દક્ષિણ તથા ઉત્તર દિશાએ બે બહુજ મોટા દરવાજા મસ્ત હાથીને આ અગડમાં લાવવા માટેના રાખેલા છે. એ દરવાજામાંથી એવા હાથી અંદર આવ્યા કે દિવાલમાં બેસાડેના વજનદાર આડસરને સગડાવીને તેને જંધ કરી લેવામાં આવે છે એ ઉપરાંત એ આખા કોટની દિવાલમાં અંતરે અંતરે એકઠો માણસ અંદર કે બહાર આવી કે જઈ શકે એવી નાની બારીઓ (માત ફૂટ ડાંગી) પણ ગણેલી છે. વળી, આ મેદાનના મધ્યભાગે એક ગોળા પણ મોકળો એવો ૪૦ ફૂટ વ્યાસનો નાનો છુન્ન કરેલો છે. તેની પણ અંદર જવાય એવી નાની કમાનો રાખેલી છે. (ચિત્ર નં. ૭૫૧). મસ્ત હાથી નજીક જ આવી જાય, અને બચાવનો બીજો કોઇ માર્ગ જ ન રહે, એવું જણાતાં જ આગળ દોડનારો સાકમાર નજીકની આવી કોઇ કમાન-

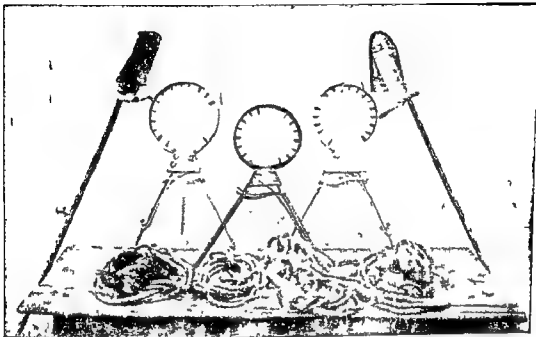
માંથી ગમે ત્યાંથી પણ અદાર નીકળી જઈને પોતાનો અચાચ કરી શકે છે. એ સિવાય પણ અગડની એક બાજુએ ૩૫ ફૂટ વ્યાસનો એક ગોળા એટલો બનાવેલો છે; તેની આમપાસ ફરવાથી પણ હાથીની આગળ દોડનારો સાકમારોનો અગર થોડેમત્રારોનો અચાચ થઈ શકે છે. કેમકે હાથી જે રીતે સામે કે સીધી લીટીમાં જઈ જોઈ શકે છે, તે રીતે તે તેના બારે અને મોટા રાગીના કાચે ગોળા-કાર કે વક્રગતિમાં દોડી શકતો નથી. આનો જ લાભ આગળ દોડનારોએ વાટાચૂંકા દોડીને લઈ લે છે.

સાકમારી.

શ્રી. ખંડેરાવ મહારાજના વખતમાં વડોદરામાં ૮૦-૯૫ હાથી હતા. આ હાથી પૈકી કોઇ મસ્ત હાથી છૂટતો કે તોફાન ઉપર ચડતો, તો તેને પકડી લાગીને પુનઃ તેના હાથ ઉપર ખાંધી લેવા વીસ વીસ માણસની ત્રણ

મસ્ત હાથીને પકડવાનાં સાધનો.

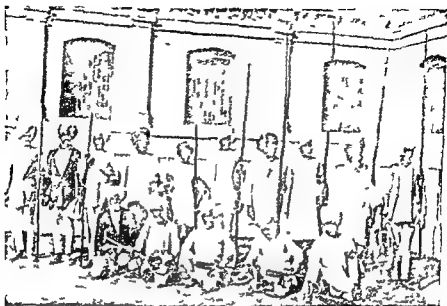
ચિત્ર સંખ્યા ૭૫૨

દુન્દીઓ ગામી હતી એ ત્રણ દુન્દીઓ મળીને તે માણસોની અને તેના હથિયારોની સંખ્યા માફ થતી, તેથી તે પ્રત્યેક માણસનું નામ તે વખતથી સાહમાર પડ્યું અને આ સાહમારો અગગડમા મસ્ત હાથીને મોટળા મૂકીને અને તેની આગળ દોડીને જે ખેન ઢરી ગતાવતી, તેનું નામ પણ તે વખતથી જ સાહમારી પડ્યું પછીથી એ અગગડમા જે કંઈ કાર્યક્રમ ચાલુ છે, તે બધાને સાહમારી જ કહેવાનો રિવાજ પડી ગયો છે.

/ મસ્ત હાથીને તામામા લાનવા માટે ભાના, ચીમટા, આકડીઆ, પહોચીઓ, બેડીઓ, વગેરે અનેક હથિયારોની જરૂર પડે છે ચિત્ર નં ૭૫૨ ઉપરથી ચીમટા, ગાણુ તથા પહોચીઓની કલ્પના આવશે તેમ જ ચિત્ર નં. ૭૫૩

ઉપરથી તેના ઉપયોગ કરનારા સાહમારોના ગ્રવકષ ૧૧ પણ ૨૫ ૧૧ આવશે

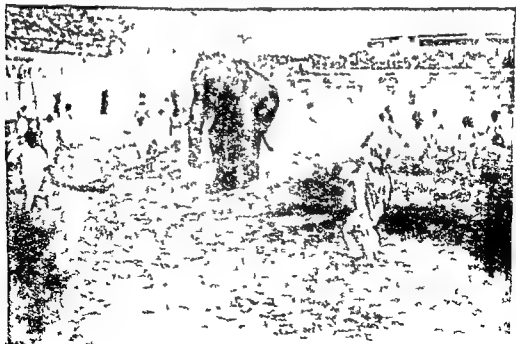
ખેનને વખતે મસ્ત હાથીને અગગડમા એક દુમાન પામે નાવીને બિલો ગામે કે પડી પામેની કમા આ બિલા નહીને એ મે સાહમાર તેના પાછા પગમા બાધેની માન્ય છોડે છે, તથા તે જ વખતે એક સાહમાર હાથીના આગળ પગમા ગમેથી કાટાવાળી પડેની પણ આકડીઆ વતી કાઢી ને છે. પડી ખુલ્લુગતથી એટલા ઉપર ઉભો નડે છે અને ખુલ્લુગતથી ઇશારો કરે છે એવો ખુલ્લુગતનો ઇશારો થતા જ હાથીને મોટળો મૂકવામા આવે છે પડી આશુનાશુ બિલા રહેના સાહમારો જેમ એમ સાહમાર હાથીની આગળ નાચે છે, અને પોતાનું ભાનુ હાથીની આગળ ફરીને

સાહમાર.

ચિત્ર સંખ્યા ૭૫૩

કે માથા ઉપરનો રંગિત ફેટો તેની આગળ છોડીને હાથીને ચીડવે છે. હાથી પછી તેની પાછળ પડે છે, એટલે બીજા સાહમારો તેને બીજા બામુથી ચીડવી પોતાના તરફ ખેંચે છે. (ચિત્ર નં. ૭૫૪) હાથી પછી ચીડાઇને ચીડવનારાઓની પાછળ ઘાથો ઘસીને દોડે છે આ

સાહમારી.

ચિત્ર સંખ્યા ૭૫૪

રીતે તેને આખા મેદાનમાં દોડાવીને ખેંચાવે છે. હાથી પ્રથમ તો એકની પાછળ પડે છે, તેટલામાં જ તેને બીજો ચીડવે છે; એટલે તે પહેલાંને છોડીને તે બીજાની પાછળ પડે છે. એટલામાં તેને ત્રીજો ચીડવે છે, અને પોતાના તરફ તેને તે ખેંચે છે. આ રીતે આ ખેડ પુરક વખત સુધી આખા મેદાનમાં અને બહુ સાહમારી મળીને આગળ ચલાવ્યા કરે છે.

હાથી જો કે રથૂળ અને અતિ વિરાળ પ્રાણી છે, તો પણ માણસ કરતાં તેની સીધી દોડ તો વધારે વેગની હોય છે. તેથી જ સાહમાર તેને કાપ પણ એક માણસની પાછળ એક-સરખો દોડવા દેતો નથી. એકની પાછળ તેને જરા વધારે વખત થાય, કે તરત જ બીજો તેને પોતાની તરફ ખેંચી લે છે, એટલે પહેલાંને પોતાનો જવાબ કરવાનો વખત મળી જાય છે. (ચિત્ર નં. ૭૫૫). આ રીતે ખેડ ચાલુ રહેતાં

કોઇક વખત સાહમારને પોતાના હાથમાંના બાલાનો, કે પોતાનો દેંટો ત્યાં ત્યાં દેખી દેખીને દેંટાનો, પોતાના જવાબ કરવા માટે ઉપયોગ કરવો પડે છે. કોઇક વખતે તેવે પ્રસંગે કાંઈક બાણ છોડીને તેના ધુમાડાની મદદથી હાથીને ગભરાવવો પડે છે. આ ખેડમાં સાહમારનું ધૈર્ય અને કૌશલ્ય જોઇને પ્રેક્ષકો આશ્ચર્યથી છકકટ થઈ જાય છે. કોઇક વખત તો એવું કાગે છે કે એમુક સાહમાર મળે હમણાં જ હાથીના પૂરા સપાટામાં આવી જઈને મરી જ જશે. તેવું વખતે એકદમ ખેડને બંધ કરવાનો હુકમ મળે છે, અને ચીમટા નાખવાવાળાઓ હાથીને અટકાવવા તેના પગમાં ચીમટા નાખી દે છે. આ રીતે ચીમટા નાખવાનું કામ પણ બહુ જોખમનું છે. હાથી એકદમ પાછો ફરીને એ ચીમટા નાખવા આવનારને પકડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એટલા જ માટે જો પહેલાં ચીમટા નાખે

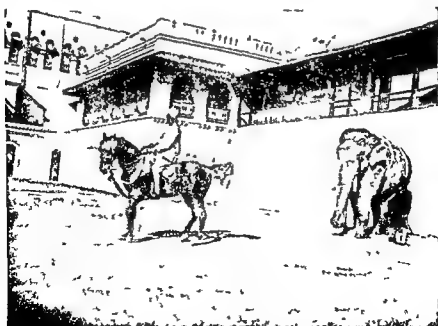
છે તે ઇનામને પાત્ર ગણાય છે. તેના એક બે સ્ત્રીમટા લાગ્યા કે હાથી ભીનો ગહે છે, અને પછી તેને ગાંધી ક્ષેત્રો મુગમ પડે છે. તે પછી તેને દાણ ઉપર લઈ જવા માટે અગ્ગડ ગદાર લઈ જાય છે, અને સાકમારીનો ખેત પૂરો દરવામાં આવે છે. |

હાથીના કપાળે ચિટ્ટી ચોડવામાં આવે છે, અને સાકમાર પામે તેને કડાવવામાં આવે છે આ કામ ધણું જ અધરું હોવાથી એવી ચિટ્ટી કાઢી લાવનાર સાકમાર પણ ઇનામને પાત્ર થાય છે.

ડાગદારી.

ઘોડા ઉપર બેસીને મૃત હાથીને ખેનાવનાર સવારને ડાગદાર કહે છે. એવા બે ત્રણ સવાર હજી સુધી વડોદરામાં નોંધર છે. તેના ઘોડા સુદામ શીખરીને તૈયાર કરેલા હોય છે. હંમેશાં તેને હાથી પાસે લઈ જઈને તેની હાથીવિધક

બીતિ નષ્ટ કરવામાં આવી હોય છે કેમ કે હાથીથી ખીનારો ઘોડો આ કામમાં તદ્દન નિરુપયોગી નીવડે છે. ઉપરાંત, ડાગદારીનો ઘોડો મારો પાણીવાળો અને વિશેષ ચપલ હોવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે તે ઘોડા ઉપર બેસનાર સવાર પણ બહુ દિશ્મતવાન અને બળવાન હોવો જોઈએ. ડાગદાર તૈયાર થઈને અગ્ગડમાં આવ્યા પછી મરત હાથીને મોકલો મૂકે છે. એ વખતે ડાગદાર તેને ચીડવવા માટે તેની સામે જાય છે, (ચિત્ર નં. ૭૫૬) તે મહુ જ નજીક આવ્યો છે એમ જણાતાં જ હાથી પણ એકદમ ચિડાઈને તેની પાછળ પડે છે. એ રીતે પછી હાથીની અને ઘોડાની શરત ચાલે છે. કેટલીક વખત તો છેલ્લે ઘોડાના પૂઠડા પાસે જ હાથીની સૂંઢ આવી પહોંચે છે, અને પ્રેક્ષકોને લાગે છે કે હમણાં જ આ સવાર હાથીના સપાટામાં આવી જ જશે. તેટલામાં જ સવાર ઘોડાને ઓડી મારીને ઘોડો દોડાડીને હાથી

ડાગદારી.

ડાગદારી.

ચિત્ર સંખ્યા ૭૫૭

પાસેથી વધારે દૂર નીકળી જાય છે. (ચિત્ર નં. ૭૫૭). તે જોતાં જ પ્રેક્ષકોને આનંદ આનંદ થઈ જાય છે, અને તેઓ તાળીઓ પાડવા માંડે છે.

આવી રીતે આ સાઠમારી અને ડાગદારી એ જાને મરદાની ખેલ જોવા જેવા છે. અને તે જોવા માટે મુદ્દામ ઘણા લોકો લાંબે લાંબેથી

વડોદરા આવે છે. કેાઈ મોટા સરકારી ખરોલો આવે છે તેને સારું આ ખેલ સરકાર તરફથી ખાસ કરાવવામાં આવે છે. આ જાને ખેલમાં ખેલનારા સાઠમાર અને ડાગદારની દિગ્ભતની, શક્તિની અને ચપલતાની ખૂબ કસોટી થાય છે. હાલના વખતમાં તો આવા ખેલ વડોદરા સિવાય બીજા કેાઈ જગ્યાએ જોવામાં આવતા નથી.

શિકાર.

❀

હુક્કરનો શિકાર.

આ શિકાર ઘોડા ઉપરથી તથા પાય-

જીથી પણ કરવામાં આવે છે. ઠોઠ્ઠામાં અને

દેશમાં પણ જંગલમાંથી હુક્કરને હાંકી ગ્રાવીને

ગામના શોકો એક તરફ જીભા મહે છે અને

૭ હુક્કરની મુસડી (મોહ) ચૂકવીને તેને

ભાખાથી, બરખીથી કે છેવટે કુદાડીથી મારે છે.

જાંઘકથી પણ આ શિકાર કરવામાં આવે છે,

પરંતુ તેને ઠોઠ્ઠા પણ શિકારી વધારે મદદ

આપતા નથી ગયા શતકની શરૂઆતથી આ

શિકાર હિંદુસ્તાનમાં ઘોડા ઉપર બેસીને જ

કરવાનો પ્રવાત પડી ગયો છે. પૂર્વે જંગાળના

જંગલોમાં રીંછો બહુ રહેતાં, તે વખતે તે

રીંછનો શિકાર પણ ઘોડા ઉપર બેસીને જ

ભાજાવતી કરતા હતા. એ ભાખા ટૂંકા હોય છે,

અને તેનું કળું પહોંચું હોય છે; અને તે રીંછ

ઉપર લાંબે અંતરેથી જોરથી ફેંકવામાં આવે

છે. રીંછના આ શિકાર પછી હુક્કરનો શિકાર

પણ ભાજાથી કરવાની શરૂઆત થઈ.

શરૂઆતમાં ને માટે પણ ટૂંકાં ભાજાં વપરાતાં,

અને હુક્કરની પાસે જઈને તેના ઉપર તે જોરથી

ફેંકવામાં આવતાં. પરંતુ પછીથી તે પદ્ધત બંધ

કરીને લાંબાં ભાજાં વપરાવા માંડ્યાં, અને તે

ફેંકવાને બદલે હુક્કરની વધારે પાસે જઈને તેના

ઉપર ખોસી દેવાની શરૂઆત થઈ. હાલ એ જ

પ્રકાર હિંદુસ્તાનમાં બધે ઠોઠ્ઠાએ ચાલુ છે.

હુક્કરનો શિકાર કરવાનો ચાલ અનાદિ કાળથી

હિંદુસ્તાનમાં ચાલુ છે. રજપૂત લોકોમાં

સંક્રાંતિના કરના દિવસે હુક્કરનો શિકાર કરીને

— લેખક —

મે. જનરલ નાનાસાહેબ શિંદે,
વડોદરા.

તેનું માંસ તે દિવસે ખાવાનો રિવાજ છે.

મરેઠાઓમાં પણ કેટલાક લોકો તેનું માંસ બહુ

રુચિપૂર્વક ખાય છે. ઘોડા ઉપર બેસીને પદ્ધત

સર શિકાર કરવાની કલ્પના અંગ્રેજી

અમલદારોની છે.

શિકારની ટૂંકામાં લોકીકત.

આ શિકાર નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે કરવામાં

આવે છે. ત્રણ ત્રણની બે ત્રણ બેડીઓ બનીને

હાથમાં ભાજાં લઈને આ શિકારે ગય છે. જે

જગનના હુકમો હોય, તે જગનની નજીકના
ગામતોફાને એકઠા કરીને તેમની પાસેથી

આ શિકારના લાભ.

[પ્રથમ રાત હકાતવામાં આવે છે શિકારીઓ
પોતાના ઘોડાઓ ઉપર જગનની મહાજીબા
રહે છે એકઠા સાથે હુકમ જગનમાંથી મહાજી
નીમળતા જ શિકારી તેની પાછળ પોતાના
ઘોડાઓ એકઠમ પૂર સાદ દોડાવે છે શિખરી
પાછળ આવે છે એમ જાણતા જ આગળ
દોડતુ તે હુકમ પોતાની ગતિ જરા તેજ કરે
જ શિકારી હવે ભાણ મારવાનો એવું જોતા
જ તે એકઠમ ચપળતાથી જમણી કે ડાબી
માથુએ ઊટકી જાય છે, અને શિકારીનો ઘોડો
ધણે આગળ વધી જાય છે એ વખતે મિલ
રીના બીજા જે જોડીદારો હોય છે તેમને સારી
તક મળે છે તેઓ આ હુકમને બાતુ ખોસી
દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે હવે આપણો કાષ્ઠાજ
રહ્યો નથી, અને શિકારીનું બાતુ શરીરમાં
ધૂસવાનું જ, એવું જાણતા જ તે હુકમ પોતાના
પાડના પગ પર જીનટીને શિકારીના ઘોડા
ઉપર એના જોડથી હલો કરે છે કે જે શિકારી
ગાદેત હોય કે તેનો ઘોડો તદ્દન નવોસવો હોય
તો તે હુકમ તેને જમીન ઉપર લગડાવે જ
[એવે વખતે કોઈમાં તેના મધા વાળ જીભા યધ
જાય છે] અને તે મોટા અવાજ કરી એકઠમ
આપના પોપચા જીધડે ન જીધડે તેદના
વખતમાં જ ઘોડા ઉપર હલો કરે છે હુકમના
ક્રમનસીબે જે શિકારીનું બાતુ તેના શરીરમાં
ખોસાઈ ગયું, અને તે નીચે જમીન ઉપર પડ્યું,
તો પછી તે એક ક્ષણમાં જ કરી પોતાના પગ
ઉપર જીભા યધને નાસવા માડે છે, આગર
શિકારી જોડે બીજા હુકમ લેવાને તૈયાર થઈ
જાય છે આ રીતે કેટલાએ બાના તેના
શરીરમાં પેઠા પછી તે જમીન ઉપર કાચમનું
મરીને પડે છે એવી આ શિખરની દૂકામાં
હકીકત છે

૫૩ વ્યા રા

આ શિકાર માટે સારા ઘોડાની આવ
સ્થકતા કે બીજા બધા જગમી જનાવરોના
ચિદાગ ડગતા હુકમના શિખરને વિશેષ મહત્ત
આપવામાં આવે છે એ શિકાર માટે પુષ્કળ
શિકારીઓ એકત્ર થાય છે, અને તે વખતે
તેમનો બધાનો વખત મહાજી મગમ જાય છે
લશ્કરી અમનદારને આ શિકારથી પોતાના
ધધાનું શિક્ષણ મળે છે ધેય, ચપળતા, ઘોડા
ઉપરની બેઠક, હથિયાળ વાપરવાની મહાજી,
અને સહનની સામે થવાની તૈયારી, વગેરે
પુષ્કળ ગુણ એમાંથી શીખવાના મળે છે આ
શિખરથી આપો અને ડાન એટલા તીવ્ર થાય
છે કે વ્યાય પછી જરીકે અવાજ (ખટકો) થાય
કે શિકારી તે તરત જ સમજી જાય છે જે
હુકમનો શિકાર કમના, તે ઉત્તમ વરકરી
અમનદાર થવો જ જોઈએ

“મારો, સાખ (સાહેબ), મારો”.

હિંદુસ્તાનના માથ સેનાપતિ એ પ્રસિદ્ધ
લોર્ડ રામટસે પોતાના Forts one's ears
in India નામના પુસ્તકમાં કે મહારાજા
પ્રતાપસિંહના ધેય રિને લખેલી એક હકીકત
અહીં આપવા જેવી છે તે નખે છે કે “હું
જોધપુર મહેલો, તે વખતે મારા માટે મહારાજા
પ્રતાપસિંહે હુકમના શિખરની વ્યવસ્થા કરી
હતી આ શિકારમાં જે એક મોટા હુકમને
બાનાથી જમમી કયું, છતાં તે પાસેના
હુકમોમાં જ્યાં લાગ્યું, અને તે જગ્યાએ તેની
પછાડી પડ્યું એ ઘોડા ઉપરથી રાજ્ય ન હોય.
તેથી જે મહારાજા પ્રતાપસિંહને જૂમ પાડીને
દ્યુ, કે આપ આપનો ઘોડો વચમાં નાખી તે
હુકમને મારા તરફ પગત મોકલો મહારાજા
પ્રતાપસિંહને તે પરથી પોતાનો ઘોડો એકઠમ

છૂટા મૂક્યો. પણ તે કુછરની નજીક જતાં જ તે ઘોડાનો પગ એક ખાડામાં ખૂંચી ગયો, અને તે પોતે પણ ઘોડા સાથે જમીન ઉપર પડ્યા. તે જખમી કુછરે મહારાણા પ્રતાપસિંહ ઉપર એકદમ હસી ક્યો, અને તેના પગને મોટા જખમ ક્યો. તેની મદદમાં હું દોડતો ગયો, પરંતુ તેટલામાં તો મહારાણા પ્રતાપસિંહ લોહી લોહાણુ યથા ગયા હતા. છતાં જિભા યધને તેમણે કુછરનું 'મોહું' પોતાના હાથવતી પકડીને તે કુછરને તેના એ પાછલા પગ ઉપર જીભું ક્યું હતું. મારા ભાલાનો જખમ તેને કંઈ વધારે જોડા ગયેલો ન હોતો, એટલે તે કુછર બહુ જોરમાં જ હતું. મહારાણા પ્રતાપસિંહે તેને જોરથી ધક્કો મારીને પાછળ પીક ઉપર પાડ્યું, અને તેના પાછલા જને પગ જને હાથમાં પકડી રાખીને તે મને કહેવા લાગ્યા, કે "મારો, સાખ, મારો". પછી મેં તે કુછરને ભાલાથી મારી નાખ્યું". કુછરનું વળન અને બળ કેટલું હોય છે તે જાણતા હશે તે મહારાણા પ્રતાપસિંહના ધૈર્યની, શક્તિની અને પ્રસંગાવધાનની તારીફ જ કરશે.

કુછરના શિકાર માટે જોધપુર આખા હિંદુસ્તાનમાં પ્રખ્યાત છે. મહારાણા પ્રતાપસિંહના વખતે જોધપુરમાં કુછરનો શિકાર તત્તવારથી થતો હતો એવું સાંભળ્યું છે.

શિકારની હક્કા.

કુછરનો શિકાર કરવા માટે જંગલ હાંકવામાં આવે છે, તેને હક્કા કહે છે. ઘણા જ ગામ લોકો એકત્ર યધને જ્યાં એક સાથે એક બાબુ રહીને જંગલને હાંકવામાં આવે છે. એ લોકો પાસે તે વખતે મોટા મોટા દંડા, શીંગા, તલૂડીઓ અને બંદૂકો પણ આપેલી હોય છે. એ જગ્યા ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે એક મુખ્ય

શિકારી હોય છે, અને તેના હાથ નીચે જીમ્મ બે ત્રણ શિકારીને પણ રાખવા પડે છે. તેઓ ધસારો કરે, કે તરત જ જંગલ હાંકવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવે. જે શિકારી લોકો પાસે બંદૂકો આપેલી હોય છે, તેઓ મોટું કોષ કુછર નજરે પડતાં જ મોળી વગરનાં કાર્તુસોથી અવાજ કરે છે, એટલે જહાર ઘોડા ઉપર જે શિકાર કરવાને તૈયાર જિભા હોય છે તેમને સૂચના મળે છે. મોટું કુછર જંગલમાંથી જહાર પડતાં જ તેની પછવાડે ઘોડેસવારો દોડે છે, એટલે હક્કા બંધ પડે છે. એ જહાર પડેલું કુછર મરાઈ જાય તો ફરી હક્કા શરૂ કરવામાં આવે છે. ગ્વાલિયરમાં વાઘના શિકાર માટે હક્કા કરવા સારુ પક્ષટણુના લોકોનો ઉપયોગ કરે છે. એ હક્કા ઘણી જોવા જેવી થાય છે. આગથી કુછર બીચે છે. કોષ મસ્ત કુછર અગર જખમી કુછર કોષ જળામાં છુપાઈ બેઠું હોય, તો તેને જહાર કાઢવાને જીમ્મ ગમે તેટલા પ્રયત્ન થાય તો પણ તે જહાર નીકળતું નથી. પરંતુ એ જળાને જે આગ લગાડવામાં આવે, તો તે બીધને એકદમ જહાર આવે છે. દક્ષિણમાં અથવા નિમ્નમ હૈદરાબાદમાં ફાફડીઆ ચોરની વચમાં કુછરો રહે છે. તેમાંથી તેને જહાર કાઢવું જલ્દ જ કાઢવું પડે છે. હોશિયાર શિકારી હાથમાં તલવાર ધધને એ ચોર કાપીને અંદર પેસે છે, અને કુછરને જોતાં જ તદ્દન તેની નજદીકમાં બંદૂકનો ખાલી અવાજ કરે છે, એટલે તે જહાર નીકળે છે; અને જહાર જિભેલા ઘોડેસવારોના ભાલાનો ભોગ યથા પડે છે. કુછરોની ખરીઓની નિશાની ઉપરથી તેની છુપાવાની જગ્યા કેટલાક શિકારીઓ જરાજર શોધી કાઢે છે. તેને 'પગલું કાઢવું' અથવા 'પગેરું પકડવું' કહે છે. એ કામમાં મરેડા, કચ્છી, બીલ, ઝોંડ અને ગુજરાતના વાઘરી લોકો બહુ કુશળ હોય છે.

હુકરની તાકાત.

હુકરની છેતરપિંડી.

હુકર એ કપરી પ્રાણી છે. હક્કાની ખૂમા-ખૂમ સાંભળતાં જ તે પોતાની જગામાંથી ગદાર આવે છે, અને શક્ય હોય તો તો તે જગા છોડીને બીજા જગલમાં પેસી જાય છે. હક્કા જો તેની તદ્દન નજદીકમાં જ થાય, તો તે એવું છુપાઈ જાય છે, કે જોનારને જાણે ફક્ત માટીનું એક મોઢું ઢેકું પડેલું છે એમ જ લાગે. એમ છતાં પણ જો તેને તે છુપી જગામાંથી હાંકવામાં આવે, તો તે એવા જોરથી તેની મુસડી (મોઢાને આગલો ભાગ) મારીને ગદાર પડે છે, કે હક્કાવાળા પોતાની દાર (લાઇન) તોડીને પણ તેને નીકળી જવાની જગા આપે છે. જગલમાંથી તે ગદાર મેદાનમાં આવ્યા પછી પોતાને માટે બીજી સુરક્ષિત જગા ક્ષેપ, તેના વિચાર તે પ્રથમ જ કરી શે છે, અને તે જગા તરફ જ પછી તે નાસે છે. જોનારાઓને હુકરની દોડ વધારે જણાતી નથી, પરંતુ ગમે તેટલો વેગવાન થોડો હોય, તો પણ અર્ધાં પોણા માઇલ સુધીમાં હુકર તેની આગળ સહજ નીકળી જાય છે. જતાં જતાં ક્યાંય છુપાવા જેવી જગા દોડી કે તે જગામાં તે એકદમ ઘૂસી જાય છે. નાસતી વખતે સામે કોઈ નાણું કે દિવાલ કે વાડ આવે, તો તેના ઉપરથી તે સહજ ફૂટી જાય છે. કચ્છમાં એક વખતે ૫૦ ફૂટના બિંચા ટેકરા ઉપરથી હુકરે ઠેક મારેલી, અને ત્યાંથી પણ તે બીડીને જગલમાં ચાલી ગયેલું. તેને તરતાં આવડતું નથી, કેમ કે તરતી વખતે તેના પગની તીક્ષ્ણ ખરીઓથી તેનું ગળું કપાઈ જાય છે, એમ કેટલાક લોકો માને છે. પણ તે સમજ શૂઝ ભરેલી છે. હેખકે જખમી હુકરની પછવાડે પડતાં સામેના પાણીના નાળામાંથી તેને તરીને પાર જતાં જોયેલું છે.

પોતાની પીઠમાં હવે શિકારીનું ભાડું બેસવાનું જ એવું જણાતાં, હુકર એટલી સફાઈથી જમણી તરફ કે ડાબી તરફ સટકી જાય છે, કે શિકારીનો થોડો કેટલીક વખત બિલટો આગળ નીકળી જાય છે, અને ખંતે વચ્ચેનું અંતર બિલકું વધી પડે છે. એવી રીતે દોડવું હુકર બીજાં દોરનાં કે હરણનાં કે જમણી ગાયનાં ટોળામાં પેસી જાય છે, અને તે શિકારીને દેખાતું પણ નથી.

હુકરની ઠાંતીઓ.

જખમી થયેલા હુકરને ત્યારે એમ લાગે છે, કે હવે આપણો દોડવાથી પણ ગિભાવ થઈ શકે તેમ નથી; ત્યારે તેનામાં કેટલી બધી હિંમત હોય છે તે જણાઈ આવે છે. એવે વખતે તે મોઢું ફેરવીને શિકારીની જોડે લડવાને તૈયાર થઈ જાય છે, અને લડતું લડતું તે આશરો મળે તેવી જગા તરફ જવા પ્રયત્ન કરે છે. સામે ભાડું આવતાં જ તે નિર્ભય પણે તેના ઉપર પડે છે, અને પાછળથી ભાડું આવે એમ જણાતાં તે તેના પર એકદમ બિલકે છે. એવાં કેટલાંએ ભાડાં તેના શરીરમાં ઘૂસીને તેને જખમી કરે છે; પરંતુ તે તેની કશી પરવા જ કરતું નથી. શરીરમાં ભાડું પડેલું હોય, છતાં તે ભાડાને ખેંચતું જમને શિકારીને કે તેના થોડાને જખમી કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પેટમાં અંતરડાં ગદાર નીકળી જખીન ઉપર લગડતાં હોય, છતાં તે શિકારી જોડે તથા તેના થોડા જોડે લડતું જ રહે છે. શિકારી કે તેના થોડા તેના સપાટામાં આવ્યો, તો તેને તે જખીન ઉપર લગડાવવાનું જ. અને શિકારી એક વખત નીચે આવ્યો, અને તેની જોડે કોઈ સાથીદાર ન હોય, તો તેનાં સોઝે વર્ષ પૂરાં થઈ ગયાં જ

સમજવાં. જખમી થયેલું કુછર ત્રણ ચાર શિકારીઓનાં ભાક્ષાં બેડે કેની ટુછર લે છે, 'એ બેવાની મન કંઈ ઓર જ છે'. જખમી થયેલું કુછર અતિશય યાકેલું, કે નજીકમાં જે છોડ ઝાડ વગેરે મળે તેમાં ઘૂસી જાય છે, અને મુએલા સરખું પડી રહે છે. જે પાસે ધાસ હોય તો તેને આગ લગાડતાં જ તે ગદાર નીકળે છે. પણ જે ધાસ ન હોય તો તેને મારવા માટે ઘોડા ઉપરથી પછી બિનરખું પડે છે. એવા કુછરને જખીન ઉપર રહીને મારવું, એ બહુ જ બેખમ ભયું કામ છે. ઘોડોક વિસામો મળી જાય તો તે તાગ્રુતમ થઈ જાય છે, અને એકદમ બીડીને શિકારી ઉપર હલ્લો કરે છે. શિકારી જે તે વખતે સાવધ ન હોય, તો તેને તે જખમી કરે છે. જખમી થયેલું કે યાકેલું કુછર જાળાંમાં કે ફવામાં કે કોઈના ઘરમાં પણ પેસી જાય છે.

શિકારનાં હથિયાર.

બધા દેશોમાં કુછરનો શિકાર ભાઘાથી થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં સવાસો વર્ષ પૂર્વે નાના ટૂંકા ભાઘાથી આ શિકાર કરવામાં આવતો હતો એમ અગાઉ જણાવેલું જ છે. એવાં ભાક્ષાં કુછરની નજીક જઈને તેના ઉપર બેરથી ફેંકવામાં આવતાં. હાલમાં આ શિકાર માટે લાંબાં અને ટૂંકાં એવાં બે પ્રકારનાં ભાક્ષાં આપણે ત્યાં વાપરવામાં આવે છે. લાંબા ભાઘાની લંબાઈ છ થી ૮ ફૂટ હોય છે, અને ટૂંકા ભાઘાની લંબાઈ સાડા ૪ ફૂટ કરતાં વધારે હોતી નથી. કુછરને આપણા ઘોડાની જખમી બાજુ ઘોડા અંતર ઉપર લઈને, તેની ડાબી પાંસળામાંથી તેના કાળજની આરપાર એ બાજુ મારવામાં આવે છે. અંગ્રેજીમાં તેને Under-hand spear કહે છે. ટૂંકાં બાજુ મારનાર શિકારી વધારે નિષ્ણાત હોય છે, કેમ

કે તેમાં કુછરને શિકારીના ઘોડાની વધારે નજીક આવવા દઈને તેની પીઠમાંથી તેના કાળજની આરપાર જાય તેમ બાજુ બાજુ મારવાનું હોય છે. તેને અંગ્રેજીમાં over-hand spear કહે છે. ભાઘાનાં ફળાં ધણાં પ્રકારનાં હોય છે. પરંતુ સર્વથી ઉત્તમ ફળાં ગાગનેટના આકારનાં લંડનની વિલ્કિન્સન કંપની તૈયાર કરે છે. અગર હિંદુસ્તાનમાં ઔરંગાબાદમાં 'બોદરાજ' નામનાં ઉત્તમ ફળાં બનાવવામાં આવે છે. બોદરાજનાં ફળાં જ હિંદુસ્તાનમાં તો બધા શિકારીઓ વાપરે છે. ફળાંની પાછળ બેસાડવાનો જે વાંસ તે મજબૂત, રિથતિરથાપક, અને પાકો બેઠેલો, અને તેની ગાંઠો પાસે પાસે બેઠેલો. ભાઘાની ધાર હંમેશાં તીક્ષ્ણ રાખવી બેઠેલો. કુછરનો શિકાર કર્યા પછી તેની જાડી આમડી અને ચરખીથી તે ખૂડી થઈ જાય છે, અને તેને કાટ મડે છે. તેથી સરાણુ ઉપર ધસીને તે ધારને તીક્ષ્ણ બનાવવી પડે છે.

શિકારની જગા.

આ શિકાર સપાટ મેદાનમાં કરવાનું મળતું નથી. કુછરની પછવાડે પૂરપાટ ઘોડો દોડાવતાં કંઈ બધે ઠેકાણે સરખી જગા હોતી નથી. એટલું માત્ર ખરું કે જે ઠેકાણે કુછર જઈ શકે છે, તે ઠેકાણે ઘોડો પણ જઈ શકે છે. કપાસનું કાણું જંગલ, તરબૂચનું ખેતર, ખાડા, નાળાં, જખીનસરસા નાના ફવા, ઠાસના બળદોને આગળ પાછળ જવા માટે કરેલી ઢળતી જગાઓ તથા તેની આસપાસ માટીની બાંધેલી વંડીઓ, નદીની રેતી, બાયું વધેલું ધાસ, નાનાં નાનાં ઝાંખરાઓ, વગેરે સંકેદો અડચણોમાંથી શિકારીને ઘોડો હાંકવા પડે છે. એ કામ કેટલું બેખમભયું છે તે જોઈ શિકાર પ્રત્યક્ષ કરેલો હશે તેને જ તેની કલ્પના આવી શકશે. ઉપર બતાવેલાં કારણોને લીધે જ આ

શિકારમાં હંમેશાં જીવહાનિ થવાનો ખૂબ મંભવ રહે છે. આવા શિકારમાં નિષ્ણાત શિકારીઓની પણ કેટલીએ જીવહાનિ થયેલી છે. પરંતુ એવું જોખમ ખેડા સિવાય ઉત્તમ શિકારી થવાય જ નહીં, એવો જાણે આ શિકારનો અગાધત નિયમ જ છે.

શિકાર કરવાની રીત.

આ શિકારમાં નીચે જણાવેલી બાજતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી:—(૧) કુચ્છરની સામે ઘોડો પૂરપાટ દોડાવવો, કદીપણ ધીમેથી લાવવો નહીં. (૨) આપણો ઘોડો કુચ્છરથી જરા કાટખૂણે રાખવો. તે જ રીતે એકદમ અંગ ઉપર ધસી આવતા કુચ્છરને પણ જરા કાટખૂણે જ આપણા બાજા ઉપર લેવું. (૩) ઘોડા ઉપર જરા આગળ થઈને કુચ્છરના પાછલા ભાગમાં બાહું ખોસવું. (૪) બાજાનું ફળું તીક્ષ્ણ ધારવાળું જોઈએ, અને તે ખોસી દીધા પછી તેને પકડી જ રાખવાની કંઠ જરૂર નથી. જરૂર હોય તો છોડી પણ દેવું. (૫) જે (વિકટ) ઠેકાણે કુચ્છર જઈ શકે તે ઠેકાણે ઘોડો પણ જઈ શકે છે. (૬) શિકાર વખતે આપણા ઘોડાને સૌથી આગળ દોડાવવાની તૈયારી રાખવી. (૭) ઘોડાને દોડાવતી વખતે તેની લગામ છૂટી છોડવી.

એક જૂના શિકારીએ એવું લખી રાખ્યું છે, કે શિકાર કરનારની આંખો તેજ (પાણીદાર) જોઈએ, તેની બેઠક (ઘોડા ઉપરની) સારી જોઈએ, તેનામાં આત્મવિશ્વાસ હોવો જોઈએ, તેનું મગજ શાંત જોઈએ, પોતાના ઘોડા માટે તેની ખાતરી હોવી જોઈએ, બાજાને સફાઈથી મારતાં આવડવું જોઈએ અને કુચ્છરના છળ-કપટની તેને સારી માહિતી જોઈએ. હું હમણાં મારીશ, હમણાં મારીશ, એવા ભરોસા ઉપર

આપણી સંધિ જાય છે; અને બીજો શિકારી તેટલામાં જ તેને જમીન ઉપર લગડવી દે છે, કે કાંતો પોતે જ લગડી પડે છે. પોતાના ઘોડાને સંભાળીને બરાબર વખતસરજ બાહું મર્મ-સ્થાનમાં ખોસી દેવામાં જ ખરો કૌશલ્ય છે. બીકણુ ઘોડો કે જે ઘોડાને એક વખત કુચ્છરે જખમી કરેલો હોય તે ઘોડો સહસા કુચ્છર ઉપર એકદમ જતો નથી, એ શિકારીએ લક્ષમાં રાખવું. ચાર પાંચ શિકારીઓ જે વખત એક જ કુચ્છરની પાછળ 'પહેલું' બાહું' મારવા માટે પોતાના ઘોડાઓને પૂરપાટ છોડે છે, તે વખતે કુચ્છરની પછવાડે જે પહેલો શિકારી હોય તેને ધક્કો મારીને બીજા શિકારીએ તેની જોડે થવા માટે તેનો શિકાર બગાડવો નહીં. પણ જરા પાછળ રહીને તેને પહેલો હાથ કરવા દેવો, અને તે ચૂકે કે કુચ્છર જખમી કે ડાખી તરફ ફરે, તો તે વખતે તેણે પોતાનો ઘોડો આગળ કરીને તે કુચ્છર ઉપર હાથ કરવો. શિકારીએ 'પોતાનું' બાહું ઘોડાની ડાક ઉપર આકું' રાખવું, અંગર તેની બૂઝ (નીચેનો છેડો) આપણા જમણા પગના ખૂટ ઉપર રાખીને બાજાને હાથમાં બંધી રાખવું. કુચ્છરને મારવા વખતે બાજાને નીચું કરવું; નહીંતર તે આપણા જોડીદારને કે તેના ઘોડાને લાગવાનો સંભવ છે. એક નવા શિખાઉ શિકારીનું લાલું તેવી રીતે આગલા શિકારીના ઘોડાના માથામાં ઘૂસેલું આ લેખકે જોયું છે. જે સવારને ઘોડા ઉપરથી નીચે કેમ પડવું તે આવડવું ન હોય, તે સવાર જ ન કહેવાય. કંઈ વધારે ઇચ્છા ન થવા દેતાં ઘોડા ઉપરથી નીચે કેમ પડવું તે એક કળા છે; અને તે પ્રત્યેક ઘોડેસવારે શીખવી જોઈએ. કે. શ્રી. કૃત્તિસિંગરાવ ગાયકવાડ એઓ કુચ્છરના શિકાર વખતે કેટલીએ વખત પડેલા. પરંતુ તે પ્રત્યેક વખતે તેઓ પોતાના પગ ઉપર જ બિમા રહેતા હતા, અને ઘોડાની લગામ તેમના હાથમાં જ રહેતી,

એટલી સફાઈથી તે ઘોડા ઉપરથી પડતા હતા. કુછરને આપણી બાજુએ લઇને બાધું ખોસવું. ગાળી બાજુએ કે ઘોડાની ડોક નીચેથી બાધું ખોસવાનો પ્રયત્ન કરવામાં પોતાની જ જીવ-હાનિ થવાનો સંભવ રહે છે. કુછર જો આપણા અંગ ઉપર જોસભેર આવતું હોય, તો આપણા ઘોડાને પણ તેટલા જ જોસભેર ઢાંકી તેને આપણા બાજુ ઉપર લેવું. એવે વખતે ઘોડાને જોભો રાખીને કુછર પાસે આવે તેવી વાટ જોવી નહીં. જો કદાપિ કુછરનો દલ્લો થતાં ટક્કરમાં શિકારી ઘોડા ઉપરથી પડી જાય, અને ઘોડો નાસી જાય તથા બાધું પણ દૂર જઈને પડે કે ભાંગી જાય, તો એવે વખતે શિકારીએ જમીન ઉપર મુઝેલા જેવા થઈને પડી રહેવું; એટલે કુછર પણ નાસી જશે. એવા વખતે માટે કમરના પટ્ટામાં મોટા પાનાનું શિકારી ચપ્પુ જરૂર રાખવું. પ્રસંગે તેનો ઉપયોગ કુછર ઉપર કરી શકાય.

કાદિર કપ (Kindir Cup).

મિરતની આસપાસ જે કુછરનો શિકાર કરવામાં આવે છે, તેમાં જે શિકારીનું બાધું કુછરને પહેલું વાગે છે તેને કાદિર કપ આપવામાં આવે છે. કાદિરનો અર્થ નદીની રેતીનું બાધું એવો થાય છે. ગંગા અને યમુના એ નદીઓના કાંઠા ઉપર કુછરોની વસ્તી છે; અને સાં હજી ખોલાવાય એટલે કુછરો ગદ્યાં એ નદીની રેતીમાં એટલાં થાય છે, અને તે જ જગાએ શિકારીઓ તેને મારે છે. હિંદુસ્તાનમાં આ કાદિર કપનું જ્ઞાન વધારે છે. સન ૧૮૬૭ થી દર વર્ષે આવેા શિકાર ત્યાં થાય છે, અને તેમાં કાદિર કપ જીતેલા એ મોટું માન ગણાય છે. સન ૧૮૬૭ થી તે સન ૧૯૩૦ સુધીમાં જેણે કાદિર કપ જીતેલા, તેનાં નામ જોતાં તેમાં ઘોળપુરના મહારાણા સાહેબ, જનરલ ગુરુદત્ત-

સિંગ અને કર્નલ સેવાસિંગનાં નામો જણાય છે.

શિકારી પોશાક.

ટૂંકી ગાંધનું ખાખી ખમીસ, ખાખી ટોગની ક્ષીચીસ, ફિલ્ડ બૂટ, ટૂંકી મમરેજ (બૂટની એડીમાં રહેલો લોખંડી સળાઓ), તથા ટોપી, જેનો આમડાનો મજબૂત પટ્ટો ટોપીની ઉપરથી લઇને હડપચી નીચે ધાલી શકાય તેવી-એટલો પોશાક જોઈએ ટોપીનો આ પટ્ટો હડપચીની નીચે મજબૂત બેસાડવો. ઘોડો પૂરપાટ દોડવા માંડતાં કેટલીક વખત આ પટ્ટો પવનથી તૂટી જાય છે, અમર નરમ રાખેલો હોય છે તો ટોપી જ માથા ઉપર સરી આવે છે કે જેથી આગળ કંઈ જ દેખાતું નથી; અને એ વખતે બંને હાથ રોકાયેલા હોય છે. એ ટોપીની અંદર સૂતરની પટ્ટી બોંધેલી. કેટલાક શિકારીઓ ટોપીની અંદર નાનો કુવાલ રાખે છે. ઘોડા ઉપરથી નીચે પડતાં કેટલાકના આવી ટોપીથી જીવ ગયા છે. ફિલ્ડ બૂટ પહેરવાથી ઘોડા ઉપરથી પડ્યા પછી પણ પગથી ચાલી શકાય છે. સનજડ બૂટ હોય તો તેવે વખતે બહુ જ શ્રમ પડે છે. પ્રત્યેક શિકારીએ પોતાની પાસે મોટા પાનાવાળું એક શિકારી ચપ્પુ રાખવું, અને તે પટ્ટાની આગળ રાખવું, બાજુએ રાખવું નહીં, કેમ કે બાજુએ હશે તો ઘોડા ઉપરથી પડતાં તે પોતાને જ વાગશે. ઘોડા ઉપરથી પડી ગયા પછી એવું શિકારી ચપ્પુ જો આપણી પાસે હશે, તો કુછર જે વખતે આપણા અંગ ઉપર ચડી આવે તે વખતે કેટલોક, થોડોધણો પણ આપણો બચાવ કરી શકીએ. એ ઉપરાંત જેનો અવાજ માઈક બે માઈક દૂર જાય એવી પોલિસની એક સિસોટી પણ જોડે રાખવી.

ધોડાનો સામાન.

ધોડાનું જીન સારું, મજબૂત જોડાયેલું. સરતું મજબૂત જીન આવું શિકારને વખતે કદાપિ વાપરવું નહીં. શિકાર કરતાં જો જીન ટૂંકું, તો જીવ જવાનો વખત આવ્યો જ ગણવો. જીનનો તંગ ખરાબર ખેંચીને બાંધ્યો છે કે નહીં તે પણ પ્રથમ જોવું. તેમ જ પગ રાખવાનું પામડું જે કેકાણે જીનમાં જડવામાં આવે છે તે ખરાબર જડેલું છે કે કેમ તે પણ જોવું.

કેટલાક ધોડાને સ્વતંત્ર જીન અને લગામ રાખવામાં આવે છે કે જેને લીધે જડવામાં વખત જાય નહીં. ધોડાના પગને ચામડાનાં ગેટર બાંધવા કે જેથી ડુકરનો હાડો થતાં તેના પગને ઝોઝી મળે શકે.

ડબકાનો ડુકરનો શિકાર.

શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યમાં વડોદરાથી ૧૮ માઈલ ઉપર મંડી નદીને કાંઠે

ચિત્ર સંખ્યા ૭૫૮

શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યમાં વડોદરા ઉપરથી ડુકરનો શિકાર કર્યા પછી લીધેલો ફોટો.

ડાકા ગામ આવેલું છે. ત્યાં કુછરોના શિકાર માટે ખાસ જંગલ રાખી મૂકેલું છે. સાઠ પોણેસો વર્ષથી એ શિકારનું જંગલ છે, અને તેનો બંદોબસ્ત તથા દેખરેખ શિકારખાના તરફથી કરવામાં આવે છે. સંક્રાન્તિ પછી દર વર્ષે ડાકામાં શિકારનો મોટો જલસો થાય છે. એ શિકાર માટે શ્રીમંત ગાયકવાડ મહારાજના બધાં કુટુંબી જનો, યુરોપિયન મહેમાનો, લશ્કરી અમલદારો, સરદારો, માનકરીઓ અને આસ મિત્રો વગેરે ડાકામાં જાય છે, અને ત્યાં એક અઠવાડિલું રહે છે. પહેલે દિવસે મોટી હક્કા અને પછી બીજે દિવસે નાની હક્કા એમ બે હક્કા બોલાવવામાં આવે છે. એ હક્કા માટે રિસાલાના સવારો તથા ગામડાના લોકોને બોલાવવામાં આવે છે. હક્કાની દેખરેખ શિકાર સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરફ હોય છે. શિકાર કરવા માટે આવેલા શિકારીઓના પ્રમાણમાં ચાર ચાર જણની ટોળીઓ કરવામાં આવે છે; અને તેમને

શિકારના જંગલમાં મુકરર કરેલી જગાએ રાખવામાં આવે છે. શિકાર જોવા માટે આવેલી મંડળી તથા શ્રીમંત ખાસા મંડળી હાથી ઉપરથી શિકાર જુએ છે. હક્કા ચાર ચાર પછી કુછરો જંગલોમાંથી બહાર પડવા માંડે, એટલે જે ટોળીના સામે કુછર આવે, તે ટોળીએ તેની પછવાડે પડીને તેને મારવાનું હોય છે. "પહેલા બાલા" નું અહીં કંઈ મહત્ત્વ નથી. છતાં આવી પ્રત્યેક ટોળીએ કેટલાં કુછર માર્યાં, તેનું મહત્ત્વ છે ખરું. પ્રત્યેક હક્કા વખતે ૧૦-૧૨ કુછરો મારવામાં આવે છે. આ શિકારમાં શ્રીમંત સરકાર કે. સવાજીરાવ મહારાજ તથા કે. શ્રી. યુવરાજ કૃત્તેસિંગરાવ અને ઇતર રાજ-પુત્રો ભાગ લેતા હતા. શ્રીમંત ખાસાએ મોટાં મોટાં કુછરો આવા પ્રસંગે મારેલાં છે. હાલમાં ત્રણ ચાર વર્ષથી હાલના શ્રીમંત મહારાજ શ્રી પ્રતાપસિંહરાવને ત્રણ આ શિકારનો ધણો શોખ લાગેલો છે.

હરણનો શિકાર.

- લેખક :-

શ્રીમંત તાત્પરસાહેબ પદ્મધર્મન,
સાબસાહેબ, મિરાળ (મિનીયર).

હાલમાં મૃગયા કેમ કરે છે તે અહીં જણાવીએ છીએ. માત્ર વાચકોએ એક વાત સહમાં રાખવી કે મૃગયાનું કેવળ વર્ણન વાંચવા કરતાં તે પ્રત્યક્ષ જોવી એમાં વિશેષ મજા છે. અને તેના કરતાં પણ જાતે કરવી એમાં તો ધણી જ વધારે મજા છે. પહેલાંના વખતમાં રથમાં બેસીને ધનુષ્યબાણ વતી મૃગયા કરતા. હાલમાં અમે મોટરોમાં બેસીને ગાંધારથી મૃગયા કરીએ છીએ. મૃગયામાં મુખ્ય કૌશલ્ય અચૂક નિશાનનું છે. મારા મત પ્રમાણે બધા શિકાર કરતાં હરણનો વેધ કરવામાં અત્યંત કૌશલ્યની જરૂર છે.

મોટરમાંથી શિકાર કરતાં મુખ્યત્વે ડાહજર સારા અને સાવધ જોઇએ, નહીંતર હરણને જાહેર પોતાનો જ શિકાર થવાનો. શિકારીઓએ કદી પણ હરણની પાછળ મોટરને લેવી નહીં. આખો દિવસ એ રીતે મોટર લેશે તો પણ હરણ મળવું અશક્ય છે. ધણુંખરું બીડમાં હરણનાં જૂથ હોય છે. આખું એકાદ જૂથ જોઇને તેનાથી જમણી કે ડાબી બાજુએ મોટર રાખવી. મોટરને જોતાં જ એ જૂથ દોડવા માંડે છે. તેમાં ધણાભાગે આગળ માદાઓ અને પાછળ હાળિયાર હોય છે. ધણુંખરું એવું કરેલું જ હોય છે. વગી આ એક વાત પણ સહમાં રાખવી કે આસપાસના પ્રદેશમાંથી જ જગા તેટલામાં ને તેટલામાં જોવી દગે ને જગામાં જ એ દોડતાં હરણો મને ત્યારે પણ થોભે છે. કેમ કે તે ત્યાંથી ચોનરફ જોઇ શકે છે. અને એવી જગાએ જોળી મારવી અશક્ય હોય છે. હારણ કે આગળ જોળી ક્યાં લાગશે તેની અગાઉથી ખાતરી ક્યાં સિવાય હાલની રાજ-કસમાંથી જોળી મારવી એ જાદુ જોખમભર્યું છે. ધર્મયુદ્ધના જવા નિષેધો કરેલા છે, તેના જ ૫૪ ૦૫. યા.

શિકારના પણ નિયમ છે. ખરો શિકારી મને તેમ કરીને પણ કાળિયારને મારશે, પણ માદાને કદી નહીં મારે. અને તેનું કારણ પણ છે. દગ્ગીને વર્ષમાં બે વખત વેણ આવે છે. એક ઉનાળામાં અને ગીંછ દિવાળીના અરમામાં. એટલે મને ત્યારે પણ માદાને જો માગી તો તેના પેટમાંથી ગરમ નીકળ્યાં મિવાય રહેવાનાં જ નહીં. પાછળ લખેલું જ છે કે હરણનું જૂથ કેટલું પણ જોવી જગા જોઇને જ મને ત્યારે પણ થોભે છે મારે આપણે પણ આપણી મોટરને કોઈ નીચી ટકરીએ ઉપરથી જ લેવી. એમ થવાથી તે જૂથ ગભરામળમાં પડશે કે ત્યાં ત્યાં તેઓ થોભશે ત્યાં ત્યાં તેમને મોટર એકમરખી જોવામાં આવશે, એટલે ને પછી વચમાં જ મને ત્યાં થોભીને આમ તેમ જોવા માંડશે. આ જ વખતે મોટા મારવાની ચોટ મંપિ મળે છે. એવી મંપિ કદી પણ મુમાવવી નહીં; અને ચોટ મંપિ મળ્યા વચર કદી પણ જોળી મારવી નહીં.

ગોળી મારતા જૂથમાં કાળિયાર છે તે જોઈને, અને તેની આગળ જમીન જોઈ છે કે ઠેવી તે જોઈને, તથા થોડા ફેરથી ગોળી ચુકાય અગર તે કાળિયારમાંથી પસાર થઈને પેની તરફ જાય તો તે ક્યા બટકાગે તે જોઈને, પછી જ ગોળી મારવી ધાર કરતા પડેલા કાળિયા આપણાથી કેટલું દૂર છે, હવા ડામી તરફથી વહે છે કે જમણી તરફથી વહે છે, અને દિવસ ભીનો છે કે સૂકો છે, તે બધી વાતો નક્કી કરી કેમ કે હવા જમણી તરફથી કે ડામી તરફથી વહેતી હોય, તો ગોળી પણ તે જ પ્રમાણમાં વળણુ લે વળી હવા ભીની કે ઘટ્ટ હોય તો ગોળીને તેને દાખીને આગળ જનામાં નખત વધારે લાગે ઉપરાંત, ગોળી ઉપર પૃથ્વીનું પણ આકર્ષણ લાગે જ એટલે એ બધી બાબતો લક્ષ્યમાં લઈને ગોળી મારવી જોઈએ, અને એ બધું ધ્યાન થોડા જ વખતમાં-માત્ર ક્ષણવારમાં જ-ઠરાવી લેવું પડે નહીં તર એ બધું ગણિત બરાબર ગણાય ત્યાં સુધીમાં તો તે જૂથ નાસી જ જવાનું, અને ગણિતનો ઉત્તર મરાગ આવે

ત્યાં સુધીમાં તો હાથમાં પ્રત્યક્ષ શૂન્ય જ આવવાનું પણ એ બધું અભ્યાસ-મહાવનથી આવડે છે અને આપોઆપ સાધ્ય થવા માડે છે એકના વાચવાથી કે શિકારી માણસોના મોહાના વ્યાખ્યાનો સાબળવાથી એ સધાનું અશક્ય જ છે હવે જોઈ નેની ધૂન અને આવધ બીજી કોઈ જાત નથી શિખરીને જતા જ તેને કેમ ભુનાવવો, તેનું અચૂર જ્ઞાન પ્રદરતી રીતે જ તેને થાય છે, તે જોતા આશ્ચર્ય લાગે છે

પાળ જણાવેલું જ છે કે મૃગમાં પ્રત્યક્ષ જનામાં મૌથી નધારે મળે છે વાચવાથી તો એ મળના માત્ર થોડા ક્ષણ જ મળી શકે છે કોઈ પણ કના કે વિષા જનાનુભવ સિવાય વ્યર્થ છે, જેને શક્ય હોય તેણે અનુભવ લેવો જ્ઞાનની પરપરા જાનતી આવે છે, તેમાંથી જ તે પ્રત્યક્ષ મળી શકે છે, પુત્રમાંથી તે કેવી રીતે મળી શકે? છતાં પણ પુત્રકોનો કે લેખોનો એ ઉપયોગ તો છે, તે એ કે જ્ઞાનની લાનમાં તેને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે

વાધનો શિકાર.

નાનનો શિકાર ક્રવા માટે જગન આતાના ઉપરીને નખીને જગનનો થોડો ભાગ રીઝર્વ કરાવવો પડે છે. એ પ્રમાણે પરનાનગી મળ્યા પછી શિકાર કરી શકાય છે પછી શિકાર કરતા અગાઉ, જગનમા બે ત્રણ જગાએ જગનના માહિતગાર માણસોને પૂરીને પાડા નધાવવા પડે છે પાડા બાધ્યા વગર આ વનરાજના દર્શન થતા નથી. જગનમા માણસોની પગવાટ પડેલી હોય છે, જે જગાએ આવી બે ત્રણ પગવાટ મળે છે તે ઠેકાણે પાડા ગાધવામા આવે છે રાતના ભક્ષ્યની ગોધમા વાન હમેશા આવી પગવાટ ઉપર ફરે છે એવે વખતે પાડો નજરે પડતા જ વાધ તેના ઉપર ઝડપ કરે છે, અને નિદાન અર્ધોક પાડો તો તે ખાઈ જાય છે પાડાનું માસ ઉચ્ચ ઠોવાથી વાનને પછી ખૂબ તરશ નાગે છે, અને પેટ ભરાનાથી સુસ્તી પશુ આવે છે એટલે નશ્વરમા પાણીની જગા જોઈને ત્યા તે મુકામ કરે છે રાતે પાડો બાધેલા, તે વાધે માર્ગો કે નહીં તે રોજ સવારે જોવું પડે છે જો માર્ગો છે એમ જણાય, તો નક્કી સમજવું કે વાધ જગનમા છે જ. પછી શિકાર માટે ઝાડ ઉપર ગાધેના માળા ઉપર ચઢી હક્કા શરૂ કરવામા આવે છે કોઇ વખત પહર પહર દિવસ સુધી વાન પાડાને મારતો નથી આવા ઝાડ ઉપરના માળા જમીનથી ગરાગર દશ પાર ફૂટ ઊંચા રાખે છે એક જગનમાથી બીજા જગનમા વાધ ક્યે ક્યે રતે જાય છે, તેની માહિતી જગનમાના ક્રાકણી શિકારીઓને બહુ સારી હોય છે એ મગધમા એમનો અદાજ કદી ખોટો હોતો નથી એટલે તેમણે બતાવેલી જગાએ વાનની વાટ જોતા બેસવું એ ઉત્તમ હાવમા નવીન તરેહની ગંદા અને તેનો દારૂ ધણે જ જોવા

નીકળેલા છે તેને નીધે ગરાગર નિશાન જો નાગે, તો નાન એક ગોળીથી જ મરે છે

માળા ઉપર શિકારી બેઠો, એટલે ૫૦-૬૦ માણસો પાસે જગનમા એક બાજુથી હક્કા કરવામા આવે છે જગનમા અનેક પગવાટ હોય છે, તેમાથી એક અમુક જ પગવાટ ઉપર વાધને નાવના સારુ મીજ તેની પગવાટોના ઝાડો ઉપર ઠોકા બેસાડે છે.

હક્કા શરૂ થતા જ વાધ એક જગનમાથી બીજા જગનમા જાય છે તેને માટેના મે ત્રણ રત્તા હોય છે તે માટે શિકારી જો તેવા એક જ રત્તા ઉપર બેસી રહે, તે મીજ રત્તાનું શુ થાય સમય તે રત્તાના ઝાડો ઉપર એક એક ધસમને ચડાવી, તેના હાથમાની કુહાડી કે કોય તાથી તે ઝાડ ઉપર તે ઠોક ઠોક કરે છે તેને ઠોકા બેસાડ્યા કહે છે જરૂર પ્રમાણે આવા ઠોકા પાંચ છ ઠોકાણે બેસાડવા પડે છે એટલા માટે કે શિકારી જે પગવાટે બેઠેલા હોય તે રત્તા એકતો જ વાધને માટે ખુશી રહે વાધ જેવું સાવધ અને તીક્ષ્ણ કાનવાળુ મીજુ ઠોક પ્રાણી નથી હક્કા શરૂ થાય કે હાલ મારનારાઓ માનનભર પાળ જાય, ત્યા તો વાવની સનારી મૂંગે મોઢે એ જગન હેડીને આગળ ચાનવા નાગે છે તેમા જે જે પગવાટે ઠોકાના અવાજ આવે, તે તે પગવાટ ગહવીને તે બીજે રત્તે આવતા જાય છે એ ગીતે જે પગવાટ ઉપર ઠોકાનો અવાજ ન હોય, તે રત્તે આવતા તે સાનકાશ અને અચૂક રીતે શિકારીની મન્યુઅ આવે છે

વાધનો શિકાર સુખ્યત્વે બે ગીતે થાય છે મારેલા પાડો વાધે જે ઠોકાણે વાની મૂખ્યો હોય, તે ઠોકાણે જ થોડે અતરે ઝંચા ઝાડ

સિંહનો શિકાર.

[લેખક:—શ્રી. હતાત્રય ચિત્તામણી સુબ્રમણ્યમ, વડોદરા]

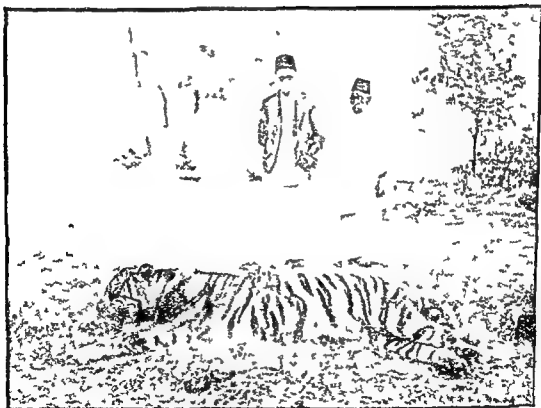
વાઘના શિકાર પ્રમાણે જ સિંહનો શિકાર કરે છે. પણ એમ કહેવાય છે કે વાઘ કરતાં સિંહનો શિકાર કંઈક સુગમ છે મિંહ હજીયા થયા પછી શિકારીની સન્મુખ આવકાશ અને નિર્ભય રીતે આવે છે, તેને લીધે તે ૥ ઉપર નિશાન મારવું કંઈક સુગમ પડે છે. કાઠિયાનાડનાં ગિરનાં જંગલોમાં સિંહ પુષ્કળ છે મિંહના પણ જૂથ હોય છે (ચિત્ર મંપા ૭૬૦)

શ્રી. રાજપૂત ઉદયચંદ્રનાં ગાયકવાડ, એમણે ગિરના જંગલમાં મિંહનો શિકાર કર્યો પછી લેવાયેલો ફોટો.

ઉપર માળા ગધાનીને ત્યાં તેના શિકારીઓ નાતના બેમે છે, અને જે ઠેકાણે વાઘ એ મારના પાડાને ખાવા માટે આવે છે, તે દેરાણે તે ॥ ઉપર નીચળીના દીના વડે પ્રદ્રાશ પાડીને તેને બદક વડે મારે છે આવા શિનગ વખતે વાર બેમાવધ હોય છે, છતાં તેનાપર ગતના અચૂક નેમ મારવાનું દામ રહ્યું છે વળી વણા નખત સુધી વાટ જોતા બેમી ગહેન પડે છે, અને એટલું કરતા છતાં પણ વાઘ એ વખતે

આવશે કે જીભ કાઢી આવશે તેનો કંઈ નિયમ નહીં કાઢી વખતે તે જગાએ વારને ગદ્ગદે દાથીનું જૂથ પણ આવી ચડે છે। વળી એવે વખતે વાગેની ગોળી જે મર્મન્ધાન ઉપર વાગે તો તો રીક નહીંતર જૂન થતા બે ગોળી અર્ધી પર્ધી વાગી, તો માળા ઉપરના શિકારીને સવાગ સુધી માળા ઉપરથી જીતરી શકવાનું નહીં માન આવા શિનગા વિશેષ ખર્ચ આવતા નથી

ચિત્ર સંખ્યા ૭૫૯

શ્રી તાત્યાનાહેળ પટવર્ધન (તે વખતે યુવરાજ), મિસ્ત્ર (મોટી પાટી), એમણે વાઘનો શિકાર કર્યા પછી લેવાયેલા ફોટો ફોટોમા જમણી બાજુએ કે શ્રીમંત રાજા મર ગંગાધરરાવ ગ પટવર્ધન બિલા છે

સિંહનો શિકાર.

[લેખક:—શ્રી. દત્તાત્રય ચિતામણી મુળ્યમદાર, વડોદરા.]

વાઘના શિકાર પ્રમાણે જ સિંહનો શિકાર કરે છે. પણ એમ કહેવાય છે કે વાઘ કરતાં સિંહનો શિકાર કંઈક સુગમ છે. સિંહ હઠ્ઠા થયા પછી શિકારીની સન્મુખ સાવકાશ અને નિર્ભય રીતે આવે છે, તેને લીધે તેના ઉપર નિશાન મારવું કંઈક સુગમ પડે છે. કાઠિયાવાડનાં ગિરના જંગલોમાં સિંહ પ્રુષ્ટ છે. સિંહનાં પણ જૂથ હોય છે. (ચિત્ર સંખ્યા ૭૬૦)

શ્રી. રાજપોત ઉદયસિંહરાજે ગાયકવાડ, એમણે ગિરના જંગલમાં સિંહનો શિકાર કર્યા પછી લેવાયેલો ફોટો.

હાથીનો શિકાર.

મહીસુરના રાજ્યનાં જંગલોમાં જંગલી હાથીનાં ધણાં જૂથ છે. અગાઉથી સરકારની પરવાનગી મેળવીને હાથીનો શિકાર કરવામાં આવે છે. હાથી જેવું પ્રચંડ પ્રાણી મારવું પણ હાલની સુધરેલી જોરદાર બંદૂકથી સહેલું થઈ પડ્યું છે. છતાં પણ એનો શિકાર કરવામાં શિકારી હિમ્મતવાન અને અચૂક નેમ તાકનારો તો જોઈએ જ. મર્મસ્થાન ઉપર જરાજર જોળી વાગે તો સારું, નહીંતર એવી રીતે જખમી થઈને નીકળેલા હાથી મનુષ્યને ધણું નુકસાન કરે છે. વંચમાં આવેલા અને મોટા જંગલોમાં જ શિકાર કરવાનો પ્રયાત છે. હાથણીને કાઢ મારતું નથી.

હાથીની ઘણુંદ્રિય ગદુ તીવ્ર હોય છે. તેને ગદુ દૂરથી પણ માણસની ગંધ આવે છે. તેથી જ હાથીના શિકાર વખતે પવનની દિશા જોવી પડે છે. શિકારી તરફથી હવા હાથી તરફ જતી હોય તો તે ઠીક નહીં. હાથી તરફથી હવા શિકારી તરફ આવતી હોય તે વખતે હાથીને મનુષ્યની ગંધ લાગતી નથી, એટલે તે શિકારીની નજીક આવી જાય છે, અને શિકાર કરવા સહેલો પડે છે. તેમાં પણ ઝાડ ઉપર બેસીને શિકાર કરવાની સંધિ મળે તો સુરક્ષિતતા વધારે. વાઘ, સિંહ અને અસ્ત્ર હાથી જેવાં કૂર જનાવરોનો શિકાર કરવાથી મનુષ્યમાં મરહાત આવે છે. અર્થાત્ શિકાર એ યુદ્ધશિક્ષણની પડેલી પણ ઘણી ઉત્તમ પાવરી છે.

ચિત્ર

મંખા
૭૧૨

ધી. મહારાણી માવુઝી ચીમનાબાઈસાહેબ ગાયકવાડ, એમણે મહીસુરના જંગલમાં હાથીનો શિકાર કરેલો તે પછી લેવાયેલો ફોટો.

વિષયસૂચિ.

	પૃષ્ઠ	પૃષ્ઠ
અખાડો	૩ કટાર	૨૮૧, ૨૮૭
અગસ્યખંધી	૯૮ કડક	૧૮૭, ૨૬૬
અગગડ	૪૦૯ કનસજાણ	૧૨૩
અટની	૭ કમર	૨૫૧, ૨૫૩, ૨૬૬
અડંગાનો ખંધેશ	૩૦૫ કમર અને છાતી	૧૪૯
અચ્ચશિક્ષક	૨૮ કમરની ઢાંક	૮૨
અષ્ટમુખ પવિત્રા	૪૦૧ કમરની તોડ	૧૫૪
અંદરની એકરી મોહચૂર	૧૧૯ કમરની સાંકળ	૧૫૮
અંદરની ટાંગ	૭૦-૭૩, ૭૯-૮૦ કમરખંધ	૩૦૯
અંદરની હુલેરી નૌંદર	૧૩૫ કમરમોડ	૫૪
	કમરના	૧૦૨
આ	કનતિ પવિત્રા	૨૦૦
આડો ઉરેખ ભુટ્ટો	૧૩૮ કલાજંગ	૮૩-૮૬
આરામ	૨૪૯, ૩૦૫ કવચ	૧૬, ૨૮૧
આરેજ	૫૬ કસોટો	૧૩૦-૧૩૧
આંગળાંની હાથકદી	૧૨૭-૧૨૮ કાટ	૩૭૧, ૩૭૨, ૩૮૫-૩૮૯
ઉ	કાટ છાટ	૩૭૦
ઉખાડ	૬૪ કાંદા	૨૮૧
ઉપાસંગ	૧૭ કાટણી	૩૭૨, ૩૯૧-૩૯૩
ઉરેખ ધોખીપાટ	૧૩૭ કાદિરકથ	૪૨૨
ઉ	કાવકાંસ	૧૩૩
ઉક્ષટા મોઢાની સાંકળ	૧૬૩ કાંડાનો ભુટ્ટો	૧૧૩
ઉક્ષટા હાથખોડા	૧૧૨, ૧૩૪ કિરપાણ	૨૮૭
ઉક્ષટી ખોચ	૯૨ કુકરી	૨૮૭, ૩૪૧
ઉક્ષટો જનોહનો ધાવ	૧૮૩ કુંત	૧૯, ૨૮૧, ૨૮૮
ઓ	કુંતની	૩, ૫, ૪૭-૧૩૮
એક તલવારના હાથ	૩૬૧-૩૬૩ —જમયાની	૧૩૯-૧૬૩
એક ધાવ મારવો અને જીનએ અટકાવવો	કોડો અને જગત	૧૫૦
	૧૪૪-૧૪૭ કાણીતાલ	૬૮
એકરી પટની ટાંગ	૭૪ કોપતો	૩૪૦

ખ	પૃષ્ઠ	છ	પૃષ્ઠ
ખડગ	૧૯, ૨૮૪	છાતીનો ધક્કો	૬૫
ખડા પુતંગ	૧૦૦	છુરી	૨૧, ૨૮૫
ખપ્પા સીધા	૧૨૪	જ	
ખોપરી	૨૬૧	જડા/ખા	૫૪
ગ		જનોમ	૧૭૭, ૧૮૩, ૨૬૬, ૩૬૧
ગજ શિક્ષક	૨૯	જળધર	૨૮૬
ગદલ	૨૬૩, ૨૬૭	જમવાની કુતી	૧૩૯-૧૬૩
ગદા	૨૨, ૨૮૧, ૩૪૮	જમવાનો યથેશ	૩૦૯-૩૧૧
ગરદનની કમચી	૧૧૦	જગસંધી કુતી	૧૨૭-૧૨૮
ગરદનનો ધાવ	૧૮૧, ૧૮૮-૧૯૧	જાનુ સીધો	૧૪૫-૧૪૬
ગભોન	૩૪૩-૩૪૬	જાનુવંતી કુતી	૧૧૧-૧૨૬
ગળાના કાસાનો યધ	૨૧૮	ઙ	
ગળાની પકડની તોડ અને યધ	૨૧૦	ઙાકા	૪૨૭
ગિર્ધાહ	૯૭	ડ	
ગુરુજ	૪૦૩-૪૦૫	ડગબેડી	૭૫, ૧૦૨
ગોઠણ	૫૯	ડાગદારી	૪૦૮, ૪૧૪-૪૧૫
ગોઠણની મોઝચૂર	૧૨૦	ડાંગ	૨૮૭
ગોદી	૭૮	ડુંકરનો શિકાર	૪૧૬-૪૨૪
ગોઠણ	૨૮૧, ૩૩૫-૩૩૭	ડુંકર મુસડી	૪૧૬
ઘ		ડૂળ	૮૦૯, ૮૭૨,
ઘોડેસવાર	૨૯, ૩૦	ડોલ દાગીને ચીત દગવો	૫૭
ઘ		ઢ	
ચકરીગિરા	૯૩	ઢાન તનવાગની વડાઇ	૨૫૩
ચક્ર	૧૯, ૩૩૮-૩૩૯	ત	
ચક્રગોળ	૨૯૯	તમકકાડનો યધ	૨૧૬
ચિત્તાપગાડ	૬૧	તમાચાની તોડ	૧૫૩
ચીર	૧૫૧, ૨૫૩	તમાચાની સાકળ	૧૫૭
ચીર અને બેવડી હાસડી	૧૫૧	તમાચો	૧૪૯, ૧૬૭, ૨૦૧,
ચીરની તોડ	૧૫૫		૨૫૧, ૨૫૩, ૨૬૬, ૨૮૩-૨૮૪
ચીરની સાદળ	૧૫૯	તમાચો અને બાહેરો	૧૪૮, ૩૬૧
ચોમુખી પવિત્રા	૪૦૦	તનવાર	૧૯, ૨૮૧, ૩૫૮-૩૬૭
ચોરંગી પવિત્રા	૪૦૨	તનવારના હાથ	૩૫૮
ચોમુખી એક	૨૯૭		

	૫૪		૫૪
તત્ત્વવારની અમુલી	૧૯૨, ૩૬૧	પરશુ	૪૦૭
તત્ત્વવાર અંધ	૨૯૩-૨૯૫	પત્રટો	૧૪૪, ૩૭૨, ૩૭૫
તીરંદાજી	૩૪૯-૩૫૭	પવિત્રા	૧૦, ૧૬૭, ૪૦૦-૪૦૨
તૂણીર	૧૭	પંખની અંદરનો ભુદો	૧૧૧
ત્રિશૂળ	૨૮૯	પાસટ	૨૬૬
		પાસ	૨૮૧
	૬	પીઠ ઉપરનો ધાવ	૧૭૩
દસ્તી	૬૬-૬૭	પુઠી લપેટ	૧૧૮
દંડનો ભુદો	૧૪૪	પેરા કબજા	૨૮૭
દંડ લોટ	૬૯	પોખર	૨૬૬
દડો	૨૮૭		૨
દાવની સાંકળ	૧૦૫-૧૦૯	ફણો	૩૪૦
દાંડો મારવો	૩૩૦	ફરીગદા	૨૬૨-૨૭૯
દેવપરણ અંધ	૩૧૩		ખ
દેવ અંધ	૧૨૧		
દ્વિમુખી પવિત્રા	૪૦૦	ગગનનો ધાવ	૧૭૧
		ગરછી	૨૮૯
	ધ	ગરછો	૩૪૧
ધનુર્વેદ	૧-૪૫, ૨૮૦	ગહારની ઝોરો મોજ્યૂર	૧૧૯
—શિક્ષક	૨૩	ગહારની ટાંગ	૮૧
—શિક્ષણ	૨	ગહારની નીંદર	૧૩૪
ધનુષ્ય	૫, ૭, ૨૮૧, ૩૪૯-૩૫૩	ગંગડા	૧૧૬
ધારિયુ	૨૮૮, ૩૪૨	ગંધેશના દાવ	૨૮૦-૩૧૫
ધોખી પછાડ	૨૦૫	ગાણુ	૮, ૧૬૦, ૨૮૧, ૩૪૯
ધોખી પાટ	૯૧	ગાણોની લડાઈ	૨૬૦-૨૬૧
	ન	ગાણોનો અખ્યાસ	૬
નમાજ અંધ	૨૦૬-૨૦૭, ૨૧૪	ખાના	૨૮૭, ૨૯૧, ૨૯૭-૨૯૯
નરસિંગગત પકડ	૨૧૨	ખાહેરા	૧૪૮, ૨૦૨, ૨૫૩, ૨૬૬, ૩૦૯
નિધંગ	૨૮	ખાળસાંગડા	૭૭
નોંદર	૧૩૪-૧૩૬	ખિનોટ	૧૬૪-૧૬૨
		ભુલભુલ કાસ	૧૧૭
	પ	એ તત્ત્વવારના દાવ	૩૬૫-૩૬૭
		એ પગની મોજ્યૂર	૧૦૦
પગનો કસ	૧૨૬	એવડો પટ	૬૩
પટો	૨૧, ૩૬૯-૪૦૨	બોચાટી	૨૮૯, ૩૧૬ ૩૩૪
પદ્ધતિ	૩૨		

ખ	પૃષ્ઠ	સંગોટની ઓળી	પૃષ્ઠ
ખંડારા	૨૬૬	સંગોટનો કોલુ	૧૨
ખાધું	૧૭	સંગોટનો નિકાલ	૫૫
ખારીનો નિકાલ	૬૦	સંગોટ	૫૦-૫૩
ખાસાની અબ્બી	૧૭૬	સાડી	૨૬૬
ખાસાની સડાઇ	૨૪૬-૨૫૧, ૩૦૭	પ, ૨૫૪-૨૫૬, ૨૮૨-૨૮૩,	૨૮૭, ૩૧૩
ખાફું	૧૬, ૨૮૮, ૨૯૧, ૩૦૫, ૩૩૦		
બીમથડી ઘોડા	૩૧૬	વજ્રમુષ્ટિ કુતી	૧૬૩-૨૧૭
બીમમેની કુતી	૫૦-૬૫	વાધનખ	૩૪૭
બુટ્ટો	૬૬, ૧૧૧-૧૧૪, ૧૩૮	વાધનો સિકાર	૪૨૭-૪૨૮
બેંસ પહાડ	૬૪, ૧૩૮	વીટા	૨૩૩-૨૩૬, ૨૮૬
મ		વ્યાયામ	૨
મલ્લવિદ્યાચાર્ય	૪૭-૧૩૮, ૨૮૧	વ્યુદ્ધ	૩૩-૪૨
મહોરો ફેરવવો	૩૭૨		
માફૂ	૨૮૧, ૨૯૧	શ	
માફૂ બંધ	૩૦૧-૩૦૩	શરસંધાન	૧૦-૧૫
માહુતી સવારી	૧૨૫	શરીરસંપત્તિ	૩, ૪
મુઝી	૨૪૦-૨૪૭	શસ્ત્ર વિચાર	૨૩
મુસળ	૨૮૨	શસ્ત્રાભ્યાસ	૫
મોહચૂર	૧૧૬-૧૨૦, ૧૩૨, ૨૦૮	શાહજોર ત્યાપડો	૩૧૫
મોહાનો ધાવ	૨૦૨, ૨૬૬	શિકલગીર	૨૨
૨		શિકાર	૪૧૬-૪૩૦
રથશિક્ષક	૩૦, ૩૧	શિગિર	૨૭
રાધોળા ભરારી	૩૧૬	શિર	૧૫૨, ૧૬૬, ૨૫૧, ૨૫૩, ૨૬૬, ૩૬૧
રાત	૧૪૭	શિરની માંકળ	૧૬૧
રાદ	૩૬૨, ૩૭૭-૩૮૩, ૩૬૮	સિલા	૨૮૧
ગોંછની જોડે કુતી	૨૧૬	સ	
સ			
સકડી	૨૬૨-૨૭૬	મટ્ટી	૮૭-૮૯
વકડી છૂટ	૨૬૭-૨૭૩	મરક પવિત્રા	૩૬૧, ૩૭૭
સકેકળ બંધ	૩૧૧	સત્રામી	૧૪૩, ૨૩૬, ૩૨૧, ૩૭૭, ૩૯૫
સફ	૨૮૨, ૨૮૭, ૨૯૧	સવારની અંને પાયદળની સદંત	૩૩૨
વરતક	૭	સવારીનો બંધ	૨૧૫
વંગર	૭૬	સળકે મારવી	૩૩૦

	૫૪		૫૪
સંધર્પણ	૫	દનુમંતી કુસ્તી	૬૬-૧૧૦
માટા	૧૨૯-૧૩૦	દનુમંતી પટ્ટી	૩૬૯-૪૦૨
સાંકમારી	૪૦૮-૪૧૪	દનુમંતી લકડી	૨૬૭-૨૬૪
સાદો પવિત્રા	૨૦૦	દરજીનો શિકાર	૪૨૫-૪૨૬
સામેની બદારની ગિરા	૧૦૧	દલકૂમરી આડીનથી	૧૩૨
સામેની મોદરીની ઉખેડ	૫૮	દાથકડીના ધાવ	૨૬૮, ૨૭૩-૨૭૬
સામેનો ગજુખંધ	૧૧૫	દાથકડી	૩૦૯
સાંગ	૨૮૧, ૨૮૯	દાથની કમચી	૧૦૩
સિંદનો શિકાર	૪૨૯	દાથની મોછચૂં	૧૩૨
સીધી ખેત્ર	૯૫	દાથનો ખંધ	૨૦૯, ૨૧૭.
સીસમ પકડ	૨૦૫, ૨૧૧	દાથીનો શિકાર	૪૩૦
સૂર્ય નમસ્કાર	૩	દાથી સવાર	૩૦, ૩૧
સૈનિક	૨૬-૨૭, ૪૨-૪૫	દાંસડી	૧૫૨, ૧૭૫, ૧૮૫
સૈન્ય	૨૭, ૩૫	દૂધ	૨૫૩
રથાન	૧૦	દોશિયાર	૨૪૯, ૨૬૭, ૩૦૯
દક્ષા	૪૧૮	દુરિકા	૨૧

દેશી મરદાની ખેતને લગતાં ગુજરાતી પુસ્તકો.

- ૧ મહાવિદ્યાશાસ્ત્ર, ભાગ ૧ લો—લેખક:-કે. શ્રી. મર. મં. મ. પટ્ટવર્ધન, ૧-૦-૦
રામભાદેજ-મિસ્ત્ર.
- ૨ મહાવિદ્યા—લેખક:-રા. અગીય દરખા બ્યેટી, ૧-૦-૦
પ્રકાશક:-એમ. બી. ડોમરી, મલખન-વડોદરા.
- ૩ કુસ્તી—પ્રકાશક:-ગુજરાત વ્યાપાર પ્રમાણ મંડળ, મુ.પો. કંગડી, છ. સુરત. ૦-૨-૬